

В.М. Несторович

СЕРДЦЯ
i
КУРЕКІЙ

РОМАН
РЕПОРТАЖ

СЕРЦЯ І БУРЕВІЇ

ПРИСВЯЧУЮ незабутнім землякам, українцям, — поселенцям на Далекому Сході, на Зеленому Клини, — що в воєнних і революційних буревіях розкрили нам, полоненим з австрійської армії в першій світовій війні, свої щирі серця, які разом з нашими зайнялись полум'ям любові до спільної національної справи там і в Україні.

Автор

Volodymyr T. Nestorowych

HEARTS and STORMS

A NOVEL

SYNOPSIS: The setting for this romantic story is an eastern area of vast Siberia. It evolves about the lives of people living in a Russian prison camp. These prisoners of war are Austrians, Hungarians and Germans — and the time is 1917-1918, as the Russian social revolution overthrew the tsarist regime. All of them witnessed the deadly conflict between the “red” and “white” Russians. Intermingled amongst the “whites” are Czech legionnaires. Other volunteers collaborated with the “reds”.

Throughout the major portion of the book, the action develops in the Russian Far East in the years 1918-1920. Amongst the prisoners from the Austrian sector is included a group of Ukrainians from Halychyna (Western Ukraine), then a part of Austria. The Ukrainians encounter a large settlement of their countrymen, former immigrants from the Ukraine who, grasping the moment of revolutionary foment, endeavor to organize their independent political and cultural life. As countryman meets countryman, a new life emerges. Tenderness, passion, compassion and romance enters into the lives of the prisoners of war who have been away from women and family for many years.

Nevertheless, despite the intimate affection of this outcast, and distant community, the revolutionary movement also affects them. There is the intense struggle between communists, and anticomunists but mostly tsarists. Subtle diplomacy, clever manipulations are witnessed in their daily lives, along with the intervention of the English, the Americans, the French, and notably the Japanese. These had already advanced to lake Baikal, located in center Siberia.

The Ukrainian community dreams of possessing the Zeleny Klyn (the Green Wedge, as it is called) as their own national autonomy — Zelena Ukraina. The thickly populated area of Vladivostok, Nikolsk Ussuriysk, Khabarovsk and Blahovistchensk is envisioned as an annex to the Ukrainian Republic in Europe.

This novel, in its strange setting of Siberia, captures the intrigue, exoticism, nuances of intimate life and loves of young people in a civilization of their own making.

The story runs its course as the American Red Cross charters ships, resettles the prisoners of war in Europe, and closes the chapter of their stormy lives in Siberia.

Володимир Т. Несторович

СЕРЦЯ і БУРЕВІЙ

РОМАН-РЕПОРТАЖ

НАКЛАДОМ АВТОРА

ДІТРОЙТ

— 1965 —

ЧІКАГО

Всі права застережені.

**Мистецьке оформлення обкладинки
і виконання карти Далекого Сходу (Зеленого Клина)
МИКОЛИ ДМИТРЕНКА**

Тираж 1,100 примірників.
Видане коштом власним.

Copyright 1964 by V. T. Nestorowych
Library of Congress Catalog Card Number: 64-66344

Друкарня Видавництва Миколи Денисюка в Чікаго
Printed by Mykola Denysiuk Printing Comp. in Chicago U.S.A.

B. V. Семёнов

З М И С Т :

1) NON MORIAR SED VIVAM	ст. 7
2) СЕЛЕНГОЮ ПАРОПЛАВОМ і ПІШКИ В НЕВІДОМЕ "	41
3) В ЗАБАЙКАЛЛІ, В КРАЇНІ БУРЯТІВ	" 84
4) З НАДІЯМИ НА ДАЛЕКИЙ СХІД	" 134
5) В САДИБІ БІЛЯ ЗЕЛЕНОГО ОСТРОВА	" 159
6) БЛИЖЧЕ ТИХ, ЩО ВІДНАЙШЛИ БАТЬКІВЩИНУ	" 231
7) УССУРІЙСЬКЕ ДІВЧА	" 290
8) ОСЬ і ПРИЧАЛЯТЬ ПАРОПЛАВИ	" 372
9) МОРЯМИ... ОКЕАНАМИ...	" 430
10) ЕПІЛОГ	" 449
<hr style="width: 20%; margin-left: auto; margin-right: 0; border: 0.5px solid black;"/>	
КІНЦЕВЕ СЛОВО ВІД АВТОРА	" 452
КОМЕНТАРІ	" 456

NON MORIAR SED VIVAM*)

В ГУСТИЙ чорній барві безмісячної і беззоряної ночі розгубились безслідно контури стовбурів лісу. Довкола темрява. Аж боязко, що може очі посліпли... І тиша яка!..Хоч ні. З боків десь таки чути як сплять люди. Дехто інколи похраплює, то начебто вередує у сні чи навіть плаче. Лише спереду, де причались ворожі ватаги, суне якась зловісна моторошна тиша. Юліянові Рухлинському вже вдруге здається, що це зграя чорних котів скрадається „відтіля”. Він навіть в уяві бачить, як вони ступають з лапи на лапу, обережно, щоб не тріщало сухе гілля під ними... І думає: дурне! Яким робом коти, звідкіля вони тут, де одна проти одної стоять озброєні ворожі армії, відділені річкою і засіками колючого дроту... Юліян пригадує собі раптом, як тиждень тому будував теж уночі на лісовій галевині дротяні загорожі. Він ще сьогодні гордиться виконаним ділом... І всі думки його зосереджуються тепер коло того.

Наказ прийшов на одну ніч раніше, чи пак він його собі сам приніс. Увечері викликали його до батальйону. Насправді це вже була ніч, але ясна. На душі йому теж було ясно. Юліян давно вже подав прохання на відпустку і тепер, коли його кличе капітан, він сповнений тривожно-радісними думками. Твердою військовою ходою перейшов шмат лісової стежки, що підносилась угору, звернув біля землянки санітарного пункту (у сяйві місяця різко відбивав червоний хрест на білому полотнищі, а з віконця просякало тъмяне світло лямпи) і швидко ввійшов у землянку команди. Стояв на струнко, поки капітан прияздним тоном запросив сісти.

Вигляди на відпустку були добрі (Юліянові міцно постукувало серце)... За десять днів повернеться Шульц. Він уже видужав і займе тимчасово Юліянове місце. Капітанові приємно, що міг підтримати прохання про відпустку. Дійсно, бути так близько Львова і не могти заскочити до рідних!

*) Не вмру, а житиму (лат.).

— Щоправда, — говорив далі капітан, — є вісті, що москалі готують наступ і змасовують військо теж на нашему відтинку. Коли вони рушать — невідомо. Я думаю, що ви вже встигнете до того часу повернутись і що затримки в урльопі не буде. Зрештою, — додав посміхаючись — чи нам, фронтовикам, не завжди треба бути готовими на несподіванки?.. Та поки вискочите з траншей, щоб франтом блиснути на вулицях Львова, мусите ще виконати одне відважне діло...

Капітан показав на мапу, що лежала на столі, рябіючи від барвистих закреслень.

— На цій лісовій галяві бракує ще дротяної загорожі. Тут, де ліс уривається і підходить вгору (він показував пальцем на мапі), кінчається те, що ми досі спромоглись збудувати, і починається знову нагорі. Бічна сторона лісу зовсім не забезпечена колючим дротом. Оце саме й завдання для вас, Рухлинський. Цю грізну прогалину треба заповнити. Ахіллева п'ята, розумієте? Недалечко в лісі вже стоять заготовлені дерев'яні козли з дротом. Їх треба принести, вкопати і пов'язати, щоб міцно трималися. Десятка людей вистачить вам до того.

— Макс! — гукнув капітан на джуру. — Налий конъяку. Цокнулись чарками.

— За успіх у роботі з дротом і за відпустку.

Випили і капітан налив уже сам чарки по вінця.

— А тепер, mein Junge¹⁾, вип'ємо за ваш близький аванс. У відзнаках кадета буде вам приємніше показатись. Думаю, що поки поїдете на відпустку, я вже встигну вручити вам номінацію. Еге ж! (Він поклопав його по плечу). Уявляю собі радість і гордість вашої дівчини! Тільки тримайтесь гордо, по-офіцерськи!.. На аванс ви таки заслужили, і то не на аспіранта, а просто вже на кадета...

Юліан відчув теплий приплів щастя, що виповнило йому груди. Хотів знайти відповідні слова подяки, та в ту мить джура покликав капітана до телефону. Рухлинський, стукнувши за каблуками, випалив “Danke, Herr Hauptmann”²⁾ і стиснувши подану руку, вискочив із землянки. Схаменувся, коли опинився на краю лісу, і в далині побачив, як праворуч у сріблому сяйві місяця бовваніли будинки Бережан. Неначе сполошений якоюсь думкою, він негайно завернув і пішов лісом. Попав на якусь стежину і довго нею, не поспішаючи, тюпав. Боже! Як приємно було думати про ті речі, що їх почув у батальйонній команді...

Раптом почув чийсь кроки.

Прислонений рукою електричний ліхтарик, скерований просто в очі, збентежив його.

¹⁾ Мій молодче (нім.).

²⁾ Дякую, пане капітане! (нім.).

— Ах ти волоцюго! — почув голос, що зразу видався знайомим. — Чи може в дезертири пошився?

Притишений басовий регіт дивно звучав поночі в лісовій глушині.

— Любомир! Жакринич! — крикнув схвильований Рухлинський. — Звідкіля ти тут, безнадійний грішнику?

Перед ним стояв товариш із старшинської школи, з яким він навіть трохи подружився був, поки інтрига „кішасоні”³)-мадярки в Надь-Варад, що гралася ними обома, не скаламутила приязні. Правда, пізніше, в полковій кадрі ворожнеча минулась. На прощальному бенкеті, коли Жакринич відходив на фронт і коли ця ж дорога через місяць також стелилась Юліанові, вони відновили при чеській сливовиці побратимство, сміючись по щирості з хитрощів байдужої вже мадярки. „Інші міста — інші дівчата”, — відома приказка, що в німецькій мові так добре римується, була сущою правдою в їх вояцькому побуті.

— Знаєш, Юліяне! Це прекрасно склалось, що ми зустрілись. Сам Бог мені тебе послав. Мені треба в цю ніч дружньої душі. Ходив уже до Марка (знаєш ту „мамалигу”⁴) з Карчагу?), але він повіявся кудись по „фельдвахах”. Ну, служба — не дружба. Повертаєшся, аж тут гульк! Хто йде? Юлько, батярина львівський, що завжди мені ногу підставляв у дівиць, як тільки я до якоїсь розігнався. Але хай! Судитись будемо, як смертельно підстрелимо московського ведмедя. А пропо — чи не Шекспір і чи не Отелло назвав уперше Росію — ведмедем?.. Але чепуха! В цю ніч мусиш бути моїм гостем... Ти файній хлоп! Дай писка!

Коли розцілувались, Юліян почав допитувати, що таке скоїлось?

— У мене важні роковини! Розумієш? А що прімо: не знаю чи завтра ще буду жити, і секундо: дістав дві пляшки шампанського винця, мусимо побенкетувати на погибель ворогам...

— Ну, що ти? Я мушу в свою частину. Я ж не в резерві, а в першій лінії, — не то з жалем, не то з обуренням промовив Юліян. — Я тільки вискочив до команди батальйону.

— Плюнь на свою кадрову дисципліну! Так і видно, що вийшов з-під руки фельдфебля Табаки... Тут, на фронті, хапай за все, що звеселює душу... Ти думаєш, що я в резерві? П'ятий день тримаю найгірший відтинок на лисому, як лоб злющого склеротика, що мав бути моїм тестем, узгір'ї... Хіба ж ти не тут, у Звіринецькому лісі?

³) Дівчина (мад.).

⁴) Дослівно: кукурудзянка. Говіркою: флегматик, нецікава людина.

— Авже ж тут. Тільки загубив свою стежку і не попав куди слід...

— І Брандт ще з тобою?

— Так, він нікуди не хоче йти без мене. Його хотіли вже забрати. Викрутися.

— Та хай би взяли, тоді твій аванс певніший.

— Стривай, Любку! Дурниця аванс, він зрештою на добрій дорозі. Скажи: хто тут перед нами?

— Та твоя ж таки компанія Ділля, „цуг”⁵⁾ Литвина. Ти від нього праворуч, а я зараз ліворуч. Компанія Бідермана сусідує безпосередньо з вами, я можу тобі кожного ранку і вечора свою п'ятірню подати. Ходи!

Він узяв Юліана під руку. Той уже не пручався, бо знов, що Любко не з тих, які відстають, коли раз націлились на когось. Був настирливий, поривистий.

Дійшли до краю лісу. Хмари прикрили місця. Стало темно. Любомир втягнув Юліана в глибокий рів. Він прекрасно відчувався в терені. Швидко налізли на людей. Вони спали. Тільки по одному між траверзами хтось тримав варту. Натрапили на гурт людей, що їм з долонь просвічували жевріючі цигарки.

— Соловій тут? — спітав владним голосом Жакринич.

— Пан цугсфюрер⁶⁾ тільки що були, пане кадет. Ідіть трохи далі. Він там є, — зірвавшись з місця, навпереди проговорили чорні постаті, а одна з них кинулась його шукати.

— Все в порядку — відрапортував Соловій. — Тільки Шадлука мусіли забрати санітари. Знову падачка його хопила.

— Доннерветтер! — з-німецька виляявся Жакринич. — Людина страждає, а користи з нього чорт-ма.

Кілька кроків далі спав його джура сном блаженних. Любомир не будив його. Сам покопався у своїх клунках, подзвонив пляшками, тицнув одну з них Юліанові, повісив на ньому ще й хлібак і потягнув кудись у бічний хідник. Вони видряпались наверх і влізли в яму, накриту грубими брусами і землею. Любко затягнув на вхід покриву і засвітив малий ліхтарик. В ямі стало привітніше.

— Це мій обсерваційний пункт. Тут ховаюся також від тих „оферм”, що з ними маю Московію в пух і прах рознести.

Він придушено зареготовався.

— „Гренадири” з бісового наказу!.. Ти чув про Шадлука. Він двічі на тиждень розбиває мені свою падачкою „штеплюнги”). Не помагають мої рапорти, щоб його відіслали в цивілі. Буває, заберуть і гляди: через день-два він знову між своїм воящтом. Люблю я, друже, війну. Присяй Богу, люблю, але з

⁵⁾ Чета (нім.).

⁶⁾ Десятник (нім.).

⁷⁾ Позиції (нім.).

бойовими людьми. А ці вже переводяться в нашій ц. к. армії. Ледве два роки, як почалась війна і вже на фронтових беруть тих, що добре на „форшпани”⁸), або на стійкових зі старими „верндлями”⁹) біля магазинів. Ще трохи і пришлють нам дідуганів, що на печах вигрівають кості.

Юліян погоджувався. В нього теж уже з цього приводу не раз накипало. Він згадав у голос і Дмитра з курячою сліпотою в своєму рою, і старого жида з Закарпаття, що раз-у-раз вбирав на себе молитовні шати, а після розмови з Єговою пла-кав і розжалоблював душі вояків.

— Коли б не молодняк — продовжував Любко і декількашибайголів, що в вогонь ідуть, як на музику після толоки, то не гріх був би здати зброю без бою. А шкода Австрії. Все ж вона краща для нас, ніж Росія. Залізної мітли треба в запіллі. Сотки тисяч молодих паничів, протекційників і хитрунів-маркирантів, міцних як дуби, залягли по кадрах, штабах, лазаретах, а то й рекламовані дома пестяться, а з ляндштурмаків¹⁰) роблять ударні батальйони, — докладав далі хрону Жакринич. — А ми, юлопи кульпарківські, мріємо, що з такою армією здобудемо Київ. Щоб вас світ не знав! Добре буде, якщо ще раз не віддамо Львова ...

За час цієї „промови” він зумів ще й приготувати все до „бенкету”. Вистріл корка з пляшки шампанського поклав край політично-військовим міркуванням. Бляшані горнята заповнились пінистою рідиною.

— На погибель ворогам твоїм і моїм! — крикнув господар, а гість додав: — За наше щастя!

— Кинь, Юльку, верзти про щастя. Клятий час переживаємо. Які в нас перспективи? Згноїти цей ліс своїм трупом, піти на Сибір чи калікою все життя горювати ... А втім, я тішуся війною! Вона для мене спасення. Вона саме впору стряслася мною і кинула в делірію світової ворожнечі, вбиваючи мікроби, що мене вже роз’їдали. Я гнався теж колись за щастям. І здавалось, найшов його. А це була омана, кульбабин цвіт. Дунеш — розлітається з вітром. Три роки минає в цю ніч, як розвіялось мое щастя. І ось на поминках по тому сьогодні п’ємо. Отож на погибель щастю, хай живе нещастя! — закінчив Жакринич і підніс угому бляшану чару.

— Ти щось так, як Альойзи Мрук-Мручкевич, мій сусіда у Львові. „Злам писк, — сказав, обтираючи слезу на прощання зі мною, і додав: — то значи, вруць здруф з тей воєнкі ...”

— Думаєш, що я провокую ту силу, що визначає долю людини. Якщо це не сила Божа, — з Богом я не збираюсь воювати,

⁸) До підвод (обозу).

⁹) Рушниця старої системи (нім.).

¹⁰) Формація з резерви (нім.).

молюсь щоденно, — то всім демонам кидаю визиваючого „хай їм грець!”

Жакринич якийсь час жвякав зубами шматки консерви і хліба, підливаючи шампанським та припрошуочи до їди і питва гостя.

— Але скажи врешті: кого чи що поминаємо?..

— Хіба не однаково тобі, кого поминаємо? — кинув неохоче.

— Очевидно, що ні! Ти вже раз розсердив мене у Надь-Вараді, коли, випивши пляшку токая в винарні, де була кельнеркою — пригадуеш? — кокетлива Маріца, що її чари відлежував згодом у лічниці гарячий до жінок Марко, — ми волочились по місті. Отож коли ми присіли в скверику, щоб спільно обмірювати твое філософічне „все на світі тринь-трава”, з чим я ніяк не погоджувався, ти почав розповідь про Дозю. Чи так? Почав і не продовжив, хоч як я просив... Чекай. Як то було? Якось літнім вечором зійшов ти з гір у Зелем'янці, але відбився від гурту, бо підбив ноги. Бричкою їхав якийсь лісничий, забрав тебе до себе, а в нього була дочка Дозя, холодна, як кам'яна статуя. Не так? І лише згодом, коли ти вдруге і втретє заїздив до них, вона набрала рум'янців життя, і то таких, що почала й тебе надобре припікати. Кохання, яке швидко після того скільчило, розрослось, як ти (пам'ятаю) сказав, у розкішно-барвистий і пахучий квіт. А що далі?

Жакриничувесь час, коли говорив Юліян, нервозно постукував пальцем об дошку, що правила їм за банкетний стіл. Він наляяв шампанського в горнята, випив в один мах і, помовчавши хвилин дві, сказав:

— Отож і був кульбабин квіт, що видався мені квіткою райського щастя... Дозя!..

Знов хвилина мовчанки.

— Ну, гаразд! Розкажу тобі до кінця. Навіть хочеться сьогодні. Розгорівся спогад, гнітить він, а ти ще підлив оліви. Так справді: з Дозею ми душами поріднилися. Чар цього часу навряд чи можна віддати словами. Може скоріше музикою, і до цього треба б великого майстра... Я вже менше сидів у Львові, де вивчав право в університеті, а більше в Коростові, в лісничівці, і впивався п'янким трунком кохання. Ми дряпались по горах, запускалисся у лісову гущавину, збирали гриби, малини, полуниці і на тлі дикої природи вигаптовували візію майбутнього спільногого життя, сповненого обов'язково красою і щастям.

Та ти ніколи не збагнеш, де на тебе лихо причаїлося.

Ось вибрався я зі Львова на день скоршє, як заповів Дозі листовно, — думав несподіванку зробити і через затримку поїзду в дорозі тільки вечером доїхав до Сколього. Вийшов з вагона й

опинився раптово поряд із моїм старим другом, безконкуренційним у товаристві жартуном Дзюнком. Поставали ми перед станційним будинком і ніяк не могли закінчiti розмови. Він був до безтями щасливий. Напередодні став батьком першого сина. Ти знаєш, якими поміщеннями стають часто люди в таких ситуаціях. Слово по слові, і вкінці намовив мене вихилити чарку за здоров'я маляти. В простому шинку, де в сизому тютюновому тумані пропивали свої заробітки робітники з тартаків Гредля, ми просиділи добру годину і цокнулись не одною, а десятком ча-рок. Я взяв жидівського фіякра і поїхав у Коростів.

У лісничівці, посріблений рясним місячним сяйвом, усі вже спали. Ну що ж? Можна було постукати в двері і були б відчи-нили. Та мені чомусь прийшла думка не турбувати нікого і пе-респати решту ночі в стодолі на сіні. На мандрах я це робив за-любки, чого ж тоді мені, досвідченому туристові, не влізти те-пер у запашне сіно? Могло б і трапитись, що стукання в двері розбудило б Дозю, і вона захотіла б мене привітати, а я дихнув би на неї спиртом і зразу з приємності була б неприємність. Отож, вліз я в сіно і принишк. Чув як голова обертом ходить. Нараз хтось захіхікав... Думаю: котрась із наймичок придба-ла собі хлопця на ніч, та й заховались разом у сіні. Але ні! Завж-ди тільки жіноче сопрано. Тьфу! Кажу собі: спи! Яке твоє діло! Але ба! Сон не береться, а в голові сп'яна всячина верзеться. І повір мені, Юльку, досі не знаю, як це лихий напутав, що я з якимсь дівчиниськом опинився у зовсім близькому сусідстві і геть, дочиста, з'їхав з глузду...

Коли я прокинувся вранці, довго лежав і пригадував уcho-рашнє. Я знов, що зробив гидоту і запалав страшним гнівом на себе і на Дзюнка, який мене на горілку намовив. Біля мене не було вже нікого. Сп'яна й не стямився, котра оце з наймичок внадилась до мене, і соромно, просто боязко було вийти зі сто-долі. Найохотніше втік би до Львова і перечекав би там, щоб затерлось у пам'яті вчинене свинство. Але хіба це можливе? Вийду і вже наткнусь на когось, а то і з вікна побачать. Єдина бу-ла надія, що грішна дівка затримає в тайні свою нечестиву при-году...

Я обмірковував різні ситуації. Думав навіть кинутись До-зі до ніг і зразу виявити всю правду. Я чув, як у скронях висту-кують мені молотки. Голова була тяжка, думки каламутні. Та з тої каламуті нараз почало оформлюватись щось, що змінюва-ло всю суть справи і відтяживало мое сумління. Був це здогад, що все те могло бути тільки сном, кошмарним сном, продуктом горілчаних випарів і нареченської чистоплотності, яка дратувала мене в той час так, як дратувала б розпусника, хай і часово, на-ложена на нього чернеча волосянка... Я навіть на цей винахід

полегшено всміхнувся і вслухувався вже не з таким острахом, як пофиркували коні в саду, як наймички перекликались і як скрипів колодязь недалеко.

А потім я зібрався і твердим кроком увійшов у сіни до му та заглянув до кухні. Там порались наймички. Молодша Магда, загледівші мене, притильном кинулась у кімнати і тільки задудоніли її босі ноги, а Марина, завжди весела, цим разом дивилася непривітно з-під лоба і зразу стала підганяти, щоб панич помився, бо сніданок пристиг, а ось-ось косарі на полуденок прийдуть і їй часу не буде ним займатися... Ця її поведінка була незвична.

В той час, коли я помитий повернувся в кімнату, прийшов з двору пан Кавецький. Його погляд був зловісний, пронизливий і гострий. Він примкнув двері кімнати і, не привітавшись, сказав суверо:

— Жакринич! Вам дадуть сніданок і після того їдьте з Богом до Львова і до моого дому більше не навертайтесь!

Я стояв, як вкопаний, і, свідомий вини, мовчав. Коли він обернувся, щоб вийти, я посмів спитати, чи матиму ще востаннє змогу побачити Дозю.

— Я не думав, що у вас аж стільки найдеться нахабства, що захочете ще її глянути в вічі. Ну і взагалі... (він махнув рукою). Ми думали, що ви пан, а ви звичайнісінький батярина... Щезайте, щоб і духу вашого тут не було!

Я пішов, не чекаючи сніданку.

В Сколіому найняв кімнату і тиждень чатував по доріжках, чи не зустріну Дозі. Я божеволів за нею! Ніяк не міг погодитися з тим, що раз на завжди її втратив. Одного разу якось підглянув, як вона йшла з батьком, вдруге — коли бігли з Магдою кудись у місті, і швидко загубив обох дівчат з очей. А ще якось наткнувся на саму Магдуню, що сміючись дала мені місце для переходу через вузьку стежку. Я зупинився, узяв її за руку і запитав, що „тоді” скілось?

Я просив наполегливо: „Скажи, Магдуню! Хіба не жаль тобі, що я так терплю?”

І вона розповіла боязко оглядаючись на всі боки.

У стодолу на ту ніч впросилася була Рузя, що її торішньої осени нагнав пан лісничий. Вона іхала до Стрия вчитись на кравчиню. Раннім ранком розповіла Марині, що я не дав їй спати та їй ще синці показала, коли вмивалася біля криниці. Марина не стерпіла і сказала про те „паннунці”, а від тої і старий довідався, а далі — відоме.

Рузю я тямив. Це була приблуда, що не знала батьків, тільки мала стару бабу десь у хижі в гірському проваллі. Сама була збіса хитра дівка. Дуріла за хлопцями, а хлопці за нею.

Смерком по лопухах і в кукурудзі засідали парубчаки та за неї бої зводили. За те її і прогнав Кавецький.

Отож як! — подумав я тихцем, вислухавши Магду. Значить, Рузя була, щоб провалилась! А вголос спитав неспокійно, як живе тепер „панунця”?

— Ходить і сумує, але нічого не каже...

Я всунув дівчині срібного гульдена. Не хотіла взяти, поки я кинув їй за сорочку, погладив по голівці, подякував і поплentався далі.

Пішла своїм шляхом і Магдуня, чи пак босоніж подрібтіла. Та швидко знову мене наздогнала.

— Чи „панунці” сказати? — спитала.

— Скажи! — крикнув я і поривисто схопив її за обидві руки. — Проси, щоб вийшла сюди, на це місце. Може разом із тобою... Я буду чекати завтра і післязавтра в цій самій годині.

— Я скажу... — і побігла.

Ходив я як очманілий. Забігав на цю стежку не то двічі, як було умовлено, а десять разів по двічі в різні години. Чекав і гриз собі пальці до крові... Надаремно. Вона не з’являлася. Навіть у церкві її не було, тільки лисина старого світилась між людьми. Я вийшав до Львова. Писав листи до старого і до Дозі. Виправдувався, перепрошував, благав і каявся... Та Коростів мовчав мов заклятий. Довелось повторити за Висп’янським: мавти, хаме, золотий ріг, а тепер залишився тобі тільки шнур... Продавав я морг за моргом подільський чорнозем зі спадщини по батьках, платив лихву, коли часово грошей бракувало на „батирку”, а прутверезившись молився до неї, до моого ідола безсердечного, до Дозі.

Я не з тих, брате, що при життєвих невдачах думають про самогубство. Отож, поетовий натяк на шнур не положив моїх думок. Я кинувся стрімголов у веселоці великоміського життя, топив хробака у чарках і чарах, не марнував ні одного усміху чи проблиску ласки в очах жінок, волочився по нічних кабаретах і нехтував міщанською мораллю з презирством. Не раз бувало на Бернардинській площі будив мене візник, коли я заспав під піднесеною будою його фіякра. „Пане бароне! (чи з інакшим титулом), — говорив і сіпав мене за плече, — час або додому, або до канцелярії. Давайте вашу адресу або злізайте”.

І так мене захопила війна...

Любомир раптом замовк. В ямі було темно. Батерія в ліхтарiku вигасла. Юліян, слідкуючи за розповіддю друга, довго спостерігав, як жмурився все більше вогник у ліхтарiku, аж погас і він уже не бачив ні Любка, ні пляшок, ні бляшаних чарювілейних. Мовчанка і темінь налягли на них обох і якось пригнітали.

— Ходім на повітря, — перший схаменувся Жакринич.

— Я вже мушу йти, ради Бога, — просився Юліян, коли вилізли з ями і приткнулись за кущиком ліщини. В цьому менті блиснуло полум'я в Шибалині.

— Знову починає в селі горіти, — неспокійно сказав Юліян.

Десь там залунали постріли, і мов лезом ножа різнуло нічну тишу. Полум'я більшало і видно було голим оком, як віltreць підбирав віхті соломи із стріхи і як вони в повітрі доторяли.

— Наші або москалі щадять світляні ракети, — завважив Рухлинський. — І стежкі налетіли одна на одну — додав, коли постріли сгусли. — Добре, що вже людей там немає.

— Може й немає, — сказав Любомир. — Лейтенант Лявфер вигорнув ще вчора з пивниць майже десяток людей. Сиділи в льохах. Один дідуган заперся і нізащо не хотів вийти. Сказав: все одно, хай заб'ють, не піду від рідних порогів у поневірку на старі літа. Коли ж потягнули його силою, кинувся душити Лявфера, і той ось-ось був би його застрілив.

— Ось життя! — кинув Юліян. Він побачив, як похилилась розкуювдженна чуприна його друга і як він лице заховав у долонях. Нараз очуняв і підсунувся зовсім близько.

— Кажеш, горить... Що горить? Стріха! Нічого... Мінеться війна і держава відбуде наши села і будуть вони може кращі, ніж ті ліп'янки з солом'яними шапками, що їх тепер уживають на воєнні смолоскипи. Це не трагедія. Але трагедія, коли горить тут, у грудях живої людини!.. — хріпів Жакринич близько Юліянового вуха, б'ючись у груди, що аж дудніло. — А це так у мене! Три роки — уявляєш собі? — Наче хтось розжареного вугілля підсипав у мою душу, і ніщо не може приспати мого страждання. Ніщо! Ось випив. Кажуть зі шампана — шампанський гумор і турбуватись не варто, бо й чого? Там на горі і за горою причаїлись московські солдати і в їхніх патронах напевно є куля, призначена для мене. А я, мов наїжений, за Дозею побиваюсь і живу горем, що скоїлось три роки тому.

— І справді ти наїжений! — підхопив Рухлинський. — І ти, і я, і всі ми тут на фронті танцюємо над безоднею смерті...

— Смерти? — підхопив Жакринич. — Я її не боюсь! Хочеш — сам зараз піду в Шибалин відбивати московську стежу. Я боюсь душевного страждання, — сичав він крізь зуби, аж лячно ставало. — Я втомився від нього і ніде від нього захватись не можу!..

— Ти пробував їй з фронту писати?

— Щонайменше сотня „фельдпостів” пішла до неї, а відгуку нема... Пропащи всі заходи.

На лінії фронту забігав прожектор, в селі ще горіло і місяць усе більше вмивався від хмаринок. Обличчя Любомира було виразно видно. Воно було страшнувате. Юліян стиснув йому руку і вдарив у лагідний тон:

— Ти фронтовий старшина і мусиш бути міцний духом. Перестань маячити. Дозя буде напевно твоєю. Я скоро матиму відпустку. Клянусь тобі, що особисто поїду до неї і, я певний, привезу тобі добре вісті.

БРАНДТ не спав. Він не мав спокою, що Юліян довго не повертається. Він боявся, що його покликали, щоб перенести в іншу частину. Отож, коли Рухлинський тихцем спустився в рів біля своєї траверзи, лейтенант був уже коло нього з десятком полохливих питань.

— Gott sei dank!¹¹⁾ — кликнув з радістю, коли довідався, що про перенесення Юліяна не було в команді батальйону мови. — Так ми далі залишимось разом. — Він притиснув його і міцно поцілував у щоку.

— Ви голодні? — спитав, випустивши його з кремезних своїх рамен.

— Ні трохи, — відповів весело Юліян. Він тільки тепер відчув рожеву карусель від шампана. Ще в лісі гнався за ним душевний накип Любомира. — Я збився з дороги і попав до кадета Жакринича. В нього ми добре попоїли.

— І попили... Що? Ну, тоді спимо.

Та поки заснули, Юліян мусів оповісти про зустріч з комandanтом батальйону і всю з ним розмову. Про майбутній аванс він не згадав, бо це значило б відібрati Брандтові надію, що залишаться разом.

На світанку бризнуло дощиком. Юліян накрився цельтом і заснув знову під пошум крапель. Прокинувся аж тоді, коли всі вставали, і з приємністю вливався свіжістю ранку і паощами лісу.

Швидко після кави, що її підвозили у спокійний час завжди під саму лінію, почалась робота. Вояцтво рилось у землі, поглиблювало рови, виправляло траверзи, будувало землянки. Це ж надходила осінь, її подих уже всі відчували. Під ногами шаруділо вже перше зів'яле листя. Навіть влітку, коли буває небо свої греблі підсуне і дощисько рвоне на землю, тоді мокра уніформа до тіла липне, в чоботях вода хлюпотить, а в ровах глибокі й широкі калюжі стоять. Чекай поки висохнеш і поки сонце й вітер підсушать твою стоянку. А що ж тоді восени? Не вилізеш з болота і з мокрого шмаття.

11) Богу дякувати! (нім.).

Про це думали вояки і старанно натискали на рискалі, джагани й лопати. Дзеленькали пили, постукували сокири. Падали дерева, з них обчімхували гілля, щоб потім грубі бальки класти на верх землянок.

Юліян із старшиною наглядав за роботою. Однак в думках готовився вже до завдання, яке чекало його найближчої ночі. Пообідньою порою зайшов на край лісу і докладно розглянув терен, де мав поставити кільчасто-дротяну загорожу. Галявина врізувалась глибоко в ліс і лише з двох боків мала дроти. Праворуч лінія була відкрита. Він зйшов крайком лісу, обережно ховаючись за дерева й хащі, вимірював очима приблизну довжину будови, що мала переходити не лісом, а галявою та пов'язатись на обох кінцях. Він знайшов ті місця, де були складені заготовлені „козли”, вимірив їх, зважив у руках їх тягар і вирахував, скільки й чого потрібно: „козлів” на довжину лінії, людей до достави, знаряддя та дроту.

По ту сторону річки Ценівки понуро-таємно височів хребет, де заховалась російська потвора. Юліян пригадав, як від фрайтера Карп'яка вивчав топографію побойовища, коли, відійшовши з-над Стрипи, його полк зупинився на передпіллі міста Бережан. І тепер він знає: фронтова лінія їхньої компанії біжить по схилах гори Звіринець, де могутні дуби з підшиттям іншої деревини виструнчилися спереду і ззаду, як добрий їх союзник. Праворуч гора Лисоня з рідкою грабиною, де вкопалось січове стрілецтво (Юліян уже над Стрипою гордився достойним сусідою свого 35-го лінійверрег'менту), а ще правіше десь там Потутори і залізнична станція. На лівому боці ліс — на біду Любомирові і його людям — розступається і знов потім виростає на Дерівці і Тебінівці. А в москалів лісу зовсім немає. І гора Варчачка проти Звіринця гола. Така ж і Цецьора проти Лисоній Кисівка. Зате Юліянові здається, вони куди вищі і своїм камінним ґрунтом міцні як фортеці. Ріка Ценівка в долині — це не Дністер і навіть не Стрипа, а вузький потічок, обставлений вербами. Добре скочиш — перескочиш... В недалекому Шибалині (та й чи тільки там) ця річка не одним добром служила людям, коли вони ще там жили. Там і купались, там і виступували пральниками, коней і всяку тварину поїли. А тепер вона і людям і звірам непотрібна, хіба Золотій Липі, куди вона несе свою скромну течію.

Фрайтер Карп'як знає добре все довкілля. Челядником колись працював у пекаря в Бережанах і недавно, коли компанія стояла в резерві на краю звіринецького лісу, він добився того, що його двічі відпустили в місто на побачення з старими знайомими.

КОЛИ ГУСТИЙ присмерк поклався на землю, Юліан був уже з вісімкою людей на своєму пості. Фронт давав про себе знати більше, ніж останніми днями. Лунали час від часу постріли рушниць або зойкали потойбічні кулі, ба навіть десь тарахкав кулемет.

— Гей, чи не задумує чого москаль цієї ночі, пане цугсфюрер? — запитав завжди бадьорий Василь Карбута.

— Хай і задумує, а нам нашу роботу зробити треба, — була тверда відповідь.

Хлопці мовчали. Вони знали, що так воно й є і нічого не зробиш. Плавно опускався ліс. Зійшли в долину й почали роботу. Ніч нависла густа, непрозора. Мозолисті руки хапали „козли”, волікли на галяву і ставили вряд. Довжинюк, Дудзік і Коґут з Рухлинським вкопували їх в землю і в'язали дротом. Карбута провадив доставу. Все йшло справно.

Аж ось вистрілила смуга світла з московського прожектора, поклалась на галяви і спроквола порушувалась то вліво, то вправо.

— Суکайон пси москевське, — кинув з-мазурська Дудзік.
— Прилягти! — наказав Юліян.

Прикипіли до землі, тісно, як завжди, коли була небезпека.

Світляна смуга перескочила через них, швидко повернулась і опинилася дуже близько. Хлопці подеревіли, спинили віддих. Чули, як серця б'ються незвичним ритмом.

— Пропали ми, — зідхнув Довжинюк і почав притищено молитись.

— Не воруєшись! — скомандував Юліян.

В цей момент прожекторна смуга, мов чимось сполосена, відразу відскочила на тисячу метрів і сіла на румовищахшибалинських хат. Фронт сонно перестрілювався.

— До роботи! — була чергова команда. Вона поставила людей знову на ноги і напнула їхні м'язи.

Дротяні споруди підсувались щораз вище під гору. Хлопці прикладали рук. Підганяв їх ляк, краще за всякі накази. Ніч була хвилююча, надихана неспокоєм. Ось знов навпроти відсік кулемет цілу стрічку, причаївшись може до дальшої атаки. Юліян спітнів. Його вухо тривожно ловило кожний постріл і посвист кулі. Відповідав бо він не тільки за роботу, але й за цілість людей, що, мов таємничі примари, швендяли між лісом і лінією споруди, чи лежали оподалік нього.

— Щось довго їх немає — майнуло нараз у голові Рухлинського, коли вже якийсь час не висувалась ні одна тінь із лісу. І він це повторив уголос.

— Але й зойкнуло щось недавно в лісі, — саме в цей момент завважив Когут Дмитруньо.

Птах не птах, давно вже не стало в біснуватому лісі крилатих створінь. Але міг вітер сильніше прикладтись до напнитих дротів... Весь час, хоч який він у цю ніч ласкавий, виграєтишком на дротах свою мелодію...

Зблизилась чиясь тінь. Голос Василя Карбути:

— Турчан ранений!

Ач як! У Юліана все охололо.

— Лягайте тут, Василю, і робіть роботу!

Сам шугнув навскоч у ліс, мов у чорну пащу. Не бачив нічого, просувався навпомацки, оббиваючись об дерева. Хвилини були як вічність. Знайшов їх у недалекій ямі.

— Дудзік пішов за „лапайдухом”¹²⁾ , — відрапортував Кулик.

Турчан постогнував стримано, наче боявся ще одної кулі. Прислоненим світлом ліхтарки оглянули рану, стягнувши скривавлену блюзу. Ватою і бандажем пробував Юліян спинити кров. Не дуже то йшло влад. Він докоряв собі, що не передбачив поранень і не взяв когось, хто розуміє діло. „Лапайдухи” невловні, як вітер у полі. Недарма у вояцькій лексикон вписано цю жартівливу назву...

Кров просочувалась крізь перев'язку. Всі з безрадності замовкли, мов розплились у теміні ночі. Кремезне тіло гуцульського легінія оберталось з одного боку на другий. А втім — яке щастя! Зашаруділо недалеко і з'явилася санітарна служба. Дудзік таки зловив потрібних „духів”.

Юліян почав тепер нервуватись: встигнуть до світанку закінчити монтаж дротяної загорожі?

Кинулись знову до роботи.

— Як Олекса? Житиме? — спітав тривожно Карбута.

— А я теж ранений, — поскаржився Довжинюк.

— Розпоров дротом півпальця. Засипав землею, зав'язав хустиною і роблю. Хлоп твердий, — закінчив бадьоро.

Обережно перестрибуючи, оглянув Юліян те, що зроблено без нього, і вдоволений повернувся до гурту.

— Петре! — сказав Довжинюк Куликові. — Ти тепер залишився, а я піду по дроти. Гину, так курити хочу. — І Кулика проковтнула ніч, а там і ліс, і яма, і дурман нашвидку втягненого диму цигарки.

Всі мовчали і ніч замовкла. Притихли рушниці по цей і по той бік. Задрімала либонь і обслуга кулеметів. Хлопці сміливіше робили свою роботу. Інколи зближались знайомі тіні, скидали

¹²⁾ Говіркою вояків: санітар (укр.).

вантаж і розплівались у чорняві ночі. Юліан уже повірив, що скінчить діло, поки засіріє, і завтра капітанові позвітує: завдання виконано, один ранений. А той по звичці вдарить його по рамені і скаже: „Браво, майн юнге!..”

Виміряв прогалину. Ще тридцять кроків залишилось до кінця, тобто десяток „козлів” вкопати і пов’язати... „Справимось” — подумав.

В цю мить над Шибалином швидко одна по одній спалахнули світляні ракети, а вслід за тим затріскотіли кріси, забубоніли ручні гранати і відлуння бойового гамору придавило, мов важкий камінь. Фронт нервово стрепенувся і знову заговорив звичайною мовою. Прилягли щільніше і з завмерлою душою ловили вухом посвисти куль.

— Шляк би іх трафив! — закляв Кулик. — Не дадуть скінчити...

І знову почало втихати. „Тіні” на довше застригли в лісі.

— „І добре, — думав Рухлинський. — Хай переждуть, а то, чого доброго, буде нова жертва. Бідолашний Олекса. Відчувають брак його побратими на фронті. А він? Хто зна — може й добре трапилось. Піде в лікарню, видужає і, поки знов на фронт кинуть, може до жінки загляне, дітей попестить, погладить свою „маржину”¹³⁾ і попасе очі розкішними верхами Бескиду з високої ґруні. Не раз, бувало, в гурті розповідав про свої гори.

ПІДСТЕЛЕНИЙ коц на дні рову, кулак під головою, плащ накинений зверху і понад усе сон, — це було все, чого бажав собі Юліан, повертаючись тепер лісом з небезпечної виправи. Свідомість виконання наказу помагала відпружити нерви. Він почував у душі навіть радість і, коли б не те, що ворог близько, був би гукнув до хлопців, що гусаком ішли мовчки стежиною: „Ну, а тепер співайте!”, як ще недавно в кадрі, коли провадив свій „цуг” з томливої екзекирки¹⁴⁾ в касарню. Він тоді багатів думками, що ввечері зустрінє розмріяну, ніжну Амалію, а провівши її додому, хильне з товаришами в кнайпі „Цум альтен Кльостер” чарку сливовиці, з’їсть з квасною капустою „кльобас” і зап’є гальбою пінистою пива „просто з-під чопа”... До того — Гедвіг, дочка „вірта”, підглянувши їх, що виходять уже з кнайпи, вийде теж і сама тихцем на браму і кожному з них трох дасть поцілунок „на добранич”.

Яке ж тепер було далеке це кадрове життя і останній його постій в Штернбергу на Шлезьку!..

¹³⁾ Худоба (гут.). ¹⁴⁾ Військові вправи (нім.).

В ровах застали хропучу масу, хоч скрізь між траверзами чатували стійки. З трудом намацали свої стоянки і опустилися в рів для відпочинку. Юліян відшукав ще телефоніста, звелів повідомити по відтинку фронту, що група повернулась з роботи і „шусфельд”¹⁵⁾ тепер вільний; тільки після цього вважав, що закінчив службу. Ліс шумів власним, але неспокійним шумом, нагадуючи тривожні нічні години там на передпіллі. Вдвох з Карбutoю довго молились. Відчувши тваринний голод, признались один одному в цьому, відкрили консерву, запили румом і щойно тоді лягли на тверду постіль. У лісі в той час почав нишпорити світанок, і на військові плащи та коци спадала ранкова роса... Згодом Юліянова свідомість сприймала, як дижурний кликав людей до кави. Ясність дня нахабно лізла на саме дно рову, він щулив очі, але від сну не відривався. Щойно тоді, коли лейтенант нахилився до нього і розповів, що фронт заалармований легким покищо поготівлям, Юліян очуняв від сонного перепою.

Не зважаючи на загрозу, „гуляш-канона”, як кожним разом, так і тепер, під’їхала аж під першу лінію окопів, і Юліян посідав разом з обідом. А далі треба було витлумачити собі і людям, що тут, у бережанських лісах, ніяк не заповідається довші фронтові вакації, як ті, що були на укріплений лінії Стрипи, що ворог задумав знову взяти Львів, що швидко почнеться його кривава спроба.

Брандт хвилювався. Він разом із Юліяном перевіряли ціле пополуднє вояків, чи є в кожного з них потрібна кількість набоїв, чи вичищені карабіни, чи приготовані ручні гранати, чи в кожного є „дольхмессер”¹⁶⁾ і чи не порушені в кого сухарі і консервна резерва. Він наказав залишитись в ровах, не ходити далі як до „лейтрині”, не прати та не розвішувати білизни і по змозі висиплятись, поки ще не заряджено гострішого поготівля. Не радив випивати зразу всього руму і викурювати всі цигарки, бо з доставою може бути довша затримка. Юліян пильно перевідав на українське всі ці накази й поради.

Коли до верховіття дерев підносився вечірній присмерк лісу, Брандт з-части не скривав перед Юліяном моторошності, яка добиралась до його душі, самої її низини. В нього були й зовсім чорні думки, хоч він їх намагався приховати. Цей раз, коли сіли в його кутку і затягнулися приємним димом його „мемфісів” (в Юліяна були тільки „шпорти” або й зовсім нікудишні „драмки”), лейтенант не витримав і наче б то підвів підсумки воєнної ситуації.

— Два роки минуло, приятелю, і кінця війни не видко.

¹⁵⁾ Поле обстрілу (нім.). ¹⁶⁾ Штилет (нім.).

Брусілов своєю офензивою притиснув зірку Гінденбурга, а людського матеріялу йому ніколи не забракне. На Заході спливаємо кров'ю під Верденом і Парижа либо ніколи не візьмемо. Італійський генерал Кадорна встиг відновити бойову пружність своїх вояків і всадився на хабно в нашу Горицю. Навіть нікчемна Румунія послухала Росію і виповіла нам війну, щоб скубнути ще на одному фронті. Щоправда, бравурність наших військ ще непохитна і вдарна сила величезна. Мілітарний геній і твердість німецьких племен обіцяє ще багато близких перемог. Але *Der letzte lacht am besten*¹⁷⁾. Хто матиме цю останню найбліскучішу перемогу, не в боях, а в війні?

— Ми втратили — продовжував він — майже всі колонії, наша фльота перетреблена, хоч німецьку морську силу виявляють не тільки знамениті підводні човни, наша неперевершена субмарина, але (оце тепер біля Ютландії теж) й надводна фльота показує, що ще зуміє досолити могутній морській Англії...

Роз'яснене при останніх словах обличчя Брандта знову стало похмуре.

— Ale що далі? Що далі?

Він закрив очі руками, наче б то вже бачив кошмарний образ трагічного кінця.

— Ворогів маємо безліч, друзів мало. Нас бльокують з харчами, і з сирівцем для воєнної продукції щораз гірше. Квіт наших народів уже сплив кров'ю і щораз більше літніх ляндштурмаків дістаємо у фронтові лінії.

Нараз він нібіто очуняв від пессізму і став бадьюріший.

— Hi, Юліяне! Краще не думайте про те, що я вам сказав. Центральні держави все ще могутні. Вони ще дуже далекі від вичерпання своїх потенціяльних сил! О! Перед нами ще великі перемоги!

Цей кінцевий акорд міркувань лейтенанта прозвучав фальшиво, не був зіграний з цілістю. А втім він був потрібний їм обидвом, приреченим до принесення жертви, що могла бути найбільша, яку може скласти людина, одягнена в уніформу, осяяна німбом (по волі чи неволі) оборонця держави.

Рухлинський уже зінав тепер — йому треба помиритись із тим, що справа відпустки „повисла на кілочку”. В такий грізний час відкликають усі урльопи, отож, коли б навіть сьогодні повернувся Шольц, його нізащо не пустять додому. Треба було коритись долі, хоч як боляче було.

Звільнivшись від Брандта, що пішов справдjuвати бойовий стан роїв, положився біля траншеї і дав волю невеселим

¹⁷⁾ Останній сміється найкраще (нім.).

думкам. Викопував лопаткою символічні могилки і загребував у них запаморочливі свої мрії, що їх так викохував днями й ночами. Було тут і побачення з ріднею, і зустріч із друзями та знайомими дівчатами, і подзеленськування офіцерською шаблею на променадах львов'ян по Академічній вулиці і ще багато дечого, що доводилось тепер хоронити. В цьому мінорному настрою він дістав завішену на грудях бляшанку, відчинив її, вийняв „цидулку смерти”, де вписані були прізвище й ім’я, дата й місце народження, прочитав півголосом, наче якусь новину, дістав у кишені родинні фото, розцілавався з кожним зокрема, все те вкінці прихапцем поховав на старе місце, схилив голову на руки і віддався релігійній контемпляції. Смерть видалась йому нестрашною. Завдяки Буришові, що стільки гарного й цікавого розповів йому під час довжелезних вечорів, коли ще фронт залягав над Стрипою, він навернувся до Бога, вирвавшись з трясовиння атеїзму. Як йому тепер страшно хотілось припасти до мами і сказати їй цю цінну для неї новину: мамо, я вірю!..

Під поштовхом цієї думки Юліян нараз зірвався, спустився в рів, вийняв з наплечника листівку польової пошти і написав на ній дрібно-дрібно ось що:

„Мамо! Якщо Ви колись почуете, що я покорився правді Господній, знайте, що це не тому, що я станув віч-на-віч із смертю, яка на фронті ходить за кожним із нас, мов тінь нерозлучна. Ні! Це сталося ще над Стрипою, завдяки одній розумній людині, котра зуміла переконати мене, що те, що я вважав упорядкованістю моїх думок про Бога, людину і всесвіт, є хаосом і великим непорозумінням. Я незрівняно щасливіший тепер, ніж був тоді, коли від’їхав на фронт, затаврований безвір’ям, проте гордий, що нібіто збегнув найтайнішу з тайн буття, неприступних для розуму відсталих, забобонних людей, включно з Вами, Мамо. Тепер я вже молюсь. Поминайте мене в молитвах Своїх. Приїхати до Вас зможу либо ні пізніше, ніж подав попередньо. Я тепер тут потрібний. Цілую Вас гаряче — Юліян”.

Саме, коли закінчив писати, привезли вечірню каву і Рухлинський мав змогу вручити свою листівку „менажемайстрові” особисто і попрохати відіслати негайно.

Серед напруженої тиші і молитовного скупчення думок пізній вечір непомітно для Юліяна перейшов у північ, він куняв на своїй стійці, а через голову гнався мислевий буревій. Були ці мислі хаотичні, а виринали в передчутті прийдешніх змін.

Розгра між Росією й Австрією мала б відігратись фрагментарично теж у цьому Звіринецькому лісі. Люди з обох сторін будуть стріляти, будуть з люттю кидатись з багнетами чи штиками й колоти один одного, якщо їх не позмітає перед тим оліво з рушниць та скорострілів, чи залізо гранат і шрапнелів.

А втім, думав Рухлинський, ці люди, що приховались за горою і кожночасним насоком можуть знайтись дуже близько, невідомі, хто вони по душі. Юліян з насолодою читав до війни газети й журнали, видавані в Наддніпрянщині, куди споглядав із священною вірою. А що, коли там, у ворожій лінії такі ж, як він, звеличники Шевченка, Філянського, Винниченка, Лесі Українки, — кооператори, вчителі, може навіть і хтось із письменників, чи хоч би звичайні хуторяни-дядьки. І сади такому кулю в лоб або топи багнет у його груди. Потворна доля розтерзаного, недержавного народу...

Ні! Краще про це не думати, а думати про те, наприклад, хто за ним заплаче, коли він десь тут зложить свою голову. Батьки — то так і вся рідня звичайно. Але тут усякий ще тисне до серця пожовкле від поцілунків фото дівчини або жінки й дітей. А в нього так дивно склалось, що серце не прив'язалось ще до дівочого серця, а все те, що входило в його „романтику життя” — ефемериди, які блиснули й погасли.

В його уяві почали пересуватись грайливі обличчя дівчат, з якими він, бувало, частіше зустрічався. Були такі, що пили в думках, як білосніжні лебеді по спокійному плесі, без натяку на щось інше, поза чистим почуттям, молодечою палкістю очей. Ось, наприклад, Оксана Рачковська. Клячучи під час адорації до Матері Божої на травневих відправах у малюсенькій церковці при вулиці Зиблікевича, яка ж тоді могутня сила заставляла їх обмінюватись крадькома поглядами, хоч ніколи не було сміливости до „вуличного знайомства” після виходу з церкви, дармащо Юліян, як тінь, тягнувся за нею аж під саму браму дому. Коли ж нарешті щасливим випадком подала йому найшовковішу з шовкових рук і коли ще пізніше „мав до неї щастя” (як говорили колеги), незgrabne „валило” — Лютовицький став між ними, блиснувши виказкою студента-медика, а Юліян був ще тільки гімназистом...

Згодом з'явились ті, що їм підростаючий у Юліана вус обколював уста поцілунками на лавочках сквериків і парків. При тих уже він вивчав проймаючі таємничим третмінням обійми і враження від близькості дівочого тіла, хоч закутаного в пристойний одяг. Було таких ще більше „лебідок”, і з ними стриманий по вдачі і в пошані до жінок вихованій Юліян не згlibив ще тайни повного кохання. З них вихрестка Реня, що пише дотепер листи, закріпилася сильніше у пам'яті. Зрештою був у них епізод не один цікавий, а хоч би згадується зворушливий об'яв посвяти: він з рекрутами сидів ще в Кривчицьких кошарах між Винниками і Львовом. Був якось день слітний, навіть зливно-дощевий. І ось обляпана болотом по самі коліна з'явля-

ється Реня. Перехитрила всіх сторожил і наклала Юліанові цілу гору дарунків...

Але щойно блудниця Зоська, коли за російської навали на Львів працювали вони разом у міській аprovізації, ввела його нещадно, без зайвої для неї „романтики” в тайники змислового „кохання”. А потім у Карчагу і з черги в Надь-Вараді познайомився (хоч як дуже стримано) із жрекинями продажної любові, поки Амалія в Штернбергу не зуміла створити для нього типу справжньої коханки... Ale про неї волів Юліян забути, проганяючи не раз настирливі думки, що попри лють за пізнішу зрадливість її, вдирались у пам'ять з пригадками блаженних хвилин...

Голодні тілом чи грішми жінки, — думав далі Юліян — грають у практиці найбільшу ролю в житті покликаних на війну вояків. На словах — скільки гарячих запевнень у вірності й непохитності в почуттях пливе в мільйонах листівок і листів із фронту і на фронт, із кадр і до кадр, із лічниць і до лічниць, де лежать ранені й побиті, і вологі від зворушення очі читають рядки прекрасних слів та вірять...

Гайдко жити в брехні! — вирішив у своїх міркуваннях Юліян і почувся щасливим, що він не обманув нікого. Рені не робив надії на подружжя і вона з тим годилася. Розуміла, що хотів мати біля себе українку, щоб не продовжувати національного двоподілу в родині.

Може ця чистота сумління, а може тиша, що на якийсь час залягла майже вповні, вколисала його і кипучі думки присмиріли та всякнули в сонне небуття.

НА МЕЖІ ночі і світанку загриміло, загуло широким фронтом, і на Звіринецький ліс впали гарматні стрільна, передвісники грядучого. Це зразу поставило всіх на ноги. Люди метушились, цокотіли зубами, молились, обтрясали рештки сну і шепотом обмінювались думками. Між деревами все більше просвічувало передпілля, що по-давньому сумирно збігало до річки і підіймалось на стрімку гору, з-поза якої били бісові гармати.

— Почалось! — сказав хтось у голосі.

— Господи! Хай буде Твоя воля! — прошептав Юліян, підкорюючись долі. На нього війнуло свіжістю ранку. Він чув, що володіє собою. А ще Й Липичук трапився по дорозі в рові, той самий, що тоді, коли ще фронтова лінія пробігала по Стрипі, щоденно просився післати його на „фельдваху”, щоб у ніч своєбідно стріляти і москалям сон відбирати. Він потер руки і крикнув:

— Дамо їм тепер бобу, пане „цугсфюрер!” Правда? Їм Львова захотілось, оцим вошивим солдатам! Уже нам раз його

засмородили так, що я кожного дня випрошував у Бога катару, щоб не нюхати тої зарази!

І погрозивши кулаком у їх сторону, гукнув:

— Дістанеться туди як рак свисне! Хіба по моїм трупі! .. Абим так здоров був! Навіть у Бережани вас не пушу! Австрія або Україна! Іншого пана не знаю і...

Не договорив. У цій хвилині заторохотіли посвисти аж в ухах залящало і повітрям сколихнули страшливі вибухи, один за одним. Усі припали до dna рову і, здавалось, довго сипалась земля, гілляки дерев і каміння.

На лівому крилі зарапортував йому безбоязкий і веселий капраль Бутрик, що все покицько в порядку, що зв'язок із сусіднім роєм є, що ляйтенант десь недалеко з командантом компанії хотів Рухлинського бачити і заповів, щоб той не відходив далеко.

Як тільки капраль скінчив свій рапорт, як ото знялась нова гарматна громовиця. Над головами неслісъ з вищанням гранати і їх ближчі й дальші експльозії свердлували вуха і стинали кров в жилах. Австрійська артилерія не відставала тепер від дій ворожих гармашів в невгавучому двобою. Вояцтво приткнуло голови в пріле листя і на дні рова боязко прислухувалось як нарости шал бою. Щораз то сипало шрапнеллю і чути було, як бряжчати відламки, обиваючись об дуби і купи каміння, що їх призириано для будівлі сховищ.

Юліян з тugoю повертається думками до масивних сховищ і майстерно укріпленої лінії над Стрипою, з якої відійшли недавно без бою. Тут усе ще було в початках, малопридатне до спротиву ворожій навалі. Підвали-сховища тільки недавно почали копати. Сполучні рови з найближчим запіллям, з лінією резерви і навіть з „лятринами”-потребниками ще тільки по коліна вириті. До того — ворог сидить високо на горбах і легше на приціл може брати ...

Минали години. Гарматний двобій ішов нестремно. Юліян думав, що в такій зливі заліза і в оглушливому гуркоті можна ошаліти. Деся гукали санітарну обслугу. Були, значить, жертви. Лиця найближчих до нього вояків були спотворені смертельним жахом. Ну так. Одна граната, попавши докладно в траншею залишила б криваву саламаху ось ще живих людей. Так. Вони приречені бути гарматним м'ясом ...

Слови „гарматне м'ясо” нагадують Юліянові батька. Коли москалів прогнано зі Львова і поки ще Юліяна покликали до війська, той повернувся із Святоюрської гори і лице його сяло від незвичних у тих часах радощів. „Ходив я просити, щоб тебе прийняли на теологію. Запевнили мене, що це зроблять” ...

Юліян твердо заперечив.

— Бути до того малодухом, щоб вибрати звання священика тому, що можна заховатись, звання якого він не хоче (він сказав насправді „для якого він недостойний“)? Ні!

— Ні, то ні! — подивився батько, приховуючи за байдужністю роздратування. — Волієш стати „гарматним м'ясом“ — твоя воля . . .

Тільки мама благала його скористати із заходів батька і зберегти своє життя, пригадуючи йому, як він підростком збудував „престол“ у кутику кімнати за своїм ліжком і як залюбки передягався за священика, запевнюючи, що тільки ним хоче колись стати . . .

— Так, це було в хлоп'ячих роках, а тепер це неможливе . . . — відповів мамі.

— Яке то страшне! Мій син — безвірник! — з розплокою в голосі сказала маті . . .

І як добре сталось, що Юліян написав мамі, що він уже не безвірник. Хоч і загине тут, то їй буде легше, що покаявся і повернувся до Бога . . .

Нарешті примовкли гармати і тільки праворуч, де відтинок фронту тримали Українські Січові Стрільці, де була гора Лисоня, чи може й десь далі, все ще люто гуркотіло. Юліян оперся об брустер і розглядав крізь рідкий пролісок терен на передпіллі „фельдштхером“¹⁸), що йому подарував добродушний віденець, гавптман Рс, який привіз їх „маршкомпанію“ з кадриці під Галич. Там було мертво. І в долині обабіч річки Ценівки і на схилах гори та в виблискуючих від сонця піскових і кам'яних її розколинах, що виглядали, наче б їх гарматне залізо тількищо переорало.

Нараз чиясь рука лягла на його рамені.

Це був Брандт. Його лице дивно постарілось від учора. З очей дивилась утома. Юліян виструнчився і відрапортував ситуацію. Ляйтенант силував себе до бадьорого тону, коли впівголоса сказав:

— Добре, що вас бачу. Тількищо повернувся Шольц.

— Невже? — Почув, як дико застрибало його серце.

— Так, але кидати фронту тепер однаково не зможете. Дасть Біг — перешумить ця напасть, а тоді й „Лемберг“¹⁹) вам простелиться. Може не саме через нашу лінію хоче ворог передергтись. Може це тільки маневр, щоб змилити чуйність на інших наших відтинках. Найближчі дні покажуть, що таке в нього на думці. Тим часом будьмо на все готові.

Останні його слова продзвеніли не так то вже бадьоро.

— Є в нас втрати, пане ляйтенанте?

¹⁸) Військова полева льорнета (нім.). ¹⁹) Львів (нім.).

— Один убитий в 1-му і двоє ранених у 2-му рою. Третій має найбільше втрат. Чотири ранених, хоч тільки один важко. Один помер на удар серця. Я тільки що говорив з капітаном Вестом.

Обидва пішли здовж рову, спостерігаючи спустошення в настроях вояків після гарматного вогню. Тільки наймолодші виявляли незламність духа і жваво рухались, ба навіть вилазили з окопів, оглядали довкільну руїну, приносили потужні гільзи гранат, пристосовуючи їх до своїх потреб. В одному місці змайстрували з них штудерний стояк, з якого можна було розглянути передпілля.

— Але ям накопав клятий москаль! А дерев скільки звалив у лісі! — дивувався уголос червонощокий Карнак.

— От тобі і штука! — насміхався однаково завзятий Липичук. — Накопав ям у лісі — то так і дров нарубав теж, але наша лінія як стояла, так і стоїть „муром”. У нас навіть пальця нікому не скалічив. І кажу вам, що русскому щось не „штимує”, коли він пельку заткав своїм гарматам.

— Австрія має добру артилерію, — не без гордості заявив ляйтенант. Не впасту вона б’є. Ціляє прецизно. Кілька „фольтреферів”²⁰) і бач замовкли . . .

— Але били! Мамусенько рідна! Я вже подумав, що при таких барабанах честь-честю і померти — теревенив далі говіркий Липичук.

Ляйтенант повеселішав. Він був якийсь час у гарнізоні на Буковині і розумів потрохи українську мову. Він любив Липичука не тому, що той буковинець, а за природну погоду його духа. Сам він майже не курив і свій „фасунг”²¹) віддавав здебільша тим, що їм курива було завжди обмаль. З таких був саме Олекса і цим разом Брандт теж тицьнув йому пачку „шпортів”.

— „Данке!” — крикнув той, витягнувшись струною, взяв із пачки цигарки і роздав тим, що, як і він, не могли накуритись. Останньою сам жагуче затягнувся.

Пізнім вечером, коли на ліс сплила темінь, під’їхала „гуляш-канона”²²) і зголоднілі вояки вискачували з рову і бігцем приносили гарячу зупу з картофлею і м’ясом. Це була хвилина щастя. Люди їли, наче молились, неквапно і мовчки. Дехто не відходив навіть від кухні, щоб по дорозі не розгубити частини „цісарського дарунку”. У тьм’яному світлі ліхтарні танець мовчазливих тіней посеред дерев лісу вражав чимось позасвітнім, і Юліян аж ущипнув себе, щоб упевнитись, що він ще живе і довкола нього живі люди, а не духи безтілесні.

²⁰) Повний приціл (нім.). ²¹) Видача (нім.). ²²) Віз-кухня (нім.).

Повернувшись в окопи, він зайняв стійку на лівому краю, бо Брандт хотів його мати ближче себе, і заступити треба було капраля Бутрину, який цієї ночі з чвіркою найдобірніших пішов на „фельдваху”. Йому шкода було, що він не посередині роя, там, де Липичук і Карп'як безбоязно плетуть калямбури і навіть про смерть думають навесело. Вже праворуч, у Карбуті, ціка-віше товариство. А тут — хай би бодай Васермана не було. Оцей купець з-під Ужгороду своїм повсякчасним скиглінням по-ста-розаконному і напівголосними молитвами не давав проходи розгаряченим нервам і можливості здрімнутись. Навіть його братаничеві, що дивним-дивом попав теж у 35-ку золочівської лян-вери, через верх переливало — і він щоразу лаяв його по-жи-дівськи.

Юліан курив більше, ніж звичайно, і вслухувався в таєм-ний пошум лісу, в глухий стогін буків, дубів і грабів, що наче скаржились, як їх поранили, побили, як їм геть віття поломили... Коли став дощик накрапати він окутався цельтою і мріяв про неможливе: про тепле ліжко в затишній кімнаті, або хоч би так як на Стрипі, в надрах колишнього кладовища у вигоріло-му дотла селі невідомої назви. Він почував себе в цій годині не-щасним не тому, що сидів у рові, пропахлому сирою землею і мокрим хмизом та листям; не тому, що за комір прокапували хо-лодні краплі небесної водиці, і навіть не тому, що в кожну хви-лину могло сипнути на нього відламками шрапнелі чи могла йо-го в пух і прах рознести граната...

Все те притаманне долі фронтовика, і з тим треба мири-тись. Він психічно ломився, бо Шольц повернувся, той самий Шольц, якого він ждав, „як каня дощу”, а Львова все одно йо-му не побачити. Коли б не триклята московська затія, він уже був би в дорозі. Причепурився б у Бережанах і справжньою ця-цею поїхав би далі назустріч відпустковим чудесам.

Врешті згадався Юліянові Жакринич, а за ним і Дозя у затишній, безпечній лісничівці, і далі те, що його місія замирен-ня їх застригла так, як його відпустка теж у трясовинні подій, які назрівали. Навернувшись думками до Любомира, що неподалік, бо за 15-ою чи 20-ою траверзою (як близько, а в дану хвилину як далеко!) спить чи сторожить, йому вважалось, що такі невгамовні вдачі, та ще й з болючим надломом серця і не-сусвітнім жалем до долі, в спалахах боїв напевно блистять най-більшим геройством...

„Геройством”? — Юліян при тому посміхнувся.

Для нього Жакринич мав занадто складну вдачу і був ди-вно-змінливий у своїй дії. Через те дружнє пожиття з ним було труднаве. Він волів хоч би Брандта. Цей був простолінійний і дарма, що на фронті подекуди трусявий, може хутше був би

здібний на геройство, ніж Любко. Але зрештою, яке значення в сучасній війні має особиста відвага і готовість жертви? Набагато бодай менше, ніж колись, коли лицарі рубались шаблями, підходили чи підіїджали один до одного зовсім-зовсім близько і давали волю своїй справності, фізичній і духовій. В його думки вскочив тепер симпатяга Шуберт із старшинської школи. Хоч славний музика цього ймення не був йому родичем у ніякому віддаленні, він однак сам був теж музика. Але злигавшись з усіми небезпеками просувного фронту впродовж довгих місяців ще заки прийшов у школу, з двома зірками і з медалею за хоробрість, він міг „камерадів” авторитетно повчати і його охоче слухали.

— „Скільки б вас тут, у запіллі по кадрах і в школах не „муштрували”, на фронт підете дурними дітваками. Понесете з собою багаж свого „я”, вирощеного минулим і вколисаного міражами майбуття, понесете несвідомість твердости і невблаганності в цій смузі, де вбивчість заліза й вогню рафіновано обдумана новітньою технікою війни. Після спантеличенъ і розчарувань, після страждань і погоджень із долею, після того, коли освоїтесь із жахом умиралня десяток разів на хвилину, щойно тоді станете справжнім учасником гіантського воєнного змагу. При тому небагато будете різницю від олив’яних солдатів, що бездушно виконують волю владної руки, котра їх просуває і їх розставляє . . .”

КОЛИ ВРЕШТІ послабли думки і вітрець у незмінному ритмі свого шуму пробивався крізь гущу листя, Юліян задрімав. Прокинувся аж тоді, коли зчинився алярм, і коли прокинулись у траншеях усі вояки. В повітрі грали вже інші шуми, не колискові, не лісу й не вітру чи дошу. Гарматні стрільна літали над їх головами щораз густіше, і щораз сильніше стрясали експльозії лісом і землею.

Юліян зразу очуняв, перехрестився і дав наказ гострого поготівля. Він і сьогодні був зовсім спокійний, і тільки ранній холод та вологість трохи його трусили. Посвисти, гуркотіння і розриви гранат та шрапнелів ішли швидким темпом до жахливого „крещендо”.

З-поза траверзи вискочив схвильований Брандт, присів і потягнув до себе Рухлинського. Він з трудом володів собою. В руках тримав листа і благав послати його дружині, Роземунді в Лінцу, якщо буде вбитий. Він просив, щоб Юліян ще й від себе написав, як страшно він її кохав і як тужив за нею, якою кривдою було для нього те, що навіть свого первенця, що вродився недавно, він не бачив. А далі ще тісніше присівся, розцілувався з ним і сказав урочистим тоном:

— Знайте, це вже не двобій гар машів, це штурм дверей

пекла. Ще трохи і висипляться всі пекельні сили і кінчатимуть жниво смерти. Я прочуваю, що сьогодні або завтра заопікуються мною старогерманські валькірії. Але будьмо сильні! Чи не так? *Omnia ad usum patriae*²³⁾.

Останні слова залишились у пам'яті Рухлинського і не відгомоніли так, як відгомонів голос лейтенанта, що раптом знову зник в окопах.

— „В нього патріа — це Австрія, в мене Україна, — думав Юліян. Навіть не в дальшій проекції ця Україна, а як головне, фундаментальне поняття, вкорінене в душу так глибоко, як у сусідів-усусусів, що з думкою про неї вийшли на смертельний змаг і теж сьогодні йдуть разом стріляючи у відвічного ворога України — в Москву... Австрія — так! Вона союзник. Без союзників нічого не вдієш у цій війні титанів. Пов'язання політичних інтересів розплутує проблему жертв”...

Вигострене за останні дні вухо схоплювало вже напрям літаючих у повітрі стрілен і підсказувало, коли треба глибше скриватись у траншеї. Коли засірів ранок, вухо помітило новину: появились шрапнелі, при яких майже не відрізнялось інтервалу між стрілом із гармати і їх розривами над окопами в лісі.

До Рухлинського підбіг застрашений Васерман-юньйор і крикнув:

— Пане цугсфюрер! Б'ють картачами! Підвезли близько-бійні козацькі батерії. Я їх знаю!

Юліян кинувся до брустверу і приклав до очей далековид. Розколинами узгір'я зсуvalась непроглядна маса солдатів, прямуючи до річки. Висунені на флянгах австрійські частини відкрили густий вогонь з карабінів і кулеметів. Юліян подав теж наказ стріляти, а сам далі спостерігав, як наїжені багнетами солдати розсипались у розстрільну в напрямі на ліс.

Біля Юліана з'явився Бутрина. Він тільки повернувся з передньої застави і, задиханий, при першому слові, звалився йому під ноги. Юліян увілляв Бутрині в рот руму з „фельдфляші”²⁴⁾ і наспіх доручив старому Васерманові оглянути капраля, чи він не ранений, а сам побіг ровом, щоб перевірити бойову справність людей. Нараз кров у ньому похолола. З-заду, з лісу, як примари, висипались якісі вояки і кинулись до рову. Та це були „свої”. Юліян побачив Давидовича, колегу з офіцерської школи та й пам'ятного ще з рекрутських часів, починаючи від самого Львова. Червоний, здавалось неприродно на обличчі набряклий, зсунувся біля нього в рів, гукаючи нестяжно „шісен градавс...”²⁵⁾ і сам почав теж стріляти.

²³⁾ Все в користь батьківщини (лат.). ²⁴⁾ Полева пляшка (нім.).

²⁵⁾ Стріляти перед себе... (нім.).

Через згущення лінії резервою, в рові стало тіснувато. Гомін брю приглушував усе. Щоб подати вістку далі, треба було людям кричати в саме вухо. Юліян мусів у потилицю бити тих, що ховаючи голову стріляли наосліп „пану Богові в вікна”.

Насилення бойового гамору почало згодом меншати. Здавалось, штурм москалів заломився. На дротяних засіках, де їх не знесло артилерійським вогнем, повисло і заплуталось безліч солдатів, розстрілюваних може вдесяте роем куль, що їх випльовували австрійські рушниці й кулемети. У щілинах іхньої гори йшов двонапрямний рух, щось наче в мурашнику: одні спинались уверх, другі скочувались униз. Від решток дротяних застав відскакували дебелі постаті і повзли, мов раки, назадгузь до річки, а інші гарячково вкопувались на передпіллі в землю або хovalись за тіла вбитих. В деяких моментах здавалось, що москалі у безладі втікають . . .

— А що? Будемо битись навкулачки з кацапнею? — гукнув Юліянові в вухо Карп'як і тугіше стягнув перев'язку, яку сам поклав собі на поранену руку. — Всіх „лапайдухів” шляг трафив, не видно ні одного, — сичав затиснувши зуби з болю.

Так. Воєнний досвід Юліяна і його людей входив у зовсім іншу фазу. Затяжні, але розмірно спокійні позиційні бої вдовж спустошених берегів Стрипи, з густо-розбудованою системою укріплених і забезпечених траншей, ровів сполучки, ба навіть з підвалаами під могутніми колодами, що дозволяли спокійно спати, — це не так страшно було. Відворот у маршових колонах був забезпечений аріергардними частинами, між які не попала Юліянова сотня. Страшнуваті були зате перші дні, а ще більше ночі, коли нашвидкоруч з нічого треба було творити нову лінію оборони тут уже, біля Бережан, вгризатись у землю часто під обстрілом ворожої артилерії і піхотинців. Це в головних рисах дотеперішній воєнний досвід. Правда, бувало, що й Юліян чи його люди попадали ще над Стрипою у польові застави чи стежі, і тоді траплялись найбільш моторошні ситуації. Бувало, люди ледве з душою поверталися, а то й ранених чи мертвих тягнули. Та що й казати: ще недавно, коли будували дротяні засіки, можна було і там душу залишити. Але тепер, коли ворог ішов проти них фронтовою атакою, готов втопити в грудях довжезний багнет чи розчавити череп прикладом рушниці в рукопашному бою, — це вже зовсім нове. І в кожного вояка дозрівала психічна готовість вбивати, кидатись з осатанілою люттю на першого стрічного ворога, затоптати чи затоптати його в крові.

Десь поблизу випорожнював кулемет довжезні стрічки на боїв і невтомно та-та-кав, вибиваючись своїм ритмічним стилем. З уст до уст подавали команду настромити багнети на рушниці

і бути готовими до близького бою. Це заперечило Юліанову думку про заломання атаки і глумилось із його історичних аналогій, що нібіто тільки колись можна було рубатись у безпосередній січі. Воно надходило й тепер. Не вважаючи на розбудовану воєнну техніку, треба готовитись до зустрічі штурмових ватаг, що стануть віч-на-віч з тобою...

Десь уже кинули ручні гранати в ворога, що встиг продержтись крізь прогалини в дротяних заставах... Десь праворуч лунало голосне і протяжне „ураа! ураа!”, гірше як крякання гайвороння. У своїй модуляції воно звучало не так тріумфом штурмуючих, як риданням приречених на смерть, і сторчаком ставило волосся.

На диво для такої хвилини, Рухлинський відкрив у себе духову свербллячку не тільки спостерігати зблизька, але й увійти самому всесціло в баталістичний акт та зрівняти його з тим, що колись довелося бачити в журналах на картинах, розвішених по мешканнях і музеях. Ліс прикладав до своїх ран соняшні оклади, і тільки тепер завважив Юліян, скільки багряниці розвелось серед ще недавного зеленого листя.

До нього підбіг Липичук, що саме з лісу приніс з кимось поскидану в коц амуніцію. Він схвильовано крикнув йому до вуха:

— Нам треба мерщій утікати. Чортяки-москалі підходять до нас ззаду!

О! Тепер уже і Юліян відчув, як йому з жаху кров стигне. Він кинувся до закруті сусідньої траншеї, де стояв скоростріл і де було гніздо телефону, і побачив, як вояки, поспішаючи, витягали замок із скорострілу, і почув, як до хрипоти кричав телефоніст до апарату. Стрілянина помітно послабла. Люди відмовлялись говорити і слухати будь-якої команди. Через дріб хвилини все пішло вrozтіч. Повз Юліана втікали застрашені вояки, метались на всі сторони в дикій безтямі, шукаючи захисту в глибині лісу. Постріли лунали хаотично. Десь зовсім близько вибухали ручні гранати і тарахкотіли на своїх машинках нескорені кулеметники. Поміж деревами сновигали люди і мов божевільні голосили на всю горлянку.

В Юліана дико стукотіло серце. Він біг уперед, спотикаючись об убитих і хащі, що від дощу чи роси обсихали на сонці. Йому приємна була їхня вологість. В нього було жагуче бажання добігти кудись, де нема ще москалів. Зненацька звалився в окопи резерви. На дні були якісь тіла, не то вбитих, не то таких, що причаїлись чи заховались. Він почекав хвилину, поки зловив віддих, виліз наверх і зразу пристав до якогось гурту, навіть не помітивши, що це люди без зброї, гнані кудись лютою ворожою солдатнею. А ось і землянка команди батальйону, обставлена мо-

скалями. Ще недавно він виходив звідси, щоб справляти „поминки” в Жакринича.

Саме в цю хвилину забирали звітіль старших рангою офіцерів. Дворяд страхітливих на вид солдатів, наїжених „штиками”, створив непочесний шпалір. У гурт полонених попав і Рухлинський, втиснений туди прикладом рушниці.

Їх повели лісом, що все ще не втих, все ще здригався від вибухів десь за лаштунками лісового пейзажу. Юліанові стало веселіше, коли побачив спереду гурту капітана фон Клюга, того самого, що обіцяв йому відпустку і запевнив аванс. Але хотілось і вовком завити від думки, що він сам уже бранець, що його, беззбройного, ведуть у полон...

Невже ж так мала б закінчитися його воєнна епопея? Вона ж у його уяві мала бути довгою, авантюрникою, з посмаком геройства. Де офіцерські відзнаки, що їх мав нашити на комір? Де відпустка, Львів, рідні серця й обличчя? Невже все, буквально все тепер стало недосяжне?

Боязкі, полохливі питання стрибали по мозкових звоях, а очі неспокійно бігали по боках, розглядаючись за шансами втечі.

Ліс був спотворений драматичними переходами особливо останніх трьох днів. Порозколювані і побиті дерева, покидане в дикій втечі військове добро, а що вже просто в гістерику кидало — це людські трупи, вирячені очі, розбиті черепи, вишкірені зуби, скривлені в потороченому лахмітті частини ранком ще живих людей...

Щось ламалось у серці. Хотілось іти далі з зав'язаними очима.

Раптом сталось щось таке, що було згустком не то жаху, не то радости. Юліян відчув у цю мить болючий укол в серці, і видалось йому, що воно спинилося.

З рову, що сполучав обидві лінії траншей, передову й резервову, вискочив Липичук, ревнув щось — і всі полонені, що йшли під московським конвоєм, панічно розбіглися як зайці й наввипередки почали плигати в рів. Це була секунда, і зразу повітря стряслось від сальви з рушниць, а за нею зливою поплила тріскотня стрілів.

Рів у цьому місці був досить глибокий. Юліян відчув, що ногами топче чиєсь руки. Він схилився і зжахнувся. На нього мертвяком дивились туманні очі Брандта. Одною рукою він ще судорожно стискав рушницю. „Бідняга, вже його душа під покровом валькірій” — мигнуло в голові Рухлинського, і він відрухово сягнув у кишеню, щоб упевнитись, що не посіяв десь листа до Роземунди. В голові помрічилось. У кволому, втомленому тілі душа не здавалась, а твердо підсказувала: втікай, рятуйся! Біля нього розірвалась ручна граната. Він у цю мить змір-

кував, що всі вже розбіглись, зникли, мов камфора. Впевнившись, що лейтенант убитий, він ухопив зброю і одним стрибком був уже знову в лісі. Пробіг кілька кроків, не знаючи, що з того вийде. Скрізь чигала на нього смерть, невблаганна, сурова... Споптикнувшись, упав руками в теплі нутрощі московського солдата, що випили гидкою масою з розпореної черевної ями. Схопився, мов навіжений, і кинувся поперед себе.

— Schnell. Komm mit!²⁶⁾ — почув нараз голос збоку.

Біля нього проходила збройна ватага з кулеметом. Пристав до неї. Здавалось, самі мадяри. Вони раз-у-раз спинялися і вистрілювали навмання якусь кількість набоїв, хоч у лісі напевно бродило ще чимало „своїх”. Юліянові це видалось вакханалією безглуздя. Бо й справді! Ось саме невеличкою розстрільною підходили „свої” з флянку і розпусливо гукали: Nicht schiessen!²⁷⁾

Обидві групи об'єдналися. У проводі став мадярський оберлейтенант. Та як тільки він подав команду обсадити рів, з якого Юліян щойно втік, із двох сторін з хижозвірячим ревом наскочили московські солдати.

— Кінець! — сказав Юліянові його виснажений мозок. Він був найближче рову. Метнувся щодуху туди. Але за кілька кроків від себе побачив бородате обличчя і довжезний багнет. Розпачливим відрухом ухопив ручну гранату, що моталася збоку, витягнув запальник і, не витримуючи потрібного часу, кинув насліп перед себе, а сам пірнув у гущу молоденької соснини...

Це була „шкілка” на розсадку, така густа, що він тільки з трудом міг пролізти далі.

Охляв докраю. Припав до землі, гостро відчуваючи колочки в легенях. Мох чи трава, що на ній лежав, видалась йому забарвленою на червону, як і повітря і все на ньому. В ухах дзвонили лунки дзвони, а в скаламучену гарячкову уяву нахабно пхались Брандт і москаль-конвоїр з розпореним черевом і осоружними кишками. Був близький нудоти, але шлунок був порожній. А потім чув, наче крізь сон, як громіло „урраа!”, як пахкали рушниці. Зложивши голову на руки, на грани свідомості й омління, пролежав якийсь неокреслений час. Може довкола кипів бій і в ньому далі вмирали люди... Може за той час повернулись свої. Або навпаки — може ворог загарбав усенький Звіринецький ліс, Лисоню й інші пагорби і пішов на Бережани, а згодом під Львів підійде... Невідомо. Юліянові, з волі Всешибінього, виріс лісок густий-прегустий з тендітних молодих деревець, який і скрив його від хижого ока...

ПРОКИНУВСЯ з отупіння й прислухувався. Було тихо.

²⁶⁾ Швидко, ходи з нами! (нім.).

²⁷⁾ Не стріляти! (нім.).

Проказав „Отченаш”. Піднісся. Почув у нозі біль. Ранений чи скрученій в'яз? Крови не було, зате намацав, що в кістці не все в порядку. Взяв рушницю і, штигулькаючи, виліз із гущі малодняка. В лісі було дивно-спокійно. На зваленому пні побачив солдата, що доїдав консерву, облизуючи пальці. Догледівши „австрійця” в повній збройі, солдат застиг.

Консерва покотилася по траві, солдат хопив за рушницю і крикнув несамовитим голосом: „Здавайся!”

Юліян пригадав „дольхмессер”, що його недавно дістав для рукопашного бою, коли багнетом на рушниці орудувати не зручно. Ale цього стилета вже при ньому не було. Віддав, коли роззброювали . . .

Зблизька підбігав уже другий солдат, а на крок від нього валялось труп'ячо-жовте обличчя австрійця . . . Юліян кинув рушницю і піdnіс руки.

Повели його на край лісу. Він ішов бездушно, апатично. Відчував смертельну втому в усьому тілі і в душі. Зате в кістці ноги щось ніби полегшало, бо вже не чув такого болю. А може страхітливе довкілля притупило його почуття. Ідуши бачив побитих, чув як поранений недалеко не то ридав, не то скавулів пособачому. Щось підказувало, що міг би помогти, перев'язати рану. Адже в наплечнику в нього були бандажі. Проте на все реагував байдуже і кроував, дивлячись тільки, чому аж два конвоїри ідуть задля нього одного. А потім: чи не коротша справа була б заколоти його багнетом на місці чи пустити в голову кулю?

Коли вийшли з лісу, Юліян начебто очуняв. Ясний, погідний простір звеселив усе в ньому. Солдатів тут крутилось багато і були вони грубуваті в поведінці. Хтось із них захотів близні і вульгарно почав її домагатись. Юліян без жалю скинув наплечник. Навіть відітхнув легше. Хотів іти далі, але конвоїри підняли сварку за те, чий він „плєнний” і кому належить право вести його далі. Спір вирішив „ефрейтор”, і біля Рухлинського тупцював далі той самий, що через нього не встиг дойти консерви.

З очей солдата дивилась добристі. Докоряв за „сумку”. Чому віддав усе, коли тільки близні домагались? Погано без речей буде . . .

Мова його була українська, хоч заносила „солдатським жаргоном”. Охочий до розмови, сказав зразу, що херсонець. Поміг переліти через дротяні засіки і перебратись через річку. Та на тому березі Ценівки зробилось лячно: гора, здавалось, підносилася до самого неба і по ній невтомно била австрійська артилерія. Досі начебто ніякого відношення не мали до Юліана гранати, що проносились гамірливо над головою. А тепер бачив, що терен, кудою йшла його дорога, густо б'є фонтанами землі і ніде заховатись від цього не можна . . .

У старшинській школі не раз викладачі споминали гарматний „шперфоєр”²⁸), що утруднює підсувати резерви. Тепер був він однаково вбивчий для росіян і для своїх, що попали в полон. Та хто з тим рахувався? Їх відписали з бойового реєстру, і війна йшла далі без затримки. Розколинами, що їх раніше зчаста спостерігав Юліян у далековиді (вже й не пам'ятав куди він дівся), рухалися тепер солдати, вели й несли поранених, і в не одній напевно чимало таких, як він, австрійців прокладало собі шлях в непевності кожного кроку. В таку розколину втягнув Юліяна херсонець, і в нього з'явилась безприкладна досі жадоба життя. Щоб наснажитись припливом енергії, він змусив себе думати про Київ, про те, що висмикнеться з таборів, поїде туди і заживе повним життям... Може й добре, що не вмер за Австрію. Хіба Австрія для нього ідея? Союзник проти Росії! Так — це правда. Але хоч би й так. Солодко вмерти за ідею, а ще солодше жити й трудитись для неї. Та й узагалі... жити, жити!

Він пнявся щозмоги вгору. Де-не-де на стрімкіших місцях падав і скочувався, а кожний раз, коли поблизу розривалась граната, тулився до землі з тваринним переляком і побожно хрестився. Хрестився й херсонець, приговорюючи, щоб заспокоїти Юліяна і либонь себе самого: „Нічого боятись! Пішло боком! Уже недалечко спасіння!”... Місцями хапав його за руку, щоб дорешти не вибився з сил.

Досягли верха і йшли тепер ровами, що їх вирили солдати. Юліян дивувався, що ровів так багато. Цілі лябіринти. А війська скільки в них! Боже Ти мій! Що це буде, — думав Юліян, — як ця нова лявіна скотиться на долину? Бідний фронт, бідні Бережани, а може й Львів! Тридцять п'яти ляндвер витереблять дорешти...

Обидва вояки, один без зброї, а другий зброяносець, просувались довго ровами, де густим гусаком, притулені до стін, стояли солдати з переляканими очима, притискаючи до себе рушниці, на яких грізно стирчали багнети.

— „Зводний” — говорив котрийсь солдат, який визнавався в австрійських зірках, приштих на комір, коли вони переходили мимо. І Юліян відчув, що „шаржа” в них у пошанівку, що „унтерофіцери” в російській армії не абищо...

Коли доходили до краю окопної мережі з пекельною силою розірвалась австрійська граната. На них сипнуло землею, а в Юліянову руку, що нею в цей момент він прикрив голову, попав уламок. Він різнув йому руку і кудись полетів. Розріз не був великий, зате крові йшло багато.

²⁸) Заставний вогонь (нім.).

— Нічого, не турбуйся, земляче (він уже встиг усвідомити собі їхню спільність крові) — втихомирював конвоїр. — Ось і санітарний пункт перед нами.

Збігали обидва згори з легкою душою, прямуючи туди, де маяв білий прапор з червоним хрестом. Праворуч гармаші поралися біля батерії, що ревно відбубнувала свою роботу, а поруч стелився битий щаях, що вів у село, повне стріх і зелених садків.

На „пункті” стояло велике брезентове шатро і кілька червонохресних амбулянсів. Довкруги лежали ранені, одні на ношах, інші на соломі, накинені на землю, з перев'язками і без.

Фельдшер вичистив Юліянові рану, ствердив пінсеткою, що в рані нема відламка гранати, залив рану чимось пекучим і перев'язав. Опісля ввічливо посміхнувся і сказав весело:

— Ну, рубець звичайно залишиться, але свататись тобі „не помішає” . . .

Це було сказане по-українськи, і Юліян почув таке тепло в душі, що готов був фельдшера розцілувати. Але він вже був зайнятий перев'язкою чергового і тільки дружньо кивнув головою.

Тепер глибокою груддю Юліян відіхнув, освоєний в свідомості, що вже врятувався. „Не вмер я з Божої Ласки, а живу, — подумав, — і вже тепер не вмру, а житиму . . .”

В СЕЛІ кишіло від полоненого вояцтва. (І коли ж їх стільки набралось? — думав новоприбулий). Між ними сновигали солдати, пробуючи внести порядок у цю роззброєну масу людей, смертельно втомлену, роздратовану й голодну.

Юліян знайшов кількох знайомих. Був однорічний капраль Давидович, що в останній хвилині доскочив з батавою резервістів, був Липичук і Карбута та старий друга Юльцьо Винярський, що вийшов в поле на одну маршкомпанію раніше. Було кілька рядовиків з його роя, був теж фрайтер Гринишин з частини Жакринича. Зате не було видно його самого.

— Щез, як крізь землю провалився, — сказав сумно фрайтер, прочуваючи щось недобре.

Біля криниці привів себе Юліян до порядку. Змів грубий шар бруду, що тugo прилип до обличчя, очистив мокрим лопухом куряву з уніформи й одягнув чисту сорочку, про яку навіть забув, що приготовив у хлібнику, щоб була під рукою.

Через дорогу стояла чепурненька хата. Нестара ще жінка винесла великий глечик гарячого молока і житнього запашного хліба. Не знати з якої спонуки покликала Рухлинського першим. Вона наляяла по вінця бляшану „кварту” і тицьнула йому в руки разом з куснем хліба. Не встиг він ще подякувати, як жінку опали полонені. Кожний хотів бодай скубнути свіжого хліба і ковтнути щось гаряче. Юліян поспішав. У нього раптово ви-

ринула думка, що його місце між старшиною. Хіба ж не запевнив його капітан, коли був у землянці команди батальйону, що його аванс є вже фактом? Він кадет, отож і має право піти між офіцерів. Їм напевно і гроші платитимуть і працювати не припиняють, ну і взагалі їм буде куди краще . . .

Насилу відірвався від якогось „унтера”, що тягнув його в лави порядкованого ним відділу полонених, і кинувся на розшуки. Недалеко церкви побачив змасованих офіцерів.

Слухняно зголосився до першого скраю капітана, а цей провів його до майора, що був либо найстарший рангою і відповідальний за свою групу.

— Herr Major! Kadet Ruchlynskyj meldet sich gehorsamst...²⁹⁾
— Витягнений на струну представив свою справу.

— Шкода, — сказав на те майор. — Про ваш аванс мені нічого не відомо. Копітан фон Клюг поляг смертю героя, коли його вели в полон російські солдати. Мусите залишитися з „маншафтром”. Не хочемо розводнювати нашого офіцерського корпусу. Не добре думав би тоді про нього ворог, на якого ласку ми тепер здані. Viel Glück in Gefangenschaft...³⁰⁾

Подав йому кістляву руку.

Юліян не сказав більше ні слова. „Штрамацько” вдарив рукою в дашок і відійшов до „своїх”. Був приголомшений безоглядністю і навіть лютий за зневагу. Він, значить, „вода”, що мала б зіпсувати смак офіцерського „шампана”. В першій хвилині спалахнув у нього дух ребеліята проти паничів, що в неволі розпускали свої віяльця з барвистих пер і хотіли ними імпонувати. Але виховання офіцерської школи, хоч і коротке, не змарнувалось. Йому втівкомачили в голову, що думати завжди треба „штандесгемес”³¹⁾ і в найгіршій ситуації не затрачувати почуття дисципліни. Отож відігнав геть бунтарські думки і був уже готов навіть оправдати майора: раз він не має певності в авансі Рухлинського, то на слово йому вірити не може. Зрештою (думає він), може й справді краще бути першим між рівними, як останнім поміж нерівними . . .

З тим поринув він у юрбу рядовиків, що її далі перебирали, уставляли в дворяд і рахували. Ще трохи і закуреним шляхом посунув на схід, де була Росія, довжелезний похід новітніх бранців. Ще за дня мали вони відробити ногами свій перший етап, поки ляжуть на відпочинок далеко від фронту, де вперше не доходитимуть ні гранати, ні шрапнелі, ні кулі рушниць чи голосне, потрясаюче „урраа” штурмуючого ворога . . . Траншеї, бруствери, засіки з колючого дроту віддалялись усе більше, зате в душі Рухлинського туга за рідними, за Львовом сягнула до самого її dna.

²⁹⁾ Пане майоре! Кадет Р. зголошується послушно.

³⁰⁾ Багато щастя в полоні... ³¹⁾ Відповідно (всі нім.).

СЕЛЕНГОЮ ПАРОПЛАВОМ І ПІШКИ В НЕВІДОМЕ . . .

ВАГОНИ скреготіли на скрутках і схрещеннях рейок. Звільнюючи ходу вони бігли вихилясами то праворуч, то ліворуч, наче б то виминали щось, що ставало їм упоперек, і дзенькали буферами при наглих стримах. Врешті зовсім зупинились.

Рухлинський, притиснений сусідом до стіни на горішній нарі (всі вони лежали тісно впритул), сприймав усе те півсонно. Для полонених, голодних і змасованих у брудних „тьоплушки”, не було кращого просвітку, як спати досхочу в дорозі, що ій ні краю, ні кінця не було. Шостий вже тиждень почався, як відгриміла фронтова зброя і погасли для них воєнні заграви. А іх усе ще везли та везли кудись у невідоме по сибірській магістралі.

У Волочиськах, на старому російському кордоні з Австрією, іх всадили до поїзду, що довіз їх до Дарниці за Києвом; далі в Курськ і Симбірськ. Тут іх навантажили на пароплав і повезли по Волзі до Казані. Там іх не прийняли і повернули назад до Симбірська. А потім перевал залізницею через пишні уральські хребти, попри камінь з написом „Європа — Азія”, а там уже Уфа, Челябінськ, Іркутськ, незабутнє довге сусідство з неозорими водами Байкалу перериване десятками тунелів, і з казковими верхами гірського масиву Хамар-Дабан . . .

Були в цій довжезній подорожі і цікаві, навіть п'янкі від чарівних краєвидів дні, коли забувалося про порожній шлунок і недолю-неволю.

Тепер у відчинені двері вливається сірінь ранку і вповзує холод пізньої осені. Одні за одними зsovуються з твердої постелі люди і засипають салдата-конвоїра питаннями, які й для нього здебільшого нерозгадані. Цим разом не в'їхали поміж довжезні валки вагонів, що так часто спиняли їх зір. Спинились таки проти самого станційного будинку і, хто знав кирилицю, прочитав „Верхнєудінск”. Була це назва містечка, що не випиналось чіткими обрисами в ранньому тумані.

Здовж вагонів перейшов товстощокий фельдфебель. Він встиг уже в дорозі всім глибоко в печінки залісти. Тепер він грім-

ко наказував конвоїрам вивести полонених з вагонів і вишикувати дворядом.

Нестримна радість опанувала людьми. Думали, що добились до останнього етапу. Дехто тягнув і речі з вагону. Та кінець скитання не був близький. Конвоїри проголосили, що буде видача „супу” і хліба та що на кожного дадуть пайкове ще й грішми, що можна було придбати харчів на дорогу. Далі поїдуть пароплавом і три дні без затримки будуть на воді. На купівлю дозволено було йти в місто тільки по одному з кожного вагону.

Бурхливо пройшли вибори, бо всякому хотілось попасті в незнайоме місто. Виглядало, що постій буде довгий. До вагонів не заганяли і люди розбрілись по станції, куди кого тягнуло. Вмиваючись приводили себе до порядку, ставали в чергу за окропом, що його в Росії звуть „кипяток”, або зразу в розмови встравали, щоб побільше дізнатись і хоч трішки невідоме зображені. Мовна мозаїка Австрії заблистала всім багатством.

Косоокі тубільці, що групами обсліни перон станції чекаючи свого поїзду, не дуже були охочі до розмови. Самі сміялись дискретно між собою і цвенькали неугавно. В їхній мові, звичайно, ніхто не розбирався. Були це буряти, одягнені на свій лад, жінки, діти й мужчини. Жили вони, виходило, своїм замкненим життям і державна російщина їх не чіплялась. Їхні гурти ставили перед очі екзотику Азії. Вона не була така барвиста, як та, яку рік тому бачив Юліян в Босні в багатих самобутніх рисах, коли їх було вислано туди до далматинського полку. Тут видко кричущі расові прикмети. До вилицюватих облич чистокровних монголів треба щойно привикати.

Денеде попадались і русски. Такого полонені облягали та випитували до втоми. Тим часом буряти-торгівці розклали свій крам. В кого були ще гроші, той уплітав білі „кренгелі” і „пєрожки”, ба навіть куріпки і тетерюки, смажені в олії.

Юліян промив лице й руки і чекав, поки дали пайку хліба та риб'ячу юшку. Поласувавши гарячим, він намовив Карбуту й Запару побігти до ріки і впевнитись, чи корабель вже в пристані.

З Василем Карбutoю і Феліксом Запарою він творив у дозорі нерозлучну трійцю. З Василем був разом на фронті. Разом пам'ятної ночі вони будували дротяні засіки. Фелікс був поляк із заходу Галичини, з Ясла. З першого дня в полоні він якось потягся до Рухлинського, як тільки почув, що в нього все вояцьке майно на фронті забрали. Він і помогав і виручував Юліяна, де міг. Він роздобув для нього „менажку”¹⁾ й ложку, а ніччю ділився своїм коцом. Студент краківського університету, він не ро-

¹⁾ Ідунка.

зумів, чому національна різниця могла б якнебудь каламутити чистосердечну дружбу товаришів недолі. Ця безкорисна опіка Фелікса запала в душу Юліана і вони поріднилися.

Не задля самої цікавості забаглося йому бігти до ріки. Хотілось простору і руху. М'язи ж бо заклякли в безчинності за довгий час дороги. З радістю сприймали тепер подув вітру. На дорозі й обабіч неї на степу затяглась паморозь, а ближче ріки, що розливалась широко, впадали в вічі сліди людської праці, густі, сухі стеблинки, наче залишки яринних городів.

У причалі погодувались досить великі два пароплави. Один безшумно пускав із димаря тоненьку смужку пари. Другий, дещо менший за нього, стояв мертвий, наче б ще не проснувся після ночі. Несло застоялою водою, рибою і гниллю водоростів.

—Що це за ріка? —спитали миршавого дядька, що в наушній шапці та у ватянці вештався по набережній.

—Поїдеш, почуєш, —відповів непривітно і щез в дерев'яній буді.

—Гарно починається наша зустріч з сибіряками, —завважив Фелікс, свиснувши весело.

В цю мить вийшов з буди інший, бородач, і наче б то хотів поправити враження, спитав м'яко:

—Ну що ж, австрійці, відбились від ешалону?

—Не відбились. Ешалон на станції, —відповів Юліян, показуючи туди. —Захотіли навідатись до вас і на ріку подивитись. Мабуть по ній попливемо.

—Да, правільно, ребята. Поїдете зо мною.

—Хіба ви з нами. Нас багато, а ви один, —пробував жартувати Василь.

—Я з екіпажу пароплава, —похвалився бородач, не схопивши жартівливого тону пришельців.

—Так ви знаєте, куди нас повезете? —спитали.

—Канешно, —з гордістю відповів старик і махнув рукою вгору ріки. —Вас повезуть в Усть-Кяхту. Там харащо.

—Чим там „харащо“? Тепліше, більше хліба, кращі люди? —перепитували навпереди далі.

—Літом тепло, взимку — студінь, а люди — „всьоравно“, як люди. Кращі й гірші. Такі тут, такі й там...

Він подався з якоюсь залізякою до пароплава.

—Скажіть ще, —гукнув йому вслід Юліян. —Яка назва цієї ріки?

—От вам австрійці! —сказав, спинившись із дива. —Свій Дунай то знаєте. А про славну сибірську Селенгу, виходить, зроду нечували...

Вдоволений, що осоромив освічених австрійців, приспішив кроку.

— А ви про Полтву чували, про славну ріку у Львові? — крикнув йому навзdogін Карбута.

Всі зареготались. Старий помітив, що хлопці кепкують з нього. Повів по них суворим оком і пішов містком на борт пароплава.

Ні, такої назви ріки вони не чували. Перебирали в пам'яті відомі їм назви: Об, Єнісей, Лена... А втім — Селенга була широка, вода жива. Не абиякий пливак міг би переплисти на другий беріг.

Шулячись від холоду, завернули до станції. Юліян нагадав Василя „Полту” і реготався на все горло. Сміяvся і Фелікс, коли йому з'ясували, яка то велич, оця ріка у Львові.

Своечасно добігли до вагонів. Обійшлась їх ця хлоп'яча виправа лайкою конвоїра, що не міг дорахуватись своїх людей з вагону. А вони вже мали ось-ось рушити до причалу.

— Шагом марш! — загорлали конвоїри. — Пашлі! — підганяли тих, що відставали, не справившись в час з вантажем.

Тільки тепер було видно, яка маса людей скочувалась доДогою вниз до ріки. Все ще було їх багато, дарма, що офіцерів ще в Курську відділили і чимало людей відстало по дорозі, захворівші.

Паморозь уже щезла, мряка розвіялась, і на другому березі чіткіше зарисовувалися обриси горбів по ту сторону берега.

ПОСАДКА ЗАТЯГЛАСЬ. Поки вони вантажились на пароплав, повернулись з міста висланці. Заїхали „телегі”, навантажені провіяントом. Вже й сонце встигло докотитись до краю дня і присмерки розгорнулися на добре, коли врешті струснуло судном і колеса забились об воду. Закипіла, запінилась вода, одні за одним виплинули пароплави на середину ріки та плавно пішли проти течії. У близькому Верхнеудінську блимали вже перші vogники. Темрява поглинула згодом усе довкілля і тільки машина в пароплаві гуділа і вода плюскотіла об колеса. Хтось затягнув німецьку пісню, а другі підхопили. Латинський рефрен пісні збуджував думки і жалість.

„О єрум, єрум, єрум, о кве мутаціо рерум...” — неслась, наче скарга до неба.

Бо й дійсно — „яка зміна речей...” Все пішло сторчаком, відколи оцих „цезарці”, як їх назвав Шевченко в „Назарі Стодолі”, стали беззбройною масою невільників, що їх гонять кудись, щоб ізолятувати від світу...

Холод на палубі дошкульнішав. Пароплав був вантажний, без кают, без вигод. Та Юліанові поталанило. Василь і Фелікс завоювали три місця в одному з трюмів. І хоч витягнутись там у всю довжину нікуди було, все таки вони заховались від вітру.

Сиділи, втягнувши під себе ноги, а там і заснули. Тільки Юліян ще останнім проблеском свідомості згадав козацьких бранців на турецьких галерах, що приковані до весел мусіли гребти до затрати сил. А ім усе таки набагато краще. За них працює машина і два потужні колеса. Самі можуть спочивати.

Суворий краєвид, що губився в сизому тумані, дикоросла степова фльора низинного надбережжя, багатолюддя і гомін розмов та деколи й пісня, що мішалась з торохотінням моторів, — ось що зустріло Юліяна і Карбуту, коли вилізли пізнього ранку з трюму, розправлюючи плечі.

Обабіч ріки пробігали дороги, одна ближче, друга далі. Це були важніші сибірські тракти. Але на їх очах тільки зрідка гналися по них „шарабани” чи „кибітки” і баламкали звичні там „колокольчики”.

— Добре бодай, що маємо бездощів'я, бо що б було, коли б так рясний дощ пустився, — завважив Юліян.

— Вони думають, що фронтовим воякам мокнути по звичці, хай і до рубців, — відповів Карбута. — Ось і вітрець поривчастий задуває! І морозний який холера! А нікому не в думці, що людям від нього ніде заховатись.

— От Василю, коби так щогли та вітрила. Тоді й мотору не треба було б. Розпустили б полотнища і ця стара скриня зараз поплила б скорше. Та й краса тоді! Нема ні стуку, ні гуку. Все йде плавно, — захоплювався Рухлинський.

— А й справді. Вітер віє простісько ззаду.

— Не даром бажають на дорогу „попутніх вітрів”. Але коли мотор, то так з вітром, як без нього. Тільки зябне від нього людина... Дме крижаним Сибіром, щоб йому лиха година!.. Добре, що бодай нам є куди втулитись.

Так. В трюмі залишився Фелікс, щоб відвоювати їхні місця, коли б другі на них зазіхали. Іншим разом залишиться Василь, а потім Юліян. А втім — хіба в трюмі сама радість, — думав Юліян. — Затхле повітря, ще й сопухом поганого тютюну просякнуте. Тісно, як селедцям у бочці. Невгавний гармидер, а то й трапиться сварка та погрози. Ще добре, коли сон зморить, як оснаньої ночі. Піднялись, як уже швидко полуднє.

Смерком цього ж дня довго любувались удвох з Феліксом красою заходу сонця. З захватом дивились, як сонце зяскравіло багряним диском, що рельєфно вирізнявся на тлі багатошого в опалеві барви неба, як в один момент поповз по воді Селенги до самого пароплаву мерехтливий, багатосяйний місток. Він наче за прошував їх зійти на нього і піти ним в країну казки... Це була виїмкова краса в цій композиції сіризни...

КОЛИ ДРУГИМ ранком прокинулись, корабель закляк у

безруси. Капітан і його люди швендялися по палубі то сюди, то туди. Когось кликали, з кимось переговорювали. А над рікою лежала біла мов молоко габа, прислонюючи пароплав і людей на ньому. Він сидів на міліні.

Згодом волога мряч прорідилась і стало видно, що пароплав приляг щільно до острівця на ріці. Недалеко зарисовувався ще один острівчик, що виглядав наче широка піскова лава. Значить — аварія! А другий пароплав — казали — проскочив і поплив щасливо.

Ліниво воліклисъ години. Судно, трохи покосивши, стояло мов вкопане. Капітан, стерновий і інші з екіпажу турботливо бігали, раз-у-раз злюще зчіпались поміж собою. В той час полонені займалися своїм ділом. Вони черпали воду з ріки і вмивались, інші стрибали з пароплава на острівчик і там хлюпотілись у воді, порскаючи з холоду; дехто, роздобувши окрону, чаював, з'їдаючи приділений харч.

Рухлинський і його два друзі, помившись, почали бродити островом. Згодом закотили штани і видістались на берег. Ale й там було нещікаво. Низькорослий чагарник, висушений осіннім вітром, скапував краплинами води. Волога мряка клалась щораз нижче. Дехто з полонених назбирав хмизу та бадилля — і швидко то тут то там розгорілись ватри.

Юліян любив над Стрипою, на фронті, розвідчу службу в терені і нераз ходив самохіть на стежі. Отож і тут тягнув Карбуту і Запару за собою далі й далі, вслушуючись тільки в шелест сухого комишу, поки не дійшли до широкого шляху, що біг поруч ріки. Спинились, розглядаючи довкілля. Немає селища, немає навіть жодної хати ні людини. Та ось скачуть проти них верхівці на шпарких конях, забиваючи пілюку. Щось вигукуючи, промчали повз них буряти, звернувши до берега.

— Вертаймось. Вони поїхали на рятунок, — домірковувавсь Фелікс.

За той час з другого берега встиг уже дехто переправитись на човні для торгівлі. Вони вже все випродали. Останнє мацюцьке пацяtko купив гурток мадярів. Кишеньковий ніж, атавізм кочевика, імпровізований роже — і швидко паця шкварчало на вогні. При іншому вогнищі смажено рибу: хтось умудрився зловити пару омулів і нашвидкоруч зготував їх для кола приятелів. Гучна пісня ситих мадярів дратувала наших хлопців. До того над їх головами перелетіли, каркаючи, одна за другою зграйки диких качок, а може гусей-сухоносих, що їх у районі Селенги так багато ...

— От, якби так рушниця! — зітхнув Карбута ... Хлопці спохмурніли.

Ще добру годину вовтузились біля пароплава буряти й

охотники з полонених, намагаючись під доглядом екіпажа судно знову спровадити на фарватер. Рвалися линви, двічі перекинулись допоміжні човни, поки пароплав похитнувся і знову плавно загойдався на плесі. Затрипотіли наколесні лопати, запізне-ні полонені вплав допадали до мотузяних драбинок, сирена дразнючи свистіла. Фельдфебель з провожатими метушились і нервувались, чи хтось з бранців не відстав від транспорту. Вони ж бо мусіли доставити на місце живими чи мертвими стільки, скільки стояло в „бумагах”.

Пароплав ішов повним ходом. Над ним нависли пухнасті хмари і всі на чердаку окутувались будь-чим, щоб не озябнути. Крикливе гайвороння зліталось на місця, де щойно тaborували люди. Степовий орел, розпустивши широко крила, кружляв, наче загледівші добичу. Його тінь клалась на землю, осяяну кволим сонцем.

НА ДЕНЬ І НІЧ довше, ніж було намічено, димив їх пароплав, добиваючись до пристані. Обтулені коцами і щільно прилягаючи до себе, лежали покотом полонені на палубі, а пізноосінній вітер обдавав їх нещадним холодом.

В полуден' пароплав причалив до берега. Пристань і близьке селище називались Усть-Кяхта. Конвоїри погукували, видарався фельдвебель. Уставляли їх, рахували, а згодом погнали, мов отару. Знесилені люди все частіше відставали. Службова твердість конвоїрів помітно зм'якла.

Дійшли до перших хат. Карбута радив постукати до хати за хлібом. З кількома друзями він затараabant у двері якогось дому. Тільки коли вдруге і втретє це зробив, відчинилася у вікні „кватирка” і чиясь бородата голова висунулась з неї, з острахом зиркаючи по боках. Загледівші їх, старик захарчав: „Вам чаво?”

— „Хліба!” — в один голос крикнули хлопці.

— „Здесь вам не лафка!”, — і бородач сердито з брязкотом зачинив кватирку.

— „Дядя, ей дядя!” — кричав Василь, не здаючись і підійшов під саме вікно. — „Дай кусок хліба ґолодним . . .” — Але ні дяді ні хліба не було видно.

Вже намірились йти далі, як раптом на порозі станув сивий дідок, а з-поза його плечей заглядали цікаві жіночі очі. Він, поспішаючи, тицьнув кожному з них окраєць чорного хліба, показав кудись, де мала бути крамниця, і швидко щез за дверима, застрашений, що й інші полонені підходили до його хати. Чути було, як старанно заригловує двері.

Хліб був черствий, але хлопці впоралися з ним швидко.

— Він либонь зі засланців-каторжан, — завважив Юліян.

— Хіба з кримінальних, не з політичних, — відгукнувся зпересердя Карбута. — Забув, пройда, що колись і йому доводилось просити шматка хліба! ..

— Залиши Василю! — сказав м'яко Юліян. — Все таки дав і поживились.

— Ну, оглянься, — візвав його той. — Бачиш? Іншим і цього старого хліба він не хоче дати...

Хати стояли вже густіше і проміж них усе густіше швидялися полонені. Провожаті вже добrotливо накликали: „Іди пан, іді, скоро кушать дадуть ...”

Тим часом Юліянова трійця допиталась до крамниці. Була зачинена, але хазяїн скоро знайшовся, відчинив двері і хлопці на радощах затанцювали. В мищинах, що стояли рядом, одна біля одної, був холодець, зверху смальцем, мов сніgom, укритий. Одно лихо: хліба не було в крамниці. Хай і без хліба — рішили. І їли просто пальцями, поквално, лакомо, без застанови. Одна була в кожного думка: раз наїстися!

В просторій крамниці ставало тісно, бо відшукали її ще й інші. Дехто, що не встиг захопити для себе мишини, впрошувався до другого. Інші накидалися на недогризки, що в мищинах залишилися, і пожадливо їх жували. Ще інші настоювали в крамаря дістати ім якось їжі і підкупно вимахували рублями.

Рухлинський і його друзі, розплатившись, вискочили на дорогу і пішли на площу перед оселі, де спинилася їхня валка. Але там найшли небагато. Люди розбрелись, розбіглись. За ними погналась частина конвоїрів, а ті, що залишилися, бісились і погрожували полоненим. Десь далі почувся навіть постріл з рушниці. З вуличок підходили до гурту полонені й дехто з місцевих. Вони скаржились, що хтось із „етапних“ пробував бешкетувати, а були й такі, що обікрали застрашених пожильців...

— Ну, буде їм за те! Під суд віддамо, під військовий! — запевняв солдат-конвоїр одного з найсердитіших скаржників, „приперчivши“ ці погрози соковитою московською лайкою.

Та найшовся і праведник серед місцевих. Розкарячившись і помахуючи ціпком, він почав цілу проповідь, громовисту й гарячу.

— Хіба ж вони не люди, оці австрійці? Хіба ж можна їх голодом морити та й ще гнати пішim етапом? Тварина — й ця падає без корму... Віддасте їх під суд, так мене на свідка кличте. Всякий шукає порятунку, отож і вони пішли випрошувати хлібця в людей. І як вам не соромно йти з жалобами до солдатів, — спітав, звернувшись до гурту місцевих... — Хіба не твоєї Наташі чоловік „плèнний“ в Германії? Не твоєї Сергей Кузьміч? Скажи! І не погано йому там. А в нас тут, Господи слава Тобі, всього ще доволі! Не то, що в Германії! Навіщо зачиняти двері

на всі замки та й наглухо вікно ставнями прикривати? Бандитів сюди пригнали, грабіжників чи злодіїв? Та це ж військо...

Поспускали голови сибіряки і відходили в сторону.

— Ваша правда, Нікіта Фйодоровіч! — перший сказав уголос заатакований поіменно Кузьміч.

— Ми теж неситі! — пробували оправдатись солдати. — Їжа вариться. Запізнили. Ось і все. Пішов фельдфебель підганяти куховарів і ще не повернувся. Скоро привезуть.

Ще тільки один з місцевих пробував нагадати якусь історію з Домною Василівною, що її весною, коли теж висадили на беріг в Усть-Кяхті транспорт австрійців, хтось кудись пробував затягнути. Та й ще про якусь крадіжку згадав. Але його скоро самі свої закричали.

Запальні слова Нікіти-штундиста вигладили всі різниці. Люди помітно подобріли. Навіть конвоїри, що бігали по оселі і зганяли полонених. Саме в той час вони повернулись, коли ніким не прошений старик кидав у юрбу свої гострі протести.

— Правду голосити ще мало! — гукнув один із солдатів. — Підводи дайте, щоб людей в Троїцкосавськ візвезти! Бачите, скільки людей по ровах лежить... Послабли. Ходив я по оселі і ніхто їхати не хоче...

Сибіряки самі почали тепер піклуватись, щоб підводи найшлися.

— Дам'ян! У тебе кінь хороший, давай його! — сказав один бородань другому, що оподалік його крутився.

— Дав би, чому ні... Та дома немає. Погнали... І телега розлізлась. Але в тебе, Сусанін, усе гаразд, міг би подати! — звернувся той до свого сусіди.

— Канешно дав би. Та син захворів, хіба сам би їхав...

— Ну й поїдеш, какая разніца, — підштовхував його Дам'ян. — Біжи хутко!

Сусанін без слова пішов і справді внедовзі приїхав, та й ще свого племінника з другим возом притягнув за собою. За той час ще якийсь Фйодор намовив Феофана, Платон Аркадія, а Нікодим Афанасія. І возів з'їхалось чимало.

Все те відбувалось наче пантоміна перед збентеженими чужинцями, що переважно не розуміли ні лайки, ні погроз провожатих, нічого з оскаржень сибіряків, чи врешті з благородної оборони праведного Нікіти. Тільки згодом слов'яни передали „камерадам”, що таке творилося... Коли ж почали появлятись вози і заїхали дві старі, відставлені вже армією ізза старости, кухні, — полонені сходились до тісного гурту і їхні обличчя роз'яснилися. З казанів парувала юшка, як вливали кухлями в підставлені миски.

— Їж, — приговорював Фелікс, коли дістали свою пай-

ку... — За стільки днів уперше щось варене й гаряче. Це щось прекрасне!

Юліян їв і не доїв. Чув, що з холодцем пересадив мірку . . .

— Далеко цей Троїцкосавськ? — спитав боязко Карбуту: він почувався слабким для великого маршу.

— Мабуть шмат дороги. Та ти не турбуйся. Влаштуємо тебе на возі. — І щез поміж людьми, заки той встиг щось сказати.

Підсунувши ноги під поли плаща, Юліян обперся об дерево і мовчки спостерігав полонених, які, підкріпившись, демонстрували незламність життєвої енергії. Недалеко сидів підтоптаний „ляндштурмак“. Він, здається, не без заздрощів приглядався молодшим, що розкидалися залишками сил, але й не менше заздродив оком в Юліянову невипорожнену миску.

— Хочете — беріть! — і Юліян підсунув йому свій посуд.

— Danke! — сказав і пильно взявся кінчата.

— Ви цікавились, як далеко до нашої тюрми, — сказав по-німецьки з помітним чеським акцентом. — Мені нагадався античний анекдот про відомого вам напевно Сократа. Отож раз спітав його на дорозі подорожник, чи довго йтиме до пристані Пірей. — „Йди далі!“ — відповів той йому коротко. — Подорожник, упевнений, що насکочив на чудака, пішов мовчки далі. Коли вже віддалився далеченько, філософ почав його гукати, аби він зупинився. Порівнявшись з ним, сказав: „Тепер, коли я знаю, як хутко ти ходиш, то можу тобі сказати, як довго йтимеш. За годину будеш у пристані . . .“

Вдоволений, що найшов пристосування цих слів філософа з сивої давнини, він щасливо захіхікав. А помовчавши хвилину, продовжував:

— Одна з проголошуваних Сократом мудростей була: пов'яжи знаття з чеснотою. Ось і цим разом він хотів дати сумлінну довідку. Сучасні софісти, як і ті в старовину, напевно не дружні йому. А я його палкий звеличник. І коли я витримав усі труднощі й небезпеки фронтової служби і якщо збережу себе до часу, коли звільнять мене з дому неволі, це буде Сократова заслуга. Так, як він колись у його воєнних злиднях, так і я ставлюсь до них байдуже. Робіть, молодий чоловіче, таксамо. Не замучувайте себе рефлексіями, сприймайте дійсність такою, якою вона є . . . За цією рецептою то й тоді, коли б вам у майбутності й жінка попалася з роду Ксантип, що здається нам найстрашніше з усіх страхіть, витримаєте! Кажу вам! Студіюйте і вживайтесь у мудрощі безсмертного Сократа . . .

Він піднісся з придорожного берега, де сиділи, стріпав з плаща порох і відійшов, мов місіонар, що не любить після своєї проповіді дискусії.

Рухлинський з гімназії небагато виніс про Сократа. Отож

не був впевнений, чи принагідний сусід правильно чи ~~фальшиво~~
викладає Сократові мислі. Але одно він знов: добре створити собі чи запозичити таку життєву філософію, щоб найти в ній розраду і захист у цій джунглі подій, які заіснували від початку війни. Духовий панцир кращий від усіх фізичних — він твердіший від криці. До того — не треба сягати в роки поганського світу, бо християнські засади і віра в Божу Ласку найкраща ...

ПРО ТЕ, як і про інше, мав час Юліян думати, коли вже йшав на возі, втиснений поміж клунки тих, що йшли розтягненою колоною попереду, збиваючи хмару пилуги. Над ним висіло олов'яне небо і довкола на степ та далекі горбовини клалися вечірні тіні. Широкий шлях місцями й не дуже вибивався від степу і тільки розставлені стовпи (деякі криві і зовсім незугарні), що їх пов'язували телеграфні дроти, навіть у сніжній заметелі не дали б нікому загубитись. Іноді на тих дротах погойдувались крикливи птахи і вони одинокі порушували мертву тишу степового простору.

Теліпаючись разом з багажем на возі, що западав на війбінах дороги то знову підстрибував, Юліян залюбки був би про ніщо не думав. Проте його бажання порушували щораз якісь рефлексії. Сама свідомість, що визначенням долі він з „камерадами“ опинився в глибокому Сибірі, на етапних шляхах засланців, не давали спочивати його думці. Читав бо дещо про каторги і засланців, про їх страшну недолю, про те, як їх ганяли від етапу до етапу, як заковували в залізні кайдани або в дерев'яні колодки, закладаючи на шию „рогатки“, як перішили їх кнутами, просмоленими шнурами і сікли різками. Силою вибивали бунтарського духа, ненависть до царизму, в багатьох і до Росії! Він згадав, як на годині історії в гімназії професор (так професор — він же дістав незабаром доцентуру в університеті), викладаючи історію зруйнування Січі П'ятьомкином з наказу цариці Катерини, як страшно їх, учнів, тоді зворушили. Його розповідь була така барвиста, а доля останнього Кошового Кальнишевського і двох знатних козаків — військового писаря Глоби і судді Головатого, засланих у Сибір, мала стільки ноток трагізму, що всі учні тремтіли ...

А втім: куди їх везуть? Де посадять? Чи не в мокрі землянки заженуть? Чи не примусять тяжко працювати?... Десятки питань насувались. Хіба можна знати про майбутнє? Певні є тільки факти. Ось таким фактом є, що в'їжджають у якесь більше місто. Це й є либо уже Троїцькосавськ. Вечір наляг на вулиці темнотою. Тільки денеде яскравіють вуличні світла і тут і там з вікон спливає ясність.

Коли обоз спинявся, до возів підходив дехто з перехо-

жих, розпитував полонених і потішав, що казарми вже недалеко. Траплялись і такі; що клали дещо біля них чи впихали їм у руку. Юліянові видавалось місто гарним на вигляд, чимало кам'яних високих будинків. Вулиці мощені, хоч теліга оббивалась об „котячі лоби” бруку. Монголів не багато видно. Більшість мешканців могли б жити в європейському місті. Ось жінка, що саме зупинилася перед вітриною освіченої крамниці. Хіба ж це не дама? І яка вродлива...

ШИРОКОЮ БРАМОЮ шумливо вливалась людська течія в піщане, обнесене високим парканом подвір’я. На високих стовпах тусклого горіли лямпи безсилим світлом. В деяких будинках тільки вікна рисувались ясними мазками. Кремезний офіцер прийняв рапорт присмирнілого перед ним фельдфебеля. Він узяв папір, з якого перед тим читано всі прізвища, вручив його якомусь „унтерові”, що був в його асисті, і на тому прийом скінчився. „Унтер” повів їх у глибину подвір’я, а вартові відійшли геть.

Вже на подвір’ї почались атаки допитливих таборян, тих, що в нетерплячці вистоювали довго біля брами. Будинок, куди їх завели, мав уже чимало пожильців. Їм наказано ущільнитись. Тимто не всі були „новикам” раді, але всі були однаково цікаві. Нові розгубили себе взаємно. Юліян даремно розглядався за Василем і Феліксом. Його втягнули в темнуватий кут і пригощали.

— Пий, земляче! — Втиснули в руку пляшку. Хильнув і скривився. — Щось воно не добре! — сказав і подякував.

— А вам чого? Французького конячку може? — Зареготались. — Це ж ханжа, китайська горілка! — вияснював хтось. — Краща русского самогону. Не в ваш смак? Привикнете! Аби тільки гроші були, щоб її купити.

— А може шампанського пляшечку, шан-се-паре і дівчинку на коліна? — глузував другий. — І далі серйозним голосом додав: Та тут, брате, життя похмуре, просте, нужденне. Не думайте, що добились до воріт раю!.. Треба буде добре борсатись, щоб відстояти своє право дочекатись кінця війни в цих нехлюйних казармах на пісній ющці!

— Знаю! В мене немає ілюзій, — боронився прищелець.

— Потягніть ще ковток, закусіть оцім хлібом і вам стане зразу веселіше, — підмовляв Чубарський, якого прізвище Юліян собі затямив.

— Дякую, не можу, — відмовився Юліян. І спитав, чи багато українців у таборі... Було їх одинадцять.

— А нас приїхало дев’ять, значить буде двадцять, — порахував Юліян.

Він чув у тому. Приляг би охоче. Але з другої залі, де воно мали приміститись, щойно тепер проходила евакуація дотого-

часних пожильців і треба було почекати. В переходах між нарами копошились люди. Гамірливо було від розмов, вигуків і суперечок. Можна було цілком очманіти. Тільки на горішніх нарах було не так тісно, блимали тут і там світельця нафтових лямпочок, і люди були якісь тихіші. Дехто, звісивши ноги, прислухувався і приглядався.

— Ну і що ж? Новий транспорт завошених! Самі розкіші в нас... — кинув Стефкові Чубарському якийсь задира, коли вони разом стояли.

— Не придирайся, блазне, сам їх ще чимало маєш, — відгризся до нього, і щоб замніти напасть того, сказав до Юліяна:

— Ходіть і ляжте покищо на моє місце... — І він узяв його за руку й потягнув у другий кут залі.

— Ні, ні! — перечив Юліян. — Я вам таки насправді, чого доброго...

— Я їх ще сам не згубив і до них ми привикли, братіку, — перервав новий друг. — Як буде для вас леговище готове, тоді перенесеться...

ВРАНЦІ ЮЛІЯН прокинувся і вжахнувся. Він миттю освідомив собі, що впадився на Чубарського місце на всю ніч і, мов опарений, зірвався на рівні ноги. В другій залі зразу натрапив на Карбуту. Тішились собою, наче б місяць не зустрічались. Від нього Юліян довідався, що Чубарський спав рядом, навіть одним коцом прикривались.

— А де ж він? — скрикнув Юліян з нетерплячкою. Василь показав його, що саме йшов до нього.

— Ну що ж? Добре було спати? — весело всміхаючись, привітав його Стефко. — Ви так глибоко спали, що грішним ділом було б збудити.

— Так, але зате ви змордувались на голій дощі...

— Пусте, братіку! Я спав, як мертвяк... Ми ж фронтові вояки! Не таке витримували. Я два тижні спав у болоті, частіше на землі, де хата була небом крита, землею підбита, вітром загороджена, а на постіль — сірячина, під голову кулачина... — говорив, розчісуючи безтурботно своє воронячо-чорне волосся.

— Швидко і ви тут заведетесь „господарством.” Поробите собі з двох міхів і з соломи матраци, згодом Червоний Хрест обдарує вас, так як колись нас, ватянками, може й ковдри дасть... Добре буде, тільки живи на світі!...

Він голосно розреготався, а за ним оба приятелі. В його словах бринів добродушний на сміх над їх спільнюю долею, з якою треба було помиритись. Юліяна це привело до рівноваги. Він міцно стиснув Чубарському руку.

— Дякую, пане Стефку! Це був розчулююче благородний вчинок. Ним одним можна відкупити десяток гріхів.

— Фю! — аж свиснув з дива Чубарський. — В мене і двох немає. Де тут грішти? Ви фантасти! Розгляньтесь і побачите — в якій людській менажерії ми тут живемо. Від неї тільки втекти можна...

— Куди думаєш втекти? — спитав з поважною міною Крупський, що в міжчасі пристав до їх гурту.

— Куди хочете...

— А солдати, що стережуть нас на високих вежах, що скажуть? — спитав той наївно.

— Вони крикнуть „стой!”, а не спинишся — кропнуть з „гвіントвки” і баста.

Всі зареготались.

В ПЕРШІ ДНІ Юліян розглядався, знайомився з людьми, з умовинами життя в цьому ізольованому від світу побуті. Йому аж страшно робилось, що тут, на цьому піщаному, хоч і просторому квадраті, обведеному височеним, майже щільним парканом, у цих понурих корпусах з червоної цегли, проходитимуть його молоді роки, поки на далеких побоєвищах не вирішиться воєнна перемога.

Чубарський був у ці дні зчаста біля нього. Вони обходили разом подвір'я, заглядали в тоненькі щілини, що подекуди траплялись в могутній дерев'яній огорожі. В долішній частині майдану, далеко від будинків, можна було одним оком спостерігати, як битим шляхом їхали вози, чотиро- й двоколесні, як проскакували монгольські вершники в барвистих терликах, як вели нав'ючених клунками коней або як звільна просувалась каравана верблюдів.

— Ми тут дуже близько монгольського кордону, — пояснював Стефко. — В ясний день видно Кяхту і зараз біля неї торговельний Маймачен, вже монгольське містечко. Його називають москалі: Китайская Слободка. Кажуть — вона зневіралізована і обгороджена палісадником. Серед кількох тисячів мешканців немає ніодної жінки. Щось так, як на нашій Сіці буvalо. Дехто з бранців ходив уже там „під караулом”. Зате Кяхта — нормальне містечко, близько 200 років головний пункт і головний шлях торгівлі Росії з Китаєм.

Стефко нахиливши за деяку хвилину до вуха Юліяна, сказав таємничо:

— В нас тут не в одного думка втекти через Монголію. Я вже тут більше пів року і ще не зважився на те, але чкурнути колись мушу. Набридло сидіти. Тяжко дістати відповідну літературу. Я потрохи придбав знання про Монголію, навіть зо три десятка монгольських слів вивчив ...

— З чого чи від кого? — спитав Юліян.

— До нас заходять нераз монголи. Вони чистять лятрини, привозять дрова, а одна стара монголка раз у тиждень приносить „пірожки” з начинкою січених легенів. І я беру в руки якийсь предмет або щось наслідує і питаю, як це в них називають. Записую і вже маю нове слово. — Глянувши відтак Юліанові в очі, сказав йому: Як би ти кому виспівав про мій замір втекти, то горе тобі!.. Даеш чесне слово, що ні пари з уст!..

— Даю, але якщо не маєш довір'я...

— Ото ж то й маю. Ти для мене симпатяга. Непомітно ми навіть побраталися. Та застерегтись треба... А тепер слухай далі. В Монголії росіяни — як у себе дома. Трудно від них заховатись, тим паче, що караванний шлях на Ургу, тобто в столицю монголів, і далі — це одинока дорога, бодай найпевніша. А по ній козацькі патрулі гасають. Кажуть, що буддійські лями — а їх там в Урзі около двадцять тисяч і багато монастирів — ніби то помагають дістатись до Тугуруку, а там уже, брате, можна собі дати раду. Аби тільки сила і гроші. Мандруй, не ховаючись, на Калган чи до самого Пекіну, а то в Тієнтсін і до моря. Там наші консуляти. Там і вся біда кінчиться...

Ходили здовж паркану, в деякій віддалі від нього, щоб не звертати уваги вартових, що з багнетами чипіли на дерев'яних вежах.

— І коли ти заміряєш зреалізувати свій задум?

— З весною, — твердо відповів буковинець. — Тоді коњюхом у монгола найнятись можна, а з кіньми я дам раду. Найбільший табун припильную. А згодом виберу найкращі два коñі, одягну терлик та й взагалі в монгола підмінюсь і... забудь, як звали. Я, брате, кавалерист. Тільки іскри з під кінських копит підуть. Я на коні щойно чуюсь добре. Ноги в стременах, поводи в сильних руках, аби кінь був!..

— А гроші?

— Там беруть російські, так як китайські. Зрештою — як хочеш уже все знати, то я вже і таянів трохи придбав, щоб поменше „духу” мати з Росії...

— Цікаве, чи вдалась вже кому втеча?

— Кажуть, що вже досі біля десятка понесло...

Верталися до будинку навскіс пішаним подвір’ям. Вуха і носи побагряніли від холоду, хоч осінь відмірала в багатому сяйві сонця, бездощево і навіть в цей день без вітру.

Другим разом, коли вийшли на прохід, показав Стефко Юліанові на круту гору, що була по ту сторону огорожі.

— Там, на горбочку, теж табір наших полонених. Це вже покійники. Їх там зо дві сотні. Багато забрала їх з посеред нас

червінка серед літа. Я теж тяжко хворів, але врятувався. І поки війна скінчиться, чимало вириють там ще ям та хрестів наставлять. А тут, праворуч, за парканом поверховий дім з цегли. Бачиш? Це канцелярія і мешкання підполковника Кондратенка, комandanта цілого „лагеря воєннопленних”, — пояснював Стефко далі. — Кажуть, що він родич героя Порт-Артуру, генерала того ж імені. Виходило б, що наш земляк. Та хто його знає, чи в нього є почуття українця. Всі вони приспособлені до „государственного пирога”, — як сказав, мабуть, Лисенко, а такі про національне походження не дбають. Літом була його доня, що вчиться десь далеко. І ми нераз спостерігали в шпаринах, як вона гралася з кудлатим собакою. Потім ми ніччю мріяли про чудову з'яву, про ясноволосе дівча. Ну, що ж? Жіноч не доводиться нам зустрічати. Хіба ту старуху-монголку, що пиріжками торгує. Та від жіноч краще і в мріях відганяється, бо в такі пороки, братіку, впадеш, що потім горе. Тут є такі, побачиш...

Юліян мовчав і слухав. Йому дуже припав до вподоби цей стрункий, кароокий брюнет, сердешний, спостережливий і розмовний.

— Далі, нижче цього будинку начальства, стоїть комплекс будинків. Звідсіль тільки дахи видно, — продовжував Чубарський. — Це табір офіцерів. Там українців усього п'ять. Вони щомісячно дають зі своєї гажі пожертув на докормлювання хворих українців у нашому таборі.

ЗИМА ЗГОЛОСИЛАСЬ близького ранку відразу з лютим морозом, що постинав воду соплями, а сніжинки оформив у густу, гостру крупу, яка барабанила в вікна, як під час градобою. Полонені неохоче стягались з нар, вицокуючи зубами. Деякі, хоч і пізно було, висовували тільки носа і, пронюхавши „собачий холод”, ще сильніше обкутувались коцами та плащами і спали далі.

Безконечною чергою тяглись сірі будні, один на одний подібні. Ранком перебігав залю дежурний і накликав відчинити вікна. В залях стояв після ночі густий, задушливий сопух. Зате після провітрення ставало зовсім холодно, тому багато воліли погане повітря, аби було тепліше. „Смрад, но теплічко” — викрикував чех, Мартінс, лаючись за кожне відчинення вікна...

Коли взялися морози, то ранній „чай”, принесений в не-накритих баках, був наполовину пристиглий. В той час, коли повз огорожу проходили монгольські каравани, що везли справжній китайський чай для торгівлі, смачний, запашний, тоді їм давали „кирпічний”, що здавалось їм і заносив цеглиною. Зате кожного ранку всі чекали хліба. Він був зовсім чорний, нераз

гливкий і гіркуватий. Одні економили, розкладаючи його окрайці на цілий день, інші з'їдали пайку зразу.

Обідове меню було простеньке. Завжди юшка і каша. Юшка була риб'яча або картопляно-капустяна, або навіть „м'ясна”, якщо в ній плавав кусочек печінки, легенів чи інших нутрощів. Подекуди потрапляли декому коров'ячі зуби. Зате каша була неодмінно та сама: пшено. Його кругленькі жовті зерна розсипались і тухо пролазили горлом. Щоб її з'їсти, всипали кашу в юшку. На вечерю давали знову юшку, нераз чай без нічого.

Після сніданку, обіду та вечері була нудьга, дрімота і безцільне волокитство. Заки полягали спати, збріались гуртами, щоб поговорити, або проходжувались там і з поворотом поміж рядами нар. Інші грали по кутках у шахи, частіше в карти.

Побут у „старих” був дещо відмінний. Юліан на ніщо з їх надбань не дивився так заздро, як на нафтові лямпочки, при яких можна було читати. Коли хтось говорив про тих, що з'їдали свою пайку зразу, „який довгий день без хліба”, то Юліан думав „який довгий день без світла”. Бо й справді: швидко після обіду западали сумерки і тоді „казъонне” тусклє світло їхньої залі пригнітало дужче всього, навівало сум. З дна душі підплывала гіркота й жаль, години тяглись черепашиною ходю і, здавалось, ім кінця і краю не буде.

А вже в другій залі ставало на душі веселіше. Там миготіли світла на долішніх і горішніх нарах, а через те й вечер проходив швидше та цікавіше. Тимто Юліан заходив туди зчаста до приятеля Чубарського. Туди збігались також усі з будинку, коли в вечірній порі з'являвся редактор Гегедіс, відчitуючи з таборового бюллетеня вісті зі світу, здебільшого воєнні. Це ставало відтак предметом розмов нераз до ночі. Особливо сколихнули настрої, коли пролунали відточені слова Гегедіса про смерть цісаря Австро-Угорщини, Франца Йосифа, і про те, що новим цісарем став Карло 1-ий. Було це під кінець листопада 1916 року.

ПІСЛЯ ОДНОГО місяця група, з якою приїхав Рухлинський, перестала як цілість існувати. Її розколено по національностям і приділено до різних „рот” з власними комендантами, відповідальними перед російською владою. Українців було недостатньо, щоб мати свою роту. Їх зв'язано з поляками.

— До ясної холери! — сердився Крупський. — Невже ж ми ніколи не вилізemo з під курателі сусідів? — Та його питання пролунало порожньо, як вияв безсилого протесту.

— Ви галічане і ані галічане, то в чом дело? Там і паляки і єvreї, — сказав владним тоном тупоумний фельдфебель, коли разом з Крупським ще й інші виявили спротив.

Та командант польської „роти” був надиво ввічливий.

— Вас, українців, тепер більше, ніж було. Виберіть собі старосту і я буду з ним контактуватись у ваших справах.

Старостою вибрали поважного бороданя-буковинця, Ростислава фон Любинця. Це був штабс-фельдфебель з рядом медалів на широких грудях. Ідучи, по звичці закидав у бік ногою, хоч шаблю йому ще на фронті москалі забрали.

Юліян при переселенні дістав місце „на поверхі”. На сусіду дали йому Фелікса, а з другого боку примістився суддя Малкович, „старорусин”, підлабузник поляків і недружний до українців. До того ж була це людина неговірка й понура.

З Феліксом Юліян жив сердечно. Разом тужили за дому, разом пригадували різні, але й подібні епізоди з кадрового життя. Фронт, який видавався тепер страшніший, ніж тоді, коли сиділи в траншеях та нишпорили в передпіллі, належав до найбільш емоційної тематики. Інколи могли до неї зарахувати свої зустрічі з жінками, що теж, бувало, вплутувались у розмову. Тоді ця розмова набирала зовсім інтимнішого чаru, а туга приймала окреслене спрямування. Проте вчасна їх молодість не давала занадто багато сюжету на цю тему. Імпровізувати — це було рівнозначне з брехнею і хвалькуватістю, чого вони між собою оминали.

І так поволі закорінювались вони в таборовий побут і вдвох їм було легше все переносити. Навіть до щоденного ритуалу нищення паразитів разом засідали, зосередившись в розмові на чомусь далекому. Коли на Юліяна приходила черга доставити до кухні дров чи щось інше, а на дворі гуляв морозний вітер, Фелікс ішов на його місце і не дозволяв навіть оспорювати цього. Юліян піддавався цим жертвенним відрахам свого друга тільки тому, що сам він переносив крижаний клімат примонгольської полоси набагато трудніше. З острахом він стверджував, що хриплівість, яка внадилась у його горло від перших морозів, не вступається, а навпаки, що далі то більш йому докучає. Він пригадав собі, коли піймав хрипоту. Це було одного разу, коли його післали на „получку” молока для лазарету. Мороз обпікав обличчя, видушував слізози, що зразу, леденіючи, злипали вії, а в носі і в горлі дрібненько кололо голками. Хто дихав через вовняний шаль, у того дрібонькі соплі теліпались з вітром. В Юліяна шаля не було і взагалі весь одяг був бідененький. Він ішов, стискаючи під пахвами дві „хлібини” замерзлого на камінь молока і мріяв про склянку гарячої біленької рідини, до якої колись ставився з таким призирством, неохоче її випиваючи.

В лазаретній кухні було чисто і привітно. Куховари збрали в них заморожене молоко, що під їхніми пахвами ледь-

ледь почало таяти. Змили його під краном і кинули в котел. А самих „носіїв” випхали за двері, не давши навіть погрітись.

ЮЛІАН ШВИДКО з жагою кинувся на лектуру. В будинку ч. 7 була книгозбірня, що її пристарали за допомогою Червоного Хреста і з приватних дарунків. Були в ній книжки здебільша німецькі, частково мадярські і російські. Господарив у ній Павло Зендер, чистокровний віденець. Була це людина м'якої вдачі і культурної поведінки. Він любив книжки, як своє життя, тому й піклувався ними та ставився до кожної, навіть до сухоребрії брошурки, дуже уважно. Він сам дороблював палітурки, як тільки вдалось роздобути десь кусок картону чи бодай твердого паперу. Кращі книжки розхапували швидко, і тільки серед видань „Універсальної Бібліотеки” можна було завжди щось вартісне найти. Та їх таборяни не полюблювали, бо світла небагато було в будинках, а шрифт був дрібонький. „Казъонні”, завжди заспані жарівки при самій стелі, ледь-ледь розсівали сутінь заль, а нафтові лямпочки, що їх придбали грошовиті полонені, освітлювали тільки краєць столика, на якому вони стояли, прикриті газетним абажуром. А вечори були довжезні, нудьга давила і за книжку неодин хапався, щоб у сірячині такого життя не здуріти. Та і вдень не було набагато краще, коли не вліз хтось під вікно, щоб дрібним друком очей не здирати.

В кімнаті Зендера завжди були різні люди, що заходили туди з усіх будинків. Тут велись розмови про велику світову і зовсім манюсінську таборову політику. Тут уголос обмірковувались сплетні, що мали досить незапашну назву „лятрин”. Тут критиковано команду і підкомандних. Тут згадувано старі довоєнні і воєнні часи. Тут вирішувались теж зчаста непорозуміння і конфлікти.

Щоправда гер Зендер не сприяв тій ярмарковій атмосфері, що її вносили в його кімнату „абоненти” книгозбірні, якій він хотів надати священної поваги. Але люди як люди. Були й такі, що приносили зі собою „хулу” людей і осквернювали святыню культурного віденця.

Траплялись моменти, коли Зендер виявляв неабияку відвагу і гнав „ярмарочних” людей зі своєї території. Та бували дні й вечори, що в них він сидів охлялий і з резигнацією безсилої людини чекав, коли перейде гураган людської глупоти і коли міняли безвартісної „валюти” заберуться в друге місце. Зате Зендер сяяв від радості, коли в його кутку заводили багатоцінну розмову, що в ній плекано культ духа. Розглядано тоді цілу сув’язь проблем і каскади близкучих думок не були рідкісні.

ІНКОЛИ БУВАЛО, що Юліян відчував потребу втечі від дійсності: він вичаровував думками Львів і дитинство, часи гімназії і військового вишколу. Ось так нараз згадався йому Маріянко Каплиш.

Де він тепер, цей безнадійний для Австрії вояка, запеклий „маркирант” і хитрунчик. Ще до часу їх полонення Каплиш потрапляв викручуватись і від старшинської школи (в сірого рядовика, мовляв, більші шанси пережити війну) і від усіх висиланих на фронт „маршкомпаній”. Чи забракло йому врешті сприту і попалась птаха в сильця? А чи далі пурхає собі по „ка-дрових” деревцях, приглядаючись лише та безжурно приспівуючи, коли кожного місяця колона вояків маршує до залізничої станції і вантажиться до вагонів? Бо в нього, до речі, ставало ще нахабства завжди проводжати колег до станції й обіцювати, що скоро він сам „дошлюсє” до фронтової лінії...

А в Юліана ще окремі з ним порахунки.

Маріянко — син учителя з глибокої провінції. Вже змалку приїхав до Львова і залишився в тітки роками, присвоївши собі згодом усі манери та звички расового львов'янина. Рухлинський пізнав його щойно в кадрі, коли попав, як зелений рє-крут, у мадярське місто Карчаг. Маріянко вже там був. За ним уже був кількамісячний вишкіл. Він уже сам міг бути інструктором. Але він наявно нехтував військовою кар'єрою і охоче знову вмішався між рекрутів, несучи з ними все горе першої муштри.

Зате поза службою Каплиш був зразковий інструктор. Він повів Юліана в дім, де на брамі гойдався червоний ліхтар і де в залі, в клубах цигаркового диму, при звуках грамофону, знайомились вояки з темпераментними мадярками. Ці безцеремонно сідали їм на коліна і за якийсь час щезали вдвійку в довгому тъмяному коридорі і кімнатках. Юліана не захоплювали ці простенькі любоці, що їх можна було купувати за гроши, і Маріян, зміркувавши те, потягнув його з поворотом на вулицю. Вони довго волочились вулицями міста, приглядаючись жінкам і дівчатам.

Такі „випади” до міста повторялись зчаста. Вони нічого не робили собі з негодувань місцевих молодиків. Ці, особливо по недіям зодягнуті на чорно включно з таким капелюхом, зі штанами впущеними в коротко-халявині блискучі чоботи, густо заповняли вулиці містечка і вороже приглядалися зальотам різномовних вояків до їхнього жіноцтва. Каплиш визиваючо-глумливо зустрічав ворожі погляди, а коли нераз впали незрозумілі Юліянові і лайліві завваги „чорних жуків”, він їх відбивав по-мадярськи або по-українськи, але таким тоном, що ці його розуміли. Рухлинського бентежило це, і тільки згодом привчився і він відноситись зневажливо до мадярських кавалерів-конку-

рентів і не слабнути в вуличному флірті. Зрештою і самі „асоні” та „кішасоні”²⁾ ані в думці не мали солідаризуватись у ворожості до принадних „катонів”-войків і радо з ними компаніювали.

У Маріянка була в далекому Львові дівчина, Людмила. Він не міг не піддатись жагучим очам „паприкованих” мадярок і зрезигновано повторяв, що це змагання зі спокусами і вірність на віддалі більше енергії з'їдає, чим користі дає Людмилі. Одного дня, зимою, завів Маріян Рухлинського у теплу, затишну винярню, щоб із ним „довірочно поговорити”. Розпорядившись, щоб на їхньому столику з'явилась плящина вина і тарілка смачних тістечок, він разом із тим на той же столик виклав усі карти свого „секрету”.

— Ти вже чув від мене про Люду. В неї призбиралась маса тужливого сентименту і вона хоче отримувати від мене листи, сповнені гарячим жаром кохання. А я в цьому невіглас. Ще щось нашептати дівчині до вуха — потрафлю, але писати — Бігме не вмію. Не втну! Розумієш? Та треба щось видумати. Й оце тепер, коли я найшов у тобі, Юльку, друга, то подумав: ти ж людина з буйною уявою, майстер гарного слова. Ти мене витягнеш з халепи. Правда що так? — I Маріянко підлабузницько заглянув Юліянові в очі і цокнув чарою вина об його чару. I не даючи йому прийти до слова вів далі:

— Не смій перечити. Я тобі теж стану колись у пригоді. Я перепишу все те, що ти напишеш. Я знаю, що це будуть шедеври епістолярної літератури. Вона буде бігати з ними по всіх подругах. Дивіться, мовляв, хто мій найдорожчий...

Маріянко хіхікав, затирає руки і врешті почав його ціluвати і просити так, що цей дав згоду.

— Пиши зараз! (Він вийняв заготовлений аркуш паперу і поклав перед Юліяном). Пиши, що гину, про самогубство думаю. Хочу зdezертирувати і вернутись до Львова. Пиши, що не сплю по ночах, маячу, що пешу її в думках до непритомності...

Коли було написане, переписане і вислане, Маріянко чекав на реакцію. Тремтів, коли роздавали пошту, і бідкався, що до Львова так далеко, що існує воєнна цензура і зайва затримка того, що на війну не має впливу. Коли врешті з'явився лист, Каплиш мало не розплакався від щастя. Реакція Люди була така, якої сподівався. Він, заявляла, щойно тепер став її божищем. З оформлення вражень і почувань у листі Юліян пізнав у дівчині краснодуха, людину начитану, інтелігентну і добру стилістку. Лихо було тепер у тім, що треба було одного листа за другим писати, і даремно Рухлинський намовляв Каплиша,

²⁾ Жінки й дівчата (мад.).

що повинен дещо забаритися з відповіддю, бо це, мовляв, зміцнить кохання Людмили, піднесе вартість листування.

— Ні і ні! Пиши! — не то прохав, не то наказував, підсновуючи часто щось з тематики для наступного листа те, що мусіло бути чимскорше сказане. По суботам і неділям тягнув його до міста на „папріка-гуляш” і пільзнер, то на солодощі й вино, розкидаючись грішми, що їх тягнув з батька і з бездітної тітки.

Згодом Юліян завважив, що в його мозку висихає вже фантазія, що все більше вмовляти треба в себе, що сам є коханцем Людмили. Всі відомі їйому від Каплиша деталі були вже в гльорії пишномовності совісно зужитковані: перчик на плачах, клясичність ліній її тіла, волошки її очей, тінисті рісниці, майстерно виточені ноги і чимало дечого, вже зовсім інтимного.

— Я б перед ніким з тим не зрадився, що Людмила була аж така великолітня для мене, — оправдувався Маріянко, коли проговорився з дечим, що повинно було залишитись його добреною таємницею. — Але як можна це заховати перед тобою, коли ти — це я, а я — це ти у відношенні до Люди.

Нарешті наспів день, коли вони мусіли розлучитись. Юліяна послали в офіцерську школу в далекий Надь-Варад. Гадалось, що з фальшованим листуванням покінчено. Та не так думав Каплиш. Мандруючи додатковим шляхом, листування тривало далі. Знову й знову мусів Юліян вигадувати цікавий зміст, аж поки не пішов на фронт. Тоді прийшла крапка.

Останнього вечора — це вже було на чеських Моравах у пам'ятному Штернбергу, куди в міжчасі перенеслась кадра полкового запасу — вони запили по-вояцьки. Тоді Маріянко в приступі „дружньої великолітності” відступив Юліянові Людмилі. Він знайшов собі дівчину-українку в Відні, куди їздив здавати „крігс-матуру” в часі, коли Юліян учився в старшинській школі. Мотив був ним придуманий хитрунсько-складний. Люду, мовляв, він розлюбив, бо духово її опанував Юлько, і коли б він з нею оженився, то на кожному кроці відчував би сліди духа Рухлинського, а не свого...

Ось так виправдав себе за зраду дівчини приятель Маріянко, якого дальша доля поринула в імлистій далі простору і часу.

ДО ПАНА РОСТИКА (як коротко називали свого старосту українці), який жив з трьома іншими фельдфеблями в окремій кімнатці, заходив пограти в карти чи поговорити такий же, як він, бородань, Петро Лазурак. Його кликали Петя. Він був із галицьких московофілів, до війни побував у широкому світі, працюючи три роки в Брукліні в США. Повернувшись коротко

перед війною в Австрію, відсидів один рік в Талергофі. Там, звибухом війни, інтерновано ті „небезпечні елементи”, яким удається виминути петлі шибениць, що їх на галицькій землі ставили мадяри і поляки, користуючись воєнним розладом правосуддя, щоб зводити міжнаціональні порахунки. В Талергофі попало багато українців на основі „доносів”. Лазурак почував себе „руським”, отож мав титул попасті в концентрак. Його забрали потім в армію і послали на фронт — спочатку італійський, а згодом на російський. Одної ночі він перебіг з передової стійки до росіян, переїхав з полоненими до Троїцкосавська і, знаючи російську мову, дістався в „канцелярію воєннопленних” та пошився в цивіля.

Через деякий час Петя почав дружити з українцями. Він бував у гурті офіцерів, а ще частіше заходив до кімнати Любинця. Йому саме признався, що він уже не такий „твердий руський”, яким був раніше. Ще в Талергофі, а ще більше в Росії, відчинились йому очі, якими сягав і в минулі, в хлоп’ячі роки, коли то „русські” діячі в Галичині брали рублі, а годували їх по бурсах кулемешко, лемішко та немашеною картоплею.

— Душою відчуваю, що ви свої, а вони чужі, і до вас мене тягне, — признався широко і де і як міг виручував у потребі. Треба було комусь роздобути щось в місті або посунути якусь справу в канцелярії, вистарчило попросити Петю.

Нераз слухав його Юліян, як він, спершись на теплу піч, в якій Стефко ставив риночку на решту жарин і душив у ній кусок м’яса (принесеного тим Петю), оповідав про Талергоф або про життя в Америці. Бувало, що при тому й Юліанові вдалось щось „лизнути” з цього, хоч разом з тим мусів обов’язково хильнути чарку ханжі, якою гидував. Якось раз, під час такої „бліяпічної” розмови, згадав він Петі про своє невдале підвищення до ранги офіцера, про те, що воно не дійшло до кінця урядової дороги, бо не встигло з'явитися в „полковому приказі”.

— А чого ж ви не добиваєтесь своїх прав старшини? — спитав Петя.

— Яким робом? — відповів той, здивуваний питанням.

— Зовсім просто. Пишіть негайно до Відня. Вже таких, як ви, двох дістало папери з Міністерства Війни і їм виплатили платню взад за цілий рік! Тільки за харчі відрахували. Одному мадярові — я бачив на власні очі — поклали на руки близько 450 рублішк...

Петя запевнив, що подбає, щоб письмо Юліяна, вислане через Міжнародний Червоний Хрест, не залежалося в канцелярії. Юліян подякував Лазуракові і дійсно до двох днів вніс письмо, хоч не мав великої надії, щоб воно було полагоджене ще перед за-

кінченням війни. Письмо сам поніс до канцелярії. Коли вручив його Петі, той сказав йому ось-що:

— Я маю поважні порахунки з вашим колегою в таборі. Він одного дня в найбільшій таємниці сказав мені, що він „русський”, що українців ненавидить, що він мусить вдавати, що він „їхній”, бо не мав би йнакше спільногого життя. Він доконче просив мене влаштувати його на роботу в канцелярії чи в місті, щоб зарекомендувати його де треба і дати йому змогу скинути австрійську уніформу. Він, мовляв, одружиться скоро в Троїцкосавську і залишиться на завжди в Росії. Коли ж він зміркував, що я не спішуся сповнити його прохання і що мене бачить частіше в товаристві українців, він пише „донос” на мене до команди. Мовляв, я знюхався з „мазепінцями”, з ними конспірую і в ніякому разі не заслуговую на довір’я влади. Зате він, вихованок самбірської русської бурси, якого батько потерпів за „руське дело”, мусить сидіти в таборі з такими, що ненавидять Росію.

— Яка огіда, — сказав Юліян. — Він пробував кинути на мене клевету, що я з поляками конспірую, — бо маю приятеля — поляка.

— Бачите? Це справжня огіда. Я йому хотів справити мордобиття і то вчора, бо тільки випадково попало мені до рук його неграмотне письмо, хоч мене допитував полковник уже раніше, не подавши прізвища. Тепер Любинець передасть справу до розгляду „товариському судові”.

Призначений суд не відбувся, бо „відважний” Василишин не з’явився для переслухання і заявив, що не зацікавлений його вирішенням. Очевидно, трьох членів суду розглянули справу Лазурака і долучене оскарження Юліяна та ще декого за клевету. Суд вирішив усунути оскарженого з української групи і накласти товарицький бойкот на нього по всі часи.

СІЧЕНЬ 1917 РОКУ чергував свої дні і ночі швидким, здавалось, темпом. Щораз траплялось щось небуденне. Гучно зустрічали тaborяни Новий Рік і взаємно складали собі побажання. Найелегантніші виглядом були, як завжди, „райхсдойчі”, що на всякі свята, включно з днем народження кайзера Вільгельма, вбирали парадні „вафенроки” з близкучими гудзиками. Разом з тим слідне було відчуття притаманної їм дисципліни, що виявлялась завжди достойніше.

На Свят-Вечір за старим календарем засіли українці до спільніх столів, уставлених „підковою” в кімнаті пана Ростика. Юліян повністю поринув у святочний настрій. Коли, бувало, відридався думками від гурту земляків, що заповнили кімнату гамором і колядками, то хіба тоді, коли перестрибував безмірну від-

далі між Троїцькосавськом і Львовом та линув зі зворушливими почуттями туди, де були його найрідніші...

Трапеза була багата: борщ, селедці, вареники з капустою, макарони з цукром і маком, кутя і чай з тістечками. Поміж гостями було кілька чужинців і Петя Лазурак, що з доручення підполковника Кондратенка склав від нього святочні побажання.

Очевидно, на Свят-Вечорі Різдво скінчилось. Чергові дні, крім колядок, що їх гуртом проспівали, і крім спогадів, що їх собі кожний вичаровував в уяві, не відзначалися нічим помітним. Харч був однаковий, і тільки коли з хмарою морозного повітря вкотилася у залю опецькувата монголка з двома відрами пиріжків, українці були першими покупцями. Відмотавши себе з овечого кожушища і визволивши відра від шматяного накриття, монголка почала торгівлю, уважно приглядаючись п'ятакам і гривеникам, що їх давали полонені. Либонь „підвели” її нераз оці окаяні чужинці. Провіривши кожен гріш, вона витягала товстими пальцями „перожки”, начинювані січеними потрухами.

Стефко не дав Юліанові платити і взяв подвійну кількість для них обидвох. Пиріжки були подовгасті, висмажені до рум'янців на баранячому чи воловому лою.

— Господи! — смачно заїдаючи медитував Юліян голосно на тему гігієни. — Дарма нас батьки так її вчили. Гляди: сама їжа зготовлена напевно в брудній монгольській юрті, в брудному начинні, брудними руками, та й подана такими ж руками, а й наших рук ми теж не помили...

Чубарський аж за черево схопився від реготу.

— Гей ти, паничику! А мила не казали батьки вживати, а щіточки до зубів, а рушника завжди чистого, а купелі бодай раз у тиждень, зміняти білизну кожних 2-3 дні? Що, не казали? А тут чорт ма всього, тільки хіба думками „побути” можеш. У брудному барлозі спиш, блощиць і вошій своєю кров'ю годуєш, раз у місяць ведуть тебе в „баню”, пальцем чистиш зуби і чаем, що залишаєш собі в горнятку, нераз горло попоюшиш. А якщо вмиваєшся, то мило вживаєш в „придумку”, а воду щадиш для інших...

Юліян звісив голову в безпомічній десперації. Таке дійсно є в їхньому лягерному побуті. Ще й Богу дяка, що не десяткують їх епідемії і що десь люди копійку добувають, щоб продовжити злиденне життя.

— А втім — чи не думаєш, Стефку, що ми повинні інколи ставити голосно свої вимоги і грозити скаргою до Міжнар. Червоного Хреста? Два місяці ми не бачили цукру і пили гіркий чай, осолоджуючі собі його в „придумку”. Щойно перед Різдвом, коли почали домагатись, нам його дали.

І справді — задля цукру счинився крик навіть понад міру.

І в половині грудня дали кожному по два фунти. Було багато сміху, бо він був розмальований в різні кольори. Були грудки червоні, зелені, сині, жовті. Але були! Можна було знову солодженою чаю попити. Хто вживав цукор у „прикуску”, має його ще нині.

Чубарський зовсім радикально поставився до порушеної справи.

— Очевидно! Ми повинні, ми мусимо кричати, грозити, барабанити! І я певен, що це помогло б. Але що зробиш з сервілістичним наставленням наших комендантів, включно з нашим ста-ростою. Вони бояться, щоб їм не відібрали привілеїв, тих малих кімнаток, що їх шість у кожному будинку, окремого баняка „супу” і ще там якоїсь мізерної подачки. Вони нас захищують, втихомирюють, а делегатів Червоного Хреста видом не видати. Селенга замерзла і хоч обабіч її ведуть дороги, по яких гасять тройки, то делегатам ледви чи захочеться їхати в крижану студін тарантасом чи санями по дорогах. Треба бодай до весни підождати...

— Солдата якось спитали, що таке найбільше дошкулює йому? Той відповів: єфрейтор і блощиці. Нам треба це доповнити, коли питатимуть нас колись, а саме: наши коменданти, воші і блощиці. — Тільки ти не кажи їм, — сказав Юліян.

Стефко бахнув сміхом.

— Я чув, що індійська приповідка вважає, що п'явками, які дошкулюють індійцям, це: блоха, блощаця і брамін...

ЗГОДОМ ВІСТКА сколихнула таборянами: в дорозі до Троїцкосавська є делегати Міжнар. Червоного Хреста і везуть гори-стоси добра. Почалося складання списків і заяв, у чому хто відчуває найбільшу потребу.

— Я так і думав, що не без причини повели нас в „баню”, хоч тільки два тижні минуло з того часу, як ми туди ходили. Та й ще дали по два шматки мила!.. — хвалився своєю догадливістю дрібонький Печериця. А Стефко повів відважну пропаганду в усіх будинках, щоб делегатам вручити меморіял з різними вимогами і то витриманий в рішучому тоні. Він був *persona grata*³⁾ серед різних національних груп і володів прекрасно німецькою мовою. (Коли хотів розсердити когось із німців, він говорив: „das schönste Deutsch wird in Tschernowitz gesprochen”⁴⁾).

Меморіял таки справді опрацьовано, хоч було багато мороки з різними чудаками, які наполегливо домагались вставити в ньому теж домагання на право полонених зустрічатися з жіноць

³⁾ Особа, що користується особливою ласкою (лат.).

⁴⁾ Найкращою німецькою мовою говорять в Чернівцях (нім.).

твом — з уваги на позбавлення можности жити нормальним супружим життям...

Найзважливішим оборонцем цього постулату була дуже шанована колись в Мадярщині особа, видатний адвокат, який ще не прийшов до себе після чуток про скандали, затіяні його дружиною в розкішному мешканні в аристократичній дільниці Будапешту. В достовірності тих чуток він не сумнівався, бо його приятелі присилиали йому вирізки з мадярських „уйшагів”-газет, де про афери в сальонах меценаса Зольтана Макочі звідомлялось сенсаційно і розмашисто. Зрештою — сама пані Ільонка не відмовлялась у листі від свого гулящого життя, хоч зазначила, що преса, мовляв, пересадно роздула. На виправдання вона приняла класичне мотто в одній з брошур адвоката Макочі з гомінкого процесу його клієнтки: *Homo sum, humani nihil a me alienum puto*⁵⁾.

— Люпани поробили з наших домашніх гнізд! А тут роблять з нас манахів, чи збоченців! — викриував Макочі в бібліотечній кімнаті в той час, коли Рухлинський вимінював книжку. — Сліпцям треба відкрити очі! Вони не бачать скільки дегенератів ховається між нами, скільки пестошців можна почути на нарах, коли погаснуть світла! Звичайно — вони такими не приїхали, а тут поробились. Так, як там — на наших землях — жінок, відірваних від чоловіків, кинули в обійми розпусників, воєнних спекулянтів, мародерів і галапасів.

Всі приявні в кімнаті вислухали цих слів мовчки, зі спо-чутливістю до його страждань, пригадуючи спроби Макочі повнити самогубство, до якого не допущено лише дякуючи чуйності його друзів. Зломаний до краю, він топив своє горе в мутній ханжі і нею завжди відганяло від нього. На вид він усе ще був красунь. Судорожно зберігав рештки аристократичної елегантності. Зате поволі затрачував ту буйність, що його в часі війни привела до якоїсь тяжкої провини супроти субординації і спричинила деградацію його з офіцера-кавалериста до рядовика-піхотинця.

Після появи червонохрестників Рухлинський розбагатів не на жарти. В нього було на китайську моду все тепле і притульне: штани-ватованці, ватовані кацабайки й плащ, навіть шапка з наушниками. З'явилась нова білизна і черевики. Тому що в нього черевики були несогірші, нові швидко пішли на „барахолку”, де жили торговці-жиди і де розмовитись можна було на всіх мовах Австро-Угорщини, включно з українською. Тепер можна було йому купити солому та матрац із двох мішків пошити, а на спілку з сусідом-суддею роздобути столик, два стільчики і лампу, ще й нафту для неї. Це зовсім змінило стиль і зміст життя Рухлинського, що міг тепер вечорами читати, вигідно спати. А коли зно-

⁵⁾ Я є людиною, ніщо людське не є мені чуже (лат.).

ву з'явилась монголка з ведрами, він міг купити собі гарячих пиріжків та й ще Чубарському зреванжуватись.

Розжився вочевидь не тільки Юліян. В усіх таборян життєвий рівень підскочив. Це мало свій доброкісний вплив на все: на настрої, на гумор, на поведінку, тимбільше, що російська адміністрація підтягнулась і харч поліпшила. В ющі вже плавало більше легенів і печінки, а в неділю — кусочки м'яса, а пшено присмачене було шматками смаженої цибулі . . .

— Добро людей розбещуе, — шепнув Фелікс на вухо Юліянові. — Довідались наши, що полонені-офіцери спроваджують з міста жінок, переодягнутих за солдатів, що виправляють з ними оргії, п'ять і гуляють. Ото ж і в нас, давай, заводити. Кажуть, що вчора переловили вартові на брамі двох жінок. Їх заховали монголи в порожні бочки, що в них накладають усе свинство з лятрин. Монголи підкупили вартових і жінок таки довезли в будинок № 4.

— Дивне, що команда про це не довідається. Вербишиних маємо напевно більше, — завважив Юліян.

Та про це вже другого дня поголовно говорили.

— Мабуть знову всадили їх у бочки з людських екскрементів, — здогадався хтось у голос.

— Фуй, тайфель! — з огидою крикнув Чубарський. — Вже ті жінки, що в смердючі бочки лізуть, копійки не варті.

— Що? — здивувався один із тих, що йому пощастило побувати в таємній кімнаті. — Не думайте, що це якісь неохайні, мавпячі азіятки. Вони росіянки, чисті, інтелігентні, дотепні й веселі. Не знати чого їм більше забаглося: авантюри чи грошей? До грошей вони не дуже то й рвались . . .

Багатьом стало завидно. Навіть Стефко свиснув з дива . . .

ЗДАВАЛОСЬ ЮЛІЯНОВІ, що його хрипота скоро минеться. А вона бтималась далі, і хоч він із нею наче б то зжився, проте за порадою друзів пішов до лікаря. Д-р Штайн поставив діагнозу: хронічна ангіна акута. Юліян став постійним пацієнтом лічниці. Йому інгалювали горло, змазували пролік йод-гліцериною і від того не ставало краще. Але він акуратно ходив до лікаря. Це вносило деяку різноманітність у сіризну днів, що знову стали подібні один до одного і тим важкуваті.

— Може в мене туберкульоз горла? — І тривожно думав про смерть у Сибірі, про те, що в „задушки” та Зелені Свята ніхто свічки не засвітить, не покладе вінка квітів та не помолиться на його могилі. Ось у Львові, на Личаківському цвинтарі, лежить дідо і сестра. З дитячих років ходив Юліян туди з батьками, з братом і сестрами, помогав садити квіти на могилках, приносив воду в коновоочці, щоб їх полляти, світив свічки в бар-

вистих ліхтариках і посыпував доріжки білим пісочком. А потім здіймав капелюха, разом з батьком, і молився довго в мовчанці. В той час у нього не то що ніяких думок про смерть, але й розуміння не було, що воно таке оця мертвота колись живої людини. По дерев'яних довкола стрибали і щебетали пташки, ганялись вивірки з пушистими хвостами, і коли б не хрести довкола, було б як у парку.

Ось він тепер у лічниці. З цікавістю заглядає в вікно, що виходить на великий шлях між Кяхтою і Троїцкосавськом. Важко вгледіти, що на ньому діється. Коридор не огрітий і вікна розмальовані морозом. Ale й на це є рада. Він щораз то відморожує шматок шиби теплою рукою і щось таки бачить. Ідуть і скриплять від морозу вози, мчать на покритих памороззю конях вершники, закутані в кожухах ... Це все. А там, у місті, життя напевно цікаве. Там гімназистки, продавачки, конторщиці, кіно, театр ... А в таборі — знуджені лежуни, картярі, маняки і психопати ...

В КІМНАТИ ЗЕНДЕРА жив учитель гімназії Рудольф Люмбе, математик і хемік. До нього відносились чиєсь слова, що їх повторив якось Зендер: *Kerkere einen Galileo, so wird er mit einen Strohhalm eksperimentieren⁶⁾.* Він бажав, щоб це стало програмою для кращої частини полонених, зокрема для тих, що з ним зустрічались. „Камерад Рудольф” обставив себе хемічною лябораторією, а створив він її з нічого. Він завжди щось переливав у скляних пробках, мішав, пригрівав і старанно вписував у книжечку результати своїх таємничих дослідів. Або знову на шматках паперу виписував колони цифр і орудував ними, шукаючи розв’язки якогось рахункового питання. Довкола могло гудіти. Він за свою працею нічого не чув, нічого не бачив, на нікого не сердився, навіть на тих, які силоміць розривали пряжу його думок і накидали силоміць банальну тематику. Він терпів, як би за словами Шіллера в його „Дон Карльосі”: „Великі душі тихцем страждають ...”

— Ось зразок одуховленої людини. Це справжній homo sapiens⁷⁾), — маєстатично переконував Зендер. — Значить: не-правда, що всі мусять до краю зледачіти в цій нашій ізоляції від світу, на яку ми тепер приречені. Ледачі по природі — так! Та не особи, в яких є пориви до вищого, до досконалення. Вони вміють протиставитись наступові дурноти, неробства, підлоти і заводіяцтва, навіть в тому примусовому симбіозі, створивши в собі почуття самоти. Тоді багаті духом ще більше багатіють ...

Сам Люмбе тільки інколи запускався в розмову і тільки

⁶⁾ В’язни Галілея, — то він з соломинкою буде експериментувати (нім.).

⁷⁾ Людина великого розуму (лат.).

тоді, коли в кімнату зайшов хтось, кого він шанував. Свої думки він завжди підтримував цитатами філософів і поетів.

Крім кімнати Зендера і Люмбе, притулку книжки і мудrosti, Юліян бував ще в двох місцях. Насамперед Юліяна притягала рідна тематика в дискусіях, які велись у Павла Рушицького, що його місце було на протилежних нарах. Там теж був Петро Марчишин і туди вечорами заходили ще й інші. Особливо до Рушицького приляг серцем Юліян. Це був єдиний цивільний бранець, один із тих закладників, що їх царська поліція силоміць потягнула за собою, коли російські війська в 1915 році подавались взад під залізним тиском австро-німецької офензиви. Людина був він літня, зрівноважена і погожої вдачі. Юліян все мав у тямці гарну метафору з його різдвяної промови: „Творім один, зіграний взаємно гурт. Будьмо оркестрою, але хай в ній поменше мідних труб і тарелів, а побільше ніжних скрипок, арф та казкових флейт”.

Дискусія там мала завжди глибокий сенс. Започатковував її звичайно Рушицький, наче доповідю. Нераз заступав його в тому Марчишин, юрист. А голос забирали всі по черзі, зокрема Кедринський і Мурський, що мали бесідницький хист.

Друге місце було в сусідньому будинку, де жив чеський жид Гегедіс, редактор таборової газети. Була це розумна, ліберальна і спостережлива людина. За неспроможністю друкувати свої політично-военні коментарі, він виголошував їх двічі в тиждень. Вони були зразками вникливих аналіз і зрівноважених висновків. Довкола Гегедіса збиралися різні люди. Розмови були на різні теми, а забирали голос здебільшого люди більш тямущі. Згодом витворився спонтанно наче б то клуб, і коли мовчав Гегедіс, говорив хтось інший. Тематика була така обширна, як багатим було минуле цих людей, що побували в різних країнах, у різних умовинах, різно сприймаючи життєві явища. Але складалось завжди так, що всі говорили про красу та втіхи життя — почавши з кохання та дружби і кінчаючи смачними стравами, добрячим вином і чаркою „міцної”.

Слухаючи цих розповідей, Юліян залюбки спостерігав те, як сприймали їх інші. Він помічав, що багато з них переживали кожне слово, кожний деталь доглибинно, цілком відриваючись уявою від довкілля.

Одного вечора Баліна підсунув „психологічний трюк“ (як він сам висловився). Він порадив, щоб якийсь час розповідати про „чорні дні“ пережитого, мотивуючи це такими міркуваннями: наше життя в таборі ординарно-гідке, як не просто плюгаве; ми досі пробували замазувати собі очі згадками про соняшне дитинство, безтурботне юнацтво або головокружні успіхи зрілого віку. Ми пригадуємо собі, як колись ширяли крилами молодості

на волі, ми вживаємося знов і знов у п'янкість першого чи котрогось із черги кохання. Ми в нескінченість пересмаковуємо страви і питво тощо. А це погана звичка! Це опій! Ми щасливі в процесі тих сприймань, як „щаслива” є кожна людина, що вжila опій. Але тоді, коли транс минеться і ми повертаємося до справжнього, наше горе гнітить нас ще більше. Воно стає просто нестерпне. В контрастах щойно пізнаємо добро і лихо.

Баліна спинився, втягнув глибоко повітря, непомітно всміхнувся кутиками уст і продовжував далі:

— А втім: чи там, на волі, не мали ми колись чорних днів, кошмарних переживань, драматичних епізодів? Чи не був неодин із нас добровільним кандидатом на самогубця? Чи не проклинив своєї долі і не вважав себе безталанним, а то й пропащим? Чому вичаровуємо словами тільки красу минулого, тільки хвилини, дні чи може роки, коли доля підлещувалась нам, хоч за пазухою може й мала готовий присуд, винесений нею для нас? Навіщо це?

Його виводи посіяли незгоду. Дехто заперечував його думку, доказуючи, що це грозить ускладненням душевних процесів.

— Ми хочемо легше переносити злидні сьогоднішнього, — заявив туберкулічний мадяр Естергазе. — Нам потрібний „антидот” з соковитості повного, вільного життя. Нам треба барвистих картин, осяяних сонцем, срібного сміху екзальтованих хоч би душ. Нам треба забуття і високого лету, щоб наша „юдоль печалі”, завошивлені і заблощені нари та все „лягерне благоденство” бодай на якийсь час відсунути геть в нашій уяві. Тим то твій проект, камерад Баліна, недобрий. Ти хочеш клин клином вибивати, але це, що в механіці може бути правильне, ніяк не надається щоб заспокоїти душу.

Після вислухання ще інших міркувань, схвалено цього вечора більшістю „не плянувати”. Коли хтось захоче говорити про „чорні дні”, — не заперечувати. Хай говорить. А кому не захочеться слухати, не мусить...

Такі були й такі залишились неписані закони „клубу Гегедіса”.

ЛЮТИЙ ЗМІНИВ січень. Був він безсніжний і погідний, з холодним сяйвом сибірського сонця. Сухий вітер дмухав колючим морозом по затужавілим ще на початку зими сніgom, добирався до суглобів костей відважних полонених, що проходом по майдані хотіли на кільканадцять хвилин відірватись від прокислих і задушливих казарм.

З побутом полонені вже обжились. Більшість вклалась пільно в сірятину-дрімоту, меншість читала і вчилася. Дехто користувався курсами мов і різних предметів, що їх провадив гурток педагогів. Петя приносив чимало московських книжок і Юліян

поруч німецьких книжок прочитував Достоєвського, Мамін-Сибіряка, Толстого та інших, та навчався на курсі англійську мову.

Одного дня наспіла в табір полонених вістка, з усіх вісток найбільша: в Росії вибухла революція! Виглядала в першому моменті вістка ця неймовірною. Щоправда — приховані прояви бунтарського духа через воєнні невдачі і втому доходили останнім часом глухим відлунням до тaborу полонених. Неодно приніс Петя або шепнув комусь вартовий до вуха. Однаке мова факту стала швидко настільки голосна, що навіть недовірки, як той біблійний Тома, могли нашупати пальцем нову рану, з якої почала кривавитись Росія.

Газети пильно нотували події і прізвища народніх трибунів, що їх видвигала революційна стихія. Мітингування перекинулось і на периферію держави і з самого Троїцькосавська доходив уже революційний гамір вуличних походів і рев з масовою юрбі. На барабанчих шапках вартових і „фуражках“ багряніли стяжки, що відзначували революційний час. Вартові стали балакучі, хоч недавно зправила мовчали. Вони вірили, що тепер щойно Росія буде сильна, бо за нею стане народ, а не тільки буржуї та генерали. Вони повторяли гасло поміркованої демократії „война до південного конца“ і тим сердили німців, мадярів і турків, що бажали побідного покінчення війни своїм країнам. А загалом полонені бачили в революції початок кінця війни і швидкий їхній поворот до хатніх „лярів і пенатів“...

Юліян знову почав бігати частіше в „клуб Гегедіса“ і з третмінням серця прислухувався до голосного відчитання газет, коментарів редактора і бурхливих розмов. Чи появляться в Росії свої Дантони і Робесп'єри? Чи багато крові попливє? Який дальший хід прийме революція? Чи Росія мусітиме замиритися з центральними державами? Чи полегшає життя полонених у тaborі? Чи позволять їм виходити? Чи?.. Чи?.. Безліч питань заклубилося в мозках бранців.

У газетних вістках і в коментарях Гегедіса щораз частіше появлялось щось про Україну й українців. Щось нове для чужих, а чудово-величне для полонених українців, що вростало в події, в процес революції і все більше ставало його невід'ємною частиною... Українські маніфестації в Петербурзі і в Москві — перші ластівки. А там далі: про Київ щораз більше і більше, про міста і села України — щораз голосніше. Центральна Рада, національні прапори, з'їзди, конгреси, поклики, преса, яку читає народня маса...

Врешті появляється в тaborі українська щоденна преса з столиці. Навпереми хапають її до рук.

— Читайте голосно! — радить хтось.

Читає Марчишин. Мужній його голос тремтить від хвилю-

вання. Є чим перейматись і є чим гордитись! Скінчив „Раду”, все що в ній найважливіше, розгортає „Робітничу Газету”, а далі „Народну Волю”...

Кожного дня українська стихія потужніла і кожного дня її значення в революції більшало. Вже і російська преса була змушенна щораз голосніше говорити про хід подій в Україні.

— Так бурлить молоде вино... — Так вистрілюють з під землі гарячі гайзери... — Так виладовують пригаслі вулькани, що відчули приплив несамовитої енергії... — говорив Кедринський. Всіх захопив патос великої ідеї, уреальнення золототканих мрій, картини масового здвигу і великого хотіння.

До пізньої ночі йшли розмови. Українські газети переходили з рук до рук, як реліквії. Іх вичитували „до дірки”. Сусід Юліана, суддя-московофіл зактивізувався. Проголомшений тим, що відбувається на Наддніпрянській Україні, він наблизився більш, ніж досі, до Юліана. Допитувався про те, се і нарікав, що відбився так дуже від „своїх”. Він пильно вчитувався в пресу і розгубився в суперечностях подій.

Українці згорділи і почали суперечки з поляками про те, що і Галичина мусить бути поділена і східна буде українською. Коли в будинку з'явився полк. Кондратенко, вони домагались, щоб з них зробити окремий відділ. Коли він заперечив через їх невистарчальну кількість, тоді домоглись прилучити їх до чехословаків. Любинець залишився старостою надалі. „Я тоже українець” — признався Кондратенко. — „Але революція для нас, не для вас. Ви були і будете воєнноплененими”...

Ці слова рознеслися серед гущі людей. Німці глузували. Вони були надто певні, що війна мусить швидко покінчитись і полонених звільнити. Лінівство поширилось, наче пошестя. Навіть багато з тих, що досі працювали над собою, читали, ходили слухати викладів, тепер оббивали собі боки в безділлі або лежма проводили цілі дні в пустих розмовах.

НАСТАВ ЧАС, в якому могло трапитись найбільш неймовірне. А втім — коли Юліанові вручили червонавий конверт, залікований в усіх чотирьох кутах, з адресою до нього і з печаткою Міжн. Червоного Хреста в Тієнтсіні, він був заскочений так, що стало йому мlosно. Роздер швидко конверт. У середині був лист від батька і три 20-рублеві „керенки”. Лист був короткий. Всі здорові. Зрідка нездужає мати. Молодший брат на італійському фронті у горах Карсту. Присилає часто фельдпости. Вони бадьорі, хоч пише, що багато поранень, а навіть смерти від скельних уламків. Журиться, що Юліян попав в Сибір, де так зимно. Всі мають надію скоро побачитись. Хай бережеться, щоб не застудити легенів. Хай за залучені гроші купить грубий вовня-

ний светер і харчів, особливо молока, яєць і цукру... Як гроші дістане, хай напише. Згодом вишле ще.

Юліян плакав і сміявся. Він так довго не мав вістки з дому! Оце перша в Росії... Тепер усі його думки кружляли коло неї, коло батьків і сестер, ширяли над скелями Карсту, виглядаючи в їх диких заломах брата. Насувались уявні картини з побуту сестер, про яких не подано більше вісток, як те, що здорові...

„Зрідка нездужає мати”... повторяв у думках і побоявся, що в тому може бути прихована вістка. Пам'ять про маму Юліян носив чи не найглибше у свому серці і зберігав її образ з найбільшим пієтизмом. Вона ж була завжди з дітьми, вона ними піклувалась без огляду на життєві вигоди і життєві принади.

Батько?.. Він був добрий. Але домом цікавився менше і дітям не присвячував багато уваги. Після того, коли пообідав, обов'язково відсилював годину, а відтак, вірний до дивацтва своїм „актам”, тюпав знову в бюро, де відсиджував за бюрком ще дві або й три години. Юліян нераз, бувало, заходив туди, коли вони вдвох мали піти на купівлю чи за чимось іншим. Він з побожністю дивився на достойну, заглиблену в стосі паперів постать батька, освічену великою лямпою і двома свічками. За плечима батька висів на стіні великий портрет цісаря Франц-Йосифа, до якого він уподібнився тими ж аристократичними фаворитами, що відставали з обох щок... Вечорі проводив батько в ресторані, в кругу приятелів, де стояв їхній „штамтіш”⁸) і де пішло чимало гроша... На вакації висилав їх у Карпати, іноді знову в село, де стрийко Віктор душпастирював. Сам здебільшого виїздив до Відня. Там, у цісарській столиці, проводив розкішно свою відпустку і дещо з того оповідав відтак дома.

ДОШКУЛЬНИЙ БРАК найпримітивніших речей відійшов у минуле. Послаблена революцією дисципліна солдатів-вартових вельми пожвавила лягерну торгівлю, а гроші через Тієнцін приходили до полонених усе частіше. Обдріпана монголка не викликала вже сенсації, коли появлялась з ведрами гарячих пиріжків і часто не розпродувала їх до кінця. На жаринки печей щораз всовувались „сковородки”, шкварчали в ній куски сала, варився гуляш чи щось інше. У кожній залі бодай один крамар відчиняв куфер з харчевим добром, а в інших можна було купити конфекцію, доставлену з міста. Не все було нове, але придатне. Юліян мав найбільшу радість з високих, теплих „валтонок”, що їх купив від солдата за невеликі гроши. Це був чернігівець, що різні місця з „Кобзаря” напам'ять виголошувати потрафив. Він рвав-

⁸⁾ Стіл для постійних гостей (нім.).

ся на Україну, але кинути служби не міг; був сповнений ес-ерівської пропаганди — і Юліян дивувався, слухаючи, яку таємну роботу роблено по казармах, скільки революційної літератури підсовувано конспіративно солдатам. Юліян простоював з ним на брамі бувало й годину, пробуючи історичним романтизмом козаччини розбурхати застоялу в ньому національну думку. Він доказував йому, що соціальної справедливості не може бути для народу, що не сам кермує своїми справами державними, а хтось інший. Поволі, але постійно побільшував він свій причілок у душі земляка.

Правда, були це зовсім інші часи, коли вже Україна — не міт, не легенда, не сиве минуле, а бурхлива сучасність! Отож Рухлинському було тепер легше вигортати з душі солдата намул соціальної дурійки і добуватись до ґрунту національної гордості. Події перевалювались швидко і телеграфічні дроти, що їх музику під пальцями вітру Юліян пригадував добре, коли їхав на підводі з Усть-Кяхти до Троїцкосавська, передавали як день так ніч здалекої України вісті про її тверде хотіння свободи. Було Юліянові на що покликатись у розмові з чернігівським дядьком. Йому можна було вже і есерівський, але український, щоденник показати, що своїм наголовоком „Народня Воля” хапав за очі, а змістом вигласував душу голодного на землю і волю селянина...

Дехто з полонених, гарячіший по вдачі, ремствуєвав, що Київ не вимагає зразу самостійності.

— Ось бачите... Недавно ще не було нічого, а тепер хочемо всього. Хочемо крайності, яка нам ще не під силу!... — боронив Рущицький.

— Що значить „не під силу”? Прогнати московську наволоч! Хай іде на північ. Звідтіля вона прийшла!...

— Хто зна, чи на автономії не скінчиться... На півночі на кордоні не маємо природних оборонних ліній проти Московщини, — міркував голосно Любинець.

— От і найшовся стратег і геополітик!... — зухвало ревнув Марчишин. — Збудуємо мур, такий, як китайці колись проти гунів...

— Ну і все одно, мур не врятував їх, — підтримав старосту Рущицький. — Підождім, аж наростиуть сили. Треба мати своє військо... Покищо наші вояки розсіяні по різних частинах, перемішані з москвинами й іншими народами. Та все згодом прочиститься... Хаос минеться...

МОРОЗ ПОЧАВ попускати, вітри потеплішали, сонце наче б то присувалось ближче до піскуватого подвір'я і до червоних будинків, нагріваючи їх з кожним днем більше своїм промінням. Весна ставала частіше темою розмов. Кожний знав про

неї дещо повісти, нагадати чар її в його країні, хоч цей чар був однаковий, як на адрійському побережжі Дальматії, так і в Альпах, у Відні, Празі чи Львові. Навіть у клубі Гегедіса політика, в якій вступлення Америки в війну проти центральних держав побивало довший час всі сенсації, часово поступилося розповідям, як чудотворно діє сяйво сонця, як життерадісними соками наливається природа і як скоро та пишно вона зодягається.

— Все пружиться розкішно, шукає ласки... — говорив розмріяний німець Бріль.

— На лавочці в парку, — докінчив глузливо Шулява, що, обнявши під коліна свої довжелезні ноги, сидів рядом з ним на причі. — Тріска на тріску лізе...

— Хоч би й на лавочці, — оживлено потвердив той же Бріль. — Хочете, то розкажу вам, скільки пережив ласки на лавочці, в парку, саме на весні...

Та надбіг Гегедіс, якого не було, і схвильовано попросив уваги. Всі зразу насторожились.

— Тількищо, — сказав він, — привезли і поклали в конюшні три трупи наших офіцерів, що їх зловили і застрілили ко-заки в Монголії. Вони втекли з табору і були вже досить далеко.

— Яке ж це страшне!... — бідкались одні, а другі хотіли знати, як їх прізвища.

— Так, знаю, — відповів Гегедіс. — Один із них мій приятель ще зі шкільної лавки. Лейтенант Полевка. В нього дружина відома піснярка в Празі. Мають троє діток. Другий — гавплтман Горн з Вінер-Нойштадт і рітмайстер Верес з Дебречину, як третій. Їх замкнули і поставили варту. Я бачив випадково, як їх стягали з підводи.

Приявні в клубі розбрилисіь у понурих настроях і понесли скрізь цю вістку. Ще того самого вечора в „приказі“ російської команди було проголошено, що втеча завжди карається смертю, чого доказом є факт убиття трьох офіцерів. Завтрішнього дня полонені по черзі з кожного будинку мають перейти зорганізованими рядами через конюшню. Це для того, щоб ніхто не поважився втекти з табору.

До пізньої ночі чути було схвильовані розмови по кутах, по причах і в проходах поміж ними. На голову росіян падали прохльони за цей нелюдський вчинок полювати на людей, як на звірів за те, що туга за батьківщиною і родиною кинула їх до втечі.

— Як набридло, як осточортіло! — ревнув нетямущий від довшого часу Мурський. — Чую, що так і зачахну тут дорешти. Подумати тільки: там, в Україні, гомонить, клекотить, дзвонять у всі дзвони неповторні дні, все біжить приспішеним темпом. Там ідеї, мислі, бажання. А тут застій, душевна цвіль, приреченість до безділля... Вони праві, — оці мерці в конюшні! Пропоную,

щоб їх проголосити революціонерами „затхлих тaborів” і йти їх слідами. Я перший готов це зробити, хоч би мали покласти мене в конюшню . . .

Потрясаючи по бунтарськи довгими патлами на голові, він замовк, чекаючи на реакцію. Та її не було. Позіхаючи, розходились по своїх місцях. Баліна шепнув Юліянові, що за глузди Мурського можна вже боятись приспішеного процесу. Він годинами, а то й днями сидить в застиглій позі і його очі часто страшнуваті.

Юліян це знат. Кілька разів присідався до Мурського і пробував розважати. Та цей неохоче приймав і виявляв бажання душевного відлюддя. Він не пішов чергового дня в конюшню і це сприйняли з полегшею українці, бо боялись, що він міг би там вихопитися з революційною промовою і накоїти лиха.

В Юліана все похололо, коли переходив з Василем простору конюшню, де в куті на соломі лежали три покійники. Його вразила смертельна блідість збігців, їх зашкарублі тіла і в де-кого каламутні, не закриті очі. Виходили швидко другими дверима, а ті, що застоювались, дістали поштовх рушницею.

Надворі в цей час світило сонце, по-весняному, і з пагорбів несло свіжістю родючої землі. Міцні відблиски соняшного сяйва на піскуватому подвір’ї сліпили очі. Та ці очі й так відривались від землі і бігли під обрій, повні зеленого чатиння, а то в позаобрійний світ разом з думками. Таке було власне в Юліяна, який повертається сам в будиночок, залишивши Василя під конюшнею на балачку. Хотів би бути малою пташкою і пурхнути туди, де яскравіла зелень, без страху, що на пташку захочуть руські полювати так, як на людей . . .

Дитячі мрії — витребеньки. Він нераз мріяв, або спогадам віддавався.

Щоправда, від вибуху революції в нього менше вони зринали. Але оце тепер, побігавши на весняному сонці по просторому майдані, під вражінням постріляних втікачів, Юліян повернувся на своє леговище на горішній нарі, закрив очі руками і лежав, даючи волю думкам. А ці принесли йому картину весни і то останньої, в Штернбергу на Моравах, де містився запасний кіш його полку, після переїзду з мадярського Карчагу.

ФАКТИЧНО — то ідилля почалася взимку, коли їхній гурт повернувся з шлеського Єгерндорфу, з офіцерської школи. Старинний, але романтичний Штернберг прийняв їх ласково. Дозвіл мешкати приватно завів його в мешкання фрау Шенвальд, добрячої жінки-вдовиці, разом з другим, з Мироном. Звідти він вискакував раннім-ранком у касарню, а під вечір, після всіх обов'язків, повертається, причепурюється, а згодом ішов у середмістя, на корзо. Коли стемнілось, застрягував у шиночку “Zum goldenen

Adler" в колі таких, як і він, веселих однорічників, де з'їдав вечерю.

Мешкання Рухлинського недалеко було від касарні, яка притулилась до густого лісу на горі, над шпарким потічком, що скочував свої води в долину до міста. І бігли ці води мимо дому фрау Шенвальд, з початку непомітно під ледяною покривою, а згодом, коли світло сонця почало гріти — голосно, весело, пустотливо. І тоді теж розцвілись кущі й дерева, і тоді теж розгорнулась прихована романтика міста та букет молодих дівчат.

Коли віddіl „однорічних” маршував містом у кірху чи в лазню і співав одну з улюблених пісень

Wenn die Soldaten durch die Stadt marschieren,
Öffnen sich die Fenster, öffnen sich die Türe...⁹⁾

то й дійсно відчинялись вікна, а з них виглядали приязні лица, а передусім закосичені голівки розмріяних дівчат. Було помітно, що між військовиками і неселенням, зокрема жіночим, існує дружній контакт, що часу й молодості тут не марнують, що знають тут ціну житейським утікам і воякам, які незабаром від'їдуть на фронт боронити Австрію, а покищо дишуть зухвалою мужеськістю і притягають горіння жагучих очей.

В Юліяна штернберський роман не довгого був віку, бо скоро сурмачі заграли, і треба було йому в „похід виступати”. Але він був повно-змістовний, буревійний, емоційний. Через голову промчались тепер найважливіші епізоди: Амалія з поведінкою черниці, нерідко в асисті служниці, в почекальні дентиста, степенування її уважності до нього від припадкових поглядів до витонченої кокетерії, знайомство, спільні проходи по місті, вистоювання під її кам'яницею чи на містку, що вів через річку до шпиталику, де працювала її матір лікаркою, а далі — скромні інтимності майже в сальоновому стилі, поки прийшло з його боку одне... нахабство. Думка про те, що швидко піде на фронт, відобрала йому на мент глузди. Після того не зустрічались. Амалія не появлялась ні у дентиста, ні на корзі, ні в кірсі. Даремно Юліян, защіплений на останній гудзик в елегантній уніформі, кидав собою по вуличках і в провулках, якими вона раніш ходила. Зустрічали його інші „фрайлянс”, нераз готові заповнити прогалину в його житті, але йому бажалось тільки Амалії.

Аж раз, повертаючи ввечорі додому, завважив під своєю брамою закутану в чорний шаль жінку. Це була Амалія. „Нахабство” показалось тільки крапкою після першого розділу роману. Коротке схлипування, перепросини і палкі, найпалкіші поцілунки.

„В тебе господиня глуха, — чи не так? Ти мені колись го-

⁹⁾ Коли вояки містом маршують, тоді відчиняються всі вікна, всі двері...

ворив про те . . ." — шепнула голосом, наче б то тільки цікавилася старою фрау Шенвальд . . . Але Юліян зрозумів це інакше, а що Мирон саме мав у цю ніч службу в касарні, він перекрутів ключ у замку і впровадив Амалію в коридор, а там уже в кімнату, на диво без спротиву з її боку.

До від'їзду „маршкомпанії" Юліян найшов в Амалії безкорисно відданого собі приятеля, що розумів буйні пориви юності, окрашені почуттям, що залягло в його і в її серцю. Вони визнали собі взаємно, що покохались, а в таких ситуаціях усе ставало зрозуміле. Юліян поніс на фронт не тільки жаль розлуки з любою дівчиною, але й присягу Амалії молитись за його безпеку. Він сповнений був найкращих спогадів про ці переживання і довго про них мріяв. Так було аж до часу, коли раз якось зайшов до його землянки над Стрипою Млиновський, який в час, коли Юліян виїздив із Штернбергу, повернувся туди зі старшинської школи. Тепер він тільки що примашерував на фронт, де його компанія змінила праворуч компанію Залізка. Гуторили, згадували і ділились вражіннями і думками. Млиновський врешті щиро призвався, що він дістав у спадку після Юліана Амалію і почав цинічно оповідати про її темперамент, поклепуючи розторощеного друга по рамені.

— Так! Він був розторощений! Він знехotaя голосно аж зойкнув.

— Чого ж ти скавулиш? — глузував Млиновський. — Це ж буденний процес. Після від'їзду одних завжди приходили другі. І Зузі після виїзду Петрика перейняв Гура, а як цей відійшов, то дістав її зизуватий пепічек Салік. І так було з Маера Елеонорою, дарма, що вона за ним пропадала, здавалось, вірність до гробової дошки донесе. Коли він пішов на фронт, то не перечила, коли в її товариство вгадився його приятель „вассерполя" Гоголя. І як тільки смеркало, „шнурувала" з ним в паркові алеї. А веснянкувату Доротею тямиш? За моєї тільки пам'яти мала вже четвертого, одного навіть міцно підтоптаного огиду. Та що й говорити. Такі всі вони. Від кадетів чи лейтенантів перекидаються на фельдфеблів і на однорічних. Воєнне кохання! Плачення контрибуції молодості в часах, коли все переплуталось і вибилося з рейок і нема змоги йти по традиції чесними, міщанськими, боголюбивими стежками. І їм і нам Бог простить. Ми не знаємо, чи завтра житимемо. Та що кажу „завтра" . . . Сьогодні! Ось зараз тепер можу дістати постріл у саму голову, як тільки вийду з землянки. І з тобою може таке трапитись . . . А ти страждаєш, наче б то ще досі не збагнув, що таке війна і що таке вояцьке право жити моментом . . .

Замовк. Мовчав і Юліян.

— Ти що? Може серйозно женихатися задумав, — продовжував Млиновський далі. — Тоді я тобі співчуваю. Знай, що ти в неї не був перший...

Рухлинський прожогом зірвався з лавки, мов його хто обпарив.

— Геть звідси негіднику! Геть мені з очей! — ревнув на весь голос. Він навіть сягнув рукою до пояса, де носив револьвер.

Млиновський послушно вийшов. Тоді Юліян безсило кинувся на своє простеньке ліжко в підземному льоху і, причаївшись, спостерігав агонію весняної казки в його зледенілій в цей мент душі...

Від того дня ніодин „фельдпост” не пішов більше до Амалії. Згодом він Млиновського двічі пожалував. Раз — коли на нічній стежі поранено його в десять днів після пам'ятної з ним розмови. І вдруге — коли наспіла вістка, що він помер, перевезений з полевого лазарету до шпиталю в запіллі. Тоді Юліян простив йому провину, спалив решту пошти від Амалії, що якийсь ще час надходила і старався безуспішно вимазати її з своєї пам'яті. Йі він не простив, хоч нераз навертався думками до неї і навіть пестив її в уяві, щоб відтак сердито відкинути від себе і навіть познущатись над пам'яттю колишньої любові, і своєї і... хто його знає ще чиєї.

ВЕСНА СПИНИЛАСЬ на межі літа. Вже напевно процвіли всі черемхи, бози, яблуні й вишні (їх ніде вони не бачили тепер, але пам'ять нагадувала їм, що таке завжди буває) і вся природа, наче втомлена від похмілля відродження, лягла до стіп свого чарівника — сонця, всмоктуючи в себе вже не так бурхливо свої соки. На розігрітих пісках просторого подвір'я вдень треба було вже шукати прохолоди — дарма, що ще так недавно і так жагуче хотілось полоненим сонця після суворої і довгої зими.

В той час Росія що раз більше захлиствувалась „революційними свободами”, що виступили з берегів і, як весняні води звільнені з-під ледяних криг, заливали безпощадно і те, що треба було шанувати, приймаючи характер катастрофальної повені, якої кінця і наслідків передбачити було неможливо.

Хоч за політичними новинами, що невпинно плили через пресу і усно в табір, життя стало змістовніше, проте від ранку до вечора було далеко. Отож люди снувались по дворищі, шукаючи „вchorашнього дня”, як висловився Чубарський. Коли одного разу вранці Юліян вийшов з будинку, його очі й вуха насторожились: здовж паркану з'юрбились полонені, заглядали в його щілини і ревли якимсь незвичним звуком, що був притищений і разом з тим різко звірячий. Він і собі приляг до щілини, коли хтось поступився, і побачив не то підлітка, не то панну, що

в білій, як сніг, суконці, бігала по доріжках городця перед дому полковника Кондратенка, граючись з такою ж біленкою пухнатою собачкою. Як тільки вона підстрибне, показуючи голі ніжки, юрба шумить і реве в сто-голос. А вона, що тільки почала наливатись жіночістю, не прив'язує вагу чи може й справді не заважає причаєні жадібні очі між дошками височеної огорожі. Вона сваволить далі, а згортки її суконки розпливають в повітрі, мов у балеті. Юліян не впав у хор юрби, але він сам відчув солодку млості, хоч бачив перед собою тільки херувима. Йому стало соромно і він, докоряючи собі, відступив від огорожі.

На проході по подвір'ї трапився Рухлинському Баліна. Зговорились і про те, що коїлось здовж огорожі.

— Туга за повним життям, — нібито оправдував Баліна. Але коли йому видалось, що Юліян докірливо глянув на нього, почав він у святому обуренні засуджувати поведінку людей, що стають рабами тваринних інстинктів. А потім, після якоїсь асоціації думок, розжалобився на жіноцтво. Воно там, на рідних землях, теж улягає похотям свого тіла, так що — мовляв — нічого нам обіцювати собі після щасливого повороту, бо зустрінемо моральне кладовище, де добре почиваються тільки гіени в людському тілі, грабарі супружого щастя і вітрогоні.

Юліян швидко забагнув, де джерело елегійного тону Баліни. У нього в Хорватії, мабуть у самому Загребі, була наречена. Він її кохав, але не вірив. Для цього вона занадто гарна і була в неї південна кров. Її мати родом із Сіцілії і ще досі мала б бути пишна красуня. Через те він страждав. Тоді коли писала і тоді коли мовчала. Все, що будьколи він спостерігав у викривленому побуті полонених, усе, що прочитував у книжках чи чув у розповідях, порушувало струну нареченства і то так, щоб вона дзвеніла в його серці обов'язково до болючости мінорним тоном. Вже минуло кілька тижнів, як він звірився Юліанові з його кло-потами і підозріннями. Але це було раз тільки, бо цей не підтримав його тривоги з приводу уявного „гріхопадіння” його Матильди, а навпаки, ще вилася за марне самобичування.

— Знаєш щось погане про неї? — спитав. Коли ж той за-перечив, тоді Юліян сказав: — Навіщо тоді потрібне тобі те приглашування життя, коли всі твої думки навгад...

— Бо такі невідхильні правила війни і довгорічної розлуки... — міркував далі Баліна. І почав наводити приклади. Тут були і Макочі з Ільонкою, і віденський скрипаль Бенке з будинку ч. 5, і ще декілька імен, що пішли в поговір у таборі задля власної нерозважності і неприкриваності свого горя із-за зламання вірності.

Юліанові мигнула в голові його Амалія і пригадався покійний Млиновський з його „спадковістю”. Про це він знав тіль-

ки один і ніхто більше. Навіть Стефко і Василь, його найбільші приятелі (Фелікс відійшов з їх табору, коли його друг-офіцер взяв його собі на джуру, щоб мати близько себе), не чули ні слова про штернберське зрадливе зілля. Бо й навіщо? А вголос сказав тепер Баліні: Наші болі, висловлені прилюдно, роблять тільки радість другим, що напакостяТЬ потім більше, ніж розважать. Тому не пускай здуру своєї нареченії на лотоки таборових поговорів і не плямуй її, коли це тілько прикрий здогад. — Ці слова на Баліну вплинули: яд своїх підоозр він не випускав далі себе.

Тільки тоді, коли стрибаюча дівчинка поставила на ноги весь табір, коли стоголову юрбу опутав гріх, Баліна знову проговорив, хоч і без натяку на свою наречену. Та слідно було, що яд діє ...

В залі, коли повернулись, багато говорили про дівчинку з м'ячиком і пухнатого собаку. Найшлись вже всезнайки, що вміли про неї дещо сказати, отож була це нова тема в багатолюдній оселі.

Юліян більше, ніж іншим разом, думав про жінок. Чи і в нього було збудження після того, коли крізь щілину паркану побачив дівча, що нехотя зособила собою красу вільного життя, його чар, його принади? Добре сказав Баліна: туга за повним життям! Чи не було воно так, як в оповіданні „Весною”, що він читав колись гімназистом?

... Тюрма в Росії, жіноча проти мужеської. В них ув'язнені революціонери. Інколи, крізь загратовані вікна, чується розмови і пісні. Розмови на віддалі, обох тюрем. Та є в цьому багатолюдді теж голоєні персонажі: двое, що перед ув'язненням кохались і потрапили в сусідні будинки. Їх розмови особливо вибиваються і до них прислухаються всі тюремщики, ба навіть чекають, коли діялог почнеться. Їм співчують, з ними переживають ту музику їхніх сердець. Одного ранку, коли жінка впевнилась, що він її завжди ще кохає, вона роздерла на грудях блузку і припала молодими грудьми до залізних гратів. І тоді вся чоловіча тюрма застогнала, заревла, як ранений звір ...

ЗНОВУ ПРОМАЙНУЛИ дні і тижні. В Росії зударились сили, з яких кожна по-свому хотіла формувати її „завтрішнє”. І в цьому титанічному змагові тaborяни затрачували орієнтацію, хоч сприяли большевикам за їх гасла протибоєнні. Також українці залюбки читали „Правду”, не з соціальної, а з національної свідомості. Вона ж бо громила демо-лібералів і правих соціалістів також за їхню політику в Україні, обдаровуючи зі свого боку український народ усім тим, до чого він прагнув, висунувши

концепцію „вплоть до отделенія”... А це співзвучне зі самостійністю.

В той час хвилювались полонені-німці вістками з Європи. Америка змобілізувала сотні тисяч і кинула в Європу. Ген. Сіберт висадився у Франції з американським військом. Це було оголомшуюче після недавніх радошів з російської революції. Вісті, які щораз приходили, докладали нові лиха: Греція відвернулась від центральних держав, Сіям виповів війну, італійці над Ізонцою одержали бравурну перемогу... В листах, які надходили від родин полонених, проскакували через цензуру речі, які муляли душі: голод, втома і безнадійність. Там і тут...

Днями було ще сонце, а вечорами знову ті розмови, що посеред них одні в других шукали віри й опертя. А втім — в усьому палець Божий. Пізно ввечорі суддя вже спав, і Юліян рішив дочитати розділ у книжці та лягти спати. В лямпі кінчалась нафта і треба було щораз її потрясати, щоб останки її дістались до ґнота.

— Юльку! — почув з долу голос Стефка. Загасив лямпу і зліз з нар. З ним був Петя. Вийшли на двір. Було зоряно і тепло. Нагрітий за день пісок змагався з наступом нічної прохолоди. Пішли по доріжці. Юліян дивувався, чому оба приятелі так споважніли. Мовчали, поки їх минали люди.

— Скоро виїжджаємо, — обізвався врешті Чубарський.

— Що, втікаємо? — здивувався Юліян.

— З тобою тільки втікати... — заглузував він. — ні, брате, не втікаємо, а зовсім легально виїжджаємо. Петя скаже...

Тоді Петя оповів йому, що якийсь урядовець у „Воїнського Начальника” заявив йому сьогодні, що готується евакуація касарень і що всі полонені до тижня будуть вислані в Забайкалля.

— Слава Тобі, Господи! Там залізниця. Може нас і додому повезуть. А якщо ні, то втекти можна буде в Україну. А як буде з вами, Петя?

— Я покищо залишусь, — сказав він сумно.

Цієї ночі довго боровся Юліян з безсонням і радів думками, що залягли в його голові.

В ЗАБАЙКАЛІ, В КРАЇНІ БУРЯТІВ

ПАРОПЛАВ БУКСИРНИЙ тягнув за собою баржу. На обох суднах було тісно. Полонених набрали більше, ніж торік в Кяхту¹⁾. Від води несло рибою і гнилим хмизом. Розлогий степ навівав осінню нудоту. З палуби корабля виглядав він мертвєцько, хоч і осяяній прозолотом сонця. В прозорому повітрі, далеко вірізьблялись зариси гірського хребта Хамар-Дабан. Серед степової безнадійності на часинку очі полонених прикувала ріка Чікай, що широким гирлом вливалася в Селенгу.

Плили з течією і вже наступного ранку пароплав із баржою спинились у причалі недалекого містечка Верхнєудінськ, звідкіля їх торік везли в Усть-Кяхту.

Дріботів дощик. За хмаринками, що кучерявились баранцями, гнався вітер. З недосяжних висот він навалювався стрімголов на групи полонених, що ішли на залізничну станцію, і шмагав їх полами плащів та бризками води. Вайлуваті конвоїри не мали цим разом клопоту, бо полонені самі лізли у вагони, щоб сковатись від вологости й вітру. Подорож була недовга всього один перестанок. Його назву „Березовка” подавали з уст до уст, допитливо шукаючи в ній змісту. Журливу задуму розсівали огорядні бараки, що виразно вибивались на хмурому краєвиді.

Коли з вузликами і мішками рушили в оселю, Юліян був щасливий, що разом з ним ішов Чубарський, з притаманною йому бадьорістю і впевненістю. „Не скигли, — говорив, коли, бувало, Рухлинський звішував голову. — Ми молоді, брате. Ще з наддатком відіб’емо всі втрати з часу в’язнення нас у Сибірі...” — впевнював палко, тамуючи його сум і безнадію.

— Ну, ну, цікаво! — приговорював він тепер щораз, розглядаючись з напружену увагою по оселі, де крім військових бараків і таких, як вони, полонених у прокислих одягах, нікого не було. Минули дерев’яну церковцю з цибулястою вежею. Юліян

¹⁾ Подумане — причал „Усть-Кяхта”. Назву „Кяхта” дістав Троїцькосавськ від 1934 р.

побожно зняв шапку і перехрестився. Те саме зробив і Стефко. Випинаючи широкі сходи на залізну площа, стояв будинок з різьбленим фронтом і з парадним входом.

— Театр, — пояснювали місцеві світонуди, що стояли обабіч дороги і пізнавали знайомих, краянів чи „регіментскамерад-ів”. Вони іноді перегукувались, кидали різні запити, про щось домовлялись. Симетрично здовж дороги стояли бараки і тільки зрідка котрийсь із них вискачував у бік наодинці, або — як казав Чубарський, — “*tanzte aus der Reihe*”²⁾). Всі ці бараки були похожі одні на інших. І та сама публіка з тaborovих байдикунів, пліснява виглядом, придивлялась по боках і ворожила мляві будні в багатолюдному чудернацькому тaborищі.

Ясність обличчя Стефка наче б то пригасла.

— Щоб одна бодай дівчина, хай би найбільш кosoока бурятка, а то очей на нікому спинити...

Юліян радо підтримав цю думку. Та Стефко — людина, яка не звикла по своїй природі залишатися в поганому настрої. Його лице швидко прояснюється. Він кидається в протилежність, видвигаючи хоч би найбільш дивовижну концепцію, аби багатонадійну й веселу.

— Бачиш на обрії пролісок? — спитав. — Туди будемо робити прогулянки. Раз там є ліс, гай чи діброва, то мусять пастись корови. А є корови, то пильнують їх також пастушки, так як і в нас. Не думаю, щоб у бурятів було інакше. Кажу тобі, Юльку, не бануй. Ще таку романтику вистружемо, що не одному слінка покотиться.

Юлькові смішно було з цих баляндрасів, але й легше на душі. Та й на плечах і руках не так тяжіли пакунки. Отож він охоче підтримав теревені Стефка.

— А за лісом напевно якась бурятська фанза і то не одна, а більше. Раз прогулянка, то прогулянка. Схочеш, то в ліску розглянемось, чи й насправді немає там якоїсь сердешної пастушки... Хоч на біса нам такої, що коров пильнує. Владимось у фанзу, то може трапитися достойніша...

— Якщо тобі достойнішої треба, то чому прешся у фанзу? — здивувався Чубарський. — Хіба немає Верхнєудінска недалеко? Це ж місто. Там які завгодно! Я не думаю, що розбещені революцією караули старанно нас пильнуватимуть. В місті трапиться хтось з „білощоких“... Хоч (додав зухвало) не-абиякий чар мусить бути в тутешніх жінок — жовтавих... Ось я люблю ковтнути добрий лікерок, а проте ханжу чи іншу брагу, бувало, смакував і була вона несогірша.

Так дочвалали до пустих бараків і біля них їх спинили.

²⁾ Танцював, з поміж ряду (нім.).

Табуни хмар, видусивши з себе рештки води, полегшено погналися кудись з вітром, а сонце зо своєю піклувальною звичкою негайно почало висмоктувати вологість, кидаючи лискучі зайчики по калабанях. Врешті загнали їх у порожній барак, і Юліян, втомлений, звалився на своє леговище. Зате Стефко тримався „штрамацько”. За короткий час він знову біля нього з новинами.

— Ніс дотори, брате! Українців тут сила: більше сотні воїків і три офіцери. Якщо твій мозок приступний ще для аритметичних дій, то додай до них 21 нас і п'ятьох старшин, які, мабуть, завтра „дошлюсують”. Це виразно говорить, що наша федерація з „пепічками” кінчиться. Об’єднаємось соборно і тоді „держісь Ванька”, бо ми готові з боєм пробитись в Україну....

Чубарський — ентузіаст. Завжди на спалахи готовий. Він продовжував:

— Марчишин тільки що розцілався зі своїм братом чи сватом. Я зустрів якогось Барабаша з твого регіменту. Він аж присів, коли почув, що ти тут....

Рухлинський аж підскочив: „Де він? Давай його сюди!”

Коли хотіли вийти з бараку, їх спинила юрба, що вливалася з двору в середину.

В залю внесли велиki сувої одягу і скрині з взуттям. Була білизна, були светри, ватовані китайські одяги, теплі рукавички, шкарпетки й черевики, ба навіть мішки на матраци, що їх треба було тільки соломою напхати. Все добро з Америки, з Червоного Хреста.

Нікому не було кривди. Нікого не питали, що в нього є, а чого нема. Коли стемнілось, коло бараків пішла торгівля. „Старі” й „нові” обмінювались або давали гроші. В юрбі сновигали теж російські солдати. Вони давали за речі горілку, тютюн, червону ікру, а то й порошок — кокаїну....

До пізньої ночі веселились, гостились, обшивались горілкою, поки згодом злягли і захропіли. Та коли втишився ярмарковий гомін, хтось почув людські зойки з двору. Розшуки за „страждаючою душою” повели до сусіднього бараку. Він був незамкнений, порожній і вікна були наглухо забиті дошками. Коли відважились дістатись до нього, найшли там зв’язану мотузами голу людину.

Це був Штерн, з їх транспорту. Виявилось, що його невідомий солдат заманув в оцей барак, нашептавши таємно в ухо, ніби там є молода жінка, з якою за гроші можна одинцем погуляти. Цей послухав і коли ще й вгледів через двері, що жінка там таки є, стратив зовсім глузди і вліз у кромішню темінь бараку. А там запізно зміркував, що за жінку переодягнутий був інший солдат, спільник першого. Вони притьом вдвох ки-

нулись на Штерна, впхали якусь ганчірку в горлянку, ограбили до чиста, зв'язали голого і залишили...

НЕВДАЧНІ „ЗАЛЬОТИ” Штерна були ще довго темою пікантних анекдотів. Сам Штерн напевно пізніше жалів, що в ту трагічну для нього ніч подав достеменно все так, як було насправді. Краще було затаїти ролю „жінки” і не давати жиরу майбутнім глузуванням і зловживанням його прізвищем. Слово „штерн” (зірка) з різними додатками, які особливо німецька мова вміє штудерно в одно в'язати, стало популярним для тих, котрі згодом вплутувались у любовні афери, що завжди мало гротесковий посмак. Бо й якже? „Кохання” там, де жінки немає?..

I так зірка Штерна не погасла навіть тоді, коли над табором перевалювались політичні і воєнні вітри та бурі, коли вісті зі світу хитали рівновагу, сіяли зневіру або навпаки — підгрівали настрої. I не тільки „усна словесність”, але й таборові майстри пера і кисти находили надхнення в короткій, але справді „пікантно-драматичній” пригоді Штерна.

В той час, коли приїхали троїцкосавські транспорти, табір Березовка мав надиво широко розбудоване культурне і товариське життя. Були там два добре театри (німецький і мадярський), в яких професіонали з великоміських, ба навіть зі столичних сцен не були „рідкою птицею”. Окремо діяло концертное бюро. Воно влаштовувало естрадні виступи музик і вокалістів, часто високої кляси. На концерти симфонічної оркестри і на вечори мадярських циган треба було квитки заздалегідь роздобути, дармашо заля „гарнізонового театру” вміщала поверх тисячу видців. Два щоденники, відбивані на шапіографі, літературні журнали, дискусійний клуб і різні курси (подекуди університетського рівня), могли свідчити, що серед п'яти тисяч змасованих у бараках гарнізону російського Н-ого полку Н-ої сибирської дивізії нашлось чимало полонених тонко виплеканої духової культури.

Нахапавшись тих інформацій, зчудований Рухлинський ніяковів, що так помилявся у першій своїй оцінці, коли дивився на гурти голодранців, які їм придивлялися. Він у чергових днях, як тільки повертається з глибини табору, завжди підбігав до Чубарського і завжди зачинав тим самим здивованим запитом: — Чи ти чув?..

О так! Він чув і бачив може більше від Юлька... Він одного дня оповів, які то „штерноподібні” речі діються здавна в таборі, якими то любовними інтригами, ба просто скандалами багате життя таборян. А в усьому винні театральні „артистки”, полонені, що надиво вміють підроблятись „під жінок” і грati їх ролі, наслідуючи до непізнання їх голос, руhi і жести в допов-

ненні до зовнішності (діло одягових і перукарських мистців у театрі!). Показалось, що переодягнути за жінку солдат, який так спритно підвів Штерна, не першина, а явище притаманне місцевому побутові, вирощене на нездоровому півторемному ґрунті. Та чомусь те явище не було ще досі оформлене в назві і щойно афера Штерна цього доконала.

З БАРАБАШОМ ЗУСТРІВСЯ Юліян наступного ранку. Щоправда — вони раніш ніколи не дружили, ніякі тайни взаємних переживань у полку їх не в'язали. Барабаш був досвідчений гуляка, ще й ласий на чужі гроші, що їх позичав і ніколи не звертав, цинік і грубіян, у висловах неперебірчивий. Отож у кадровому житті Ружлинського, ні в Карчагу, ні в Штернбергу — він нічим не записався. Але тут, коли доля кинула їх обидвох в далеке Забайкалля, Юліянові було цікаво подивитись на цього гульвісу.

З Барабаша лишилась уже тільки тінь. Він знов, що хворіє на атрофію життєвих сил і що лікарі ніяк не можуть збагнути де корінь його недуги. Ні ліки, ні кращий харч не змогли нічого змінити. Виспортоване колись тіло — схиріло, мускулатура, що нею колись він слушно гордився, здрягла, самопевність зникла. Він хоч і не думав про смерть, проте впевнений, що повернеться інвалідом.

Юліян, щоб улегшити його турботу, оповів про своє горло, про хрипоту, якої надиво він кілька днів уже зовсім не відчував. Він оповідав, скільки візит відбув у лікарні в Троїцкосавську і вже думав, що в нього горляна туберкульоза. Тепер все поправилось. Може бути подібне в Барабаша. Якщо він змінить місце і клімат, може все зміниться на краще.

Барабаш годився з тою думкою, але тепер, в даному часі, не бачив можливості такої зміни.

Таборовий режим, хоч і дрібку полегшав від революції, зберігав і далі свою звичну строгість. Обмеження терену для порухів, труднощі з перепустками до Верхнеудінска, строгое вартування при огорожі, гострий тон оголошуваних наказів „по лагерю воєнно-пленних”, — все те вказувало, що серед начальства старорежимці не перевелись. Прикладом цього міг бути факт, що новоприбулих українців з Троїцкосавська пришипили знову до чехів, а не до сотні їх земляків, що мали власний барак. Мусять — мовляв — жити по-давньому з чехами, як раніше.

Чеські бараки підходили майже до самої огорожі тaborу. Вони були близче до близкучих рейок залізниці, і звідтіля було добре видно могутню течію Селенги. Тут жили тільки чехи „австрійської” орієнтації, займаючи два бараки, тоді коли „ав-

строфоби", себто сепаратисти, що тільки чекають на прихід легіону, щоб до нього вступити, мали два бараки на другому кінці табору.

Отож останню розмову з Барабашем Юліян нечайно перервав, щоб чимскорше перенести свої речі до нового бараку.

ПЕРЕВОРОТ В ПЕТРОГРАДІ і захоплення влади більшевиками було несподіванкою, що зрушила табір гострим поривом надій на швидкий кінець їх неволі. Чи не вони, оці більшевики, проголосили „долой войну”? Чи не кричали про необхідність негайногого замирення, про волю народам і волю людині?

— Тепер щойно кінець війні! — вигукували по бараках, по вулицях і перехрестях, готові йти в кругіж танцю разом з вітром і розцілуватись з особистими ворогами, яким ще вчора в пімсті підкидали під матрац нахапані воші.

Німці запевняли, що це „майстерштік” політиків кайзера Вільгельма, які в запльомбованих вагонах доставили в Росію Леніна і Троцького, підтримали їхню розкладову роботу й остаточно зліkvіduют фронт на сході. „Лягер Нахріхтен”³), що появлялися щоденно, випускали тепер надзвичайні видання з крикливими надруками, поки не вмішалась у справу російська адміністрація табору і не наказала більш стримано реферувати події та зберігати правила пристойності, вимаганої від чужинців.

На широких просторах Росії розгорілася смертельна боротьба за владу. Десять вулиці міст обростали барикадами, десять гримілі стріли і люди обливалися кров’ю, десять здичавіла чернь плюндрувала і виконувала самосуди, не завжди розбираючись, чи її жертвами є справді ті, що знущалися над народом. Та нічого з того не було в Березовці, що жила далі відлунням жахливих дій революції. В адміністрації, поряд із прагненням зберегти лад у таборі, з’явилося прагнення зберегти себе і своєї родини. Отож щезли кудись за чергою капітан Длінний, горезвісний поручник Шубін, який відгрожувався з револьвером в руках полоненим, які не віддавали йому військової чести, і двох прaporщиків. Безлад, що міг наробити чимало лиха, спинила властиво допоміжна адміністрація з полонених і команда австрійсько-німецьких офіцерів.

Паморозь, що недавно вистелювала дахи бараків, дороги й дерева, дала місце густому, лабатому снігові. Таборове життя обмежилося до бараків, каварні, клубу й театру. Затріщали вогнища в печах, що ледь-ледь огрівали просторі залі.

Вже минув той час, коли окремі числа українських газет наспівали і зовсім зупинилася надсилка київської преси. Появ-

³) „Таборові Вісті” (нім.).

лявся в таборі місцевий український літературно-публіцистичний журнал „В неволі”, унікат писаний рукою. Його редактор Дачкевич і новий наслідник з Троїцкосавська Кедринський виїхали завчасно до Києва, маючи за собою підтримку один — УСС-ів, другий — брата. Полонені українці жили старими вістками з України або здогадами. В гарнітурі друзів Юліана наступила повна зміна. Стефко Чубарський, хоч і не відцурався, але тісніше пристав до двох буковинців „регіментс-камерадів”. Фелікс Запара вже давно зголосився до польського легіону і виїхав у західний Сибір, попрощавшись з ним назавжди. Василь Карбута пішов на джуру в лікарів і його рідко він бачив. Зовсім новий приятель став Юліянові Ренато Кампеллі, тріестинець-італієць, що недавно був сусідом в театрі на концерті симфонії і від того часу заінтували дружні відносини між ними. Старший віднього — це Славко Барабаш, кадровий колега.

Зі Славком тематика сама підсувається в розмові. Особливо, коли згадують початковий час у „кадрі” і випад до Босні.

— Ти, мой!.. Накрий зуби, а то, біг-ме, біду стягнеш. Титонюка треба знати! Батальйонний фельдфебель до циці не притулить, а касарняка дасть на всі неділі. Будеш підлоги мити, замість „кішасону” туманити...

То Славко пригадав їхнього фельдфебеля, що з ними перші „екзекири” робив і, як старий „зупак” при регіменті, вмів до рекрутів по-свою говорити. Реготались оба з Юліяном і цей в свою чергу пригадав, як він вияснював хлопцям „візірлінію”...

— Знаєш, хлопе, що таке візірлінія? Це таке, як у комаря (він не церемонився з назвою). Воно в нього ніби є, а ніби нема.

Це мало означати в його виясненні ту ідеальну лінію, яка від ока переходить через мушку на рушниці до самого прицілу.

Його прізвище було Титонюк, але що він замість курення тютюну табаку вживав, всі його називали батько-Табака...

Згадували далі перфектного маркиранта Мар’янка, який роками, як в’юн, висмикувався з турнусів офіцерської школи і від маршкомпаній, що відходили в поле, і завжди залишався початковим рекрутам.

— А втім, — він щасливіший усіх і либонь до сьогодні сидить в кадрі, — з ноткою зависті говорив Славко. — В хитрощах неперевершений. Тільки подумати: викрутився від 5 турнусів офіцерської школи і від 10 маршкомпаній за моєї пам’яти і не мусів для цього щораз то нового трипера ловити і тинятися по лікарнях...

— В мене був колись родич у Перемишлі. Він нізащо не хотів служити в армії й симулював глухоту. За другим разом лікар покликав „регіментс-тромпетра” і казав йому затрубіти в

праве вухо, яким він, мовляв, не чув. Той як „дмухнув”, то далі вже не треба брехати.

Довше згадували „прогульку” в босняцькі гори. Якимсь дивом відкомандиравали кількасот рекрутів з їх кадри в Карчагу в Боснію, для доповнення здесяткованого дальматинського полку. От і спасибіг! Замість маршувати на вигоні біля касарні, вони сиділи в вагонах і перегукувались з дівчатами на залізничних зупинках. Від ріки Драви, ідучи високогірським шляхом в глибину Босні, потонули в чарах прекрасного краєвиду. В Боснаброд перевели їх у вузьколінійну залізницю, а в перший вагон за машиною посадили п'ятьох босняків у їхніх національних строях. Вони були закладниками за безпечний переїзд вояків до коша полку, бо довга окупація Босні Австрією не створила ще там безпеченства, чого доказом була смерть престолонаслідника і його дружини. Приїхали в Добой, де ще мулли по незмінному звичаю зі стрункого мінарету пригадують Аллаха і де ще панує звичай Ісламу щодо жінок, які носили там заслони на обличчі. І хто спроневірив цей закон? Славко! Коли ходили по місті, він нахабним поруком рук підніс заслону одній з трьох жінок, що на скруті провулка непомітно приглядались швендянню вояків. Очевидно — їх увага була звернена на гарних дальматинців з місцевої кадри, що своєю стрункістю, один в одного, добре підходили до струнких гір і мінаретів. Поки Славко встиг щось завважити з орієнタルної краси жінки, вискочив з-поза огорожі дебелій босняк в турецькій фазі і кинувся притьмом на злочинця. Всі, що це бачили, здеревіли. В босняка блистів у руці кінджал. Але вправний Барабаш підбив йому ноги і, коли цей простягнувся на землі, війнув вітром з цього місця... Через кілька днів вони вже їхали з поворотом на Угорщину, до своєї кадри, бо їх не хотіли прийняти. Ще поки Барабаш виїхав, він встиг побувати в домі „з червоним ліхтарем”, що робив враження романтичної віллі, приліпленої до схилу гори. Там треба було викупити квиток раніш, поки міг бачити й вибрати одну з „красунь”. А що квиток треба було дістати в осоружної старої відьми, то Славко зробив їй таку „арабську авантюру”, взвиваючи дівчат до революції проти тої почвари, власниці цього люпанару, та виявляв таку „ароганцьку поведенцію”, що вона мусіла покликати поліцію. Та заки поліція прийшла, він так само, як перед тим, звіяв безслідно.

Весело було в них, коли це згадували.

— Ти вже давно повинен у небесних вершинах тренувати янголів у легкій атлетиці, Славку, коли взяти до уваги твою колишню одчайдушність і рискування, — сказав Юліян. — Цим кінджалом міг був тебе вбити та ніщо йому за це не було б...

В СИБІРІ БОЛЬШЕВИЗМ з легкістю приймався. У Верхнєудінську він перебрав адміністрацію і посягнув на Березовку. Цей зворот у ході революції виявив розходження ідеологічні серед полонених. Крайньо-ліві гасла найшли між ними визнавців, готових перенести їх у свої батьківщини. Про це свідчив великий міжнародний мітинг в гарнізонному театрі. Це була велика подія.

На мітингу лунали всі мови, які були заступлені в таборі. Тенор був бунтарський, але не однозвучний. Національні ноти йшли всуміш з соціальними. Тоді, коли ще австрійська монархія існувала і не було ще жадних познак її розпаду, виступ вічевиків був надто сміливим кроком, а мадярів і чехів просто безпощадний. Надиво — австрійські німці підтримали їх постуляти, акцентуючи зі своего боку соціальний зміст політичного життя в майбутній Австрії.

Юліян з цікавістю вслухувався в промови. Одні за одним виступали оратори, що з більшим чи меншим хистом кресали вогонь бунту. Здебільшого вони були такі, що поривали. Накидали думки, накреслювали відважні і яскраві картини, хотіли збудувати новий національний і соціальний лад на місце того, що був у центральній і східній Європі.

Коли на сцені з'явилася постать з густою чорною бородою, Юліян насторожився. — „Анатоль говорить”, — шепнув йому Барабаш і стиснув руку. Мовляв — не посоромить нас.

З Дрималиком він був ще незнайомий. Коли заходив до офіцерського бараку, зустрічав його при книжці. Казали, що в нього нахил до самоти і відданість книжці та скрипці. Не дружив з ніким, хоч до всіх був приязній і товариський.

Зміст і тон його промови був знаменитий. Її переклали з німецького на мадярське і заля двічі гриміла оплесками і словними одобреннями. Але від вибору його до „Революційного Комітету Полонених” він відмовився.

Його виступ засудили всі українські старшини. Проте, за віймком лейтенанта Вовка, наймолодшого віком, страшного за дираки і торохтя, всі вони палили свічку Богові і огарок чортові, собто разом з українським патріотизмом виявляли вірність Австрії і відмежувались від усього, що заносило „зрадою”.

— Дрималика промова не мала нічого спільногого з соціалістами чи комуністами з німецьких чи мадярських демагогів, — боронив його Рухлинський, коли зайдов до офіцерів.

— Так. Але він склав заяву, що ми не спочинемо, поки не об'єднаємося в одній українській державі, — викладав нервово оберлейтенант Кулик. — А що це значить? Відірвемось від Австрії... Очевидно — ми можемо плакати ті мрії, але не прогонувати їх з вічевої трибуни разом з підозрілими революціонера-

ми-космополітами. Ми мусимо тяжити, що носимо ще австрійську уніформу, що від присяги ще ніхто нас не звільнив, що Австрія ще міцна і за всі наші дії тут будемо там відповідати.

— Треба зрештою бути вдячним Австрії, яка разом з німцями вможливила російську революцію і тим дала змогу виплисти наверх Україні, — додав побожно лейтенант Гайкевич. Він хотів ще далі говорити, але йому перервав „фенріх”⁴⁾ Сідовський.

— Кожний відповідатиме колись за свої вчинки. Отож нічого нам хвилюватись. Анатоль складатиме звіт за себе. Може в нього і думки нема повернутись в Галичину, а просто переїде в Україну? Дивно було б, коли при сьогоднішньому стані справи не було б серед нас готових понести жертву за справу соборності України.

ДВА ДНІ пізніше стряслася українців жахлива вістка. На всеукраїнському З’їзді Селянських, Робітничих і Солдатських Депутатів у Києві відкололася якась частина з них, ліва, переїхала до Харкова і створила там „Народний Секретаріят”, ніби то український уряд. Ця вістка, як також ультимат Україні від більшевицького уряду в Петрограді, був надрукований в газеті „Звєзда”. Подано це ніби облудно як „справедлива необхідність”. Українська Центральна Рада в Києві, мовляв, нахабно потурає російській білогвардійщині, а тому „сам український народ став до боротьби з „генералами” в Центральній Раді та її Генеральному Секретаріяті”.

Українці в таборі не могли спокійно спати. Невже ж все те, що осягнено вже в Україні, потоне в трясовині всеросійського божевілля і анархії? Вони ж тільки тепер довідались про проголошення Української Народної Республіки, про III-ий універсал Центральної Ради, про труднощі, що витворилися через перехід влади і перейняття адміністрації українським урядом.

Томлячі дні проходили під запитом „що буде далі?” Спрямованість більшевиків була всім ясна. Це — подолати Україну. Найбільше успокоював Рухлинського самітний прохід серед кучугурів снігу, що бовваніли по обох сторонах шляхів у таборі. Білі пласти мерехтіли на сонці. Вітрець струшував з дерев білі папахи, а з баракових покрівель змітав сніг, обсипаючи густою курявою дорогу і Юліяна.

ПЕРШОГО СІЧНЯ 1918 року Юліян мав дижур в кухні. Там наварили чеських кнедлічків з м'яснною підливою і додогодили йому так, що він пішов в „околодок”, а після трьох днів у шпиталь. Тим почався новий розділ в його побуті, що проходив тे-

⁴⁾ Підпоручник.

пер у середовищі хворих. Велика заля, біло застелені ліжка в довгих рядах, притишенні розмови, зчаста стогін або плач. Тут саме пізнав Юліян лікаря д-ра фон Зарецького (або „доктора Фон”, як його коротко називали наші офіцери). Він цурався української мови, хоч сам українець, і часто до хворих, що не вміли висловитись, кликав перекладача. Засушений, як єгипетська мумія, був завжди серйозний, непривітний і вимогливий.

Одної ночі підійшов до Юліяна санітар, услужний відєнєць, і покликав його в лікарську кімнату. „Her Regimentsarzt”⁵⁾ — сказав — запрошує вас до себе.

Це було якраз під Різдво. В цю хвилину душа його обважніла далекими думками, що пробили собі дорогу до Львова. Він саме любувався незабутніми святковими мотивами в родинному колі. І це хтось тепер припинив... Юліян був лихий. Та треба було примиритись. Він накинув на себе халат і неохоче пішов у кімнату „д-ра Фона”. Його стрінули очі, що пашіли теплом. Дивний контраст до звичного сконфузив його.

— Я знаю, що розвіяти вашу тугу сьогодні не так легко. Це Святий Вечір... Сідайте, прошу...

Доктор Фон говорив українською мовою. Він мав цілонічний дижур і шукав товариства. Чи в його зледенілій душі стала відлига?

Ввійшов Фріц і поставив на столі гарячу каву і тарілку повну солодкого печива. Кілька разів пізніше Фріц ще заходив у кімнату помити руки — і кожен раз затяжіла мовчанка. Доктор „забував” українську мову.

Пробалакали половину ночі, і Юліян повернувся до ліжка дуже втомлений. Тож зразу поклав на голову холодний оклад. Але він пізнав, хто такий цей доктор.

Виріс на „попівських книшах”, дитячі і частково хлоп’ячі роки пережив на запашному Поділлі. Коли з німецької гімназії переїхав у Військову Медичну Академію в Відні, чужа культура і середовище поглинули його так, що навіть переїхавши до Львова на працю в гарнізонному шпиталі, він тримався зовсім остроронь українського життя. Навіть робив заходи, щоб його перенесено на чужу територію.

В цю ніч, що запалювала в душі ялинкові світла і наповняла її спогадами колядок, доктор Фон не пішов далі кількох прозаїчних, холодних натяків про Свят-Вечір на „плебанії”, про колядників, що вривалися разом з хмарою морозу в теплі сіни, про гори їства і про дарунки, які він діставав від своїх батьків. Зате довго любувався подробицями про блиск Відня і про чари елегантного світу, про вибагливі строї, люксусові розривкові

⁵⁾ Пан полковий лікар (нім.).

льокалі, про вироблену гнучкість німецької мови (його українська мова нагадувала XIX сторіччя), і про неперевершенну височінь німецької духової і матеріальної культури.

Юліян нераз мусів надавити язика, щоб не сказати більше, ніж дозволяла дана хвилина. Проте, коли доктор, глузуючи, згадав „потребники в кукурудзі” і про босу жінку з коромеслом, Юліана понесло . . .

— Мені здається, пане докторе, що порівнювати можна тільки поняття однакові по суті. Відень і наше село — поняття так різні, як Ваше чи моє життя тепер і до війни. В австрійців теж є села і там також нема того, що в місті. Зрештою — Відень, як старинний Рим — живе і розбудовується коштом провінцій. Коли б не було там таких люксусів, культурніше жила б провінція . . .

— Ви забуваєте на те, що не всі однаково відчувають потреби . . . — сказав Зарецький, вражений смілим висловом гостя.

— Одно йде в парі з другим, — сказав Юліян. — Зріст культури викликає зріст потреб. Ми не мали спромоги розвинутись так, як німці. Австрії не залежить на культурному поступі далеких периферій, до того ще чужих. Тепер є українська держава. Тільки в межах власної держави . . .

Господар перервав:

— Я бачу, що всіх вас затуманив Дрималик своїм нефортунним високом на мітингу збунтованих дезертирів. Раджу не спішиться і не плямити уніформу, яку носите.

В душі юного гостя знялась ціла пожежа. Він хотів піднести, але такт взяв верх. Б'ючись з думками, похилив голову. Затяжіла мовчанка. Це опам'ятало доктора — він почав вигладжувати враження, виправдувався за разочу тему в сам Свят-Вечір і признавав, що молоді ентузіясти не можуть бути байдужі до факту заіснування України як державного новотвору, Він, мовляв, розуміє, що думками вони мусять зринати до старої столиці, Києва, що виявила тепер стільки полум'яного патріотизму. Але — як воно не буде — в Австрії є великий шмат української землі і на ній житимуть мільйони. Австрія є і буде. І з того випливають для нас обов'язки в першій мірі зберегти її вірність у грізний час незакінченої ще війни.

— Жалую, що не можу говорити з вами, як рівний з рівним, — сказав Юліян.

— Так, різниця ще, слава Богу, існує, не вважаючи на анархічні вигуки мітинговців і революційних трибунів, жидів і замотеличених шабесгойів, — заявив доктор, силуючись на гумор. — А втім, ми не політики, краще говорити про щось інше . . .

Дві, три анекдоти в блідому поданні доктора не зуміли

поправити настрою. Розійшлися, обмінявшись ввічливими словами.

З УСІХ ДРУЗІВ і знайомих найчастіше заходив до Юліяна Ренато Кампеллі. Барабаш найшов виправдання: Шпиталь — мовляв — впливає на нього вбивчо, власне тому, що він сам хворий. Воно й правда — в лікарні невесело. Бувало — коли Юліян проснувся вранці і йшов в умивальну, на котромусь ліжку простирадло накривало когось, хто останньої ночі відійшов у вічність. Здебільшого люди вмирали тихцем, без нарікань, як рослини чи квіту. До краю життєвої мандрівки доходили виснажені, зневірені, сухоребрі. Хоч траплялися й інші. Ось Густав Шен, в самому центрі залі, галасував щоденно, наче б хотів, щоб по його смерті всі полегшено зіхнули. Він мав тільки рештки ніг і рук. Властиво — то на ліжку сидів кадовб людини. Він усе згадував зі злостю все, що йому пам'ять до голови принесла, погрожував і плакав. Коли йому принесли обід, він говорив:

— Коли приду до Відня і ти, Ресі, принесеш мені їду на тарелі, я жбурну весь цей крам у тебе. Так! У тебе кину. Бо знатиму, які в тебе думки: милостиня і гидота. Ти знала мене здорового, ставного мужчину. А тепер? ..

Він реготався після того так, що мороз проходив поза спину. Реготався божевільним сміхом, а вслід за тим ридав, як дитина ...

Та були в нього і веселі моменти, коли він наслідував Льору, папугу, що вивчена його жінкою, сварила господаря кожний раз, коли цей пізно вертався з кнайпи до дому.

Для Юліяна завжди мав одно і те саме питання:

— Чи в українській мові є теж підмет і присудок, як у мові німецькій?

І почувши, що так, гратулював йому сердечно, навіть коли б це повторялось щоденно.

Було певне, що Шен своєї фрау не побачить. Недуга, яку санітар Фріц умів назвати по-латині, поступала хутко, приспішуючи кінець.

А ось молодий словінець. Коли до кого не присікається, то прикидається богомольцем і бичує себе словами за грішноту, б'є себе по мохнатих грудях. А потім чалапає від одного ліжка до другого і випрошує прощення за якісь нез'ясовані зневаги і кривди.

— В закамарках мозку пітьма — це гірш усього, — говорить другого ранку Зембач, колись управитель чийогось маєтку, сідаючи безцеремонно на чужому ліжку.

Це не вперше. Рухлинський знов уже всю біографію цього шляхтича і кілька десятків його любовних бешкетів. Це була

обдарована людина і коли б до писання не ліньки, хто зна чи не створив би щось на подобу „Декамерона”. Юліана його розповідь відштовхувала, і він завжди був радий, коли Зембач знаходив когось уважнішого до його любовної тромтадратії.

Ще найсимпатичніший був Юліанові молодий жидок із Бучача, Рубін. Він несміло підходив до його ліжка, просив дозволу сісти, а потім мовчав. Нераз плакав і нарікав, що не витримає довше такого життя. Тоді набрякали йому жили на висках, аж боязко було Юліанові, щоб не трісли. Рубін запевняв, що всі полонені призначенні Єговою до заглади. Ще трохи, і ніяка влада ними не буде турбуватись і тисячі з них розбрехуться по бурятських степах у розшуках можливості прожитку.

— Жидівська приповідка каже, що Бог не може бути з усіми, тому створив матір, — говорив він слабим голосом, майже пошепки. — А нам і матерей забрали — і тепер ні Бога, ні мами. Нікого! Це означає кінець...

Юліанові здебільшого вдавалось втихомирити нерви нещасного юнака, якого „щось опутало”, як він сам говорив, уживаючи завжди доброї української мови. А потім вони говорили багато про Галичину, про щасливі довоєнні роки, про батьків і рідню.

ЛИСТ МІНІСТЕРСТВА Війни вручив Юліанові Рушицький. Прийшов він до Троїцкосавська з Відня через Червоний Хрест і звідтіля переслали його до Березовки. В ньому стверджено, що його підвищено до ступня кадета в вересні 1916 року. Місцева російська команда, доручаючи цей лист, ствердила, що ніяких грошей за попередній час не виплачує, бо в теперішньому часі офіцери ніяких грошей не отримують. Це був насміх долі ад абсурдум...

Рушицький за останній час навідувався до нього частіше і приносив багато вістей з табору та зі світу. Заходили до нього й інші. Крім далі вірного Рената, бував Чубарський, Бараш, Мурський і дехто з офіцерів.

— Интернаціонал розростається в таборі, як пошестя, — сказав якось Рушицький, кладучи перед ним нові числа “Die rote Fahne”⁶). — Дрималик казиться з люті. Його не питуючи, обдарували почестями в організаційній мережі партії і скільки він протестує, вони далі не подали, що він до цього не причетний. Він двічі подав їм меморіял, в якому відпекується від усякої співпраці, пригадує, що в своїй промові на митингу він заявив себе соціялістом, а не комуністом. Тепер Совети почали війну з молодою українською республікою, і в нього задля цього все ки-

⁶) „Червоний Прапор” (нім.).

пить від обурення. Він домагається найрішучіше зняти його з усяких організацій і не брати до уваги його особи в „інтернаціональній партії полонених”.

— Дрималик розповідав, — говорив Рушицький, — що в таборовому штабі партії все на московський лад. Мадяри, німци і жиди позапускали бороди, одягнули російські „рубашки”, які носять „навипуск”. Взагалі в нього враження, що попався в га-дюче гніздо, коли зайшов там удруге подати особисто свій меморіял. Його там узяли в обороти три найбільші аси: Грін, Кірнац і Плінк, і давай його улещувати, — мовляв: повна свобода порухів, добрі харчі, новий одяг, а в близькому реченні виїзд до Петербурга, до централі інтернаціональної партії, де бракує українців „з таким широким світоглядом, красномовністю і виглядом апостола нових ідей і правди”...

А він їм рубнув: відв'язкіться від мене, апостоли! У вас це правда, а в мене брехня. В нашу Україну йдуть ваші хлібодавці на те, щоб у крові потоптати її національну волю. Не піду большевикам служити, не хочу ваших благодатей. Я українець, полонений австрійський. Мене хоронять міждержавні закони і не пробуйте мене силувати до того, що для мене є зрадою і ганьбою ...

ЮЛІЯН ВІСЛОВИВ бажання перенестись до офіцерського бараку шпиталю. Зробив це перед доктором Фон і перед д-ром Мунком, до якого був приналежний цей барак. Він був щасливий, що відв'язкіться від довгонічних розмов кожного разу, коли д-р Фон мав дижур. Перейшов туди зараз наступного дня.

Тут мав змогу познайомитися з професором Єлінком, лідером чехів-сепаратистів, який сам прийшов одного дня, пропонуючи партію шахів. Він підсказав йому це, як лік на душевну депресію, що в кожного хворого появляється. Отож треба на чомусь зосередитись, на чомусь цікавому, а таким є шахи.

У кінцевому висліді Юліян виявився майже нарівні з Єлінком грачом і їхні шахові турніри продовжувались щоденно. Говорили при цьому різне. Пан Вацлав (як його Юліян кликав) оповідав про тверду боротьбу чехів з німцями, а Юліян — про важке змагання з поляками і москалями. Він згадував, як у Галичині українці брали собі приклад з чехів, як м. і. історія „Народного Дівадля” в Празі служила пропагандою при збиранні фондів на будову українського театру у Львові. Хоч в Єлінка було глибоко закорінене русофільство і пансловізм, він старався не торкатись питань, які могли б вразити нового друга. Та така стриманість була тільки в перших днях. Згодом говорили про все явно і виразно, оминаючи підозріння в нещирості дружніх взаємин.

Чехів було в таборі поверх трьох сот, а крім того близько сотня словаків, які йшли з ними солідарно. Розбиття було по іншій лінії. Більша їх половина була „австрофільська”, не солідаризувалася з „легіоном” і жила відмежовано. Між цими групами існувала ворожнеча. Тепер, коли „легіонери” пробивали собі шлях через Сибір і може швидко переїжджатимутъ через Березовку, траплялося нераз, що „австрофіли” переходили в бараки сепаратистів.

Якогось дня, коли Юліян відвідав довший прохід по таборі й опинився близько бараків майбутніх легіонерів, почув фрагмент розмови, і в ній почув виразно: „Найбільша пакость — це українці. Вони зраджують слов'янську справу де і як можуть”...

Відомо було, що за Берестейський сепаратний мир України з центральними державами „сепаратисти” чеські відносілися з пекольною пасією до українців. Чеські легіони шукали саме дороги через Росію і Сибір, втікаючи з України.

Рухлинський рішив вмішатися в дискусію.

— Не будьте несправедливі до українського народу. Ваші легіонери стріляють тепер у большевиків, а чайже вони слов'яни. Стріляють, бо мусять це робити, коли тамті заступили їм дорогу до волі. А що ж мають робити українці, коли їм дорогу до волі цілі століття заступають, на жаль, насамперед слов'яни? І тепер, коли постала молода Українська Республіка, то ці ж самі московські большевики хочуть знищити її в самому початку...

Та Юліян зле трапив. Це не були люди типу Єлінка.

— Ви германські запроданці! — почулося з гурту. І далі: — Хіба большевики — слов'яни? Красна гвардія має русів, але й мадяр, німців, жидів, китайців, латишів і всякої іншої сволочі! Троцький жид! Больщевики так само зрадили слов'ян, як українці... Пфуй!..

Вступати з ними в полеміку Юліянові було безнадійне. Він рішив прочистити атмосферу за помічю Єлінка. І зараз цього ж вечора пішов до його ліжка.

Пан Вацлав вислухав терпеливо і зі спокоєм дипломата почав своє довге вияснення, яке вперше ширше розгорнуло питання неслов'янської політики українців.

— Німці, мій молодий друже, — сказав він, — байдуже — чи вони в Германії чи в „Ракоуску”⁷⁾, в Берліні, Відні, Празі чи у Львові — це споконвічний ворог слов'янства. Не дивуйтесь, коли слов'яни люті, що українці шукають помочі для себе саме в того смертельного ворога нашого і вашого. Ми не осуджуємо за те український нарід, але їх провідників. Він може найбільш сло-

⁷⁾ Австрія — по-чеськи.

в'янський з усіх слов'ян. Я дещо ближче цікавився історією Австрії і знаю, що в боротьбі з австрійським централізмом ваші політики завжди йшли разом з німцями проти слов'янських борців за ідею федералізму. Згадаю прикладом рік 1861, коли політикою Австрії керував Шмерлінг. Тоді ваш митрополит Литвинович і послушні йому інші ваши посли пішли в парляменті з Клюбом Німецької Унії проти нашого Палляцького, Рігера і інших, що хотіли людських прав для своїх народів, що хотіли перестати годувати віденського смока-ненажеру.

— Вибачте професоре, — перервав Рухлинський. — Я знаю, що ви зможете дати мені приклади включно до поїздки гр. Капніста до Берліну, чи пак до факту найновішої історії: замирення в Бересті з німцями молодої української держави. Але скажіть, що робили б чехи, коли б найшлись в положенні українців? Позвольте на те, — заки перейти до дальшої критики українців, — щоб я вам представив раніше, як виглядало життя моого народу в Галичині і на Наддніпрянщині. На це я потребую кілька — може двох, може трьох буденних наших балачок. Чи вам буде це цікаве і чи даєте на це свою згоду?

— Так! — відповів твердо Єлінек.

І Юліан, після кількох партій шахів, розповідав щоденно йому про життя українського селянина, інтелігента, молоді, про школи, про голосні обструкції українських послів у соймі, про боротьбу за університет і за сотні інших постулатів, яких здійснення було конечне. Він оповідав теж про Велику Україну, про указ Валуєва, про позбавлення права навчати української мови навіть дітей у народних школах, про цілковиту заборону найневинніших проявів національного життя, про Керенського і більшевиків — аж до останніх вісток у газетах.

— Те все справду дуже трагічне, — сказав Єлінек, коли Юліан закінчив свої інформації. — Я багато від вас почув і дещо навіть занотував собі. Я розумію ваше становище: в'язатись і з чортом проти гнобителів, тим більше, що німці безпосередньо з вами не межують. А втім — я вірю, що слов'янство після цієї війни діде до свого значення, що Росія перебуде недугу більшевизму і стане ліберальною державою чи пак федерацією, до якої і ми прилучимось. В тій федерації буде і ваша Україна з повнотою прав. Така федерація слов'ян буде сильна, якої ніщо не зломить.

— Це музика далекого майбуття, — заявив Юліан. — Покищо Україна мусить бути визнана як самостійна держава на всіх етнографічних землях. А втім — бережіться, щоб і ви не вийшли так колись на федерації, як ми з Переяславським договором. А тепер до вас прохання, пане професоре: чи могли б ви

на основі того, що почули, дати доповідь про Україну в бараці для чеських полонених?

— Зроблю це з охотою, — заявив твердо Єлінек.

І дійсно через два тижні скликав він своїх коннаціоналів і виголосив перед ними доповідь з повним зрозумінням ситуації українського народу в минулому і сучасному.

ДОВГИЙ ЧАС не з'являвся Рущицький. Ренато заходив по-давньому. Він розказував про транспорти „красногвардійців”, що спиняються на залізниці в дорозі на захід. Між ними багато австрійців, мадярів, німців і жидів з полонених, які розсявам з Березовки плетуть теревені про „пахощі вільного життя”, про жінок, вигоди і гроші. „*Komm mit, wirst leben und lachen!*”⁸⁾) Це повторяється аж до нудоти в їх співах сирен. Вони розвішують плякати, роздають летючки і чваняться, які вони ситі, скільки в них добра. Заголоджені таборяни тільки розглядаються — чи з їх багатого стола не впадуть окрушини. Зрештою, пропаганда не минає безслідно. Чимало березівчан пішло в ряди „красної гвардії”...

— Ти віриш, друже, цифрам, що їх подає „Die rote Fahne”, — сумнівався Юліян.

— На жаль, це правда. Наш табір віддав уже поверх дві сотні красній гвардії. Може там не всі мають щось спільногом з большевизмом. Але це підраховане в нашій команді.

А втім, Юліян зовсім жахнувся, коли одного чергового ранку нахилився над ним справжній красногвардієць і весело крикнув: „Драствуй, таваріш!”

Це був Рубін. Юліян притаїв віддих. Ще заки перейшов до офіцерського шпиталю, він пригадував, що стратив нещасного Натана з очей. Не питався за нього нікого і все чекав, що він з'явиться зі своєю „ереміядою”. А ось він і є! Виглядом — карикатура вояка. Довжезна по кістки шинеля і рушниця, що висить на ньому, як щось непотрібне. Він зняв її, коли Юліян запросив присісти на ліжку. Він спішився. Іде з транспортом. Коротко представив, наскільки нового змісту дав йому факт, що він пішов у червону армію.

— Не думайте, що я уляг пропаганді та пішов з ідейних мотивів, — говорив він тихо, майже шептав, завваживши холодну стриманість Юліяна. — Я син кантора, для мене божниця — це святість, а вони безбожні. В мене в родині самі буржуї, бо шанують тільки торгівлю, гроші й Талмуд. Але знайте: коли б я до них не пішов, я б збожеволів. В мене в мозку три пласти: один — тези, другий — антитези і вони працюють. А третій — синтези, не діє. І я страждаю. Завжди в сумнівах,

⁸⁾ Ходи з нами, будеш жити й сміячись! (нім.).

зажди в боротьбі зі собою, зо своїми замірами і думками. Тільки інстинкт самозбереження штовхнув мене на цю дорогу. В мене мало часу медитувати, я бачу людей інших, ніж у таборі. І може це мене врятує. Хоч усе мені лізе в голову уривок з Фавста:

Чого ж мені од світу ждати?
І що той світ спроможний дати?
Страждай, терпи! Терпи, страждай!

— Я вас прошу, — і його голос почав по-давньому тремтіти, — якщо я загину, тут адреса моїх батьків. Скажіть їм, чому я впадився в пролетарських борців. Ви вже те знаєте...

Стиснув руку і відійшов хутко, мотаючись у довгих полах шинелі... Юліан встиг завважити, що з його лиця віддавало чимсь болісним, чимсь страдницьким...

Як тільки двері замкнулися за Натаном, регіт покотився по залі, як шум води, коли й зняли греблю. Сміялись навіть ті, що в них постійно був жалобний вигляд.

Так! Ната Рубін не міг викликати пошани для армії пролетаріату, для красної гвардії, і тільки один Юліан знат, задля чого він у ній найшовся.

З УКРАІНОЮ БОЛЬШЕВИКИ програли і не поможуть теревені, друковані в їхній газеті на жовтому обгорточному папері. В Києві українська влада знову є після короткого наскоку большевицької солдатески, хоч при договірній помочі німецьких і австрійських військ. Гавптман Ранке пишно розсідається на ліжку Юліана і набивається на страшну вдячність українців. Той, звичайно, не перечить, що берестейський мир означає Україні чимало і військова поміч дуже важлива. Але ще ціна не відома. Не тільки ціна німців, але й ціна Антанти, якщо воєнне щастя до неї звернеться. Ціна чи пак кара за перше замирення в тій великій розгрі... Юліан стриманий у вдячності. Вважає, що так воно гідне для сина нації, яка виказує надсподівану вітальну силу. Ранке відходить з кислим обличчям...

В Україні не пішло комуністам, але зате вони панують зараз на кольосальному просторі від далекосхідних берегів аж до лінії з Німеччиною в Європі. Тільки недавно розписувалась верхнеудінська „Заря”, як швидко зліквідовано спротив у Благовіщенську і як нестійке контрреволюційне амурське козацтво та омські юнкери, яких повстання вже зліквідоване. Але це було в січні, а що далі — комуністична газета мовчить.

Прийшов Чубарський. Приніс найважніше: що Рущицький, ще з деким, влаштувався у Верхнеудінську, що завтра тут буде і либо́нъ Стефка забере...

І дійсно. Наступного дня приїхав. Ніжно поціував Юліана в щоку.

— Прости, дорогий хлопчику, що не навідувався до тебе стільки днів чи тижнів. А тепер слухай. Ти знаєш, що ніхто з українців до інтернаціональної партії в таборі не вписався, і що наші шлунки почали висихати. Дістав я якусь перепустку до міста, полагодив деякі орудки і повернувся на діврець, щоб чекати поїзду. Нараз чую на пероні розмову по-українськи двох залиничників. Знайомимось. Дивуються, що в Березовці між полоненими є також українці. А тут, кажуть, є в нас у місті „Українська Хата” і горнуться до неї земляки. Та в одному лихо. Голова, пан-отець Андріевич на керівництво не надається. В нього національна свідомість на хитких основах, а до того ще й чарку занадто пильнує. Через нього може наше вогнище запропаститись.

— А я тоді кажу їм: в нас є люди. Вони готові поставити вам організацію так, як треба, але подбайте, щоб їх улаштували в місті. — Погодились. Дальші події пішли таким темпом, що я і до тебе не встиг заскочити. Думав, як порятувати наших таборян, що їм ні жити ні вмирати. Дістались ми на працю в бюро „воїнського начальника” втрьох: я, Марчишин і Пожарський. Часу було у нас досить, так що ми взялися з запалом розбудовувати життя в „Українській Хаті”. Пожарський завів хор, а я курс української мови, яку всі місцеві знають у слові, а зате зовсім нетямущі в письмі. І що скажеш? Большевики віддали нам шкільний будинок у вечірніх годинах! На курс вписалося біля сотні людей, в тому начальники різних урядів, учителі, залізничники, навіть один суддя. Успіх був повний.

— Слухай далі: демобілізаційна епідемія поширилась так, що нікому з росіян не хочеться робити і сидіти на місці, а кожен прет'ється додому і задля браку людей в урядах великий застій. Отож начальник запитав мене, чи немає в нас більше таких людей, як я. „Дайте, товаришу комісар, мені дозвіл виїхати в Березовку то я вам привезу”. І ось я знову тут. Прийшов з тобою привітатись і спитати — чи ти, мій кадетику, не поїхав би з нами на працю?

— В мене без зміни, — важко зідхнув Юліан. — Тримають на пташиному кормі. Але трохи пізніше приїду, якщо візьмете...

— Візьмемо. Приїду нарочито за тобою не пізніше за місяць. Ти там відродишся. Кожний день буде тобі цікавий. Земляків там багато. Всі сердешні, добрий матеріял, душі розігріті вогнем національної революції, податливі на добрий засів. Є теж дівчата. Гарненькі, збіса, щебетушки. Пожарський вже прилип

до одної. Солістка в його хорі. Навчає її всіх грамот так ревно, що вже й на мій курс їй ніколи ходити!..

Рушицький довго ще сидів, оповідаючи про різних там людей і вихвалюючи свій новий побут, що вдихнув у нього нові сили, ентузіазм і радість. Говорили про Україну, про скупі відомості звідтам, обіцяв через два тижні обов'язково приїхати.

І дійсно: через два тижні, що пройшли Юліянові при партіях шахів та на розмові з приятелями, які заходили зчаста, Рушицький приїхав і знову в плісняву атмосферу лікарні вніс по-дих свіжости й ентузіазму.

— Чи уявляєш собі наш осяг? Виказки „Української Хати” визнають большевики паспортами чужої держави, тобто України. Недавно проголосили вони мобілізацію, але вистарчає показати нашу виказку, щоб бути звільненим від військової служби! Бланкети на виказки ми дістали з Чити, де є осередок українського організаційного життя в Забайкаллі. Наші земляки тримаються згорда і горнуться до „Хати” більш, ніж до церкви. Нас, полонених, є сімох. А в уряді „воєнного начальника” сидимо майже на всіх постах урядовців. Аж смішно, які абсурди трапляються в житті!..

— Про тебе я вже оповів Жаревичам. Це чудова родина. Я в них часто бубаю. Вони запрошуєть тебе на Великден. Гляди, щоб був готовий поласувати святочним їстивом і забавитись і сам, і їх.

І знову замкнулись за ним двері. В Юліяна з’явилася тверда постанова поговорити з лікарем і просити звільнення. Поїде в Верхнєудінск, кинеться в вир праці, захопиться своєю місією і не буде часу думати про недугу.

Одного вечора довго сидів у нього Ренато. Він завжди виявляв багато щирого захоплення театром і детально розповідав про вчорашню постановку „Графині Маріци”, підспівуючи деякі арії з неї. Юліянові робилося так тепло на душі від того, що він врешті притягнув Ренато до себе — і вони розцілувались. Відтак говорили про Верхнєудінск і про можливий виїзд туди до праці.

— В тебе бачу нахлібник. Чи не взяв ти з собою куска хліба?

— Тобі... хліба, чорного хліба? — здивувався тріестинець.

— Облиш усі питання. Як маєш — дай кусок. До нестяжми хочу їсти. І саме хліба, не що інше...

— Не зроби мене, Боже, винним за загибель цієї людини, — промімрив побожний Ренато, спостерігаючи, як Юліян хопився за поданий шматок хліба.

— Бережись, щоб сусіди не донесли... Ти наважився на страшне, — сказав на прощання.

Так. Це правда. Він довго на дієті: молоко, нераз трішки рижу чи курятини. А тут нараз грубозернистий чорний хліб, до того не засушений, а свіжий.

Ранком проснувся і смерть його не взяла. На свою радість знайшов на своєму ліжку ще один окраєць хліба.

— Ренато! — скрикнув і швидким рухом заховав цей скарб. — Виховзнулось йому з нахлібника, чи лишив навмисно?

Але — чи не все одно було? Важне, що в нього є ще кусень хліба. Якщо він не зголоситься за ним, з'їсть його, раз не вмер . . .

В два дні пізніше Юліян відрапортував лікареві, що прогрішився проти його методи лікування, наївся чорного хліба і чує велику поправу свого здоров'я та прояв чинності злінивілих кишок.

Вирячені очі д-ра Мунка не ворожили нічого доброго. А втім, він не відмовив у підвищенні харчів і в двох кусках білого хліба щоденно.

Коли в тиждень пізніше лікар звільняв його з лікарні, спітав жартома: — Ви хочете підважити науку медицини? Невежж революційний шал і туди добирається? . .

В ПРОЗОРОМУ ПОВІТРІ відчувалось уже відмирання зими, хоч брудно-білими шматками лежав ще довкруги сніг. Юліян відчув правдиву насолоду з виходу з лікарні. Командант офіцерського корпусу, сивіючий на висках майор Пільц, в якого мусів зареєструватись, виявив себе людиною тонкої культури. Він м'яко приговорював, щиро жалував, що Рухлинському роками не довелось користати з привілеїв полоненого-офіцера і довго випирав про недугу. Він не обминув і політичних питань. Уважав Україну цінним союзником Австрії тепер і в майбутньому, а австрійських українців добрими посередниками. Він радів, що в підкомандному складі є в нього теж група старшин-українців.

— Підійті до них. Це гарні люди.

— Я вже їх знаю . . .

— Тим краще. Не потребую вам про них говорити.

Випадково всі вони були цього вечора дома. Бородатий і тільки при анекдотах веселіший Святослав Біляк, Віктор Сідловський з насмішкуватими очима, Вовк завжди з лукавим мудруванням, Олесь Кулик, до якого знаменито підходила німецька приповідка: старість не зберігає від пустощів (чи пестощів, бо в нього жінки не сходили з язика), вайлуватий Гайкевич Антошко, з довгими, невкладистими ногами, Скальський Іван, мовчазний і понурий, Сапюк Владко, верткий і хитрий буковинець та Шмалій Стах, що, здавалось, з непорозуміння попав між офіце-

рів. В іншому бараці було ще трох давніх в Березовці: Дрималик, Ошар і Лісовий.

Усі вони були різні своєю вдачею, але всі цього вечора виявили багато уважливості до Юліана та його дебюту в старшинському середовищі. З'явилася навіть непогана горілка, а Густав Шольц, німець-колоніст з Галичини, затягнув сольо „Гей, братя опришки”. Він був майже невід'ємним членом української групи і своєю гітарою та співом часто окрашивав їм спільні хвилини.

Юліян згадував слова свого батька: ліжко — дуже важний мебель, бо в ньому людина проводить третину свого життя... І тепер він мав своє ліжко, так як у шпиталі, тільки там в середовищі хворих. А більш року спав досі на нарах... Що за жах!

З добрым самопочуттям кинувся зразу в вир таборового життя. Він встрярав в розмови довкілля, заходив зчаста до бараків вояків-українців, слухав доповідей знатних інтелектуалістів, що з уваги на найбільш респектованих владою „інтернаціоналістів” позбавлені були політичної тематики. Він відвідував театр і концерти з невідступним Ренато. Його шлунок надиво працював солідно. Офіцерська „менажа” нагадувала тепер харчування в родині банкрота (як зазначив Гайкевич), де ще тільки форма її блиск зберігались. Кухарі, що по традиції носили ще білі ковпаки і білий одяг, дійшли в своєму майстерстві до „чудотворства”. Вони з нічого щось творили і своєю вигадливістю вперто тримали різницю між харчуванням офіцерів і сірого вояцтва. Тимто майор Шольц приобіцяв їм, що подбає за їх відзначення, коли тільки повернуться до Австрії.

— Героем можна бути у далекому запіллі, а навіть у сибірській неволі! — заявив раз прилюдно, коли в промові торкнувся труднощів прохарчування. — Моїм обов’язком, як вашого команданта, є довезти вас до батьківщини і віддати їй та вашим родинам не тільки цілими, але й здоровими. І хто мені в цьому помагає, заслуговує на похвалу і вдячність.

Консерватизм старшин виводив з рівноваги звеличників большевицьких гасел і „протипагонного” шалу. Тимто в пресовому органі таборових „інтернаціоналістів” ішла неперебірчива нагінка на „геррен оффіціре”, зогиджування їх в очах маси (на зло неподатної такій пропаганді), їдке глузування, застрашування безвихідністю їх ситуації і майбутнім народним трибуналом. Зокрема це мало вплив на харчування, на революційних магазинерів, на достави й приділі. Взаємна ворожнеча згущувала щораз більше таборове повітря.

Про те все оповів Юліянові Віктор Сідовський, що швидко зжився з ним, тісніше, ніж інші. Їх ліжка стояли поруч і часу для розмов було досить. Віктор був високий, стрункий бльондин,

завжди дбайливо одягнений, причесаний і чистий як у свято, так і в будень. Гостра мала борідка і вгору закручені вуса, вигладжувані кожного ранку фіксатором, що його переніс через усі фронти. Був він кількома роками старший від Юліана і до вибуху війни мав рік суплентури в гімназії. Його наслідували очі насправді віддавали дещо глумливо його життєвий оптимізм. Він у кожного бачив передовсім щось веселе. Кулік накреслив це досить складно: „філософія радости зі спостерігання, що взагалі щось таке існує...” І справді, коли він ранком прокидався, завжди був у найкращому настрої і тільки зрідка якийсь кошмарний сон уночі чи якась приключка вдень ударяли по чорній клявіятурі в його душі. Тоді й очі його дещо пригасали, він усувався в тінь і поринав звичайно в лектурі.

Згодом Юліян з Віктором поріднилися, набрали довір’я до себе і в гутірці сходили навіть зовсім на інтимні справи. Власне ранками, як тільки прокидався Віктор, він любив розповідати свої сни. Були вони нераз навіть дуже цікаві, а ще й до того він умів підмальовувати, передавати їх так, що можна було його слухати з розвіщеними вухами і забути, що це тільки нічне маріння. Особливо їм обом Львів був Меккою, кудою їх думки і розмови зверталися, як молитва арабських богомольців. Юліян пробував навіть щось на тему Львова віршувати. Ось він читав Вікторові свої спробы:

Скільки раз я з Тобою прощався, мій Львове,
Скільки раз кидав зором останній привіт
Твоїм вежам церковним і львам ратушевим,
Вулицям, тихим паркам і площам чудовим,
Які перші створили дитячий мій світ...

Одного ранку Віктор згадав сон останньої ночі. Він „манджає“ по вулиці Карла Людвіка, точніше на тому відтинкові львівського „корза“, що простягнувся від готелю Жоржа аж до входу Пасажу Міколаша, де починалась вулиця Коперника. Він бачив чи пак почував себе вибагливо одягненим джигуном-елегантом. Мав на собі темно-попелястий жакет, називаний „ластівкою“, пасковані штани, барвиstu камізельку. На ногах були чорні шеврові черевики з ірховими попелястими боками, запинані гудзиками, а голову прикрашував попелястий „габіг“.

Він плавно йшов серед елегантної публіки, що ділилась на дві течії — одна з ним, а друга проти нього. Саме в цій останній він мав спромогу бачити щораз інші постаті дам, заглядати їм в очі, відчуваючи приємні переливи крові. Він знов, що ці люди винесли на вулицю свої принади, і що вона стала базарем, прикритим невинним фліртом. Ось він оглянувся за стрункою дамою, що проходячи повз нього спинила довше на ньому очі. Він умить оцінив не тільки виплекану красу її лица, але й лінію тіла

і зі смаком дібраний стрій, так що цілість була наче вирізок з паризького журналу мод. Вона теж оглянулась за ним, і Віктор негайно повернувся, включаючись у протибіжну людську течію. Та поки він почав маневрувати, щоб заговорити до неї, два зустрічні льовеляси взяли її під опіку. Мабуть, були знайомі з нею раніше. Вони скрутили на Академічну і там покликали повозку й від'їхали з нею. А вона... Зовсім не турбувалась тим, що зранений Віктор так довго волікся за нею...

— Не думай, що була вона з тих, що продавались... — заакцентував Сідловський. — Я їх відрізняв у Львові не тільки в сні, але й наяві...

— Цинік сказав би тобі, що кожна з них була „та”, тільки ціни були різні, — сказав Юліян, вдаючи нібито в нього вже в тому великий досвід. — Але це не я сказав, а якась личина, що в нього жінка зводиться тільки до одного... А втім, мене щось інше фасцинує. Твій одяг! Боже! Скільки я, поки дійшов до матури, намріявся, що скинувши остобісілій мундур гімназиста, одягну саме таку, як оце ти мав, „ластівку” і пасковані сподні, попелястий „габіг” і ляковані черевики та конкуруватиму з передовими елегантами Львова. Бо треба тобі знати, Вікторе, що і в тому є атавізм. Мій батько, сам по собі був дуже вродливий і рослий мужчина, так що коли дістав віспу і вона йому назавжди залишила деякі знаки на обличчі, люди явно говорили, що сам Бог послав йому ці (*Schönheitsfehler*⁹⁾), щоб виретушувати надто вже розщедрену красу... Але не про цей атавізм я хотів говорити, бо в моїй красі Бог уже був скупіший... А хотів я згадати, що вже мій батько з ранньої молодості кохався в чепурних одягах і не захитався у своїй вірі і пізніше, що „так тебе оцінюють, як тебе бачать”... В мене теж просто жіноча пристрасть „строїтися” і як тільки повернуся, то перше, що собі придбаю, це — кілька убрань і все інше до циліндра включно.

— До чого в мене пусті думки і мрії в цій буревійній добі серед бистротечних подій, але, бачу, — ти ще пустіший, Юліяне, за мене. В мене одяг — засіб до цілі. Люблю гарних жінок і хочу, щоб вони мене любили. Свою недородність можу виправити тільки наслідуванням перистих створінь: півня, індюка, павича... А ти, бачу, кандидат на легендарного Нарциза, що, причепурившись, задивляється в джерельному плесі на свою вроду і захоплено вигукав: який я прекрасний!..

— Оце й логіка в тебе! — обурився Юліян.

— А так, щоб ти знов! Я чекав, що ти зосередишся на золотій рибці, що вихопилася з моїх сітей, а ти спинився на пасястих штанах. Так! I весь секрет моого сну спотворений тим, що ти

⁹⁾ Помилка в красі (нім.).

недорайда. Я гонюсь за складками розвіяної сукні, що вкриває стан таємничої красуні, а ти хопив мене за ластіковий хвіст мого жакету... Бо ти колись, як нерозвинений пуп'янок мужчини, мріяв ним заманіфестувати свою зрілість на вулицях Львова.

— І навіщо ця злоба? — незадоволено буркнув Юліян.

— Ну, ні! — піддобрювався Віктор. — Ми хіба ізза цього не полаємось. Я знаю, що ти не поцураєшся жіночої ласки, як тільки появиться перша до цього можливість. Всі ми з однакового тіста, уляглі жіночим принадам і (тут його голос став нараз сердитий) вони, пся кров, знають про це! Тому так і згорда носяться, поки не задзвонить їм „який-такий, аби був, аби хліба роздобув!”...

Ні! В них не було ніколи поважних розходжень, хоч у дрібницях були суперечки. Саме зближався Великден. Удвох з Віктором ходили вони на реколекції, що їх провадив знаменитий проповідник із Лінцу, військовий капелян Мінц. Голгофта стала темою їх релігійних роздумувань, якими вони переймались, і часто говорили про це між собою. З браку свого сповідника, пішли до чужого і довго стояли, чекаючи на свою чергу. Реакція на безвірність таборових „інтернаціоналістів” виявилась власне в зрості побожності вояцтва і офіцерів.

НА СЕЛЕНЗІ вже раніше рушила крига і щораз частіше чути було гудки пароплавів. Сонце вже гріло по-весняному. За-взяті городники вештались біля бараків, порядкуючи свої грядки.

В Юліана була своя радість. Рущицький дотримав слова і в Страсну Суботу приїхав у табір, щоб забрати його в Верхнєудінск. До того ж сам подбав за пропуск, що в той час вимагало „мастила” або рекомендації таборових партійців. Обійшлося без одного і без другого. Поміг папірець, привезений з міста.

— Це доказ, що в „воїнського начальника” там ви таки справді „сіра еміненція”, — сказав Рущицькому Юліян. А той:

— Не кепкуйте, горобчику! Аж так може ще ні, але я не брехав кажучи, що ми не тільки звичайні писарі в нього.

Вечором Юліян знову побіг у барак вояків, де на старому свому місці, на нарах, очувати збирався Рущицький. Попав він саме на гарячу політичну дискусію.

— Де в Україні політики, дипломати? — викрикував саме тоді Сидір. — Це самі жовтодзьоби! Хто їх захоче поважати, який чужинець буде з ними рахуватись?

— Одному років 24, другому 27, а іншим менше або небагато більше, — підтримував його котрийсь там (з них мало хто був знайомий Юліянові). — Німці в Берестю мабуть в кулак репогались, коли ця „смаркатерія” до переговорів засіла...

— Стрівайте хлопці! — перервав їм Рущицький. — Не

гарячиться! Не в тому справа, кому скільки років, а в хисті. Бувають люди вже в молодості дуже талановиті і краще годяться для якогось діла, ніж старші віком.

— А де знання, де досвід? — питались.

— Ось вам, якщо хочете приклад з історії, — продовжував Рущицький. — В Англії сучасник Наполеона Вільям Піт обніяв провід уряду, маючи 24 роки. Чуєте: 24 роки! І затримав цей провід поверх 20 років з невеличкими перервами аж до своєї смерті, ввійшовши в англійську історію як один з найвидатніших її постатей. Він завів порядок в Англії, зміцнив британську владу в Індіях, боровся з Францією і був „твердим горіхом” навігъ для Наполеона.

Рущицький відчував, що вжив переконливої аргументу й продовжував:

— Таке було в Англії, в найбільш могутній державі, де старих, вироблених дипломатів, знатних лордів, зі знанням і досвідом напевно не бракувало. Чого ж нам тоді гарячитись задля молодих, амбітних і напевно талановитих людей, що взялись за політику? Нема в нас старих професіоналістів, то хай роблять молоді. Ми ж нація досі бездержавна, що не мали спромоги виробити людей великого формату, а ті, що були за походженням українці, перейшли у ворожий табір, і їх ледве чи навернемо до нашої справи.

— Винниченко романіст, драматург, фантаст, який з нього політик? — кинув несміло інший.

— Значить тобі, хлопчику, не про роки йде, якщо ти вибрав старшого, а про те, хто в чому досі талан проявляв. Підожди. Кого ж тобі знову з історії подати? — І Рущицький задумався... — Гаразд. Наскочив я в пам'яті на Софокла. Чував ти? Він теж був драматург. А хіба ж не вибрали його атенці вождем, коли були у війні з самійцями? В Атенах людей славних, розумних було чимало. Правда — не бойовий це був народ. Не такий, як у Спарті. Не дурно мій приятель з 15 бараку, Роттер, відомий вам письменник і пацифіст, залюбки твердить, що він по духові атенець, а не спартанець, і тому ненавидить всяку зброю, війну і колотнечу. Та все ж таки і в тодішніх Атенах було більше вибирати, як у нас тепер в Україні...

Юліян любив завжди прислухатись, коли говорив Рущицький. Зате не любив встравати в полемічні розмови, що здебільша були плиткі і неречеві. Та цим разом не витримав.

— Коли ми читаємо большевицькі газети, заєдно мусимо тяжити, що це голос нашого ворога. Це важне, особливо тепер, коли українська преса з Києва до нас не доходить. І як гірко робиться, коли критичні голоси є тільки підголосками лютих завваг „пролетарських“ московських ганчірок. Яке ми маємо право

критикувати тих, що й так здивували нас своєю зрілістю, більшою, ніж ми чекали. Там люди працюють до десятої втоми, рисують життям в умовинах національної і соціальної революції, а ми тут резонуємо, вбираємося у судейські тоги, заглядаємо в метрики народження і інше.

— Слушна заввага, — сказав повагом Рушицький. — Нам треба ставитись більш стримано до подій, що відбуваються дaleко від нас і про які ми тільки дуже мало знаємо. Ми переконались, що большевики — наш лютий ворог, дармащо з писань московської „Правди” ми ще недавно найбільш їм сприяли, бо вони щодо України висловлювались дуже справедливо. Та це була демагогія, хай їм грець! Тепер мусіли піти з України і тому лютують. Важне, щоб Україна створила добру армію, бо німці там не будуть вікувати. Зрештою — за словами Сократа — ми знаємо те, що нічого не знаємо.

БАГАТО ДЕЧОГО вмів розповісти Рушицький і це пригодилось, коли їм довелось довгі години чекати на поїзд. Власне, за той час були б і пішки зайшли до недалекого Верхнєудінска. Але старий опікун не захотів місити ногами піскової дороги і не дуже вірив „революційній безпеці” на безлюдді. До того ж — хто міг знати, яке буде спізнення? Кожної хвилини міг вкотитись на станцію потяг. Отож і чекали. Жаль було тільки, що прогаяли всі Воскресні Богослужби. Рахували, що встигнуть піти з Жаревичами в церкву і звідтіль в хату, а не спроста приткнути себе гостями за святковий стіл.

— Ну що ж? Революція на те, щоб усе поставити коміть головою, — потішав Юліана Рушицький. — Дай Бог, щоб на таких недоладках покінчилось. А то з ланцюгів зірвався диявольський рід, бродяги й варнаки, ті з душегубів — я їх стрічаю в нашому місті, — беруть нахабно владу в свої руки, сприяє їм воєнна втома й обмеженість людська... Але цур їм! В нинішній святий день не думаймо про це лихо. Послухайте, коханий хлопчику, який Великден бував у мене в хаті, поки не прийшли до нас оці пів-азіяни та не забрали мене закладником у їх проклятущу Азію.

I Юліян слухав уважно його розповідь і разом з тим схоплював, як у його голові паралельно проходять спогади власні, про щорічні свята Воскресіння, що хоч в дечому відрізнялися (у Львові і на провінції), то однаково співзвучні були в душевному піднесенні, в плеканні традиції, овіяної родинним теплом і зірою в Христове Воскресіння.

На станції довго не було нікого. Інколи виходив із дрантівої халупи неохайній залізничник. Згодом з'явилися з вузликами два старі буряти та присіли оподалік, упевнені заздалегідь, що

треба терпеливо чекати. Коли ж врешті у нашорошенні тиші затарахотів поїзд, до станції добігало трьох пасажирів, як показалось пізніше, з „почервонілих полонених”.

З шипучою машиною і тарахотінням коліс вкотився на станцію хаос пекельних звуків, рев і революційні співи. Відбивали військові шинелі, фуражки і папахи. Лячно було вклинуватись у ту масу, що спітнілими, неголеними і брудними обличчями, задушливими випарами їх одягів та брутальною, розперізаною поведінкою нагадала Юліянові зірваних з ланцюгів мешканців пекла, про яких згадував Рушицький. Та той зразу на нього натиснув ззаду, завівши з „товаріщами” переконливу в іх стилі розмову революційну, і в людській масі з'явилася ущелина, в яку можна було просунутись, поки ще поїзд рушив із місця.

— Славити Господа, що Верхнєудінск так близько Березовки, а то ще трохи — я був би знепритомнів, — сказав Юліян, підстрибуючи з радості, коли вже вискочили з вагону.

— В мене вже досвід. Коли не підійдеш під смак такої черні, ще й гордовитої на свою революцію, то не тільки не поїдеш, але й викинуть сторчаком з вагону...

Та в Юліяна була ще інша радість. Бож він, коли ввійшли в місто крізь браму з високим луком, ішов уперше без конвоєра, наче вільна людина. Міг розглядати людей, крамниці, domi, що розбігались горбованими. До того він знат, що йде в господу земляків, де святкуватиме Великдень.

Дім Жаревичів дерев'яний, розмальований, стояв на узбіччі пагорбка. Вуличка, що туди вела, вже не нагадувала міста. На ганочку стояв господар і розмахував руками. Коли підійшли ближче, вискочив назустріч і, сміючись, докоряв:

— Ну й забарілись! І розговітись нам не даєте. А в мене така дружина, що ладна голodom мене заморити. Каже: при столі юстимеш, гостей дожидай! Так і понюхати без вас нічого не дозволяла... Гей, жінко! — гукнув, коли з ганку ввійшли в сінці. — Гости прийшли. Виходь іх вітати!

Перед ними відчинилася гостинна кімната зі святочно прибраним столом, густо заставленим юстивом і питвом. Юліяна хопило за очі величеньке порося, що лежало в центрі столу з великим хріном у роті, а далі — ціла піраміда розмальованих яєць.

В кімнату вкотилася досить висока, повновида жінка, що аж ніяк не відповідала Жаревичеві, на зріст невеличкому і худому. Вона відразу кинулась іх цілувати. „Христос Воскрес!”

— Нема вам рятунку, — сказала, розціловуючись з Юліяном. — Такий звичай, і хоч стара, мусите цілувати.

Заперечили її старість, та вона й слухати не хотіла, беrucчись іх зараз угощати. А господар тим часом притягнув свою

доню, Оксану, що соромливо спустила очі і теж похристосувалась з гостями.

— Павлуша не приїхав? — спитав Рущицький.

— Написав, що готовується до екзамену і що через два місяці й так повернеться вже назавжди до нас, — пояснював батько. А мати додала: — Сумно без Павлика, та ще на Великдень!

— Павлуша вчиться в гімназії в Троїцкосавську, — пояснив Юліанові Рущицький, — і цього року кінчає. От і радість буде в батьків. Далі піде в університет учитись.

— Та що ви? В який університет?.. Силоміць в салдати заберуть. Бо хіба розбереш, куди воно йде? Одні демобілізуються, других знову мобілізують. От і лиха година з революцією... Добра від неї не буде, — бідкалась Жаревичева.

— Не турбуйтесь, Ольго Іванівно. Тільки він приїде, а ми йому пашпорт український — і вже в салдати не візьмуть, — запевняв Рущицький.

Вуджена шинка з дикої свині й домашня ковбаса, тепле порося з хріновою підливою, гаряча гусятина, начинена яблуками, сирна паска і гори пундиків, — все те підсували, просили щоб їсти. Але Юліян думав про те, щоб не їсти в пересит, тямлячи свою недавню шлункову недугу. А все ж розпускав ремінь, коли підсували ці смачні потрави і не завжди міг відмовитись, особливо, коли Оксана просила. Та й підливали раз-у-раз з плящини, де на споді топилася „свинка” і господар радив її „рятувати”.

Пан Жаревич, що по своїй поштово-телеграфній службі „не одну знат тайну” (так запевняв), не ворожив довгого віку червоним на Сибірі. Він вірив у велику ролю козацьких „атаманів”: Сем'онова і Калмикова. В них випадова брама з Манджуриї, а у Владивостоці десанти японців і англійців є вже фактом. За ними підуть далі американці, яких флота покищо стоїть біля „Золотого Рогу” і потребує тільки зняти якори і ввійти в пристань...

— Я впевнений, — вів Жаревич, — що альянти створять новий фронт на Сибірі і підуть звідсіля на Москву. Тоді і для вас, земляки, сурми заграють. А тих із вас, що з червоним нехристом накладають і за його справу воюють, перестріляють всіх до одного.

— Хіба не Натана, Мусю Якимовичу, він не винен! — голосно перервав Юліян, перейнятий ворожбою господаря.

— Хто це такий Ната? — спитали. Тоді Юліян мусів оповісти про „приятеля” красногвардійця Рубіна і запізно спам'ятився, що представив його занадто карикатурно, поминувши виправдуючі мотиви, що іх тільки один він знат на світі.

Усі вже реготались, а хазяїн розсипався анекдотами на тему жидів у царській армії. Знат іх неперелічену кількість.

В балаці про Україну Жаревич запевнив, що при першій

можливості переїде з родиною в Харків і там поселиться. В нього там „де плюнеш там родич”. І що важне — він хоче працювати в поштово-телеграфній мережі української держави та щоб його діти не марнувались по бурятських глушинах.

Рушицький склав уже цілий плян. Їхати треба буде зорганізовано, догляд за переселенням мусить мати „Українська Хага” і провірювати, хто такі ці реемігранти. Сама виказка не вистарчає. Щоб мати необхідні фонди, провід цеї установи давав і дає виказки „тоже малоросам”, близьким пан-отцеві Андрієвичу, що хоч і відійшов з головства, але дух його ще по кутках притайвся.

— Ото ж то! — вигукнув обурено Жаревич. — Навіщо ж було пан-отця з головства скидати, коли кацапчуки й комуністи далі пролазять в „Хату”...

— Не турбуйтесь! — успокоював його Рушицький. — Ми їх добре маємо на оці. А які зміни заіснували від нового правління, вам не доводиться багато говорити.

Юліян не спускав зору з Оксани в той час балачки про Україну. Вона дихала в цю хвилину чарамидалекої батьківщини.

— Ви хотіли б туди, Оксано? — спитав.

— Дуже! — відповіла в мрійливому захопленні. — В мене й товаришкі є, що тільки чекають повернутись.

— А вона так і не знає України, — вмішалась мати. — Вона мала всього два рочки, як ми переїхали в Сибір, початково в Читу, потім в Іркутськ, а коли почалась війна, то ми в цій противній городенці заклякли і не вилізли з пісків так і досі.

— Ну, не гуди Верхнєудінска, стара! — спротивився чоловік. — Це старовинний козачий „острог”. В нього своя історія і свої заслуги. Ярмарки які в ньому були славні, коли весь крам у Китай, а з Китаю сюди переходив! Тут торгівля не така була, як тепер. Бігають по вуличках китайці з кошами на коромеслах та викрикують „лока! лока!” („Це по русски значить цибуля” — звернувся до Юліяна). І то не привозять її, а збирають зі своїх городів, таки тут, на берегах Селенги чи Уди. А зваж — коли буряти захочуть власної держави, то Верхнєудінск ще й столицею славитись буде¹⁰⁾).

— Ото й вигадав! — зареготалась Жаревичева. — Йому тільки престольним городом бути. Ти готов роздуматись і залишивтись...

— А вам буде цікаве, що Забайкалля з Україною порівнюють. Ось почекайте, — Пішов між своїх книжок і витягнув том Чехова, шукав там якесь місце, а потім прочитав їм ось що: в Забайкаллі я находив усе, що хотів: і Кавказ, і долину

¹⁰⁾ Так і сталося пізніше, коли большевицька влада зробила його столицею Бурятської А.Р.С.Р. і дала йому назву Улан-Уде.

Псла, і Звенигородський повіт і Дон. Вдень скачеш по Кавказі, вночі — по донському степу, а ранком — отрясешся з дрімоти, гляди — і вже Полтавська губернія. І так усю тисячу верстов...”

На дворі починається світанок. Вже й горілка встигла викури-тись з голів, а нові пляшки не з'являлися.

— Павло Миронович знає, як важко тепер за горілку, — оправдувався хазяїн. — В аптекі на грами спірт купуємо і то по доброму знайомству з Ростовим, а ще краще з його мадам. Трапиться, що дістанемо, то зараз у хаті свято, гостей запрошуємо, в першу чергу дорогого нашого Рущицького. А тепер і на вас у Березовку гукнемо, добродію Рухлинський, коли трапиться пригодонька...

Ночувати залишився Юліан, а приятель волів власне ліжко. Коли його проглинула темінь, стояли ще трохи на ганку, вслухуючись у далекі звуки святкових радощів. В низині, де в туман закуталося місто, тільки де-де просвічувало світло тъмним вогником, а здалеку десь погукувала льокомотива чи пароплав.

— Китайці крикливи і метушливі в день, а вночі сплять як суслики і цінять спочинок, — оповідав йому Жаревич. — А вже на досвітках йдуть у свої яринні городи, що в них мистці, або розкручують торговельну машину, наповняючи шумом усе місто.

— Їх більше, ніж бурятів, у місті? Правда? А це ж бурятське Забайкалля, — дивувався Юліян.

— Буряти хороші чабани, ну й непогано полюють. Потрохи займаються хліборобством, у торгівлі ж нічого не тямлять, з китайцями їм не рівнятись. Китайці тут як жиди в Україні.

Поки жінки готовили постіль, мужчини продовжували балачку. Цим разом темою став Рущицький.

— От людина тиха, статечна, а скільки в нього динаміки й нових ідей, — дивувався господар. — Ви й не уявляєте собі, який він тут переворот зробив! „Українську Хату” перемінив мало не в консулят, найшов різні ходи до кого треба, підкорив собі людей, до яких навіть приступ нелегкий. І вони вирізнили українців, дали їм привілеї, про які й думати не можна було раніше. Ми майже іностранці¹¹⁾ з правами та без обов’язків. — При останніх словах Жаревич гордо випняв груди.

— Приємне почуття державного народу, — завважив Юліян.

— Да. Це правда. Недавно ще „хахол”, зараз самостійник, „іностранець”. От — яка штука! І штукар найшовся хитрий, пан Рущицький.

— Ні, не в штукарстві діло, а в цьому могутньому пробу-

11) Чужинці, іноземці.

дженні українського народу, в цій містерії, що дивує і будить пошану теж у чужинців, — сказав Юліян.

Жінки покликали. Провели його гуртом у хазяйську спальню, де для нього було розібране ліжко. Ще трохи — і Юліян поринув у м'яку постіль, погасив світло, але думка розгулялась і сон його не брав. Найбільше думав про Жаревичів. Чотирнадцять років у Сибірі не забрали їм української душі. І мову чистеньку зберегли і свідомість національну. Перенести їх в Україну, то й не пізнаєш, що так довго тинялись на чужині... А ця Оксанка — мед-дівча. Дитина ще, але вже впадає в жіночу кокетерію.

В той час зі сусідньої кімнати через щілину в дверях просочувалось світло. Воно Юліана дратувало. Він зсунувся з постелі, котячою ходою підсунувся під двері і припав оком до щілини. Фрагмент картини, що його він зловив оком, ледь-ледь не приголомшив! Оксанка стояла голісінка посеред кімнати і нишпорила щось у сорочинці. Благородна лінія її тіла, добре зарисовані груди, розсипане волосся — ну наче принадне сонне видіння... Юліян затиснув щелепи, щоб не крикнути і не зводив з неї очей... Коли погасло світло, він повернувся до ліжка. Він поривисто обнімав подушку, мняв її і вгризся в неї зубами.

РАНКОМ ДОВГО залежались. Тільки чути було, як хазяйка вештається в кухні, як годує курей на подвір'ї, як гримає на якесь домашнє створіння і як силується робити це притишено, щоб не збудити гостя. Рухлинський зірвався з постелі, коли вже почув голос свого друга, Павла.

— Достатків великих у мене немає, — сказав Жаревич, коли після сніданку вийшли на подвір'я оглянути господарство. — От сарай, повітка, а тут знову льох, такий, що в найгарячіше літо усе там заховається холодне. Хату купили недавно, до війни. А тепер, коли в Україну поїдемо, доведеться здати в оренду, бо який же тепер гріш? А там, поза хатою, — показав рукою, — садок, є власних овочей трохи, бесідка прохолодний затінок дає. Там моя лебідка, Оксана, часто висиджує, мріє та книжки читає.

Коли відходили, Оксанка сиділа в кутку на ослінчику й чистила високі черевики, готовуючись іти в церкву. В Юліана було бажання почекати і йти разом, та в Рущицького були інші пляни, а противитись було ніяково.

— Не мінайте нашої господи, — сказала дівчина, коли стиснув її дрібну ручку.

— Так, заходьте обов'язково, — запрошуваю хазяїн і його дружина. — Підемо на ріку. В мене хороша снасть риболовна.

Зійшли з сипкої кручі звивистим шляхом і з полегшенням застукали взуттям по брукові середмістя. Їх минали перехожі, одні зодягнуті святково, другі буденно. Китайці торгували по крамничках і рундучках, порозкладавши крам на людські очі.

— Біля церкви чекає нас Данко Пожарський. Подивиша, яку собі сибірську кралю придбав.

Юліян зацікавився. Ну що ж? Тут є гарні, є й красуні. Їх минали жінки і дівчата. Були між ними такі, що рівнялись могли красою і шиком з жінками в Європі. І так було з Данкою Софійкою. Юліяна перше враження було найкраще.

Після Богослужби, що могутньо потряслася Рухлинським величю відправи і співу, пішли гуртом до дому Головків. Там уже тільки рештки колишнього близьку залишилися. Щоб жити, вони випродували речі. Було ще фортепіано, дармащо розстронене, ба навіть з одним безголосим клявішем. Але Софійка і її набагато молодша сестра Мотря давали собі раду і з цим пошкодженим інструментом. Коли пообідали, то все життя зосредилось при фортепіані. Воно помагало співати, воно дало зможу танцювати. А танцювали всі, навіть Рушицький, і мама обох панянок — пані Головко, нестара й дуже інтелігентна дама. Коли розмова ставала складніша, вона переходила на російську мову, вибачаючись за те перед гістьми. По змозі поверталася згодом до української мови. Зате, коли зйшли інші гості, „баришня“ з двома „кавалерами“, російщина почала переважати, а в пісенному репертуарі появились циганські романси.

Оба молодці, як швидко виявилось, були офіцерами контрреволюції. Вони ховались і чекали слушної пори, яка по-їхньому ось-ось наступить. Може й тому трималися стримано, а до України їх відношення було прихильне.

— Ми йдемо з альянтами, а Україна пішла з германцями. Хіба їй можливо було йнакше, коли на їх спині сиділи тричі прокляті комунисти? Пішли з тими, хто близче. Ми сибіряки-челдори¹²⁾. Коли треба буде, то й Сибір відірвемо від Росії.

Цією „декларацією“ прочистилася хатня атмосфера. Не вражала російська мова, офіцери стали навіть зовсім симпатичними для гостей-українців, як і „баришня“ — сестра одного з них. А що один із них пристарав десь плящину, то настрій став зовсім „великодній“.

— Заграй Глазунова, Софійко, — запропонувала пані Головко.

Ця не дала себе вдруге просити. Всі слухали зосереджено. Юліян думав при тому про музику, якого прізвища ще нечув.

— Хто такий Глазунов, — дискретно спитав Рушицько-

¹²⁾ Сибірські росіяни.

го. Він зробив здивувану міну, і коли Софійка скінчила повторив голосно питання Юліяна.

— Глазунов? Ви не знаєте? — здивувалась хазяйка. — Це ж знаменитий ученъ славного Римського-Корсакова. Прекрасний інструменталіст, музичний стиліст високого рангу у симфонії і камерних композиціях.

— Ох, як я за ним пропадаю, — одушевлено підтримала Софійка. — Він теж в українця, проф. Рубця, вчився.

— Я шаную Глазунова передусім, що він не долюблював Вагнера, — сказав один з офіцерів. — Бо я також його не люблю. Тяжка його музика, німецька.

Це обурило „баришню”, Киру. Вона захоплено стала в обороні вагнерівської музики, виявляючи багато знання і тонкого музичного смаку. Було приемно слухати її аргументів в обороні великані світової музики.

— Я повторила б вислів Марка Твейна: музика Вагнера набагато краща, ніж можна оцінити, коли її слухати, — сказала пані Головко. — Всі з того сміялись...

Під ніч Софійка з Данком і Рущицький провели Юліана на станцію, де якимсь чудом дуже швидко над'їхав поїзд. Це був вантажний, але брав теж пасажирів. Було б трохи страшнівато їхати Юліянові самому. Але трапилася та сама трійка полонених, що з ними їхала в Верхнеудінск. Дещо під хмелем, вони всю дорогу переконували, що комуністична революція, яка почалась в Росії, стрясе всім світом, і хто бажає людству добра і щастя, повинен це діло заздалегідь підготовляти. „Інтернаціональна партія” з полонених, — це могутній авангард людського визволення з-під ярма капіталізму і вона через те ввійде в історію, як важливий чинник у влаштуванні нового, свободного світу. Україну пробує дрібна буржуазія рятувати при помочі „кайзерів”, та це тільки епізодик. Скоро прийде сумерк „кайзерів”! Вся Європа стане федерацією комуністичних держав і всі народи розпоряджатимуть самі собою...

Юліян сперечався, як міг, врешті залишив. „Росія підвіде вас і народи, яких ви заступаєте” — сказав їм на прощання.

ПОДІЇ В ЕВРОПІ сипнули і заваготіли на дальшій ситуації. Німці ще раз блиснули бравурою, добившись до Марні і погрожуючи Паризеві ще з близкої віддалі. Знову ж австрійці почали нову з черги офензиву на Італію, рахуючи на втому її війська. Але вона вийшла невдатна. Над П'явою італійці на голову розбили австрійське військо. Також і німцям не щастить видерти серце з живого тіла Франції. Американська сила вже грізно помітна. Вона вже діє, а ще страшніша в своїй потенції.

На всі атаки німців ідуть контратаки альянтів, які вже в Версалю вирішили, що перемога буде невідвертально їхня.

Це вже тверезіші уми німців і австрійців між полоненими з'ясовують собі добре. Щоправда, листи з їхніх „фатерляндів” тепер не доходять. Десь затримка на пошті. Може ці листи піднесли б їх на дусі. Чайже Україна хліб дає — тож голоду вже хіба не мають?

Увагу всіх займає далі Сибір. Його відрізали неждано чеські війська, що з союзників Росії стали нараз ворогами і з бою здобули Самару. До чого воно йде?..

Чехо-словацькі легіонери, вийшовши з України після її берестейського миру з центральними державами, скерувались на сибірську магістралю, щоб дістатись до Далекого Сходу, до його пристаней і звідси переїхати до Франції. Що сталося, що вони включились у домашню війну в Росії?

Доходила вже тільки преса з Іркутська. Була вона бідненька. „Чехи стали вислужниками буржуазії і чужих інтервентів” — стояло там товстими надруками. А дальші сторінки рябіли від закликів розправитися з новим клятим ворогом... Забарабанила на сполох теж „інтернаціональна” таборова газетка. Полум’яними словами закликала полонених не так станути в обороні російської „демократії” і завоювань її революції, як заключеного в Бересті Москвою миру. Він — мовляв — покінчив з фронтом на сході, давши спромогу центральним державам збільшити свою міць на інших фронтах. Іншими словами: ставайте на оборону ваших власних батьківщин: Німеччини, Австрії і інших... Пішла навіть чутка, що „інтернаціональна партія” розглядає можливість примусової мобілізації полонених...

— Хай нам тільки дадуть зброю! Ми тоді теж підемо в далекосхідні порти або в Китай! — Таку думку кинув майор Ляңг, і вона окрилилась і залітала у всі бараки, де її з признанням вітали.

Обі українські групи, офіцерів і вояків, не відставали від загального збудження, що його викликали військові події. Запальні розмови, суперечки, здогади і передбачення не вгавали. Найбільше боліла загальна відрівність від світу, від України, з якої дійсно „ні хвилі, ні вітру” не було...

Юліян, повернувшись з Верхнєудінска, мав у дальших днях чим жити, в буквальному і в переносному значенні. Він привіз чимало харчів, що їх добряча пані Жаревич загорнула в папір, зв’язала шнурочком і всунула під пахву. „Після розговіння, — сказала вона, — не лягерний вам там суп їсти в великорізних двох ще днях. Святкуйте на здоров’я”... Та він другого дня розставив все на столі, запросивши всіх колег-офіцерів до себе на свята. А що в Гайкевича заховалась ще плящина, то закін-

чення Великодня випало гучно і весело. Обі сторони відрапортовували собі перебіг свят, і Юліанові позаздрили, що побував у місті та й ще в земляків...

— А втім, коли б ти був не розщедрився для всіх, були б ми вдвох декілька днів товстеньку „хапатню” мали і не мусіли б червоною ікрою доживлятись, — сказав котрогось дня жартома Віктор.

— От і не подумав... — достройвся до його тону Юліян, і обидва розсміялись, заїдаючи далі і кру з хлібом, що в той час дійсно доповнювала їм скупу „менажу”.

Але Юліян ще чимось порушив свою дружбу з Сідловським. Він хоч і згадав Оксанку, хоч і описав її граціозну фігурку та мелодійний голосок, то щілину в дверях і підглядене „чудо” таке оминув. А Віктор мав хіба право почути його тайну. Це зміцнило б їх інтимність... Проте, мораль підсказала Юліанові промовчати те, що не вміщалось в правах гостя. Може згодом — подумав. Зате сам він нераз навертався думками до „щілини” і „чуда”.

ТАБОРОВЕ ЖИТТЯ полонених дедалі гіршало. Чеський переворот у Владивостоці взяв тепер Сибір у два вогні, а акція козацьких атаманів з Манджурії, що вже раніше була ахіллевою п’ятою большевицької влади Сибіру, загрожувала сам центр. Полонені чехо-словаки, що досі стояли остроронь від легіонових справ, починали навертатись з австрофільства і ця група по-мітно меншала. „Чехи і словенци до громади!” — взвивали їхні плякати. І їх потайки зрывали „інтернаціоналісти”, оскаженілі, що мусять це толерувати.

Юліян мусів закинути всі надії на переїзд до Верхнєудінска. Перепусток не видавано нікому і нікого не допускали тепер ззовні табору. Хліб став липкий і приходив з запізненням, суп зовсім пісний і ріден'кий, а кашу довго треба було жмикати, поки проковтнеш. Зголоджені люди кидалися на все, що було юстивне. Городники були в розпуці, дивлячись уранці на свої по-грабовані грядки. Крадежі, навіть липкого хліба, траплялися серед вояків частіше. Доморослі спекулянти пустили на ринок сіканці з собачого і котячого м’яса і ті з офіцерів, що мали власні собаки, з якими возилися з табору до табору, не випускали їх тепер самопасом і спали разом, міцно тулячи їх до себе. Люди ходили люті, голосно лаялися і ворогували.

— Чи знаєте, що такий курячий канібалізм? — спитав раз Скальський, що в цивілю був агрономом. — Це недуга курей. Їм чогось в організмі бракує. Вони тоді з люттю себе атачують і дзьобають себе взаємно до крові. Лікують їх так, що замикають до койца і накривають його червоною плахтою. Още

в нас завелась у таборі ця недуга. Одні другим до очей скачутъ.

— Тільки з цією плахтою є навпаки, — завважив Біляк. — Курей вона лікує, а в нас вона спричинник недуги. Як тільки пропаде ця плахта, то і цей канібалізм розв'ється безслідно.

Це була правда. Покищо діяла червона плахта, і недуга розросталась. Одна благодать була в той час: сонце пригрівало щораз міцніше, весна розгортала свою красу, з синьої далечі несло свіжістю прозелені і радість справляли одягнуті новим листям проліски, що недалеко підходили до табору.

Юліян двічі в тиждень заходив у шпиталь до друга Барабаша. Цей не для лікування пішов туди. Причини його недуги ніодин лікар не міг відкрити. Він пішов за намовою д-ра фон Зарецького, щоб міг підгодуватись. За шпиталь большевицька команда ще потрохи дбала, і харчі там були набагато кращі, як для здорових.

Барабаш подався своїм виглядом ще більше. *Dum spiro — спрого* — повтаряв залюбки латинську сентенцію, — і пояснював все по-українськи: тому, що дихаю — надіюсь...

Тепер найшов у ньому д-р „Фон” відданого собі компаньйона в часі нічних дижурів. Барабаш був теж дуже ним вдоволений.

— Таких людей нам треба шанувати! — казав. — Прийде пора, він проэріє.

Зате в одному були обидва приятелі згідні. Саме тоді йшла суперечка в таборі — чи несолідарний в страйку лікарів Зарецький праведник, чи личина... Страйк саме тоді проголосили всі лікарі-полонені, домагаючись поправи умовин прожитку. Вони, як і інші офіцери, не діставали грошей, а харч був та-кий, як і тих — поганий. Д-р Зарецький не погодився з таким способом вимушення. Він заявив, що терпіти будуть від страйку тільки хворі, залишаючись в тому часі без лікарської опіки, що не один із них може життям заплатити. Отож він не хотів таким коштом покращити своїх харчів і кожного дня з двома російськими вартовими проходив вулицями Березовки, щоб дістатись до шпиталю і з поворотом.

Така його постава набирала особливого посмаку, зваживши, що він „штандовець”, а не „резервіст”, що в нього військова дисципліна стояла завжди на першому місці і затінювала всі інші чесноти вояка. Та його в цьому боронила ранга й вік. Він був найстарший лікар у таборі і клав своє рішення вище гуртового. Своїм колегам він загрозив, що цілу справу видвигне після повороту до Австрії. Це ще більше роздратувало страйкарів, що твердо стояли на своему, поки і справді адміністрація не дозволила їм користуватись шпитальним харчем.

НАД ТАБОРОМ повисла, наче густа мряка, душевна пригнобленість. Насправді не було для неї причини. Навпаки, по-дій десь там розгорталися невпинно і можна було чекати великих змін. А втім — терпець вичерпувався, Забайкалля ставало все більш ізольоване, в пресі, крім покликів до боротьби і партійної фразеології, нічого не було.

В тих сірих днях, подібних до себе, як дві краплини води, заіснувала важна подія. В таборі з'явився український католицький священик, який переїжджав до Чити, до хворого брата, і застряг з поїздом у Верхнеудінську. Машина вимагала ремонту, а замінити її другою в революційному часі було либо ж неможливо. Може й правда була в таборовій „лятрині”, що Чита вже у володінні „контр-революції” і що туди поїзди вже не доходять. Та важне, що отця Лесика відіслали покищо до табору, обіцюючи, що ремонт вимагає кількох днів і що його покличуть.

Це був цінний дарунок Неба. „Врешті помолимось на нашій Богослужбі”, — зідхали полонені. Повеселішли офіцери й рядові. Всі просились до сповіді і причастя. О. Лесик мав нелегкий обов’язок цих кілька днів і кожного ранку в гарнізонній бувшій православній церкві, де йшли тепер відправи всіх віровизнань, відправляв Літургію і сливе весь день сповідав. Співав хор, яким диригував Дрималик, що вперше виявився майстром і співаків тримав міцною рукою. Ці знаменні дні запали до глибин у душі вояцтва, схвильованого широю молитвою і покорою. Через п’ять днів шановного гостя покликали до транспорту і він виїхав.

Тим часом через Березовку йшли транспорти красногвардійців: одні на схід, другі на захід. Здавалось, що большевики розгубились, що в них хаос, як у муравліську, якого хтось по-рушив. Пішли чутки, що у Верхнеудінську червоні бешкетують. Вночі і вдень чути було нераз поодинокі і гуртові стріли.

Якогось дня постріли залунали зовсім близько, і полонені не виходили з бараків, напружено чекаючи, що принесе найближчий час. Після полуночі заспокоїлось. Вулички і майдани табору оживились людьми. Відважніші з полонених по трьох-четирьох повиходили поза терен нестереженого табору. Одні пішли на „соліку”, щоб обняти ширший обрій, другі вибрали залізничну станцію, щоб побачити, який транспорт над’їде: „червоний” чи „білий”?

Сонце припікало з тропікальною снагою. Потіючи, йшов на вокзал Юліян, причепившись до якогось гурту цікавих. Покилились барвисті головки квітів, запахла сіном некошена трава, у трубочки скрутились листя дерев. Розмова в гурті йшла

про те, що буде, коли „безпанський” час потриває довше і ніхто їм харчів не довезе, а магазини вже порожні...

Нараз вони спинились. Там, далі, відбивали води Селенги блакить неба, тут близько, пружились перед ними дві довгі лінії залізничних рейок, а праворуч, обабіч їх, посувався в їх сторону якийсь загін. Соняшне проміння кидало сліпучі блиски, граючи металем зброї. Не було сумніву, що це солдати.

Юліан радив, щоб заховатись у недалеких хащах і приглянутись їм зблизька. Другі відряджували, мовляв, відкриють їх і, не питаючись, вистріляють. І вони, грузнучи в піску, завернули до табору. Там вони пристали до великого гурту полонених, що сиділи біля церкви, маючи добрий вигляд на терен. Розмова велась у тоні суперечок. Одні віщували повний розгром „красної гвардії”, інші з тим не погоджувались і не бачили доброго кінця для чеських легіонів, що вмішались у революційну розгрому в Сибірі та й взагалі в Росії.

Тим часом загін зближався до табору. Ще трохи — і буде видно наче б то китайці. Так! Дійсно були китайці. Яких близько півтори сотні людей.

— Ось маєте красну гвардію! Всяка дрянь у ній. Всесвітня голота, що шукає в війні наживи, — гарячivся хтось із гурту.

— Позбирали авантюристів з поміж полонених, китайську бідноту, що ладна стріляти за шматок хліба, пролетарських горлорізів з поміж русів — і все те воює за комунізм, — підтримав його другий.

Зголосувались і інші дискутанти, та рівень цих балачок був невисокий, повний здогадів і поплутаних фактів.

Китайці спинились при першому бараці, що був висунений насамперед і був порожній, та вибрали його на свою кватиру. Вони кидали рушниці просто на землю біля бараку і щезали в ньому, не лишивши навіть вартівників, що оберігали б зброю та алярмували, коли б була небезпека.

Юліан сидів і не так слухав міркувань людей, як любувався простором, що стелився в сонячному сяйві ген, по чітку межу землі і неба. Вертатись — означало попасті в ще більшу гамірливість бараку.

Нараз хтось із гурту завважив на залізничній лінії поїзд, що поволі і уважно зближався. Через деякий час з'явилися на вуличках табору озброєні вояки. Їх вигляд був акуратний, постава військова. З ними стали говорити. Це були чеські легіонери. Гурт, що був коло церкви вгледів, що деякі чехи, завваживши зброю біля бараку, окружили його і ввійшли в середину. Цікавість зросла. Готовилось видовище.

Ось чехи вивели з бараку китайців у самому біллю, устали в чвірки та повели босоніж кудись у долину.

— Невже ж їх стрілятимуть? — крикнув хтось неспокійно.
Біла пляма в рямцях сірих шинель докотилася до ріки.
— Їх топитимуть! Це страшне! — знову чийсь здогад з ноткою страху.

Всі полонені спинили віддих. Залунали вистріли рушниць. Білі плями кинулись уроztіч. Та втікати не було куди. Скрізь збройні застави. Скрізь назустріч кулі або широка і глибока ріка. Білі плями зарожевіли багрянцем крові. По березі човгались ранені. Пробували піднестись. Їх дострілювали. Багато кинулось в ріку. Чимало голов виставало понад рівень води. Та чехи були немилосердні і влучали тих, що плили. Не видко було, чи осягнув хто другого берега...

Тріск рушниць спинився. На березі нерухомо лежали побиті. Чехи верталися. Вечірній сумерк поволі замазував це криваве діло...

Юліян, приголомшений до краю, повернувся до бараку.

— Ви не уявляєте собі, яку криваву купіль зробили чехи китайцям. — І він оповів усе, що бачив як випадковий свідок.

— Це просто неймовірне! — зойкнув Біляк. — Це ж також полонені. Невже ж Женевська Конвенція не зобов'язує в домашній війні?

Всі інші висловлювались про цей факт, як нелюдський, варварський і дикий.

— Я ненавиджу большевиків за їх напад на Україну, тоді коли вона їх не чіпала. І таким підлим способом це Москва зробила! Але ці китайці не заслужили на смерть.

ДАЛЬШІ ДНІ БУЛИ багаті новинами, що підбадьорувало всіх у таборі. Від чеських легіонів приходили вістки, які заступали газети, що ще не встигли появитись. Вістки могли бути правдиві або брехливі, але їх сприймали довірливо і емоційно. Люди вешталися по бараках, приставали на розігрітих сонцем вулицях, щоб щось підслушати і понести далі. Звичайно — не обійшлося, щоб ці носії не додали ще чогось свого, і через те ті вістки нераз були до потворності змінені. І так була вістка, що підпоручник Карманов, большевицький командант табору і каптенармус¹⁸⁾, єфрейтор Міжурін, були зловлені в околиці Верхнєудінска. Цю вістку передано так, що вона мала безліч фантастичних деталів з моменту їх невдачної втечі, з додатком запідозріння декого зі старшин у таборовій шпіонажі і доношицтві. Це, мовляв, виявили обидва переловлені большевики.

— Кому потрібні такі недоречності, що наставляють одних проти других, вояків проти офіцерів? — питав схильова-

¹⁸⁾ Завідувач речовим складом (рос.).

ний майор Лінк на великому зборищі таборян у гарнізонному театрі. — Я не хочу твердити, що це робота прихованіх комуністів з партії, які залишились і конспіративно діють. Але стверджую, що пропаганда цькування рядовиків проти їхніх старшин витворює кепську атмосферу, яку треба буде очистити. І за це я візьмусь!

Чи залишилась якась таємна „ячейка” „інтернаціональної партії” в таборі, — про те ніхто не знав. Що рядові її члени, які не пішли в „красну гвардію” — залишились, а тільки передові діячі повтікали, — це було відоме. Відоме було також від чехів, що головача Плінка вже хапнули при його втечі. Може бути, що притаїлась законспірована група людей і діє. Це покищо було важко відкрити.

Понурі були картини, коли вулицями табору ведено десятки, а то й сотні зловлених в околиці красногвардійців, між ними добру половину з полонених. Колони тих людей, змиршавілих, обідраних і голодних тягнулися втомленою ходою. Деякі з них старались не помічати знайомих, може недавніх сусідів з баракових нар. Знову ж другі перекликалися з деким з тих, що приглядались обабіч дороги, й випрошували в них хліба.

Рухлинський теж виходив на вулицю, кудою їх вели, щоб подивитись на тих, які пішли „на барикади революції” і так безславно йшли тепер у другий полон, вартовані чехо-словаками. В одній з таких груп Юліян натрапив зненацька знайоме обличчя.

— Що? Вербишин? Ось куди ти, гаде, заповз? — подумав він, згадавши киринника-московфіла в Троїцкосавську. Та після вибуху злорадності, негайно збудилось у ньому людське співчуття. Вербишин йшов важко, збитими довгою дорогою ногами, худий і засмажений сонцем, насуплений, споглядаючи назирцем у сторону полонених. Хотів уже побігти до бараку за хлібом. Але хтось із Юліянових сусідів мав при собі і той випросив та кинув Вербишинові, хоч цей і не добачив, від кого ця „манна з неба” впала.

Цей епізод збудив у Юліяна надію, що може й Рубін оцілів у боях і появиться в якісь партії полонених. Тим то виходив з дому, несучи завжди клуночок з харчами. Та минуло два дні, вулицями пройшло знову кілька груп, а його не було. Юліян уже боявся, що прогавив його, або може й цілу групу. Він наступного дня вийшов на головну вулицю, коли мряка ще оповивала довколішні горби і клубилася над рікою. Довго нікого не було, поки врешті таки з'явилися. Знову ж обідрані, голодні і втомлені. Юліян подумав: якщо не буде Наташа, кину клунок останньому...

І враз стрепенувся. Він побачив Рубіна. Виглядав, мов

непритомний. Без довжелезної шинелі, що в ній заходив до нього в лікарню, смішно виглядали його короткі ноги. Він не йшов, а підбігав, наче б то збирався кудись підтюпцем пуститись...

Юліян вигукнув його ім'я. Рубін звернув голову в його сторону. Обличчя його скривилось... „Він плаче!”... — мигнуло в голові Юліянові. В цей мент кинув клунок у його сторону. Земляк майсеєвої віри підняв його з землі і поплентався далі, не оглядаючись. Либонь не хотів показувати своїх сліз, чи спізненої досади, що самовільно вліз між колючих червоноголових будяків, яких тепер постинають для прочищення терену.

Рухлинського це схвилювало. Він рішив піти до Єлінка, свого недавнього компаньйона в грі шахами, і просити за Рубіна, розповівши все, що знав про нього.

На вулицях щораз то оббивався він об гурти, що коментували події. Захоплення в полон стількох давніх „плених”, розхвилювало уми. Дехто побоювався, що чехи візьмуться до репресій у відношенні до всіх. До цього вже йшло, зваживши загострений режим, щільне зачинення брам, строгу варту біля них і погрозливий тон заяви нової адміністрації.

Ще того самого вечора Юліян відшукав Єлінка в чеському бараці. Цей негайно посадив його за шахівницю. Юліян трохи з неуваги, занятий своїми думками, а трохи навмисно, щоб чеха настроїти зичливо, позволяв йому бути горою в грі і врешті піймав „мата”, від якого під кінець таки щиро боронився. Після реваншової партії, котра покінчилася „ремі”, Юліян виклав своє прохання.

— Нatan нічого з большевизмом не має спільногого. Він пошився в красногвардійця, щоб урятувати себе від психічного розладу, від божевілля. Я мав нагоду слідкувати за розвитком його недуги. Він був би покінчив з собою...

— А тепер ми покінчимо з ним, — сказав Єлінек безсердечно, і його борода люто захиталась. — Євреї є стовпами большевизму. На них він тримається. Вони при помочі Росії хочуть покорити весь світ, завести в ньому інтернаціонал, якого вони ізза своєї діяспори є найбільш кваліфікованим репрезентантам. Коли це вдастся, вони стануть панами світу. Не думайте, що русські завинили у заведенні большевизму. Русські добряги, довірливі, і заплутались у диявольських тенетах, що їх розставили жиди і німці. Австрійці і мадяри їм помагають. Коли б не поміч полонених у Сибірі, червоні не захопили б тут влади. Ви бачили, скільки їх перейшло тільки через Березовку?

Вслід за тим боєвим вступом, він покликав якогось Жіжку, легіонера, що дістав десь там чиряка і полк відійшов, залишаючи його для лікування.

— Будьте знайомі, — сказав, відрекомендувавши обох

кількома компліментами. І щоб показати свою добру волю, спітав його, чи є в легіонах можливість інтервенції в користь такого як жид-красногвардієць Рубін. Після довших пересправ, досить бурхливих, з чого Юліян не все розумів, обіцяв Жіжка до когось у Читі написати і взяв від нього письмову заяву. А потім приніс йому добру торбину цукру:

— Беріть, це з України, тимто буде вам ще солодший...

Взяв не тільки з радістю, але і з пієтизмом і рішив бодай дрібку з того заховати замість грудки рідного чернозему...

ЛІТО МИНАЛО швидко. Полонені вилежувались у піску до сонця, розлінівілі і наставлені фаталістично: будь що буде! Ситуацію в Сибірі опанували, мабуть, інтервенти (здається, з Благовіщенськом і Хабаровськом не таке певне), що посувалися на схід. Рештки красногвардейців розбрілися, приховавшись по далеких селах, хуторах і лісах. Залізничний рух пожвавішав. На схід, уже без бою, іхали чеські ешалони, а на захід перші з інтервентів — японці. Березовських легіонерів озброїли і вони покищо роблять службу на місці.

Коли японські війська вмашерували в Березовку, всі мешканці бараків вилягли на головну вулицю, якою вони маршували. Мілітаристи мали в цей день небуденну радість. Вони бачили справжнього вояка, його ритм, його слухняність — усе в дося能得到的 stepnі. Приспаний військовий дух ожив у них так, як у старого коня, що возив уже бочку з водою, але почувши військову оркестру, що грава марша, перейшов у давно знайомий йому ритм і мало не розбив бочки, яку віз за собою. Вони залишки оповідали тим, що хотіли їх слухати, речі, котрі десь вичитали чи чули.

— В японців, — слухайте, — традиція самураїв. Матері вбивають себе, коли їх сини нездібні піти в армію. Вояки, йдучи на війну, заздалегідь справляють собі похорони. Попавши в полон, відбирають собі життя... (При останнім твердженні слухачі неохоче здвигали раменами і думали: тоді ми всі були б трупи...) — І цим „марсовикам” хотілось долучитись до японських батав і маршувати разом з ними, смакуючи чар мілітарної постави.

Газети були вже цікавіші, як за большевицького режиму. Але від них закисали лиця німців і австрійців, бо вісті з європейських побоєвищ були розторощуючі. Остання велика офензива німців дозволила їм недавно посунутись до 46 миль від Парижа. Під Шато Тієрі американці стримали їхній марш на Париж. Це була велика перемога, що заважила на дальших по-діях. Не вдалась велика операція кронпрінца перекинути армію, якою командував, через Марну. В липні почалась найбільша до-

сі офензива французів під проводом маршала Фоша, до якої прилучились незабаром операції англійців і американців. Для німців це кінець перемог, а початок прогри. Теж саме величезна офензива австрійців над Піявою заломилась. На височині Асіяго величезні втрати в людях і в матеріалі і все говорить про швидкий відступ великої армії...

Українці не то тішаться, не то сумують. Скупі вістки ще за більшевиків про наставлення гетьмана в Україні, тепер теж скоро доповнені пресою. Деталі усе їм ще невідомі. Та стало відомим, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріят, (себто уряд) зліквідовані німцями; що гетьман повів політику поступку у відношенні до Німеччини й Австрії. Державні атрибути, що їх ніби мала тепер Україна, тішили, та разом з тим турбували полонених, загнаних у далеку Забайкальщину, з уваги на встравання німців в українські справи...

ЮЛІЯН ПОЧУВАВСЯ добре в офіцерській групі. Правда — і тут були лежибоки, що ніколи до рук книжки не взяли, картири, пустомелі і грубіяни. Але стиль поведінки був таки достойніший. Позиція старшин зобов'язувала, вульгарність була засуджувана, і хто нею надто різко провинився, відчував дошкульний холод у відношенні до нього його довкілля, а в команді був зареєстрований, як авантюрист.

— Добре, що існують престижові гальма в поведінці, — сказав Юліян, коли якось заговорили на цю тему.

— Вони заступають жінок у цьому відношенні. Це факт, що жінки ушляхотнюють, — зазначив Віктор.

— Залежить — які жінки, — вмішався в розмову Біляк. — Є такі, що грубими манерами і висловами стягають свого чоловіка і дітей до простацтва.

— І цікаве: чим більші простачки, тим більше критикують некультурність других, — докинув Гайкевич.

— Це притаманне жінкам. Ті, що залюбки ображают інших, хворобливо чутливі на образи щодо своєї особи і добавчують їх там, де їх зовсім нема, — продовжував Біляк.

— Говоріть, що хочете, а жінка солодке сотворіння, і жаль, що їх так довго з нами немає! — зідхнув Скальський і знову запав у свою мовчанку, яку порушував тільки в крайній потребі.

— Вони такі ж солодкі, як люкреція, з гіркоти язик деревіє. — Це сказав Вовк.

— Дурне, — заперечив Біляк. — Люкреція має свій незмінний хемічний склад. А жінки такі різні, як різні ми. І на яку потрапиш, така твоя доля. Коли жінка добра і шляхетна — то ніякий мужчина їй у тих чеснотах не дорівняє. Зате коли

люта, простачка чи нестремана в своїй похоті — то також не найдеться їй рівня серед мужчин...

— Я певен, що повернувшись додому, ми не застанемо вже цих богохвильних, скромних українських жінок і дівчат, яких ми залишили, — пробував відгадувати майбутнє Сідловський. — Війна їх перелицьовує вже четвертий рік, перебудовує їх психіку, обдаровує новими звичками, викликає нові потреби. Вона спокушує до неодного гріха і в обличчі небезпеки дораджує думати на коротку віддалу часу. Перемінились ми, що пішли в далекий світ. Перемінились і вони, до яких далекий світ сам прийшов...

— А я певен, що свою Марту найду такою, якою її залишив, — запевняв Біляк і на його обличчі сяяла радість. — На нашу провінцію війна не має помітного впливу. Провінція консервативна, тверда, відпорна. Це в даний час корисне. Наші жінки там опанцирені багатьома чеснотами, яких не визбувають так хутко...

— Ви є в блуді, — зарапортував Вовк. — Я звичайно не кажу про вашу дружину. Алеж у жінок на селі ті самі інстинкти, що в місті. Може там немає явної розпусти, нема рафінованості і продажності, що по більших містах, але робити з провінційного жіноцтва праведничок нема підстави. Перегляньте метричні книги по наших парохіях. Ви потрапляєте щораз то на *illegitimi tori*¹⁴⁾, на безбатченків, а що це є? Що це є? — питав. Це ж „вільна любов”, що її вважаємо пороком міст. А воно, на мою думку, явище нормальне. По містах більше складне, по селах простеньке, але функційно становить те саме. Правда — тепер у війні велики міста наражені на більшу деморалізацію, ніж глухі провінційні діри, але тут справа в народі, а не в чеснотах.

Біляк, вислухавши цих слів із повагою і накрутивши свою бороду на всі лади, довго боронив свою думку. Він уважав ерессю і перскручуванням правди міркування Вовка. Він рішуче обстоював, що українське жіноцтво, бодай у Галичині (бо на „великій“ Україні він його не знає) стоїть так високо, що і війна не зробить помітніших спустошень у його моралі. Бог, Україна, родина, дім — ось що є в серцях наших жінок. Він не перечив, що у Львові чи в інших великих містах нові повіви заходу з'явилися уже до війни і що війна могла їх посилити. Але засяг їх невеликий.

— Я пригадую, — перервав йому Віктор, — як у Львові кілька жінок пробували впровадити моду штанів-жібкільотів, що йшла з Франції. Як бурхливо реагувала вулиця, коли така жінка з'явилася в них прилюдно!...

¹⁴⁾ Неправого ложа (лат.).

— Так. Я тямлю це добре, — згадав те саме Юліян. — Сотні мужчин громадились біля неї, вигукуючи: „віддай штани!”, „штани нічого вам не поможуть!”, „хочемо жінок у спідницях!”. А хтось склав пісню, а вулиця її підхопила і швидко вона була популярна.

„Панни вдягнули жібкільоти,¹⁵⁾
Щоб зберігати свої цноти . . .

І Юліян відтворив її в ціlostі. Пісня мала веселі і „перчені” місця, всім вони подобались, так що швидко всі заспівали гуртом. Навіть Біляк підтягнув, достроюючись до загальної веселості.

Розмови про жінок родились із туги за ними.

— В Троїцкосавську можна було за гроши забавитися з жінками, — говорив Юліанові Віктор. — Був там такий прaporщик Носеев. Він любив грошки, і спасибіг йому. Вмів усе хитро влаштувати. А тут революційний балаган показався гірший від царських часів. Большевики завзялись на нас за „контрреволюцію”, а чехи з російськими реакціонерами за „підтримку революції”. Примкнули нас так, що носа за огорожу не покажеш. Стирчать при брамах якісь морди, а коло них блистять штики — і яка нам різниця, чи на шапці в них червона чи триколорова стрічка?.. Якби ми так були вільні і могли в Верхнєудінськ хоч раз у тиждень, — зідхнув він безнадійно. — Ти знаєш, Юльку, я б згодився вже і на бурятку. Іх собі купують, — говорив нам проф. Галлер у доповіді, як ти лежав у шпиталі. Дають „калим”, навіть грішми, хоч батьки воліють живі тварини. Раз так, то ми, скажім у трійку, могли б купити собі одну таку бурятку і тримати її в місті та їздити до неї в гості.

— А цікаво, як думають бурятські жінки чи дівчата про кохання? Яка в них мораль дівоча і супружча, наскільки вони свободні у статтевому житті? — поцікавився Юліян. — Що говорив проф. Галлер? — Якого вони вірування?

— Тут, у Забайкаллі, вони здебільшого лямаїsti, себто буддисти, як у Монголії. Ходять по манастирях-святынях і моляться, а лями їм втovkmaчують засади буддизму. Чи в них строга мораль, чи ні, не знаю. Говорив проф. Галлер, що буряти розводяться без труднощів. Значить — не така вже святість їм жінка . . .

¹⁵⁾ Подане так, як автор затямив. У франц. мові “culotte” (кільот) — це жіночі натільні штанці. Яке значення префіксу „жіб” — він не знає. Мабуть це була назва довгих штанців, що їх у Франції модні домі впроваджували для жінок ще перед 1-ою світовою війною.

— Ну, а що тоді з чередою чи з грішми, з тим, як ти сказав „калимом”?

— Це вже деталі. Мое знання коротке. Думаю, що окуп пропав. Але — яка мені різниця?..

Частину їх балачки підслухав Шольц. Він підсунувся до них ближче.

— Я знаю в 15 бараці двох людей, що ходили в бурятську фанзу, як були ще тут червоні. Дідько лисий їх знає, як це їм вдалося. Але я, бігме, пив у них арак, що вони його з собою принесли. Це не рум, як у нас, а якась нібито водка. Вони її з молока гонять. Розповідали, що там м'яса наїлись, що запивають їду солоним чаєм з молоком і маслом, ще й зі собою дечого принесли. А про жінок, щоб щось таке, як ви собі тут верзете, нічого не говорять. Може й за тим не ходили. Кажуть, що жінки там здоровово тягнуть, як у нас гуцулки. Хлопи себе шанують... .

— Чуєш, Густав, — може б і ми з ними рушили? — кинувся до нього Віктор.

— Ні. Тепер, кажуть, погано. Не знати, де червоні притайлісь і де на них білі полюють. Тепер рухнутись у терен — значить пропасти. І буряти насторожились тепер: кожного, кого не знають, гонять, а можуть і забити. Сиди, брате, і не рипайся тепер, ось що... А потім — як ти думаєш вирватися з табору при теперішній строгій контролі? Ти тямиш — за красних був цілий тиждень, а навіть два, що нас не пильнували...

— Студена голова на наші гарячі голови... — сказав, сміючись Сідловський.

ВЕРХНЄСУДІНСЬКІ ПОЛОНЕНИ-українці повернулись до Березовки. Повернувся очевидно і Рушицький. Адміністрація „більх“ не потребувала їхньої служби. „Українська Хата“ втратила свої поширені привілеї, її виказки не мали тої сили, що за большевиків. Тільки одному Пожарському вдалось утриматись на службі. Для нього випрошено дозвіл і він його дістав не тому, що диригує хором „У. Хати“, а хором церковним. Щасливий був Данко, щаслива була Софійка.

Поки Рушицький та інші виїхали з міста, Пожарський зобов’язався підготовити з аматорським гуртком „Наталку Полтавку“ і виставити її не тільки там, але теж приїхати з нею до Березовки, в гарнізонний театр.

Коли в два місяці пізніше реченець вистави проголошено українську групу полонених огорнули страх і радість. Страх — бо якісь аматори з невеличкого містечка не могли рівнятися з професійними акторами з театрів у Березовці. Оперетки Штравса, Легара і Кальмана, що йшли на тутешній сцені, могли так добре

йти на сценах великих міст у тій же обсаді, голосовій і акторській, а навіть оркестральній. Ото ж — як приймуть чужинці українську оперету і яке буде її виконання?

Радість — бо оце вперше після років фронту і неволі матимуть українські полонені нагоду бути на рідній виставі, побачити і почути оперету, відому багатьом ще з дому. До того — якщо буде добре виставлена, зробить корисне діло. Чужинці, які (як ходили чутки) масово вибиралися на виставу, хоч би тому, щоб побачити на сцені справжніх жінок (це найбільша атракція), могтимуть познайомитись з оригінальною оперетою, з її мило-звукчиною музикою і співом.

З биттям серця пішли в гарнізоновий театр. Велика зала швидко заповнялася. Ще трохи — і не стало ні одного вільного місця. Коли мала піднести заслона, багато глядачів стояло в переходах. Юліян бачив, як сяяло обличчя Рушицького, що був господарем на залі.

Наталку грава Софійка. Пожарський керував музичним квартетом і цілістю вистави. З іншими артистами Юліян не був знайомий. Декорації були надиво ефектовні, без переборщеності бідності українського села, зате з підкresленням його краси. Строй жінок хапали за очі. Не тільки красуня Софія в ролі Наталки, але й пані Шевалій, що грава матір, привокувала очі глядачів до своєї гарно виточеної фігури.

Вистава пройшла з величезним успіхом. Юліянові пощастило зустріти за кулісами Софійку і обмінятись з нею кількома словами. „Приїдете до нас знову?” — просила. Він вийшов з почуттям зависті, що Данко здобув її для себе. Ім'я Наталки стало в таборі на якийсь час синонімом гарної жінки.

— Natalka — nun der Traum meiner Seele¹⁶⁾ — сказав майор Пільц тиждень по виставі, зустрінувши Юліяна з Віктором на проході біля бараків.

Таких, що так думали, було в таборі більше.

ВЖЕ В СИБІРСЬКИХ містах не було совдепів, вже померкла звізда Краснощокова-Тобельсона в Хабаровську, Суханова у Владивостоці і їм подібних по інших містах, проте большевизм існував, дармащо не був при владі. Чеські легіонери запевняли, що боротьба далеко ще не закінчена, що ворог тільки причаївся. Вони не довіряли полоненим. Підозрівали, що ці мають місію від самого кайзера Вільгельма, котрий 200 тисячам полонених з німецької і австрійської армій, в'язнених у Сибірі, признає велику допоміжну роль. Тимто аліянти висадили десанти на Далекому Сході, щоб різні великі запаси, змаганиовані в Сибірі, не ді-

¹⁶⁾ Наталка — тепер мрія моєї душі (нім.).

стались роззброєній армії ворога, яка зразу була б озброєна і готова до дій.

Правда, величезна більшість полонених не вмішалась у домашню війну в азійській Росії, а ті, що пішли в „красну гвардію”, зробили це з мотивів соціально-революційних. Ті самі легіонери привезли з собою і показували летючки, що їх випустили бувші полонені німці, які були в інтернаціональних відділах в Іркутську. В цих летючках вони відмахувались від чуток, наче б то вони діяли зі спонук у користь німецького імперіалізму. Вони його не навидять. Вони віддані справі революції, інтернаціоналізмові з большевицькою соціальною програмою, і виключно за цю справу пішли в бій... За неї будуть і в своїх батьківщинах боротись...

Хто вірив, хто не вірив. Єлінек не змінив думки, бо пакостив „євреям” і „германцям”, як усі легіоністи. Юліян заходив до нього двічі. Хотів щось про Натана почути. Але професор здвигав раменами. Нічого, мовляв, не знає. Жіжка виїхав з транспортом. Не забариться і решта чехо-словаків. Їх дні вже пораховані. Австрофілів залишилась тільки жменька. Вони залишаться, зате коли повернуться, їх поставлять перед суд.

Тільки з початком вересня почалися дощі. До цього часу літо було — як mrія: повітря було прозоре й очі могли блукати по далеких обріях.

З НАДІЯМИ НА ДАЛЕКИЙ СХІД

НАСПІЛИ ПЕРШІ осінні дні 1918 року. Довкола бараків клубились ранками бліда, липка мряка, а з горбів непривітного Забайкалья, від бурятських улусів, що десь скривалися в дикому міжгір'ї, налітали щораз холодні вітри, вістуни сибірських морозів. Коли крізь габу опалевого туману пробивалось з півдня сонце, полонені обсідали нагрівані ним стіни бараків, втішаючись рештками тепла.

І ось знову правда чи вигадка: москалі готуються вивезти їх усіх ще далі на Далекий Схід... Нечуване! Приніс її до бараків лейтенант Гофман. Дає офіцерське слово чести, що це суща правда...

— *Schweinehunde*¹⁾). Злочинці! Хочуть, чого доброго, щоб ми чекали, аж поки вони революцію зліквідують, — викрикує капітан фон Крігер.

Запальні розмови створили емоціональну насиченість, що грозила через вінця переллятись. Думка, що нові тисячі кілометрів віддалять їх від рідних місць, розпалила до червоності тугу за ними.

Другого дня ця вістка найшла в таборовій пресі деяке уточнення: всі старшини і тільки частина рядових виїдуть. Новий табір міститься на „Русскому Остріві” біля Владивостоку.

— Що ж? Адже японці не для прогулки чи забави з'явилися на Далекім Сході. Вони хотуть стати тут сувореном. Полонені їм тут невигідні, ба, навіть небезпечні. Хіба ж не пішли тисячі їх в червону гвардію і в партизанку?

Це були думки оптимістів, які розсипали багато радощів по бараках.

— От знову хтось завзвісся нас підвести і туману напускає казками про Японію чи курортне життя на якомусь остріві, — відгукувались пессимісти. — Нас оточать частоколом, поставлять ще дикіших вартових і далі сваволити будуть...

Та більшість бачила на сході багатобарвну веселку но-

¹⁾ Свино-собаки (лайливе нім. слово).

вого життя, нових можливостей. Вона хотіла їхати — і то власне на схід, бо на заході куди не повернись — пастка революції анархії.

До від'єзду збиралися, насвистуючи веселі мелодії. Коли йшли з валіzkами і клунками, бурхливо прощалися з тими, що залишались. Юліянові було жаль залишених приятелів — Рущицького, Чубарського, Кампеллі та інших, з якими зжився, поки перейшов у нове середовище старшин. Але в Березовці залишилися ще тисячі. Вони питались, що з ними буде, чому тільки частину полонених вивозять на схід?

— Це перший транспорт. Вас повезуть черговим! — потішав Рухлинський приятелів. „Татуся” Рущицького хотів Юліян в руку поцілувати. Аж розплакався старенький...

В золотому промінні сонця гойдалися розкосичені нитки спізnenого цього року бабиного літа.

Знову пригорнули мандрівників і їхнє нескладне майно старі, знайомі „тьопушки”. Дехто попав на верхні, дехто на спідні нари. Прийшла довга дорога. Днями їхні очі ховзались по узgіr'ях, лісах і хащах, то знову по смузі степовій, немов самим Богом забутій. Зупинки траплялись не часто. Одних проминали, на других — постій був довший. Бувало — роздавали „менажу”. Найрухливішим бракувала відвага вийти поза межі вокзалу. Ніхто не відав, коли знову поїзд рушить...

На четверту ніч вкотиились на станцію великого міста. Безліч рейок, вагонів, машин, платформ і цистерн. Освітлені арстати і ремізи. Гуркіт буферів, шум гудків, переклики залізничників, стукіт молотків. Чита...

Полонені — ті, що їм не спалось, — зйшли з вагонів, покурювали та шукали, як звичайно, можливості щось прикупити, щось підглянути, щось почути. Та запускатись у ліс вагонів, що обабіч стояв густо, було риском. Можна загубитись, можна запізнатись. І що ж тоді?

Робітник, що саме перестав вимахувати кудись ліхтарем, дав Юліянові прикурити.

— Куди ж вас везуть, австрійці?

— На Руський Острів, мабуть, — відповів Юліян, поцікавившись зараз, яка влада тут, у місті.

— Яка? Звісно: георгієвських кавалеров... І сплюнув. А побачивши, що для чужинця не ясне, уточнив.

— Ви про Сем'янова чували? Такий отаман козачий. Тут його резиденція. Він нікого не признає, тільки себе. Та ще хіба генерала Хорвата в Манджурії... „Заштитники родіни”... і по привичці згадав їхніх матерей.

— Я сам українець, але австрійський. Зі Львова. Ось ці-

каво, чи в Читі є українці, ці тутешні? .. — звернув розмову на іншу тему.

— „Канешно”. Я сам настоящий українець, — відповів по-російськи...

Замовк, бо другі підходили. Покашлюючи, поліз кудись між вагони.

Рухлинському прізвище Сем'янова й ворожі завваги читинського залізничника небагато говорили. Тільки в майбутньому мав він довідатись різні деталі взаємної боротьби „білих” генералів за владу, про інтриги з допомогою інтервентів, про їх продажність і жорстокість.

Коли засірів ранок, вагони стрепенулись і покотились далі на схід. Знову розспівались ритмом колеса. У дах і в стіні вагонів голосно вистукував зливний дощ зі снігом, що ще під кінець їх читинського постою загнав їх до вагонів. Юліянові вдалось піддурити конвоїра червонохресного вагона по сусідству з його вагоном, і він склав візиту докторові Зарецькому. Звичайно — не для цікавих розмов. Дивачисько-лікар був по-давньому нудний і тяжкоістравний. Юліянові хотілося переїхатись „пасажирським”, ну й може з'їсти щось з кухні для хворих.

Та цим разом тема була дійсно цікава. На першому перестанку після Чити зустрівся їх поїзд з „поїздом-маривом”. Він був повені полонених, але большевицьких. Це був вже продукт домашньої війни, безпощадної боротьби білих з червоною гардією.

Юліян і доктор Фон приглядались кістлявим, жовтим, гейбі віск, обличчям комуністів, що де-не-де у вузоньких віконцях виглядали, з повними скаргами, пригаслими очима. Вздовж щільно замкнених вагонів проходжувались забайкальські козаки, грізні своєю зброєю і нагайками.

Дехто не вважав на вартових. Надто зворушив їх образ потоптаної людини і вони кидали кусні хліба в решітку маленьких вікон. Були такі, що пізнали серед большевицьких бранців бувших колег-полонених, мадяра або австрійця, і пробували помогти цим нещасним. Але реакція козаків була негайна — в повітрі свистіли нагайки. Полонені в паніці ховались по вагонах. Кого попали — діставав прикладом рушниці в спину. Згодом „потяг-мариво” рушив, щоб за дві станції знову зустрітись з полоненими, та ніхто з них не зважився бути „милосердним” ...

Пізнім вечором їх поїзд спинився на станції Каримская. Тут розходились шляхи сибірської магістралі: один на північ, в Амурщину через Хабаровськ і звідти до Владивостоку, а другий — на південь, на Манджурію і через Харбін — до того самого Владивостоку. Це пояснив їм конвоїр і не знав сам, яким поїдуть далі.

— Машиніст знає, — жартував він у відповіді цікавим. І поки розгадували, потяг рушив та серед напруженої уваги подався навпрямки, не звернувши в Хабаровськ наліво.

— На Манджурію! — облегшено гукнули. Цей маршрут здоволив усіх. Значно скоротив дорогу, — а потім цікавіше... Це ж не Росія.

Раннім-ранком широкі двері вагона-тьоплушкі масово обсіли полонені. Закутавшись плащем-ватованкою, сидів Юліян, спостерігаючи, як сніжинки мішалися з дощем, як іх потяг підноситься вище і вище поміж гір і скель, як крутиться і вертиться ланцюг вагонів, як важко працюють дві машини спереду.

Ось дорога пішла в долину, гори корчились, присідали. Вже тільки „сопки“ завели танці довкола них.

— Тямиш, як Соня Головко грава тобі вальс „На сопках Манджурії?!” — спитав нараз, немов прокинувшись зі сну, Олесь. (Він згодом пропахався на сусідне місце з Рухлинським).

— Угу! — потакнув задоволено Юліян. І вже приляг думками до Верхнєудінска, до дому Головків з іх щербатою долею і розбитим піяніном, до Жаревичів, а зокрема до їх доні Оксани. В житті не зустрінеться вже ніколи — від душі жалував Юліян.

НЕПЕРЕВЕРШЕНА несподіванка чекала на цей транспорт полонених на станції Манджурія. Потрапила вона просто з Австрії, а вісниками її були обожані цілою братією полонених жінки-сестриці, що роками розносили тепло серця по сибірських бараках. Це були представниці Шведського Червоного Хреста. Правда — не багато міг зробити цей гурт жінок голубиного серця для сотень тисяч полонених, загнаних на морозний Сибір і там ізольованих від світу високими частоколами та поржавілим кільчастим дротом. Але там, де вониявлялись, тепло тисячами струмків вливалося до тисяч сердець. Померклі надії відживали в них знову, люди вірили, що згодом повернуть до повного життя, що питимуть ще пригорщами щастя, мов п'янке вино з хрустальних чар...

І ось не знати — чи задзвеніли ці хрустальні келіхи біже, чи навпаки — розбились вони на дрібні кусочки.

— Революція! В Австрії революція!

З тим криком прибіг до них, до доктора Фона і Юліяна, задиханий Дрималик.

— Що таке? Чи ви з глуздів зійшли? Я вам забороняю поширювати такі вісті між полоненими! — Це була реакція д-ра Фона.

— Хіба ж не мені, а шведським сестрам, — боронився поважно Анатоль. — Ідіть на двірець. Ідіть на станцію. Там на плятформі стоять вони поміж нашими. Ось — цей гурт...

Він показав пальцем туди, де юрбились полонені.

— Брехня! Це неможливе! — викрикував доктор і тупотів ногами. — Це напевно большевицька пропаганда розсіває такі лайдацькі вісті, а ви вірите їм...

Та таких, що несли цю вістку, було щораз більше. Можна було вже уточнити дальші факти: в різних провінціях хаос і бої, у Відні теж...

Доктор Фон замовк і зайнявся хворим, що його саме принесли до шпитального вагона, і на відхідне навіть на Юліана кинув злющий погляд.

А в гущі полонених кипіло.

Мадяри тішилися, що врешті будуть самостійні. Вони виявляли радість явно, крикливо. З різних вагонів лунав їх спів і вигуки: *Eljen Madiarul! Eljen! Eljen!*²⁾. Поляки, яких у транспорті та й взагалі по таборах в той час було небагато, вірили, що після Австрії розвалиться Німеччина Вільгельма і що кінець війни принесе їм небувалу шансу об'єднання всіх займанщин в одну велику державу. Але вони були стримані, мабуть тому, що почувались винні, що не пішли в польську сибірську дивізію. Знову ж інші національні групи, що з віймком німців не збирались проливати слезу з приводу розвалу Австрії, поринали в безодню питань і здогадів про те — як у них? Що там тепер діється з їх родинами? Яка майбутність їх?

До цих груп належали й українці, що спочатку розгубились. Вони не знали: чи гетьманська влада в східній Україні вже зміцніла, чи зможе упімнутись за свої західні землі і обстоюти зброєю своє право опікуна? Але швидко й та група знайшла рівновагу. Здоровий оптимізм і тверда віра в майбутність свого народу — все те роз'яснило обличчя і настрої. По кутиках уже цокнули чарками: дай Бог, щоб Київ і Львів разом були в одній великій українській державі!

Найбільше зате розгубилася сама команда. Цього дня гавптман Ріттер фон Ляш не перейшов зі своїм адьютантом здовж ешафону і не відібрав рапортів від найстаршого рангою старшини у кожному вагоні. І при видачі харчів помітні вже були упадок дисципліни і національні розходження.

Довший постій на станції Манджурія покраїв матеріальний стан ешафону. Печений дріб, пиріжки і білий хліб їли і заховали в багажі. Кожен вагон за хабара придбав дрови і пічка посеред вагону гріла та гуртувала дискууючих.

Юліян приляг у свому кутку і почав впорядковувати думки. Він чув, як на долині, біля печі, йшов обмін думок, як капітан Шоль запевняв, що одна зі шведських сестриць, яких стрі-

²⁾ Хай живе Мадярщина! (мад.).

нули нині — це Ельза Брандштрем, яку він бачив у Красноярську в таборі, і яку сибірські „пленні” колись канонізують за її посвяту, зокрема за рятунок інвалідів через обмін.

Шоль був старший у вагоні і завжди говорив до речі. Отож і тепер, аналізуючи революційну ситуацію в Австрії, вказував, що революція не мусить конечно принести розвал монархії, що ці-сар Карло спробує зорганізувати федерацію всіх народів Австрії, і це буде, мабуть, найкраща розв'язка цілого комплексу національних пігань. Йому перечили інші, другі підтакували, а треті мовчали.

На станції Хайлар поїзд знову мав довшу зупинку, і тут Юліян ненароком зустрівся з доктором Фоном, якого вже свідомо оминав.

— Дураки! — говорив сердито д-р Фон, зосереджуючи свій гнів чомусь виключно на мадярах. — Чого вони хочуть? Самостійності? Чим вони будуть, коли відділяться від „монархічного дуалізму”...

— Докторе! — пробував полемізувати Рухлинський. — Кожний народ хоче мати свою окрему батьківщину. Я вважаю, що й ми, коли відновимо нашу єдність з наддніпрянською Україною...

— Що? Ви теж революціонер, бачу! — перервав йому доктор: Галичина католицька, а там, на сході — православні! Ми тяготіємо більше до католицького Відня, як до православного Києва. Історично ми розійшлися з ним давним-давно, а історичні шляхи мають велику вимову. Чому австрійські німці або швайцарці не хочуть бути разом з Німеччиною? Ми повинні залишитись у федерації з Австрією, очевидно, вільні від усякого національного гніту поляків чи кого іншого...

— Пробачте, мушу поспішити в чергу за обідом! — сказав йому Юліян. Він мав досить цієї розмови з „К. унд К. Регіментсарцтом”³⁾.

В черзі разом з ним стояв Віктор. Він тільки що мав розмову з одним залізничником-українцем. В Хайларі — сказав йому той — багато українців, вони гуртується в „Українській Громаді”. Таких громад чимало є по всіх станціях Східно-Китайської Залізниці. Центр у Харбіні. Він дав Вікторові адресу одного з харбінських діячів. — „Якщо матимете довший постій в Харбіні, підіть до нього” — радив залізничник.

— Підемо вдвійку! — запропонував Юліян. Сідловський погодився.

ГІРСЬКИЙ МАСИВ Хінґану ліг поперек їх дороги між станціями Хайлар і Бухеду. Переїхали довгий, майже на верству, ту-

³⁾ Цісарсько і королівський полковий лікар (нім.).

нель і довго їхали серпентиною вгору, а згодом вдолину, поки рейки знову поклались рівно. Близче і далі на подорожніх меляхолійно дивились манджурські сопки, контрастуючи з недавніми героїчними тонами високих шпилів і м'якими вже акордами могутніх горбовин...

Зближались до Харбіну.

Було вже з полудня, коли потяг в'їхав на великий міст на ріці Сунгари. Поволі посувався по ньому, немов би давав їм зможу любуватись маєстом ріки, китайськими джонками, шхунами і човнами, там змасованими, та життям прибережним.

Вкотившись на станцію, потяг довго шукав собі пристановища в безладному, здавалось, накопиченні рейок і вагонів. Врешті спинився.

Юліян з Віктором порозумілись очима. Дістались до станційного будинку і, виминаючи групи китайців, вискочили на площа перед вокзал. Зліва стояло багато повозок, однокінних, з типово-російською дугою. Побіч них юрбились рікші. Всі навипередки пропонували свої услуги поганим російським жаргоном. Вибрали собі візника. Задоволений манджурець ляснув батогом, і повозка м'яко покотилася по кам'яній дорозі. У похміллі своєго відважного вчинку і вражень, вони переховзнулись широкими бульварами й непомітними вуличками і зупинились біля невеличкого дому.

— Тут живе пан Кукур? — спитались, коли на дзвінок з'явилася старша жінка.

— Так — відповіла українською мовою. — Але його не-має зараз дома.

Сідловський вияснив хто вони і звідкіля мають його адресу.

— Який жаль... А вам треба поспішати... Сидоре! — гукнула до підлітка, що крутився біля хати. — А побіжи-но до Луки Єфимовича і спитай за батька... А ви заходьте до мешкання.

В їдалні, де на почесному місці висів портрет Шевченка, вони присіли. І не встигли ще й добре розглянувшись, як на столі з'явився хліб, смачно справлена риба, а згодом гарячий чай, солодка булка та „варен'є”.

Лука Єфимович не відав нічого і добряча жінка пригадала ще якесь місце, де можна було б знайти її чоловіка. Вона посадила на їхню повозку Сидора. Переїхавши шмат Большого проспекту в т. зв. Новий Город, що потряс їх своєю величчю, зупинились на бічній вуличці. Тут і нашли пана Кукуру. Стояв на вулиці, занятій живою розмовою з якимось другим добродієм з величезними козацькими вусами. Він вирячив очі на Сидора і на чужинців, перервавши, мабуть, розмову на півслові.

Коли познайомились і розговорились, втіха була велика. Просили зайти в хату, та вони відмовились.

— Не встигнете, то залишитесь з нами в Харбіні і нікому з цього шкоди не буде — запевнював пан Кукур. — Ми тут скоро розростемось, і ви нам знадобитеся. У нас уже й тепер українська школа, а ось-ось і гімназія буде. Може і з вас хто вчителем буде?

— Я, — сказав Віктор, — але до латини й греки.

— Жаль. А то нам треба доброго історика. Та нічого. Найдемо.

І Кукур, сповнений радісними думками, став оповідати, як то Український Клуб будує великий будинок на Новоторговій вулиці, яка це буде національна твердиня для українців не лише в місті, але й усій Манджурії, де наших людей тъма-тьменна живе здовж цілої Східно-Китайської Залізниці.

Юліян і Віктор почали нервуватись.

— Сідайте з нами на віз і подорозі розкажете! — запропонував Юліян.

— От і сяду. Прощайте, Семен Яковлевич. А ти, Сидоре, біжи до хати і готов лекцію на завтра, а то злупцюю, коли повернусь.

— Стрівайте ж — хібаж так можна пускати земляків у далеку дорогу, Леве Павловичу? Сидор! — покликав хлопця, що ще не встиг відбігти задалеко. — Побіжи до мене в хату і скажи, щоб загорнули дещо харчів, і принесеш...

Гості перечили, але хлопець вітром побіг і щез у недалекому домі. Через кілька хвилин повернувся з пакунком, а з воріт хати цікаво заглядали жінки й підлітки.

Стиснули сердечно руки і трійкою погнали до вокзалу.

— Яка шкода, яка ж це шкода! — репетував Лев Павлович. — Вам так спішно, аж ось познайомились би з нашою Манджурською Окружною Радою і побачили б її роботу. Побували б у Клубі та побачили б, як росте Національний Дім. Ну й що казати: оглянули б Харбін. А він славний у нас! Побували б у Пристані — це така у нас торговельна частина міста...

Не можучи заспокоїтись оповідав далі різне про українців у Харбіні, про консуля Твардовського, присланого з Києва в Манджурію, про землячків-малоросів, з яких деякі так незрячи-ми і повмирають, про гідну поставу свідомих українців здовж цілої залізниці, їхній національний ентузіазм і велику віру в батьківщину.

— Багато з них повернеться в Україну і то на добро її буде, — говорив він. — Залізничних фахівців Україна потребує. Доведеться розбудовувати шляхи, що іх царський уряд занедбав. А ті, що були далеко від України, любитимуть її ще ширіше, ніж

ті, що там з віку вікували. Тут усе таки чужина, китайсько-російська салата!

Доїхали до станції. Над входом до головного будинку нижче російський напис, а вище, над годинником, китайський. Важне для них годинник. Багато годин „з гаком” минуло, як вони відбились від транспорту. Чим це скінчиться? — питали себе неспокійно ...

Та скінчилось усе якнайкраще. Вже у вестибулі завважили полонених-колег і поїзд стояв там, де його залишили. Пан Кукур пішов із ними до вагона і почав знайомитися з іншими українцями, що вмить зацікавились харбінським діячем.

Сміла ескапада Сідловського з Юліяном дала привід до подиву і нескриваної зависті. Ми — мовляв — пів дня тут чопіємо біля вагонів, аби не прогаяти моменту від'їзду, а вони за той час ось-де побули! ..

— Я їх упевнив — сказав Кукур — що не пропадуть із нами в Харбіні, коли запізняться до поїзду. Але вони, звичайно, воліли не спізнатися. Поїдуть на „Русский Острів”, а там скоріше подадуть транспорт на батьківщину. — I з гордістю додав: — А краса наша батьківщина! Родиться вона в крові і терпінні! Усе велике не легко родиться.

— А які у вас новини, пане Кукур? — питали хором. — Нам страшенно цікаво, що зараз робиться в Галичині? Купили тутошню газету, та в ній нічого не написане.

— Відомості про Австрію то є, але дуже скупі — відповів Лев Павлович. — А Галичина, звісно, піде під булаву Гетьмана ...

— О! Не думайте, що поляки так швидко погодяться! — завважив Кулик.

— Звісно, що не погодяться. Їм може й Києва захочеться. Та короткі будуть руки ... Хай краще не пробують, — заявив Кукур, — бо горе їм буде.

— Славно, пане Кукур! — крикнув дехто, а Стах додав: — Хіба тоді Львів дістануть, як усіх нас шляг трафить!

— I за всі кривди пімстимось! — гукнув Біляк.

— Ви завзяті! — завважив харбінський земляк. — Таких нам треба, бо доба велика. Шкода, що замість Україну боронити, по далекому світі тиняєтесь. Та кожен із нас на свій спосіб мусить воювати за Україну.

— А скажіть, які тут дівчата, в Харбіні? — вскочив Вовк неповажно.

— Ви про українок питаете, чи про монголок? — спітив, прижмурюючи одно око.

— Про українок.

— Ох, красуні вони в нас, їй Богу. Якби ви так Уляну Квіт-

ку побачили або Раїсу Лебеденко!.. Видом не видали таких, хоч скільки ви по світі волочились...

Саме в цю хвилину відізвалась сирена їхньої машини, з криком і люттю почали конвоїри наганяти полонених до вагонів.

— Вітайте земляків по дорозі. А як повернетесь в Україну, скажіть, що в нас тут серця любов'ю до неї наліті! А тепер будьте уважні, щоб хунхузи не переловили вас у дорозі. Їх у Манджурії багато і з іностранцями не мають звички гратись.

І як на доказ загрози вказав на пасажирський поїзд на сусідніх рейках, поруч з їхнім. До нього саме підвезла машина дивовижний вагон, де з-пода повних мішків виглядали озброєні вояки.

— Це військова охорона, а в мішках пісок... Проти партизанів. Бо хунхузи інколи і на поїзди наскакують. Це добре зорганізовані озброєні грабіжники, що їм мусить платити данину ті, що мають майно та гроші. Коли хунхуз дістане змогу працювати, ось як на лісних заготовках або на макових полях, тоді він сам мусить платити данину своїм „безробітним” товаришам-грабіжникам.

— Далеко ці харцизники? — питали в Кукура.

— Починаються від станції Імньпо, а заскають далеко аж до Приморського Краю...

Вимахували йому руками і шапками, коли потяг рушив. А коли вже постукував повною хodoю, оповідали одні полонені другим вражіння. Виявилось бо, що смільчаків, що побували в місті, було більше. Трьох з них, віденців, були в курильні опіюму.

— От цікаво... — позавидував дехто.

— Затягнув нас туди один китаєць, — оповідав один із них, Шпільман. — Та в мене і в Брайтера забракло відваги, ну і грошей. Тільки Кеніг пішов. І мали ми з ним опісля мороку. Ледве довезли.

І далі вичаровував спокуси великого міста, харбінських жінок, рівних красою і шиком європейкам, яскравість контрастів нужди і багатства, чистоти й неохайноти, нахабності і ввічливості, сірість і крикливу кольоритність.

Брайтер бідкався щоразу, що велике місто вже не для них, полонених: вони подичавіли в ізольованих таборах, бояться вуличного руху і людей, зокрема жінок.

Тут не витримали інші. Сміялись і кепкували.

В БЛИЖЧИХ ДНЯХ зима зголосила свій прихід. Падав сніг, коли їх поїзд знову добірався на нові верхи. Ці гори, що іх назву пробували затямити, повтаряючи за конвоїром: Тай-пей-лінг чи Чанг-кван, — представляли безліч мінливих гірських пейзажів. Двері заповнювались полоненими. Шукали в синьому про-

сторі краси краєвиду, свіжого повітря і соняшного проміння, дармащо воно було тепер анемічне, безсиле. Велич зорових вражень усіх захоплювала.

Юліян, забившись з Біляком у закутку вагона, коли їхня черга при дверях минала, обмірковували різні можливості, які могли зайти у Львові. Буйна уява витворювала різні ситуації, від порозуміння українсько-польського на грунті національної автономії для польського населення, до найбільш складних — збройної боротьби. Оформлена державність України озорила їх міркування, хоч спокій був завжди у пливкому стані. А потім переходили на особисті теми, що в'язались зі Львовом.

А потім Юліян думав про батька, тихцем порівнюючи його з доктором Фоном. Неважек і йому доведеться так тяжко розлучатись з Австрією і Віднем?

З тими думками лягав і вставав.

Поїзд біг безмежними просторами тайги східної Манджуриї, поринав у гущавину лісів і добігав до станції Погранічна.

— А де ж це Імньпо, де хунхузи? — спітав хтось у вагоні.

— Хіба вже не захочуть нас турбувати... — міркував хтось другий. В конвоїра були вісті від стаційників, що на день раніш банди хунхузів невдачно зчепилися з пасажирським, у якому їхало військо. Мабуть, лікують свої рані...

Вночі переїхали кордон Манджуриї і того ж другого дня зупинились на великій станції. Це був Нікольськ-Уссурійський.

Довго волочилися по пероні, за ними тягалась нудьга і нестерплячка. До стаційного будинку вартові їх не пускали. Це були чехо- словацькі легіонери. Всякі спроби зговоритися з ними були даремні. А втім дехто покрадьки дістався назовні, але місто, сказав, далеко. Пішла вістка, що тут їх вивантажать і залишать в Нікольськ-Уссурійську.

І справді: ранком заметушились конвоїри, загомоніла команда і довгою валкою рушили полонені до міста. Обіцяний „Русський Острів“ розчарував тих, що в'язали з ним якісь надії.

Порошив легкий сніг і дошкуляв гострий вітер. До міста було далеченько. Шлях ішов заєдно вгору, і згодом зариси міських будинків ставали виразніші. Коли проходили вулицями міста, приглядались однаково цікаво — полонені і місцеві. До речі — був це провінційний городок, з партеровими хатинами, з маленьким ганочком від вулиці кожна. І також публіка: замотані в хустках жінки в чоботях, у сибірських шубах з наушними шапками чоловіки, а інколи траплялось щось ліпше, якась наче б то гарна жіноча з'ява і за нею зглядалися усі полонені. Минули цю довгу, головну вулицю Хабаровську, а там далі вже кінець міста, пустир. Довго йшли ним, поки з'явились перед ними мури, а за ними цегляні будинки-касарні.

Примістились. Брудні, неохайні нари, вибиті вікна, холод. На дерев'яних сторожових баштах знову зарисувались тонкі багнети караулів. Треба було зживатись з новим гніздом, з новими „революційними обставинами”.

ПЕРШІ ДНІ вражали своєю несамовитістю. Крізь розбиті шиби бушував ледяний вітер, а де дбайлива рука наліпила палери на віконних рамах, він здирав його безпardonно. І тріпались ті паперові ганчірки, мов би хотіли з доброго серця заступити дорогу напорові вітру... А піч? У ній хоч палилося, та тепла з цього чорт-ма... Отож завивались щільно коцами, тулилися одно до одного на причах і заєдно згадували офіцерські ліжка та тепло в недавньому таборі в Забайкаллі. Та й ще згадували „менажу”, що все таки була краща за цей „суп” і „кашу”, що ними тепер їх годували.

— “Grosse Scheisse!”⁴⁾ — grimіло довкола. — Скарги вносили до таборового начальства!

Тим часом радили собі як могли. Хтось дав штані, хтось старий плащ, залатали диряві вікна. Почали загосподарюватись і привикати.

Одного дня прибігли з подвір'я Стах і Доманський.

— Ви знаєте, — почав Стах своїм рекрутським воляпіком: — Стоймо ми тепер з Доманським на „гофі”, коли йде біля нас якась моцна „шаржа”. Хлоп як дуб. Грубий, випасений ще, видко, до революції.

— Та говори до речі, — перебив йому Доманський. І вже далі говорив сам.

— Дивимось: він оглядається на нас і станув. А потім підходить і питає: „Ви українци?” А коли ми притакнули, він каже далі: „Я полковник Пилипенко, іспонляючій обязаності командира вашого лагеря. Вам ізвестний закон Временного Правительства нашот славян-воєннопленних?”

Кажемо, що ні, а він продовжує далі вже по-українськи: — Хай хтось з ваших зайде після обіду до мене в бюро. Я вам дам потрібні інформації. Вам нічого сидіти по таборах. Ви можете бути свободні...

— Уrra! — гукнув перший Віктор, і гучна радість не могла вишумітись так скоро. Хтось побіг до інших слов'ян понести добру вістку. А в українському кутку не було стриму різним думкам. Уже і кандидатів визначили: Біляка, Рухлинського і Доманського. Хай ідуть до полковника.

Після 3-ої по полудні „делегати” застукали в двері канцелярії.

⁴⁾ Лайка нім. мовою.

Полковник прийняв їх привітно. Це був старежимник, що сприймав революцію, як кару Господню. З Україною в'язало його походження, пісні (з них найбільше улюблена „У Києві на риночку”, — призвався) та якимось чудом врятовані рештки української мови, які він старанно вплітав у розмову з делегатами.

— Тепер прийшло найголовніше: згідно з законом Врем. Правительства ви, слов'яни, маєте право жити поза лагером на власний „щот”, — заявив святковим тоном полк. Пилипенко. — Це ваша справа, чи і як ви скористаєте з закону. Можете найти працю в городі або на близьких хуторах. А житимете гараздо лучше, ніж живете зараз. Мені жаль передовсім вас, офіцерів, що в порядку революції втратили і жалування і всі права, якими ви користались до революції. Але в цьому я нічого не можу порадити. Тепер на голову „плінного” призначена така сама кількість рублів на прохарчування, не зважаючи, чи ця голова носила офіцерську фуражку чи ні. Ви галичани . . .

Тут Біляк перервав йому заявюю, що вони заступають австрійських українців, тобто також буковинців і з Угорської України. І він вказав на Доманського.

— Это очень приятно, гаспада. Та Австрії вже немає і хто зна, чи буде. Ви знаєте, що там революція (це він підкреслив злорадно: мовляв, знайте, що не тільки в Росії оця клята революція!). А Україна є і буде. Це великий народ. Ось Петро Ігорович. Він у нас тут харчовий офіцер. А сам він із Таганрога, опреділіся як українець і думає формувати українські частини. А сотрудник наш, Журченко, теж українець. Він сибіряк, студент з Гірничого Інституту в Томську. Тут Зелена — як кажуть люди — Україна, Зелений Клин. Чували?

Призналисъ, що десь чували, але що це таке — не знали.

— Отож поспішіться. Складіть список тих, які думають скористатись законом, а я вам виставлю „пропуски”, щоб ви могли вйти в город. Хто найде квартиру поза лагером, хай тоді зголосить адресу для реєстрації.

Після того полковник піднісся з крісла і з теплою усмішкою попрощався.

Коли склали звідомлення в таборі, настрій був піднесений. Всі цікавились, як виглядатиме свободне життя, що являє собою Зелений Клин і які враження дадуть їм найближчі дні.

ВСЕ СКЛАДАЛОСЬ якнайкраще. Чарівний папірець у їх руках відчиняв важкі брами. Заздрими очима проводили їх товариши неволі, вартові їх не спиняли. Тільки кучугури снігу заступали їм дорогу, як довго ішли чистим полем. Коли добились до першої вулиці, під ногами відчули дерев'яні пішоходи, і сніг їм

уже протоптали людські ноги. Обабіч починались житла: подвіря, обведені високими парканами, за ними хати й інші будинки.

Юліян і Віктор рішились заходити в кожен двір і питатись за роботою. Зустрічав їх у першій черзі лютий собака, а потім виходив з хати хазяїн, обов'язково бородатий, питав, чого їм потреба та старався якнайшвидше їх позбутися. Бувало, що дехто поцікавився ще й тим, хто вони такі і „якії мастера”. Діставали відповідь, що вони майстри від усього та й почули, що таких їм „не нада”. Бувало, що вийшла до них жінка і вона була привітніша.

— Ви воєннопленні й у вас є табір. Вас даром годують. Навіщо ж вам тоді працювати? Вас „наверно скоро отправлять на родину”.

Були й такі, що просто говорили: — Якщо ви парубки, то шукайте „невест”. Сибірячки хороші жінки. Біля них і тепло і сито . . .

Але трапилася і сердита жінка. Мовляв: Чому тільки русским страждати від германських агентів Леніна і Троцького? Потерпіть і ви трохи, раз ваші „государства затяглі революцію в Радії” . . .

Залишаючи ліворуч собор, скрутили на площину, що нагадувала маломістечковий ринок. В кількох рядах стояли рундуки, дерев'яні буди з дешевим крамом за дорогі гроші (це вони скоро переконались, удаючи покупців). Купувати їм, звичайно, не довелось, бо й копійчина не дуже в них застоялась. Але любувались звичкою вільних людей питати за крам і за ціни. А продавці, переважно китайці, накидають свій крам силоміць, так що і відв'язатись від них важкувато.

Вже більшу увагу звернули вони на себе, коли зайдли в найбільший товарний дім Кунст і Альберс та переходили величими залями. Але, мабуть, і тут продавці були освоєні вже з правами революційної доби і не дивувались занадто одягам ні обережності в купівлі.

Верталися у табір швидким маршем. Підганяв їх голод, який не вщух від 2-3 бубликів, на які позволяла їх кишеня. І там, у таборі, накинулись на холодну вже зупу, що їм залишали діжурні, і зраділи, коли найшли ще й 3 ложки пшона та грудку цукру, що ним осолодили холодний вже чай. А потім кинулись на причу й поснули втомлені . . . „свободою”.

Під вечір почалися широкі розмови.

— Бувало — коли знесли кріпацтво, кріпаки благали своїх панів, щоб вони їх залишили надалі. Вони, мовляв, не хочуть волі, бо не знають, що з нею почати, — сказав з іронією Анатоль.

— Якщо не хочеш волі, залишайся кріпаком далі, — відгризся Віктор.

— Я так і зробив, — сміючись заявив Анатоль. — Через те ѿ обід гарячий з'їв і не втомився та ѿ копійкою не шукав по дирявих кишенах.

А всеж і він розвісив вуха, коли ті, що побували в місті, оповідали свої вражіння.

Вовк ходив по місті з Гайкевичем і Скарським. Але вони не так „по-дурному” — мовляв — шукали роботи в хазяїв, а по крамницях і фабриках. Щоправда, ще не знайшли, але знайдуть.

— Ну, можна вам усім признаватись до „ходіння по свободі”, можна ѿ мені, — зголошується Сапюк до голосу. — Хоч сказала одна жінка, що треба мені раніше „у баню” заскочити, поки залицятись, але це вже натяк виразний. Чи не так?

Усі регочутися, а деякі натискають, щоб оповів, як дійшло до такої інтимної розмови. Та він відмовився. — „Це вам, батьюшка, не голуби . . .” — сказав і ще більша зчинилася веселість. Всі бо тямili анектоту, що її привіз з Верхнедінска від Вівчаренків Гайкевич про сповідь одного дядька. Він признався до крадежі голубів і теж — де їх тримав, коли „батьюшка” на нього натискав. І цих голубів йому швидко вкрали. Отож — коли вдруге пішов до сповіді і признався до гріха з чужою жінкою, то обачний дядько відмовився дати називу жінки тими словами, якими тепер відмовився романтичний буковинець.

Тепер звітує Біляк.

— Пішов я з Доманським. Той узяв чоботи на продаж, бо що безгрошевому робити в місті?.. I так минаємо байдужих прохожих, аж зустріли нестару жінку. Питається Доманського, чи продасть чоботи? Звичайно, що так. Повела нас в одну вулицю, потім звернула в другу ѿ ми опинилися перед домом, кращим за інших. Коли зайшли в фронтову кімнату, — аж зраділи: на стінах — Шевченко і Хмельницький, господарі говорять між собою українською мовою. Вони теж зраділи, коли дізнались, що ми свої. Почали гостити ще ѿ припрошувати так, що ми на два дні вперед найились. Зворушений Доманський віддав чоботи і грошей не хотів брати. Та жінка як гукне:

— Відсип, чоловіче, карбованців і не поскупись! — То старий дав чи не двічі стільки, скільки Доманський думав за них дістати... А потім ще далі розказували, що від Хабаровська по Владивосток українців більше, ніж русских, китайців і корейців, що скрізь по цілій країні тут завелись „Ради” та „Громади” і впевняли, що нам тут буде непогано жити. Такі були щирі, такі були ввічливі! Та ѿ все про Україну випитували...

— А я їх спитав, яке їх відношення до большевії, — заявляє Доманський. — А старий каже нам ось що: — Ворожі нам, оці красні большаки, чортової матері діти безтолкові. Зрушення такого нарobili, що — хоч старий — хопив би за рушницею. Але

з російськими білогвардійцями йти неохота. Жаль, що я не в Україні...

НАСТУПНОГО ДНЯ розгулялась заметіль. Морозний вітер жбурляв жменями снігу у вікна касарні. Дижурні, що ходили в кухню, верталися багрянолиці, перемерзлі.

В таку лиху годину „пропуски” тратили вартість. Усі сиділи дома. Тільки Владко Сапюк щез, позичивши в Доманського гроши.

— Пішов у баню! — жартували.

Юліян був неспокійний. В нього попросив „пропуск” гавптман Ріттер фон Ляш і він не відмовив. Що буде, коли переловлять? — питав себе заєдно, хоч знов як недбайливо ставляться до провірки караули при брамі. А вже хіба в цю заметіль не захочуть і носа висувати з кожухів... Тим себе втихомирював.

Та трапилось таке, що переловили, але не Ляша, а мадярського старшину, з яким дружив Дрималик і якому він позичив свій „пропуск”. І не караул його зловив, а китаєць, в якого мадяр купив щось без заплати. Його привели в Команду табору. Вийшов скандал.

Все те оповів їм Павло Журченко, службовик з канцелярії коменданта. Високий надміру, в обтислій шинелі, з’явився він сам у їхній залі і, познайомившись з усіма з української групи, спитав за Дрималиком. Цей злякався, побачивши свій „пропуск”, признався до вини і мусів вислухати чимало гірких слів.

— Полковник Пилипенко, на моє прохання, рішив не замикати вас „у холодну”, а забрати вам пропуск на один тиждень, — заявив Журченко. — Маєте щастя, що потрапили на земляків, а то було б погано...

Юліян, очунявшись сам з непевності, завважив, що комендант, коли вони були в нього, згадував його, як українця, але тоді не було його в канцелярії.

— Так, я хворів останні дні. — І зразу додав: — Ви всі повинні заходити в „Раду”. Там і „Громада” і „Просвіта”. Пізнаєтесь з громадянством та й дечим поможете. Ви ж хороші люди. — І далі він вияснив, що таке Зелений Клин і куди він сягає. Говорив про села, що з них більшість і виглядом і духом українські, вияснив організаційну мережу і політичну поставу.

Вони теж оповіли йому про свою мандрівку по різних таборах і про те, що вони випадково попали сюди. Не Нікольськ-Уссурійський, а Русский Острів мав бути їхнім дальшим постоеєм.

— Не хвилюйтесь. Нудьгувати вам тут не доведеться. В нас тут і дівчата красиві. Може й тут повінчаетесь і тут таки батьківщину найдете.

— Ну куди там... — перечив Біляк.

— Не зарікайтесь. З жінками не солодко, але без них таки гірко, — замітив той, сміючись. І за ним розсміялися й інші.

— В нього дружина і діти, тому й перечить. Він боїться з гріхом повернатись. А ми охоче за знайомство з дівчатами візьмемось. Ніде правди подіти — таки міцно за ними стужились . . . — запевнював маломовний Скарський.

— Оце я розумію щирість, — сказав Журченко. — Затяменте: будувати треба Україну і через жінок, а до жінок один приступ — кохання.

— Яке ж милозвучне слово! — підхопив Юліян. — Це ж тільки наш Святослав Біляк тональність якусь приглушену насаджує. — І витягнувшись на струнко „рапортував”: Пане Журченко, ведіть нас! Ми готові!

Серед загального реготу гість прийняв цю заяву до відома, а Біляк, нібито з'їдливо зголосив свій „вотум сепаратум”: — Ви проголосили тут мобілізацію в справі кохання, а я при першій нагоді сповіщу матерей, щоб доньок берегли . . .

Віктор заспівав уголос:

Не плач мати, не журися, маєш дочок шість,
Не пускай їх у „громаду”, бо їх вовк поїсть . . .

— Гей, гей! . . — підхопили за ним інші, — не пускай їх у громаду, бо їх вовк поїсть . . . — І всі пирснули сміхом, глянувши на Вовка, що радо з ними співав.

— Ну й голоси у вас здорові. — А в нас хор, тепер напевно стане кращий.

— У нас і диригент є! — сказав Юліян.

— Та що ви? — здивувався Журченко. — Хто такий?

— Я! — призвався Дрималик.

— От і засудженець сьогоднішній. Ну як так воно, то віддам вам ваш пропуск, а полковникові скажу правду: диригент, а ми його потребуємо для нашого хору! — сказав гість. — Прощаючись з усіми, заохочував заходити до „Громади”.

Провели його до дверей, а там підхопив вітер поли його шинелі і поніс у розмашистий танок білих сніжинок.

І тільки пізним вечером прибіг до Юліана Ріттер фон Ляш і віддав йому пропуск. Він сяяв від радості і, обнявши Рухлинського, тричі розцілував, обіцюючи реванж колись у далекій Австрії, в його Зальцбурзі, в місті Моцарта, чим він завжди гордився.

НАЙБЛИЖЧОЇ СУБОТИ Біляк, Сідовський і Рухлинський зайдли в будиночок „Української Ради”. Ввійшли вони з Хабаровської вулиці через огорядний ганочок і потрапили в сіни. Пра-

воруч були відчинені двері, де вони завважили двох мужчин, які над чимсь сперечались. Одного з них вони зразу пізнали — це був Журченко.

— Заходьте, будь ласка! — гукнув той ім. — Це наші земляки-галичани, — сказав він, звертаючись до свого компаньйона, круглолицього з бородою. — Знайомтесь. Це Антін Савич Шарко . . .

— Чував уже про вас, добродії. Ми раді дорогим гостям, — сказав цей, стискаючи за чергою руки та повторяючи нові для нього прізвища. — Ось і гаразд, що приїхали сюди з Забайкалля — продовжував Шарко. — А то там пропали б серед бурятів. Сідайте, будь ласка . . .

— Та ні! Краще підемо туди. — Журченко показав на другу з сіней кімнату. — Тут прийдуть люди.

— А й справді, — погодився Шарко.

Ввійшли в простору кімнату з двома довгими столами. Сиділо там декілька осіб, самих літніх.

І знову: — Знайомтесь, це наші брати-галичани! — рекомендував Журченко, тоді коли Шарко приносив ім крісла.

— Цей великан — говорив він — випадково мій батько, Андрій Федорович, а прізвище знаєте. А оцей — Павло Павлович Загура, хороша людина, але рідкий гість у „Громаді”, бо живе далеко, в Григорівці. Зате його дочка заходить частіше. Далі маєте нашого діяча, Ступака Онисима. По батькові не подаю, бо він не бажає, каже, що Московщиною пахне. А ми звикли, а потім і думаємо, що це радше завелося за старої Руси. А вона наша, „оця бувальщина славна”. — Далі говоріть ви, — звернувшись до Шарка, що пихав свою коротку люльку.

— Ну хіба ж це було б усе про добродія Ступака? Це ж заступник голови 1-го Всеукраїнського З'їзду на Далекому Сході, тут у Микольському, в червні 1917 року. А цей З'їзд — наша гордість.

— Ну досить про Ступака! — зарепетував він сам. — Хіба ж не всі ми однаково трудимось тут у Микольському? І ви, добродію Шарко, і кожен, хто є зараз . . .

— Гаразд. Про те згодом. А тепер наш „зажди сущий” в нашій „Громаді” Прокіп Левич Лелека. Хоч російська уніформа у нього, та під нею — таке гаряче українське серце, що своїм жаром палить усе довкола . . .

Зареготались.

— Залишився ще Жук, Федір Спиридинович, пильний член Управи, її ліве крило. Опозиція . . .

Жук не перечив. Тим Антін Савич покінчив рекомендації присутніх, пускаючи клуби диму зі своєї люльки.

— А тепер за нами черга! — обізвався Біляк. — Ми, як

знаєте, з галицької України — або, як хочете — з австрійської. Я сам — учитель виділової школи, до полону попав як поручник. Мое ім'я — Святослав, по батькові ми звикли себе не називати, хоч як хочете: тоді Іванович. Мій молодший товариш — Сідловський, по батькові . . .

— Левич — вкинув той.

— Як бачите — сміючись продовжував Біляк, — виходить негіршє, як у вас, дорогі земляки. Дехто нас зове австрійцями, а в тих були б ми: Фріцович, Вільгельмович і їм подібні. Він теж учитель, але гімназії, з Тернополя. Ляйтнант. Який він громадянин у праці, покаже майбутність. А ось наш наймолодший віком і наукою — Юліан Рухлинський. Як?

— Денисович.

— Закінчив гімназію, склав матуру, себто кінцевий іспит зрілості для дальших студій в університеті. Та захопила його війна. Був фронтовим кадетом.

Хвилину мовчанки перервав Лелека. В дуже сердечних словах він привітав галицьких гостей. — Вони — не новина на ґрунті Зеленої України. Галицьких українців мала честь вітати в себе місцева „Громада“ як тільки почалась революція. Вони відісталися з табору полонених, а кількох їх узяло участь у загадному з'їзді і залишили, як у працях пленуму, так і в комісіях, а двох у редакції резолюцій, помітні сліди. Ми вас навчились шанувати за вашу працю і посвяту, за вашу національну зрілість і любов до України. Ми маємо теж вісті з Сибіру, особливо з місць сибірської магістралі, скільки ви поклали труду, щоб помогти місцевим українцям і організаціям в їх національно-революційній роботі. Ми певні, що і ви нам тут поможете в нашій нелегкій діяльності.

Микольчани похитували головами. Мовляв — усе те правда.

— Ми дуже горді на те — сказав тоді Сідловський, — що наші країни встигли вже заслужитись для українського національного відродження на Сибірі, і тут на Зеленому Клині, і що нашли вони признання з вашого боку. Це велике щастя в нашему нещасті, бо попавши в російську неволю, ми тільки мріяти могли про те, щоб солдатський штик перестав нас пильнувати і щоб ми стали вільними з усіми правами й обов'язками вільного українця. Ми радо поможемо вам у праці і свідомі того, що де галицький українець є, там перше його бажання причинитись до посилення національної справи, якої завершенням є державна незалежність України.

В кімнату ввійшов ще один мужчина у формі поштовика і одна жінка.

Шарко представив: — Моя дружина, Марія Василівна.

Галицькі гості галантно зірвались з крісел і привіталися.

— А цей добродій — Мазуренко Пилип Федотович. Наша турбота. Він досі федераліст, коли йдеться про Україну.

— Та ну вам, Антін Савич! Хіба ж усі мусять обов'язково так думати, як ви? Федералістів більше, ніж самостійників, серед наших членів.

— Є, є такі. Ось Сумраков, Благодар та може ще кількох більше...

— Пробачте, щановне товариство! — відізвався з кута ста-рий Журченко. — Я хочу нагадати, що галичани не тільки в революції до нас пристали. Адже Андрій Тимішевич Клюк з нами ще напочатку 1915 року.

— Так, це правда — потвердив його син. — Йому вдалося звільнитись із табору полонених і піти тут у жіночу гімназію вчителювати. Він сам історик, знає російську мову, а такого саме потребували.

— Ну й нам з цим добре вийшло. Добродій Клюк дав уже досі цикл доповідей з історії України, й авдиторія чимален'ка була! — додав Ступак. — А й на З'їзді хороша поміч була з нього. Особливо, коли полонені в таборі дістали по шапці від своєї влади.

— Вам слід знати, панове, — завважив Лелека, — що тут у Микольськ-Уссурійську (так, Микольськ, а не Нікольськ), наша революція почалась. Перший З'їзд — це були 4 дні духового під-йому. Він і започаткував роботу, яка зараз широко розгорнулась. А потім треба сказати, що ми себе на ньому побачили. Ми знаємо тепер, що маємо скрізь наших людей. Не тільки по селях, не тільки серед учителів і кооператорів, але й у військових частинах, у земствах, на залізниці, на пошті, в торгівлі і в різних підприємствах. І ми, як на перший почин, не були надто скромні. Ми за-жадали нац.-територіальної автономії, війська, школ, ще дечого. Перші два з'їзди були духовим батьком існуючого сьогодні нашого центру для Зеленої України: „Далекосхідної Української Ради” і її Секретаріату.

— Не думайте — сказав Шарко, — що вся „українськість” Микольська лише з березня місяця і що всі ми „мартовські українці”! В нас ще й до війни йшла робота, хоч здебільша таємно. Царський уряд не тільки в Україні, але скрізь боявся сепаратизму. В найкращому разі ми могли дістати дозвіл на якусь театральну виставу і тоді, серед глядачів, мали ми навіть декого з достойників місцевої адміністрації. Бо назагал усім подобались українські костюми, танці і співи. Та ми хитрували і робили те, що було треба під різними видами. Ось так власне з Микольська плила організовано українська преса і книжка, не тільки в нашій окрузі, але й на терені цілого Зеленого Клину. Цей розподільчий склад провадив Ткалич. У Микольську основано ще в 1910 р.

„Просвіту” і пробували її втримати при житті навіть всупереч забороні. Тут гуртувалить до майбутньої громадської праці не тільки студенти з Владивостока, але й студенти-гірники з далекого Томська та й середньошкільна молодь. Коли треба було поїхати комусь в Монастирище чи в інше село Округи, а то й далі, то за охочими не довелось довго шукати. І дарма, що око пристава було тоді чуйне, зокрема на діяльність українців. Неодного тоді викликали в „присутствіє”, та завжди вдавалось викрутитися.

Розмова доходила до кінця, бо дехто вже піднісся з крісла.

— Ми й не думали, що влаштуєте нам таке свято, таке привітання і що довідаємося стільки прекрасних речей! — сказав Рухлинський. — Це направду глибоко-зворушливе.

Почали прощатися. Лелека пошкодував, що така розмова не відбулася прилюдно, з участю багатьох членів „Громади”. Але зате майже весь провід був сьогодні тут, та ще бодай один далекий гість — Павло Павлович. І він це оповість у своїй Григорівці.

Марія Антонівна просила галицьких гостей випити з нею та з чоловіком чай, але всі відмовились. Була вже пізня година, а до табору не близько.

— Заходьте частіше! Не забувайте! — говорили їм на прощання.

НЕ ДАЛІ, як уже наступного дня, в неділю, майже весь гурт їх готувався „до наступу” на „Раду”. Чепурились, чистились, підспіували весело та галасували, як недолітки-пустуни. Пізнім пополуднем рушили в місто. Навіть Владко Сапюк не відстав, дармащо обіцяв своїй Дуні прийти і в неділю. Поділились на групи, щоби не звертати на себе уваги.

Хоч вітер люто дихав і крутив щораз то нового млинка снігом, у душі немов розцвіла пуп’янкова молодість.

— Яка щаслива є вільна людина! — крикнув у захваті Юліян, коли між хатами сніговія присіла.

— Так, справді, можна впиватись чаром існування, — додав Святослав.

— Три, чотири а то й п’ять років неволі — дурниця! Надробимо всі втрати! Нема що хнинькати, — продовжав Юліян.

— Ваш вік дозволяє кепкувати задля кількох років на війні чи в бараках сибірських пустель. Мій уже не так.

— Ну, що там! Будете мати про що розказувати дітям і внукам. Побачили чимало світу. А то було б поїхали з Поморян до Львова і назад, от і все, — весело підбадьорював його Віктор.

— Жартуй здоровий. Там у мене жінка, діти і ніякої вістки з дома. Хто зна, що з ними поляки зроблять, ідучи знову з вогнем і мечем на наші землі, — не здавався Біляк.

— Не хвилюйтесь! Там уже давно українська влада, — за-певняв той, хоч у душі його самого сумніви обсидали...

І так дійшли до відомого їм дому і, ввійшовши туди, за-стали вже товаришів з табору і тричі стільки інших: дівчат, жі-нок і мужчин. Щодалі заходив хтось з вулиці і в обох кімнатах ставало тіснувато. Вітались, знайомились, приглядалися. Жарчен-ко, Шарко і Лелека то ділово розмовляли, то осмілювали місцеву молодь, що трохи принишкла, коли з'явились „австрійці”.

— Які ж ви австрійці, коли балакаєте точнісінько, як і ми, — питала білявка Раїса Юліяна.

— А хто вам таке верзе, немов би то ми австрійці? — пи-тає він обурений.

— Ганна Антонівна! — звернулась ця до жінки, яка з ки-мось заговорилася. — Це ж ви сказали, що до нас австрійці прийдуть. А це ж українці! Знайомтесь: Радченкова Ганна Ан-тонівна і...

— Юліян Рухлинський.

На нього подивились двоє чорних очей і всміхнені уста ви-кинули скороговіркою:

— Хіба ж я знаю? Таке мені сказали... — І здвигнула раменами.

— Це помилка, пані. Ми тільки з бувшої австрійської ар-мії, бо галицька Україна належала до Австрії. Але ми україн-ці, — вияснював Юліян.

— Я знаю, добродію. В нас уже таких було двох чи трьох. І ми їх називали між собою австрійцями. Пробачте...

— А в нас котяга вродились, — з дитячою наївністю нараз сказала Раїса.

Ганна Антонівна пирснула сміхом. Сказала: — Чим ви ба-вите кавалера?..

— А мені це подобається, — підкреслив Юліян. — Ми з котяг... (Хотів сказати „з'їдали котлети”, але зарання спинив язика. Бо хіба ж би це було для них зрозуміле, що таке голод, що зі смаком з'їдаєш котів і собак. І докінчив): — маємо велику ра-дість, вони чудово граються...

— Оце так! — підхопила Раїса. — Наші ще не граються, бо їм ще тільки 5 днів. Але я знаю, які вони чудові будуть і вже ті-шусь ними...

І сплеснула руками по-дитячому. А потім встала і кинув-ши: „Вибачте, я зараз”, ... кинулась у кут. Юліян побіг очима за нею і спинився на їй зgrabній фігурці і гарно виточених ніжках. Ганна Антонівна переловила його погляд і сміючись сказала: — Які ж ви ще зелені!..

— А хіба ж ви не молоденька, пані?

— Так, віком молода, але досвідом стара.

— Ви одружені?

— Да, одружена і двоє діток у мене.

— А де ваш чоловік?

— Оцей високий чортяга...

Юліян побачив недалеко стрункого, гарного мужчину, з чорними кучерями, недбало розкиненими. Він оповідав саме щось веселе дівчинці, що сягала йому до грудей.

— Гарний, — сказав Юліян вголос.

— А хіба ж я некрасива? — спитала зальотно, нібито жартома.

— Ви ще гарніші за нього.

— Бачу, що мужчини скрізь однакові, як у нас, так і у вас. До нього підійшов Лелека.

— Вас потрібно „по ділам”, — сказав до Юліяна і забрав його в кут сусідньої кімнати. Там уже чекав на них Шарко.

— Ходім краще до мене, тут бо розбалакалась „Громада”.

— І пихкаючи свою люльку, повів їх через сіни в кімнату, де не було нікого.

— Сідайте, — попросив господар. А Лелека зразу:

— Ми вас хочемо в писарі взяти. Чи ви згодні для народу потрудитись?

— Я потрудитись і згоден і хочу, — відповів Юліян. — Тільки не знаю, як буде зі мною. Ви знаєте, що нам можна жити поза табором, але треба піdnайти собі роботу...

— Нічого, піdnайдемо, десь вас влаштуємо. В нас, у „Громаді” і в „Раді”, тепер писаря не має. Добродій Лазаренко два місяці вже хворіє.

— Гаразд! — згодився Юліян.

— Оце я розумію! Зразкова громадська дисципліна, — продовжував вдоволений Лелека. — Так давайте, Антін Савич, завтра зробимо засідання, — звернувся до Шарка.

— Можемо. Тільки Ступака не буде. Він, мабуть, не скорше, як через 5 днів повернеться з Гродекова.

Коли повернулись у кімнати „Громади”, там було голосно, як раніш. Юліяна знайомили, з Юліяном говорили і сміялися. А він вже був при громадському пості, на який його саме покликали.

Верталися у похміллі, дарма, що ніодин з них чарки не бачив. Це розгорілісь так їхні душі від зустрічі з рідною стихією.

Чергові дні втягнули Юліяна в ділову роботу. Він майже щоденно бігав у „Громаду” і там втягувався в писарську роботу. Треба було вписати в книги останні протоколи, а перед тим оформити їх стилістично і доповнити скупі нотатки самого голови.

— Кирило Кост'ович захворів, і 8 тижнів писаря бракував-

ло, — оправдувався Шарко, коли передавав Юліянові „чорновики” засідань.

Та Рухлинський залюбки взявся до діла і з глибоким пієтизмом порядкував папери за їх чергою, вчитувався в їх зміст і, користуючись матеріалом, що його усно подав Антін Савич та листуванням з громадянами в терені і з У. Далеко-Східним Секретаріатом, відтворював перебіги засідань з секретарським хистом. Він навіть був трохи невдоволений, коли саме в той час з'являлась пані Радченко, що завідувала книжками досить великої бібліотеки „Просвіти” і починала причіпливу розмову. (Хоч Рухлинському приємно робилося від її теплих, кокетерійних очей. Але хай би пізніше, коли він впорається з ділом...). А тут ще на біду Ганна Антонівна почала займатись бібліотекою два дні на тиждень, нібито з дбайливості за лад у каталогі.

Зате дружина Шарка, хоч молода, але статечна жінка, була дуже уважна і заходила тільки тоді, коли бажала вгостити Юліяна чаєм та завжди смачним пирогом з рижею, рибою або м'ясом. Це завжди було тоді, коли він кінчав роботу в неприявності Ганни Антонівни.

Вертаючись у табір, Юліян відмахувався в думках від наполегливих і теплих очей пані Радченко і обмірковував справи, що їх зустрічав у протоколах. А торкались вони різних ділянок: освітньої, військової, політичної, громадсько-організаційної і товариського життя. Чимало теж уваги забирало продовжування реєстрації тих українців, що збиралися переселитися в Україну. З обох засідань, як з Окружної Ради, так і з Управи Громади, Юліян виніс добре враження. Він радів, що в часах посиленіх партійних різниць громадський провід стояв на твердих національних позиціях, які нічим не відрізнялися від таких же позицій Рухлинського чи його товаришів з табору.

При тъмняному свіtlі ламп у таборі збивались вони кожного вечора у тісний гурт і вели довгі балачки, ділились вістями, а нераз, бувало, сперечались. В ці дні можна було хвилюватись: безумовна капітуляція Австрії, втеча кайзера Вільгельма до Голландії, революція в Німеччині... А що найбільше їх стрясло — це було повстання проти гетьмана Скоропадського. Цю вістку, яка походила з большевицьких джерел, приніс одного вечора Юліян з „Громади” і була виявилась правдивою, хоч лишалося нез’ясованим — які сили діють у повстанні і наскільки це український зрив. В два дні пізніше прийшла вістка (нібито зі Львова, через чужі агенції), що за Львів ідуть завзяті бої з поляками. А день чи два пізніше знову новина:

— Колчак проголошений „вєрховним правителем всія Росії”! Омськ — тимчасова його столиця.

Це були нові факти, що хвилювали ліві елементи в Сибі-

рі і підбадьорували елементи реакційні. Але — яке ж воно було маловажне для них, що душою й думками витали біля Києва і Львова!

— Не хвилюйтесь передчасно. Почекаймо точніших вісток, — говорили в „Громаді” Жарченко, Шарко, Лелека, втихомирюючи занадто велике бідкання. — Україна виявила свою живучість і вже ніхто не зуміє її зломити.

З тим погоджувались, а все таки сумували...

Зустрічі з людьми, що віднайшли батьківщину, і громадська робота дали Юліанові багато приємних хвилин. І хоч у думках та в розмовах він часто навертався до подій на українських землях в Європі, зокрема непокоївся Львовом і ріднею, проте встиг уже вrostи в місцевий ґрунт і перейнятись турботами і рadoщами українського життя на Зеленому Клині.

Так добігав рік 1918, як увечорі, коли він готовився іти в табір і саме прощався з Шарками, прибіг Журченко і спинив його.

— В мене важлива справа. Є можливість влаштуватись на працю. Щоправда... (тут він замнявся) це робота, яка вам би в інший час не підходила б. Але зараз такі умовини... Ніде праці немає.

— Говоріть просто, мене не злякає.

— Це таке: в садибі біля Зеленого Острова потрібно кухаря і ще одну людину, мабуть, прибирати. Власничкою садиби є Ельза Павлівна Ольсен, старша дама, вдовиця. З нею там ще й інші живуть. Вона звернулась через моого знайомого, щоб поручити когось з полонених-українців. Якщо ви хотіли б...

— Дуже охоче! — крикнув, зрадівши, Юліян. — Куховарити, щоправда, не потраплю. Але на „лакея” пишусь. На кухаря піде, мабуть, Дрималик...

— Диригент? — спитав Журченко.

— Так! Він сам. Він варить добре. Ним будуть задоволені.

— Там вам буде непогано, — завважив Шарко. — Ми знаємо цю садибу, бо туди заходить від нас добродій Клюк.

— Він там сватається, — докинула Шарчиха. — Глядіть, щоб йому не перебили, — погрозила сміючись.

Всі посміялись. Журченко об'яснив Юліанові, як іти до садиби. Прохав зайти до нього, повечеряти, але йому було спішно понести цю вістку Дрималикові. Закутавшись від холоду, поніс скляний дзенькіт своїх кроків в заморожену ніч.

В САДИБІ БІЛЯ ЗЕЛЕНОГО ОСТРОВА

ТРАПИТИ БУЛО легко. В середмісті універсальний магазин Кунст і Альберс, трохи далі за ним — грецька кондиторська і зараз за нею скочується вуличка до річки. Перед нею, ліворуч, двоповерховий будиночок, що вирізнявся від інших.

— Патриціївська вілла... — завважив Юліян.

Він і Анатоль ввійшли в браму на просторе подвір'я. Там вистрибом гнав на них собака, гавкаючи глибоким басом. Вони спинились, але в цьому менті почули за собою чоловічий голос.

— Не бійтесь. Рольф — мирне соторіння. Ідіть, куди направились.

Вони оглянулись. На східцях партерового осібняка стояв літній вже панок солідної форми.

— Ми до пані Ольсен — сказав Дрималик.

— Ідіть в оті двері. Це „чорний вхід”, але туди вони ходять. — Показав рукою і вони пішли у великий будинок.

Через напівтемні сіни дістались у кухню. Посеред неї, роззявивши рота і вирячивши очі, стояв китаєць.

— Ми до пані Ольсен, — повторив Анатоль.

— Аа, мадама, мадама... Хорошо... Січас... — І побіг кудись.

Через кілька хвилин з'явилась старша, росла дама і, пильно ім приглядуючись, почала розмову російською мовою.

— Вас, значить, рекомендує „Українська Рада”, — сказала після короткого вступу Анатоля. — Добре. Можете залишитись. Мені потрібно одного з вас до кухні, а другого — наводити чистоту, подавати до столу, ну і в кухні помагати, якщо треба. Думаю, що ви, як приятелі, погодитесь у поділі праці. Тут ваша кімната, поруч з кімнатою китайця.

Пані Ольсен відкрила вузькі двері і вони побачили два ліжка, столик і крісло.

— Заробляти в грошах майже не будете, бо звісно вам, яка ціна тепер грошам, — продовжувала власничка дому. — Але все ж таки житимете набагато краще, ніж у таборі. Істи буде-

те те, що один із вас нам і вам зварить... А пропо': хто з вас кухарить? — спітала вона, стараючись роз'яснити своє суворе лице усмішкою і тим, мабуть, осмілити обох хлопців, що весь час стояли по-військовому „на-струнко”.

— Я, — поспішив Анатоль з відповіддю. — Два роки я був кухарем в офіцерській мензі в Будапешті.

— Чи зумієте теж жіночий смак вдоволити?

Це питання було поставлене з додатком кокетерії, що в цеї старшої пані навіть непогано вийшло.

— Постараюся. — I вони обидва посміхнулись.

— Ну глядіть! — Погрозила пальцем. — А то ми, жінки, вередливі. І нас тут чимало! ... А як вас кликати?

Дрималик назвав своє перше ім'я і Рухлинський також своє.

— Гарні в вас імена. Отже, Анатолю, — розпалите вогонь під кухнею і візьметесь готовити обід. М'ясо дастъ вам „ходя” (тут вказала на китайця), також ярину і картоплю. Осіб у нас сідає до столу шість, нераз сім. Сьогодні виїмково чотири. Цим разом даю вам повну свободу зварити обід, який вам до вподоби... А ви, Юліяне, візьмете відро з водою, щітку й ганчірку, — все те дастъ вам китаець, — і підете нагору чистити підлоги в кімнатах. Тут, внизу, живе мировий суддя з родиною, Рудіков, і вони собі самі порядкують. До вас належить цілий верх і сходи, а внизу — лазничка, передпокій і коридор... Мене кличте Ельза Павлівна. Зі мною живе пасербиця, Ніна Георгієвна. Вона поїхала тепер до брата, до Хабаровська, і повернеться через п'ять днів. Нагорі, у двох кімнатах, живуть ще полковник Коршунов з дружиною, Юлією Самсонівною. Він теж поїхав з Ніною. Незабаром пізнаєтесь з усіми моїми мешканцями. Це, мабуть, і все, що вам треба покищо знати.

Ельза Павлівна відійшла з невдаваною достойністю, загорнула в свій ранній теплий халатик.

— Обід мусить бути готовий на годину третю, — кинула ще на відхідне.

Юліян і Анатоль встигли тільки обмінятись поглядами, в яких містився однозгідний запит: і що ти на це? Бо старий китаець уже їх тягнув, щоб показати, де що лежить чи стоїть, де найти дрова, вугілля, відро, щітку і все, що потрібне було до не-гайнії роботи.

Юліян набрав у відро води в лазничці та поліз кругими східцями на 2-ий поверх. Двері були відчинені тільки до ідалні. І перше, на чому він спинив очі, був образ над розкішним буфетом.

О, яким же теплом загрілось у цю мить його серце! Це ж була Тіціяна „Лявінія”, майже достату така, яка висіла в ідалні його батьків у Львові. Всі діти в хаті любили цю гарну паню з діядемом і перлами, що високо тримає тацу, повну овочів і квітів.

— Мій Львів, моя Лявінія... — шепнув Юліян. І зніяковів. У дверях дальшої кімнати станула несподівано пані дому. Він уявив собі, як смішно мусів виглядати, задивлений в архітектурі Тіціана, тримаючи в одній руці відро, а в другій ганчірку і щітку.

Але Ельза Павлівна не могла збагнути дійсної причини того, а він не призвався. Випадково почув пізніше, як вона сказала до Юлії Самсонівни:

— От простачки собі вони. Молодший, як прийшов у кімнати ранком, то оставлів. Ну що ж: просто з касарні попав у сальони. А зрештою, мабуть, і вдома не бачив нічого, крім сільської хати...

Та це було другого дня. Тепер вона стала лагідно навчати, що і як порядкувати в кімнатах. Перш за все треба стерти порох, а потім мити підлогу. Раз у тиждень треба витріпати килими. Китаєць поможе знести їх на двір і принести з поворотом. Це тягар, одному непосильний. Вона повела його ще й по інших кімнатах. Скрізь було притульно й тепло: м'які меблі, килими на долівках і на стінах, кафлеві печі або комінки, портьєри на вікнах і дверях.

— Палення в печах до вас не належить. Це робота китайця, — зазначила домовласниця.

В кабінеті над важким бюрком висів монументальний портрет мужчина, що міцно нагадував Бісмарка.

— Це мій покійний чоловік, — сказала дама з ноткою сентименту.

— Давно помер? — спитав Юліян.

— Як тільки війна розпочалась. Серце.

З-пода скла великої шафи виглядали кольорові хребти книжок. — Буде звідки черпати лектуру в довгі зимові вечори, — подумав він, — хай тільки вдомовиться у цій садибі...

Коли знову ввійшли в їдалню, Рухлинський розгледів, що її виряд був справді багатий. Соняшне проміння, що вливалось у цю хвилину через вікна, грало веселкою у кришталях, що ними заставлені були обидва буфети, великий і малий, та на різьблено-му склі лямпи-павука, що широко звисала зі стелі.

Зате спальня Ельзи Павлівни була „спартанська”, не тільки скромністю меблів, але й пронизливим холодом.

— Тут непалено, — здивовано завважив Юліян.

— Так. Тут ніколи не палиться. Я можу спати тільки в холодній хаті...

Рухлинський взяв щітку і хотів почати працю, але власниця спинила його.

— Ще хвилинка. Вже вам покажу усі кімнати. Ось тут санктуарій Ніни. Тут найдете шматок Японії.

На стінах висіли типові японські картини, деякі в рамках, а деякі без, мальовані на шовку і завішені на барвистих шнурочках. Також параван, що ніжно обгортав ліжко, був у японському стилі. В куті стояло маленьке бюрко, а біля нього поличка з безліччю книжок і шафа теж з ними.

— Хто така Ніна Георгієвна — я вже знаю, але чому вона так любить Японію? — спитав з подивом Юліян.

— Перша дружина моого мужа була японка, — відповіла холодно пані Ольсен.

Вони вийшли, і хазяйка застукала в сусідні двері.

— Юлія Самсонівна, — сказала вона до оглядної гарненької дамочки, що зустріла їх на порозі. — Ви знаєте, що ми з австрійських пленних виписали двох хлопців сюди на прислугу. Вони й зголосились сьогодні. Оце молодший Юліян. Він прибратимиме також ваші кімнати. Дозволите, що покажу йому їх і дайте завжди вільний вступ.

— „Канешно, канешно”, — Ельза Павлівна. — Насправді, то я вже сьогодні помила, так що в мене може „молодий чоловік” починати щойно завтра.

Юліян запримітив зразу, наскільки біdnіша була обстановка оцих двох кімнат. А втім — усе було чепурне і навіть грацізне, включно з Юлією Самсонівною.

— Тепер ви вже знаєте все, що вам потрібне, і можете починати вашу працю, — сказала Ельза Павлівна, коли знову найшлися у їдалні. — Порохи я вже сьогодні постирала. Килимів, крім суботи, не знімайте, а тільки підніміть, де можна. Коли долівка просохне, тоді покладіть їх знову.

Після того пані збігла вниз, а Юліян взявся до праці. Зміняючи воду в лазничці,чув як у кухні хазяйка втручалась в обідове діло, не вважаючи на заповіджений самостійний дебют Толька.

— Не буде легкий хліб — це куховарення, — сказав він Юліянові, коли цей, після вичищення долівок, з'явився знову в кухні.

— І я таке думаю про мою роботу. Сорочка прилипла. Там гаряче. Нема що передягнути.

— Увечері мусимо принести наші речі.

Але до вечора було ще далеко. Тепло з кухні огріло їх кімнатку. Біdnенька вона і непривітна, але краще, ніж у таборі. Юліян вимив вікно, стіл, крісло і долівку і запевнив Дрималика, що ім буде тут незле.

Обід пройшов складно. До столу засіли ще: Віктор Іванович Старков, з яким вони зустрілись уже вранці, і дряхлий старик Густав Оскарович Лянге. Він жив у другому осібняку, невелич-

кому домуку в другому куті двору і його треба було завжди кликати до обіду й до вечері.

Цього ж дня вони до вечері не чекали. Помили посуд з обіду і пішли до табору.

А там... Скільки жартів та сміху було, коли вони здавали звіт тільки з одного дня. Віктор запевняв, що загостить до них, щоб приглянутись у садибі жінкам, яким Юліан, нібито, „нічний посуд чистити”. Зібрали все своє манаття, навантажили на стару скриню, що з неї гейби санки змайстрували, і з трудом дотягнули її по кучугурах пухкого снігу до вулиці, де шлях був уже протоптаний і рівний.

Рольфа на подвір'ї зустрічали вже як знайомого і він уже не сердився на них так дуже. Гарячий чай і тепла кімнатка покінчила день, що запестрився в дотеперішній сіризні, неменше від зустрічей в „Громаді”.

Ранком прокинулись у добрих настроях. Програма дня була їм відома. Обидва вже знали, як братись до діла. — „Головне, що знаю...” — сказав Юліан — „...як самовар поставити”, — сміючись вскочив в його слова Анатоль. Бо цього знання не мав ще вчора, нагріваючи самовар жаринками, поки хазяйка не пояснила і трубу в димар не всадила.

Та головне сьогодні показалось зовсім щось інше. Це була субота, а Ельза Павлівна походила з прибалтійських німців. Отож і взялася вона з німецькою докладністю до генеральних порядків, командуючи Рухлинським і китайцем до „семи потів”. Треба було знімати важкі котари і разом з килимами тріпати на дворі та чистити їх сухим снігом. А потім під її оком старанно скрізь вимишувати і знову все завісити і розклести. Розболілась спина в Юліана цього ж дня. А втім, увечорі, коли Дрималик награвав щось на скрипці, він бадьо приспівував і вірив, що не завжди буде воно так тяжко.

І справді. Наступний день, неділя, була для Юліана зовсім легка. Подати до обіду, прибрати зі стола й Анатолеві помогти в роботі. А зате під вечір виїмково обидвом (це мадам Ольсен підкреслила) можна було піти в „Громаду”. В майбутньому, — сказала вона, — один із них в неділю мусить залишатись, зате матиме вихідний день у тижні.

— Скажи, Тольку: чи бракує тобі чогось до щастя? — питав його жартома Юліан, коли йшли засніженими вулицями.

— Не знаю, чи тебе ті щітки і відра геть утуманили, — чогось люто відгризся той. — Та це не скаламутило їх погідного настрою.

В ДОМІВЦІ ЗАСТАЛИ вже гурт людей, головно молоді. Дрималик проголосив запис до мішаного хору. Його чорна боро-

да і лиса голова подобались, і дівчата переморгувались. Хутко мав він уписаних десяток прізвищ.

— Хор буде здоровий! — запевнював Шарко, пихкаючи задоволено люльку. І він подав ще другий десяток осіб, яких не було, а в яких є голос і охота співати. Анатоль пильно нотував їх усіх і заповів на четвер співанку.

Ввечорі, коли в обох кімнатах ішли голосні балачки, Рухлинський засів з „батьками Громади” у мешканні Шарків. Читали листи з Владивостоку, що їх написав секретар освіти У. Дал.-Східнього Секретаріату, натискаючи, щоб відновлено навчання в школі. Довгі заходи, щоб дістати для українців одну з міських шкіл у Микольську, не повелись, як і не вдалась інтервенція з Владивостоку.

— Доведеться справу наладнати знову порядком громадської ініціативи, — заявив Журченко.

— Мабуть, інакше діла не буде, — підтримав його Лелека. — А згоріти воно ніяк не може. Давайте — натиснім на чепіги, робімо школу... — І рішили переговорити з Пилипюком, в якого був підходящий будинок, тільки треба ремонт перевести. — Переведемо, — погодились усі, і Юліян вніс до протоколу, що школа швидко буде.

— Покладіть тепер перо, пане писарю, — сказав голова, — бо справа, про яку говоритимемо, не піде в протокол. — І витримавши павзу, продовжував: — наші переговори з японцями йдуть далі...

Юліян насторожився. Це було щось дуже цікаве.

— Ми, як знаєте, — говорив голова, — не зобов'язались досі до нічого. Ми тільки провінція. Центр є у Владивостоці. Слухаємо тільки, чого японці від нас хочуть — і це все. На вівторок знову кличуть. У штаб поїдуть Моринюк, Клюк, а на третього чи не з'їздити б вам, Прокіп Левич?

— Ні, ні, — затріпав руками Лелека. — Ні я, ні ніхто з управи. Взагалі — я проти цих розмов. Для них немає в нас ніякого мандату. Уявіть собі, коли б у кожній місцевості почалися б такі балачки? Японці хитрі. Вони хочуть нашупувати нас по всіх місцях. А в нас є свій уряд. Будь ласка, договорюйтесь з ним, панове японці, як чогось вам від нас треба...

— Ми саме так і ставимо справу. Але цим разом ще підемо. Відмовлятись не слід, коли вже дали згоду. Хай тамті вдвох йдуть.

З других кімнат неслася гутірка, лунали співи і сміх. Юліянові цікаво було теж там побувати, але ще цікавіше було тут.

— Ну, а тепер ідіть з дівчатами жартувати, добродію Рухлинський!.. — підморгував Лелека. — Звертаючись до голови, спітив: — так кінець нарадам? Усі встали, а Журченко вхопив

Юліана під рам'я і повів у ті кімнати, де життя виявляло свою пружність і розмах.

Юліан зразу помітив, що зближення полонених з жіноцтвом Далекого Сходу не потребувало режисерів. Воно само наладналося і то не тільки силою гравітації, як це було на Мадярщині, в Чехії чи в Босні, коли тільки вони залиялись до дівчат для дівчат. Тут єднала теж спільна мова, спільна пісня, дармащо виростали вони в інших умовинах.

— Ні, це не може бути! Це хіба анекдота! — зі сміхом перечила якась чорнявка Вікторові, і цей покликав Юліана на підтримку.

Справа була в тому, що панна Дуня ніяк не хотіла повірити Сідовському, що в Галичині, як і в цілій Австрії, дівчата ходять у товаристві когось з родини, коли захочуть піти кудись для розваги.

— Хіба їм що? — питалась наївненько Дуня.

І тоді Юліан став розказувати, як він ходив у школу танців у Львові. Він не танцював, йому ж було тільки 13 років, а дивився, як училися танців його дві сестри. Довкола залі стояли попід стінами крісла і на них обов'язково сиділи також мами, не раз батьки, пильнуючи дочек. Біля мами він приютився і не раз засинав, коли було нецікаво. Тоді до хати йшли разом, хоч молоді паничі проводжали панянок додому.

І коли він показував, як він з матусею вдвох куняли на кріслах, то й інші дівчата поцікавились і заливалися сміхом разом із Дунею. Аж нарешті одна сказала:

— Ми сміємось, а насправді то повинні пожаліти дівчат в Австрії, що вони в такій неволі.

Дівчата, як змовлені, споважніли, а одна каже:

— Коли перша можливість появиться, пропоную вислати дівчатам у Галичині наше співчуття і запевнення в підтримці для добуття рівних прав з хлопцями.

— Да, да!.. задакали дівчата. Та тут спинив їх Кулик заввагою, що це так колись було, а тепер, після війни, напевно змінилось. Дівчата з полегкістю зідхнули, а Кулик оповів їм, що в Усусусах було з самого початку війни теж кілька дівчат і що вже до війни емансидація жінок зробила і там деякі поступи.

— А ви б нам розповіли дещо, хто ті Усусуси і про цю емансидацію, — прохала Дуня, і „кавалери” погодились.

— Подбаемо про доповідь для молоді, — сказав Віктор, — але подбайте, щоб її було багато!

Дівчата обіцяли.

— Дві цікаві теми піддали нам для доповідей, — думав Юліан, заглядаючи в другу кімнату. Там в одному куті зосере-

дився гурт біля пані Радченко, що саме добирала артистів для задуманих вистав.

— Яку п'есу ставите? — спитав її Юліян.

— „Зілля Королевич”. Може б ви так погодились єврейчика на сцені заграти? — запропонувала йому пані Радченко. — Ви не думайте, що це собі будьщо. Цей єврейчик під кінець амант, амант в обіймах жінки. Чуєте? — красивої, палкої... — декламувала з патосом.

— Це приємні обняття голодної від кохання жінки, як казав мені мій дідо, але думаю хіба... — відмовлявся Юліян. Але Ганна Антонівна взяла його на глум:

— Глядіть на цю непорочність! Дідо йому говорив... А сам уже салдатом пів світу перешов.

Усі сміялися.

Тут вмішалися місцеві хлопці. Один пропонує Лободу, другий — Кучеренка, та Ганна Антонівна заперечила: Вони обидва в другій п'есі виступлять.

— Хіба ви дві п'еси зразу ставите? — спитав хтось.

— Так. „Зілля Королевич” має одну тільки дію. Я задумала додати до нього дивертисмент, але нашого славного гармоніста забрали още в салдати.

— Кого? Павлика? — жахнулась Раїса.

— Да, цього ж Павлика. — Пані Радченко встала і підійшла до шафи.

— Давайте, хто яких книжок хоче сьогодні? Мені вже треба йти...

Молодь кинулась до неї. Юліян почав розглядатись за Тольком. Щойно пригадав, що не бачив його вже тоді, коли вернувся з засідання.

Анатоль сидів і розписував ноти для хору, коли Юліян повернувся до хати. В нього був діловий настрій. Він щораз то нащупував якусь струну скрипки, підбираючи і контроюючи написану нотку. Юліян і не пробував йому перебивати. Він з'їв де-що з кухні, положився на ліжко і віддався своїм думкам.

Іх було чимало. Чого японцям треба від українців? Який йому реферат підготовляти? Чи справді не пробувати хисту для сцени? А хто ця гарна, палка партнерка Зіллі? Чи не сама ж це пані Радченко? Яке відношення Раїси до Павлика? — ось такі думки-питання нуртували в голові.

І заснув з тим, що Раїса — чепурненька дівчина, але ще зовсім дитина...

Початок тижня позначився невеличкою подією. Ельза Павлівна забрала в них документи, щоб зголосити їх у поліційному бюрі.

Повернувшись з міста, зразу накинулась із докорами, але в теплому тоні.

— Чого ж ви мені не сказали, що ви офіцери? Я ж нічого не знала. Тепер мені ніяково. Хіба так можна?

— Ну що ж? — здивгнув раменами Дрималик. — Ви ж нас не питали... Зрештою, це не має ніякого відношення до нашої роботи. Ми її виконуємо не гірше простих салдат.

— Ні, напевно ні! — заперечила живо хазяйка. — Ви стаєтесь. Оба дбайливі, роботящи і дуже чисті. Але мені вас жаль, а потім — як мені приказувати вам, коли ви звички самі приказувати?

— Хай вас це не турбує, — зазначив Юліян. — Забудьте і просимо не говорити про це ні кому.

Але Ельза Павлівна не була б жінкою, якби не оповіла того Юлії Самсонівні ще до обіду. Це позначилось у поведінці, яка стала ласкавіша і тепліша.

З ХАБАРОВСЬКА повернулись полк. Коршунов і Ніна. У перших днях була з обидвох сторін холодна стриманість.

Полковник мав високу, дебелу фігуру і в кожному його порусі піznати було вояка, твердого в ході, міцного в голосі, що привик до командування. Своїм віком занадто відбігав від своєї дружини. Ніна була худонька, середнього росту, з доволі виразними слідами мішаної раси. Та це зовнішнє успадкування по матері-японці нітрохи не вражало. Навпаки: додавало їй орієнタルного чару. Краска очей, їх уклад та волосся не сперечалися з рештою цілості, притаманною білій расі, хоч не гармонізували так, як того хотів би расолог.

Швидко всі домашні зжились з обома полоненими. Вже чергового дня Ніна похвалилась Юліянові своєю книгоzбірнею. І дійсно, коли відчинила шафу, то було чим розкошувати. Клясики і новітні письменники, до сучасних включно, займали кілька полиць в систематичній черзі. Усе, що дало людство найзамітнішого в красному письменстві, либо нь можна було знайти на цих поличках. Був і Шевченко.

— Це дарунок від моого друга, а вашого земляка, — сказала Ніна. — Ми нераз разом його читаємо, і Андрій Тимішович вияснює мені те, чого не розумію.

Позатим усе було в одній з трьох мов, якими володіла ця молода дамочка. А втім англійська мова переважала російську і японську. Це й завважив Юліян.

— Я найбільше люблю англійську мову. Вчу її в гімназії. Знаю її з дитинства. В мене була бонна, міс Рунгілд. Прекрасна людина. Ох, Юліяне, ви не знаєте, як можна прив'язатись до своєї бонни! Вона не вміла іншої мови, лише англійську, і то чи-

сту, як джерельна вода, не таку, як тут в Азії говорить усе морське побережжя. Вона вже померла. Сім років тому виїхала в Англію і не доїхала. Смерть заскочила її на пароплаві.

Очі скаламутили дві сльозинки.

— Мені було всього 10 років, як я вже Шекспіра читала в оригіналі. — І поквапно додала: — Я знаю, що ви офіцери, отож люди з освітою. Через те заживе говорити про те, хто такий Шекспір.

Юліян не багато міг сказати про цього величного духа. Знав дещо з перекладів з гімназії. Він слухав уважно Ніни, що з хистом доброго викладача з одушевленням говорила про те, що її в Шекспіра чарує.

І тільки тоді, коли вона спинилася, скінчивши чи ніби шукаючи чогось у головці, Юліян схаменувся, що в його руках щітка, а біля ніг відро з водою. Він зніяковів. Вдячним поглядом подивився на Ніну і хотів починати роботу, але вона йому перебила:

— Ви залишіть це в мене. Я тут сама упорядкую. Я завжди сама це роблю, коли не йду в школу. Воно мені по звичці.

Юліян пробував перечити, але вона не поступалась. Мусів погодитись. Та поки вийшов, спитав:

— Чи ваша мати давно померла?

— Вона не померла. Вона живе в Кіото, в Японії. Вона ще не стара й бадьора.

„Значить, покійний Ольсен розвівся”, — думав Рухлинський, збігаючи надолину.

У кухні він уперше стрінув Лену, одиноку доньку Рудикових, що мешкали в партері, або — як вони говорили — „на першому етажі”. Досі тільки її мати заходила в кухню, коли її не хотілось розпалювати кухонки. І судя бувало перескочить через кухню, втікаючи тайком від жінки, щоб пограти в карти і „наступити” на чарку. Зрештою, вони ходили „парадним входом”, що був їм найближчий.

— Добрий день, — сказав Юліян.

Лена відповіла на привітання, але очей не відірвала від сковородки, на якій щось смажила, і не сказала більше ні слова. Швидко виїгла з кухні, немов настрашена, що опинилася в ній сама з двома „салдатами”, та й ще з ворожої армії.

— Гарненька бестійка, але чому така полохлива? — здивувався Юліян.

— Чудак вона! — сміючись каже Дрималик. — До мене теж не обізвалась словом, лише „добре утро” промовила.

— А може в неї щось не до ладу? Чи завважив ти, яка завжди сумна судіха, така, немов би мерлець лежав в їх хаті. Здається — ось-ось зарідає.

— Господь відає, яке в них там життя. Їх майже не чути й не видно.

Пізніше, за обідом, Только сказав Юліянові:

— Ми говорили рано про Рудкових. Отож пізніше була в кухні судіха і оповідала, що Лена на санітарному курсі і що піде на фронт, як тільки курс закінчиться. „Одну доньку доховались і ця нас кинути хоче”, — нарікала. Страшна, мовляв, патріотка і в Колчакові бачить усе спасіння Росії . . .

— Раз вона така, то хай іде. Я тепер розумію її поведінку з нами. Австрійці, та й ще українці! Подумай: подвійні вороги Росії. Ти думаєш, Только, що ми дуже по душі Коршуно-вим чи Старкові? Старорежимники, єдинонеділимці, а тут під бік оці страшні „сепаратісти” влізли.

— Ну, та ми бодай у кухні. Денщиками — то й „хахли” можуть бути, — сміявся Дрималик, трясучи своєю виплеканою бородою. — Але як там їм сидиться з Клюком? Андрій Тимішович не в тім’я битий, до того ж історик, напевно добре аргументує, коли згадають у розмові Україну.

— А де він є, цей легендарний жених? — зацікавився Юліян. — Я його ще не бачив.

— Сказала мені Ніна, що він виїхав до Владивостоку. Збирає матеріали по бібліотеках і архівах. Він „Історію України” пише. Для школі ніби . . .

— Молодчина! А коли він з’явиться?

— Мабуть, на Різдво приїде. В них тепер „канікули” в школі. Вони вчать у тій самій гімназії.

— Ніна буде чудовою дружиною, непохитним приятелем, — сказав Юліян. — Її варто привезти до Європи, хоч би як екзотику. А потім — вона зможе віддати велику прислугоу в дипломатичній службі Україні. Уявити собі: перфектно знає англійськи мову, ба що більше — японську! Я не знаю, чи є в світі українці, що знають японську мову в письмі і в слові. Га? Ну скажи . . . — налягав на Толька.

— Так. Це очевидне. Але вона мені не подобається. То значить — як жінка. Я не люблю квітів у „гербаріях”. Вони без життєвих соків. Не запашні і крихкі. А вона мені так виглядає: суха, флегматичка, завжди поважна. Ні! Це не мій тип. Вона на інтелект може впливати, може імпонувати, але не на почуття. Бодай — не на мої. А в подружжі, мій приятелю, це справа не маловажна. Ти молокосос і цього не знаєш. З цього починаються родинні трагедії . . .

— Я рисую тобі Дульцинею, — перервав йому Юліян, — чудовий поетичний образ жінки-симпатії Дон-Кіхота, а тобі перед очима здоровезна дівка зі села, яким одушевлявся Санчо Панса. Твій тип — це жінка з образів Рубенса, повнотіла, пов-

ногруда. В нас, українців, це біда, що занадто любуємося в рубенсівських типах, дивимось тільки на „плоть грішну”. Навіть коли з Відня чи з іншого світового центру привіз наш брат собі жінку, то в неї „повна пазуха”. Зате в соціальному й інтелектуальному розумінні — нуля: швачка, помивачка, продавачка. Ось і все... Тому в нас і зв'язків з чужинцями як кіт наплакав. Тоді коли наші сусіди споріднені з різними колами, до аристократії родової або духової включчю, то ми тримаємося з „пролетаріятом” і то тим безголосим. Та чи Ніна завжди буде худенька? Адже тепер вона на твоїх харчах! А ти „пацятко”. Для нас до кави сметанку збираєш, а нагору даєш збиране молочко...

— Трохи не так, — усміхнувся Только. — Збираного молока не даю, а потім — для Ніни, коли після канікул вчасно їстиме сніданок, то найдеться все, що тільки маємо найкраще. Вона добра дівчина.

— Ну, бачиш, — зрадів Рухлинський. — Ми ще з неї гідну модельку для Рубенса зробимо... (А Дрималик додав: для Клюка!..) Бо ти досі тільки для хазяйки добрий і вона для тебе дуже ввічлива. Тепер обдумуєте разом різні страви й лакоминки, що їх хочеш дати на Різдвяний стіл. Хазяйка слухає та щоденно бігає з китайцем на базар і зносить всячину, щоб тебе вдоволити.

— Мусиш знати, — відповів Анатоль, — що людське вдovolenня осягає своїх вершин у трьох фазах, залежно від віку. Це кохання, їжа і врешті фізіологічні функції шлункового порядку. Мадам Ольсен є тепер в цій середуцій фазі. Вона любить добре з'їсти, але не хоче при кухні працювати.

— Занадто спрощене твое уявлення людського вдоволення. Воно насправді куди ширше і різноманітніше. А потім — вона ще не поховала надій на одно — хоч і пізнє кохання. Спостерігай, як вона з тобою пробує „кокетувати”, а до інспектора наглядно липне...

— Це тільки притаманне жінкам змагання з невблаганим процесом в'янення. Вона добре знає, що мене не „візьме”, а Старков має біля себе таку запашну квітку, таку...

— Ага! — перервав знову Юліян. — Яким чудом ти досі не згадував про неї? Тільки випадково я підгледів цю загадкову секретарку!

— Фю! — аж свиснув Толь. — Які недоречні претенсії! Будь ласка, бери відро, вугілля і бігай. Але всю роботу бери! Не тільки докладати до печі, коли вона вже горить, коли вже Зіна бігає пальчиком по клавіатурі своєї машинки. Але підпалий обі печі, вставай досвіта, так як я, хухай у долоні з морозу, ковтни трохи диму з печей... Тоді матимеш право теж посмажитись п'ять хвилин на огні гарних оченят Зіни.

— Який в тебе куховарський стиль взявся: „посмажитись на огні!..” А тепер до речі. Я відступаю тобі і Зіну і розпалювання печей в канцелярії Старкова і раннє вставання. — Юліян встав і почав примилуватись до Анатоля, вигласуючи його лисину, приговорюючи: — А кавцю подавай мені, як досі до ліжка, мій ти опікуне сибірський...

— А бачиш, а бачиш..., — повторяв Толь, — кривдувати собі не можеш, смаркачу. І не думай, що всі дівчата тільки для тебе існують.

Анатоль був у гуморі. Йнакше всипав би Юлькові за його „великодушність”. Він був добряга, цей бородатий Дрималик. На досвітках висовувався тихенько з кімнати, щоб не збудити Юлька, а потім будив його та завжди так м'яко і ставив перед ним сніданок, з обов'язковим „сметанковим кожушком” наверху кави. Він виручав його коли й де міг і ділився всім, здебільша в свою некористь. О, так! Юлькові було за що любити Анатоля. Хай і має він для себе Зіну. Хоч насправді мав її череватий цинік-інспектор.

— А ти, Толю, не будь „фуярою”. Ти в інспектора відбий Зіну. Хай старий ласун відчує, що порохнявіє і хай звеселить ще Ельзу Павлівну на старість. Зробиш їй прислугоу.

— Перестань „їрунду” плести, — обрушився Дрималик. — Не люблю стратегії в таких справах, ще й до того збірної. Обійдусь без тебе... Йди краще за хлібом...

ДО ПЕКАРНІ було недалеко. Цей щоденний прохід за хлібом був Юліянові приємний. Приємно було теж внюхувати запах теплого хліба в крамниці пекаря і поговорити з ним чи сином. Були вони греки, і він уже встиг похвалитись перед ними знанням Гомера та грецької абетки. Він пробував їх розуміти, з чого вони добродушно сміялись, показуючи при тому білі зуби, що ще біліші видавались задля їх чорних очей та волосся.

Довгим і тонким, як шпада, ножем викраювано Юліянові 5 фунтів з білого буханця, що своїм розміром був нарівні заднього колеса у воза. Ще за звичкою додавали йому шматок побільше.

— Це вам зате, що Гомера читали.

Вертаючись з пекарні Папенденкулоса, Юліян шукав причини такого гарного відношення греків до себе. Він згадав, як якась велика людина сказала, що Україна — це друга Греція. Але чи могли це знати викачані в муці пекарі, що мабуть тільки з назви й Гомера знали? А все ж такий запашний цей їх білий хлібець! Нераз кортіло вкусити ще його на дорозі.

Хоч „за сімома морями” — як висловився старий грек — була їхня Греція і хоч дуже молодим парубійком вимандрував

він з неї, проте пильно цікавився справами своєї батьківщини. Залюбки говорив про Венізелоса, котрий „знав добре”, хто вийде переможцем з війни і тому тепер, мовляв, знову став при кермі. Короля йому не було жаль. Вірив, що Греції буде добре й без нього, а якась кара за помилку мусить бути. Проте портрет цього короля Георга зберігав далі, як історичну пам'ятку. Він завжди нишпорив по російських газетах за вістками з Греції і спроваджував грецьку газету з Америки, яку казав синові читати від першої до останньої сторінки. Коли, бувало, вичитає щось про Україну, то старався затяmitи і цю вістку передати Юліянові. Саме він читав, м. і., про подвиг артилерії галицької армії, яка цільним вистрілом позбавила Львів води і світла. Залишаючи покупців у пекарні, грек пішов у мешкання, приніс „Голос Примор'я”, розгорнув його, щоб показати червоно зачреслену телеграму. І цю вістку поніс Юліян притильном разом з хлібом у садибу, заскочив нею Анатоля, а ввечорі вирвався в „Громаду”, щоб там повідомити.

— Молодці! — крикнув Шарко і вдоволено затягнувся димом з люльки. — Таких гармашів подай нам Господи побільше!

— Так! Але вони під Львовом, а не у Львові, — нарікав Юліян.

— Нічого. Львів — це острів, а довкола бушує українське море, — сказав той.

Було пізно відвідати хлопців у таборі. Натягнувши шапку на вуха, розігрітій двома чарками Шаркової наливки, поманджав Юліян у садибу, перетравлюючи вістку зі Львова.

У РІЗДВЯНІ ДНІ в садибі проявилась веселість і щедрість. Вже зарання мадам Ольсен подбала про все потрібне для кухні. Старий китаець кожний раз ледве встигав за нею з двома кошами. Якийсь добрий дух вскочив нараз у тіло Ельзи Павлівни й розігнав у безвість усі її нечесноти. Ніна зайнілась ялинкою, зодягаючи її у срібні цяцьки та барвисті папірці, що ними обгортала цукорки. Полковниця нездужала за останні дні, але занудьгуvala в ліжку. Вона сиділа в глибокому фотелі і підмовляла Ніну, що змінити, а що перекласти та згадували разом, чи приїде Андрій Тимішович, чи залишиться у Владивостоці.

Полковник сидів у себе над купою паперів. Коли Юліян туди зайшов за ділом, полковник зняв окуляри і тепло вдивлявся в нього, щоб згодом почати розмову. Так і видно було, що шукає, сердега, за темою, яка Рухлинському була б приемна.

— Ну що ж, — сказав врешті: — Не хочете бути з руськими в одному государстві, то беріть собі Україну і живіть у ній та господарюйте самі. Аби жити по-божому. А ви знаєте,

Юліяне, що ген. Корнілов визнав „відділення” України? Так. Польщі і України. Але — скажіть — хіба ж потрібна власна державність якимось там народикам: латишам чи грузинам? Та їх стільки, що змістяться всі в одну Москву чи Петроград!..

— Так, — це невеликі народи, але кожен народ хоче бути господарем на своїй землі, — відповів Юліян.

Полковник вирячив очі на нього і замовк. Не подобались ці слова. „Не досить тобі України, — думав либоно, — хочеш усю Росію розбити, вражий сину!..”

— Це нікудишня теорія! — Полковник устав з крісла і затріпав руками. — А де ж економічна база і політичний глузд?! Ані спроможності існувати на власні засоби, ані не має змоги оборонити себе, ані... Ну й взагалі велика нісенітниця — робиться їм самостійними державами!

— Та й Україні вільно дихнути не дають, — завважив Юліян. — Ви, гаспадін полковник, говорите про Корнілова, а не згадуєте про Денікіна, що тепер, замість битись з большевиками, атакує українську армію. Та й сам „верховний правитель”, адмірал Колчак, видко, це благословляє. Хіба так має бути?

— „Ето, канешно, нехарашо”. Колчак українцям не ворог. У нього жінка хахлушки, гм... (кашельнувши, хутко поправився): українка... Но, ви знаєте, всякому русскому боляче і дивно тратити Київ „матер русских гарадов”...

Тим і повернувшись на старі рейки „єдинонеделімца”, не вважаючи на великудущню заяву, якою розпочав розмову.

Юліян хотів саме далі сперечатись, коли ввійшла в кімнату Юлія Самсонівна. Коршунов підійшов до неї, пригорнув і почав легко докоряти, що не шанує себе і що вчасно встала з ліжка і тим продовжить недугу. Вона і справді виглядала блідою і набагато старшою, ніж у днях попередніх, коли життя в неї кипіло. Поява полковниці була Юліанові потрібна. Ніякovo було йому в цій гарній передсвяточній атмосфері продовжувати політичну розмову, в котрій вони яскраво розходились.

— Чую, Юліяне, що Ельза Павлівна не шкодує грошей на святковий бенкет, — сказала. — Боюсь, що збідніє і довго відплакуватиме свою щедрість. А втім — ми тільки згодом довідаємося, яка цьому причина. Минулого року було дуже скромно і...

— Ну, й чого ж ти? — перервав їй різко Степан Лукич. — Це ж такі часи, що трудно розкидатись. А раз вона таке робить, значить „душа чоловік” і більш нічого...

— „Душа чоловік”, — повторила, заливаючись сміхом. — Хто такий? Мадам Ольсен?..

— Ну... — мнявся Коршунов. Та вибух сміху Юлії Сам-

сонівни спонукав його не продовжувати своєї думки. Зате вона, обернувшись до Рухлинського, сказала:

— А ми з Ніною вже знаємо, що таке сталося: Ельза Павлівна закинула сіти на інспектора. Але Віктор Іванович не з тих, що молоде на старе міняють. Тільки, Юліяне, це по секрету. Глядіть, не роздзвонюйте!

Голос полковниці знову свавільний, як бував раніше. Коршунов геть розгубився.

— Звідкіля у тебе взялась звичка копиратись у чужих справах та вигадувати Бог-зна що? Хіба ж так можна, душечка? Все мусиш щось невлад сказати.

Та цей його протест, — як, мабуть, усі інші спротиви, що їх підносив він колинебудь у співжитті з дружиною, — залишився без відгуку.

—Хоч важко мені влежатись, — заявила вона змученим голосом, — але мушу покластись. А ви переконаєтесь, що все те „настоящая” правда.

Цим останнім вона наче хотіла регабілітуватись у Юліяна. І коли він був уже в дверях, ще раз пригадала, щоб „секрет” не дійшов до мадам Ольсен.

ГУЧНО І ВЕСЕЛО пройшло Різдво в Ольсенівській садибі. Для Ніни було це подвійне свято. Клюк таки не витримав і повернувся з Владивостоку. Це була радість усіх домашніх.

З цікавістю приглядались йому Рухлинський і Дрималик. Коли він увійшов у кухню, зразу захотів познайомитись з ними. Пізнати було, що з листів Ніни як би уже знайомий, та й, мабуть, дещо зачував про них від Журченка та Шарка.

— Подобається він тобі? — спитав Юліян Толька. — Я думаю, що Ніна могла спокуситись на нього.

— Файній хлоп, — відповів той коротко.

І справді, коли з ним зустрілись ближче цього вечора при столі, не могли відкликати своїх перших вражінь. Він ім подобався. А при столі найшлись від початку вечери. Несподівано зйшли в кухню обидві пані — хазяйка і Ніна, і заявили, що вони перебирають від них дальші турботи „за варене і печене”, і що ім місце цього вечора з гостями в ідалні.

Анатоль перечив, але це не помогло. Дами, одягнуті в фартушки, ввічливо випросили їх з кухні. Йдучи сходами на верх, Юліян ствердив, що їхня гардероба буде напевно найскромніша. Вперше в житті вони так заглузували з засад товариської етикети, ввійшовши в добірну компанію в обношених уже штанах та в перероблених з військових плащів френчах.

Проте на це ніхто не звертав уваги. Їм стискали міцно руки, їм наливали і подавали чарки, їм підсовували з найбільшою

ввічливістю „кулінарні чуда” Анатоля, якому за кожним разом гратулювали. Густав Оскарович, одягнутий у парадний довгополий сюртук, що сягав до колін, з височезним твердим ковнірцем, що його німці „фатермердер” називають, з лабатою краваткою, яка закривала майже весь біlosніжний горс, мляскав язиком і хотів улаштувати щось вроді овації: Дрималикові — за кухонне мистецтво, а мадам Ольсен — за щедрість. Його спроба була невдачна, бо хазяйка була в той час у кухні, чого він у своїй надмірній короткозорості і в похміллі не завважив. Усі воліли в той час слухати анекdotів, що ними засипував товариство вайлуватий інспектор. А він справді оповідав їх майстерно, всміхаючись сам тільки кутком уст. Від реготу гостей роздзвонилися чарки на столах і хрустальні палички „павука”, що блистів над столом десятком лямпочок, та розгойдались срібні цяцьки на ялинці.

Несогіршим „підбрехачем” в анекdotах Старкова був Клюк. Він заєдно щось докидав, а й сам розповів декілька актуально-політичних сміховинок, що їх привезли з Омська різні комівояжери до Владивостоку.

— Либонь ви не так по бібліотеках працювали, як з веселим товариством забавлялись, — запідозріла його, прижмуривши фільтерно око, Коршунова. — Скажіть, Андрій Тимішович, не скривайте, Ніни тепер тут немає...

— З гріхом пополам, — заявив той і додав: — це так, як той фабрикант консерв фальшивого зайця у Львові. Коли його приятель спитав, з чого він ці консерви робить, то він відповів, що пів-на-пів, тобто один заяць — один кінь.

— Ха-ха-ха! — зареготалось товариство, а полковниця посилила свою атаку.

— А тепер визнавайте щиро, що у вас було конем, а що зайцем?

— Ви заколотник мого майбутнього щастя! — крикнув з удаваним обуренням Клюк, вказуючи на двері, де непомітно з'явилась Ніна.

Коршунова зірвалась з місця, обняла Ніну і, погрожуючи пальцем у сторону Клюка, сказала:

— Не вірте йому, Ніна. Він українець, людина з палкого півдня, та ще й католик, вихований езуїтами...

— Це добре, — відповіла Ніна спокійно. — Палких мужів всі ми, жінки, хочемо, а езуїти мудрі люди...

— Ах ви! — крикнула полковниця на Ніну. — Будете каятись, та вже пізно буде...

Ніна підбігла до Клюка, обняла його за шию і твердо сказала: — Ни, не буду!

Всі заплескали в долоні. Навіть полковниця здалась і згадала сентиментально:

— Точнісенько так, як я продемонструвала своє кохання в „Дворянському Собраниї” в Омську 22 роки тому. Моїм „Клюком” був тоді шикарний капітан Стъопа, майже двічі вищий за мене. Ось — і вона підійшла до свого чоловіка, закинувши рамена на його шию — найкрасивіший з усіх офіцерів гарнізону. І хоч сибіряк він, з морозного Тобольська, а кров у нього бушувала, як шампанське, якого нам нині бракує. Забігали йому дорогу і Ксения Алмазова і Надія — як її — Вахтанова і ще пів десятка інших. Але я його покорила, я, Юлія Самсонівна! Ну, й коштувало мені труду вховстати цього „рисака”, що роками ще рвав домашню упряж і так і до сьогодні не знаю, скільки він нашалівся поза мною. Аж коли він збагнув, що я хоч молода, та не дурна, і на гарем відповім гаремом, здався мій Стъопа і тоді я теж розігнала всіх своїх поклонників. Договорились ми до цього саме на Різдво 1902 року, в домі моого брата Серьожі. І з того часу жили ми...

— Та умудрились, — докинув, сміючись, полковник.

Не відомо, чи це було признання до дальших гріхів, чи радше докір у сторону його дружини, та товариство підхопило 17 роковин „формальності супружої вірності” і покрило своїм сміхом і гамором. Хтось почав пісню „Налей, налей товаріщ...”, хтось протестував проти пролетарського „товаріщ”, хтось хотів 60-градусної. Але в пляшках залишився вже дамський лікер. Знехотя кожен з мужчин підставив і свою чарку, хоч радо поміняв би цілу пляшку за чарку „крепкої” або православного самогону.

Подали кутю. В її смак вложив Толь усю тугу своєї душі за Різдвом на батьківщині. Було справді чим поласуватись! Врешті подали каву з ароматом справжньої турецької. Її вигребавесь у своєму таємничому осібняку, до якого не було нікому вступу, Густав Оскарович і дарував на свята. Врешті застали Анатоля принести скрипку і залунали колядки. Спершу співали „Stille Nacht”.

— Дайте ваших, українських, — просила Самсонівна.

— Хіба ж у вас нема колядок? — спитав Юліян.

— „Да кое что есть, — сказав Коршунов, — но давайте уж лучше вашіх!”

— Це ж краса, — захоплено вигукнула його дружина.

І справді, колядки вийшли в лад. Клюк своїм звучним тенорком швидко достроївся до зіспіваної двійки Юліана і Толька. Полковниця вміло підхоплювала мелодію на роялі, а в деяких місцях піддавав їх Толь на скрипці. Та згодом, коли розспівалися усі гуртом, милозвучність попсувалась. Кожному з

приводу свят та й ще після чарки хотілося співати. Навіть Густав Оскарович, тримаючись за кінець буфету, колядував на все горло.

Коли скаменулись з розмаистого співу, почули, що в кімнаті покійного Ольсена, де інспектор щораз то заходив покурити, хазяїка хлипає, а він її в чомусь умовляє.

— Значить — правду сказала полковниця, — мигнуло в голові Рухлинському.

Ніна зневажливо махнула рукою і примкнула двері. Мовляв, — „пустяки” і не псуймо собі забави!

Коли врешті припинився спів, полковник почав оповідати „різдвяну історію”.

— Отак то ми сиділи за столом і колядували в одному дворі в Привіслянському Краї. Це був тільки перший піврік війни, і ми мусіли дещо поступатись германцям, але твердо вірили в тимчасовість територіальних страт. Мій штаб grenadierського полку розташувався в будинку польського поміщика, і мої офіцери, зокрема мій красивий адютант Альоша, з місця заволоділи серцями всіх дам. „Вігілія” проходила в ситості і флітруванні. Та коли вже дещо підпили, завернули чомусь у політику. Мовляв — ми хочемо Польщі, а ви її не даете. І почалося... Не помогли і полум'яні очі офіцерів, ані наша доброзичливість. Мужчини лаялись, жінки падали в істерію. Почулись погрози. Я бачив, що мої офіцери вийшли з лицарських рамців. Що ж — війна. А тут явні бунтарі серед нас!

У мене була змога в один мент рознести все те шляхетсько-вороже кубло і з димом пустити весь двір. Але ніяково було воювати з цивілями. Я вважав, що все те для Росії не страшне. Отож я казав старшинам вийти. Другого дня я заборонив їм мати якінебудь приватні розмови. Та ми кілька годин пізніше й так відійшли далі на схід.

— Такі вони, поляки! Завзяті! Вони й матимуть Польщу, бо завжди готові за неї воювати, — завважив Юліан.

— Підождіть, голубчику, — спішно зареплікував полковник. — Хай тільки минеться „русская смута” і германці віднайдуть свій віддих. Не так воно їм солодко буде. Ви, українці, їх не поб'ете, бо вам „сріжаться” треба і з русскими і ще, маєтися з якимись сусідами. Крім цього, — в поляків свої приятелі в Парижі... Та ви цьому не зарадите.

— А я інше чув від одного знайомого капітана, — вскочив Клюк. — Він був адютантом генерала і був напочатку війни на фронті в Польщі. Заїхали якось до ксьондза на нічліг. Цей — поки прийняв їх вечерою — запропонував своїм гостям (генерал був польського походження) перед тим піти з ним в сад і відкопати барильце старки, що його закопав давно покій-

ний ксьондз після невдачного останнього польського повстання 1863 року. Він залишив про це вістку в своїх паперах, зазначивши, що кожен його наслідник в цій парафії матиме право відкопати старку (для цього подав місце в саду) й випити в товаристві, коли Польща дістане політичні права. Тепер, коли ксьондз думав, що в наслідку появи маніфесту гол. командуючого вел. князя Ніколая Ніколаєвича Польща стала вже вільною, настав і для цього відповідний момент. І вони разом пішли в сад і при світлі свічей найшли глибоко в землі (копав лопатою капітан, як наймолодший віком) барильце досконалої горівки, старку з дубовим ароматом. Це ствердили, коли повернулись з трюмфом до плебанії і взялися опорожнювати бочілку.

— Це наявне, що до ксьондза не дійшла ще вістка, яка дійшла швидко до свідомості тих поміщиків, — всміхнувшись сказав полковник. — А це така, що Росія не згідна була дати Польщі автономію, бо маніфест Ніколая Ніколаєвича не був апробований ні царем, ні Государственным советом, ані Думою. От просто хотіли побалувати полячків надією на автономію . . .

— Або звітрити добру нагоду — додала Коршунова — ксьондзові захотілось випити врешті в веселій компанії бочалку старки, щоб не залишати її далі в землі своїм наслідникам — ксьондзам . . .

Сміх понісся громом. Юліянові аж сльози виплили з очей за сердечним сміхом.

— Розкажи про Альошу . . . — підсказала полковниця.

— Оце й хочу закінчити мою історію. Отож зі мною відмашерували всі офіцери, крім Альоші. Поки йшла гостра дискусія, він непомітно звіяв з доночкою господарів, панною Терезою. Появився в наш флігель, де були наші квартири, годину пізніше. Він зінав про це, що сталося. І що скажете? Рік пізніше стрінув я його в Києві раптово на вулиці. Тоді я вже не був командиром полку. Мене зняли з цього поста коротко після Різдва у польських поміщиків та дали другу „должність“. І ось іде вулицею мій Альоша, сміється на всю губу й до себе притискає — подумайте! — оцю ж саму Тerezу. Виявилось, що вона була з батьків колись православних і не справжня дочка дідичів, а приймачка, адоптована після смерти батька, прикаща цього маєтку. Він помер швидко після її мами. Вона хахлужка, чи пак українка, ну й Альоша херсонець. Уся ця польська шляхта згодом переїхала в Київ, і там знову стрінулись ці голуб'ята та поженились. Сьогодні, либонь, вашу Україну там разом будують.

— „За Україну“ — крикнув раптом Лянгє, який, здавалось, уже зовсім сонно слухав оповідання Коршунова.

І хоч в чарках уже нічого не було, всі хопили за них.

— Дай, Боже, нам вільної України, а вам вільної від большевизму Росії, — сказав Клюк.

Полковник не заперечував. Навіть сказав щось на подобу: „в добрий час”. Хай, мовляв, сповняться оці побажання... А потім, немов кепкуючи з порожніх чарок, затягнув бадьоро:

„Братя, рюмки налівайте, Лейся через край віно!
Всю до каплі випівайте, Осушайте в рюмках дно!”

В цю хвилину ввійшов Віктор Іванович, примикаючи щільно за собою двері.

— Ельза Павлівна нездужає. Вона прохає вибачення, що відокремилася. Нерви — погана штука.

Здіймаючи руку Ніни зі своїх рамен, Клюк пропонував, щоб розійтись. Вона перечила, але товариство знялося з місця, поспішаючись.

— Юліяне, ви нічого не забирайте зі столу, — сказала Ніна, завваживши його готовість. — Завтра снідати будемо пізно, отож все рано зробите. — I звертаючись з милою усмішкою до полковниці, додала: — А ми обі поможемо, правда, Юлія Самсонівно?

— Обов'язково, хоч би за те, що такі з них прекрасні колядники! — відповіла вона, кокетливо зизуючи на Юліяна і на Толька.

В ПЕРШИЙ ДЕНЬ СВЯТ Рухлинський неохоче вилазив з ліжка. Анатоль давним-давно вже товкся по кухні. І жіноцтво було вже на ногах, бо чути було як одна за одною в лазничці вимиваються. Лініво позіхаючи і розглядаючи гарні узори, що їх різдвяний мороз розмалював на шибках вікон, Юліян думав про те, як радо пішов би сьогодні в церкву, а потім у гости до Лелеків, до Шарків і до своїх у таборі. Та це було можливе тільки завтра. Хазяйка договорилася з ними, що в перший день Різдва залишатися в садибі, бо будуть гості, а другого дня обидва будуть вільні після раннього обіду.

В кухні застав Анатоля і китайця. Обидва працювали, коли Юліян привітав його з Різдвом. Толь не був у гуморі. Це підштовхнуло Юлька приспішити ранню свою гардеробу і взятись за діло.

— „З празніком!” — чув направо й ліво, коли піднявся назгору, щоб прибирати зі столу. Тільки Ельза Павлівна не виходила зі своєї спальні. Ялинка вся сяяла в соняшному промінні, що вливалось вікнами в їдальню, стрибalo зайчиками по золотих краях порцеляни та відбувалось у срібній заставі.

Обидві дами, хоч і вибирались на Богослужбу в соборі, зодягнуті були ще в домашні халатики, щоб помогти хлопцям у

роботі. Швидко були знесені до кухні тарелі і все інше та там же приспішеним темпом були вони вимиті і поскладані в буфеті. Хлопці дякували, а Ніна і Самсонівна чарівно всміхались.

— Заколядуєте нам ще сьогодні? — спитала полковниця, коли гусаком, закутані в футрах, проходили всі пожильці садиби до церкви, крім мадам Ольсен.

— Ну, ще б ні! — відповіла за них Ніна. — І обіцялась за них помолитися та випросити в Бога прощення за неявку першого дня в церкві на відправі.

Ельза Павлівна скоро зійшла в кухню. Була в доброму настрої, наче б то бажала затерти вчерашню поведінку.

— Це тільки вчора моя нервна система захиталася. Ви так розкішно колядували... А втім — ви й спричинили те, що в мене все розклейлось... — І лукаво посміхнулась.

— Ми? — здивувались.

— Так. Тямите: після двох українських колядок ви, бажаючи мені зробити приємність, проспівали “*Stille Nacht*”, оцю чудову німецьку колядку. І враз став перед моїми очима Фріц, цей мій добряга Фріц. Ще недавно в цій самій їdalyni він співав цю саму колядку, й обнявши мене міцно, вперше розповів мені про запляновану ним на літо спільну подорож довкола світу. Ми мали побувати в Америці, потім переїхати до Європи і спинитися на тиждень у Прибалтиці, в Ризі, в місті моого і його дитинства. П'ять місяців після цього пам'ятного вігілійного вечора його не стало. Скажіть, чи можна без хвилювання згадати все це?

ГОСТЕЙ БУЛО небагато. Перший з'явився штабскапітан. Через кухню перейшов, як завжди, неуважний і суворий. Незабаром постукала в двері, хоч були вони незачинені, мадам Серова, — мала, вертка жінка з довжезним носом. Вона вчила в гімназії математику і дружила з Ніною. Дуже акуратна в усьому, вона просила стріпати з неї навіть останню сніжинку і щойно тоді ввійшла в передпокій. Врешті останньою прийшла стара подруга хазяйки, пані Рогульська, дещо зрусифікована полька, яку хлопці побачили вперше. Крім тих були всі домашні, а також суддівська родина.

Треба було їм добре звиватись, щоб на час усе подати і прибрати. Навіть Чі-ю дав пірватись ритмові праці, і його коса безугавно метляла в повітрі кухні. Декілька раз нагодилось і хатне жіноцтво, щоб у чомусь помогти. В їdalyni стояв гамір, бряжчали ножі і виделки, видзвонювало скло і порцеляна. Юліян щоразу передавав Анатолеві гратуляції за „майстерність українського кухаря”, що їх нагорі складали гості.

Кожен раз, коли повертається Юліян в кухню, подавав свої дальші враження.

— Але ж бо то цокотуха мадам Сєрова. Перевищила Самсонівну... Ельза Павлівна сидить гордо, мов пава. І крадькома дивиться на інспектора, як на ікону... Суддя під хмелем, далебіг, симпатичний. А Ліза все однакова: сидить, немов шаблю штабскапітана проковтнула... Клюк і Ніна, здається, найрадше хотіли б бути самі... Полковниця до штабскапітана не байдужа. Бестійка кокетує його так, що мені самому робиться гаряче. Добре, що старий не добачує. До їди скинув окуляри... Коли проголосили тост за Верховного Правителя Росії, то Клюк сказав: — Я п'ю за Україну! — І Ніна до нього прилучилася. Со-лідарні вже перед шлюбом...

Коли Ніна зійшла в кухню, Только заявив, що він дуже втомлений і колядувати не піде. Тільки Юліянові не було як відмовитись. Його затримали нагорі, посадили до столу і він опинився в центрі уваги при їжі, при чарці й при розмові. А потім Юлія Самсонівна вдарила по клявіатурі фортепіану, біля неї став Клюк і Юліян, і наперед вдвійку, а потім хором відспівали „Бог предвічний”. Далі вже за згодою хазяйки, яка впевняла, що сьогодні буде сама помагати, проспівали всі „Stille Nacht”. Ніна вживала слова по-англійськи. Штабскапітан пробував провести російську колядку „Когда Йосиф бил обручен деве”. Та вона пройшла невдатно. Тоді він почав оповідати.

— В мене був дружок, офіцер амурських козаків. І якось раз найшовся він у Парижі. Звичайно попав, де треба, щоби зглибити розкоші французької столиці. (Во всю користав зі зближення з францужанками). Одної ночі — а був він тоді в товаристві офіцера донського козачого війська, — зйшла потреба з дамочками розплатитись. Він здивуваний каже: Я ж козак l'Amour... — ну! Стрівайте, скажу вам по-французьки:

— Donne-moi quelque chose, monsieur le cosaque! — Це вона.

— O, non! Je ne suis pas le cosaque du Don, je suis le cosaque de l'Amour. — А це він.

Тут виручила його дружина полковника, що добре знала французьку мову, вияснюючи гостям:

— Ця кокота, звичайно, домагалась, щоб він дав її щось (тобто гроши) за забаву. „Дон” сказала, тобто: дай. А він каже: — Я не козак з Дону, я з Амуру... А „амур” — це любов.

Товариство гримнуло сміхом, а полковник крикнув:

— От каверзник! Яке вигадав! І не заплатив?

— „Noblesse oblige”¹), — сказав тоді Донець і заплатив за себе і за нього.

— А ось тепер свободу народ хоче, — продовжував Тавригін. — В мене ось така правдива історія: Після битви біля ост-

¹) Шляхетство зобов'язує.

рова Цусіма, — це було 1905 року в війні з японцями, — ці перевезли російських полонених-моряків в місто Кумамото, на південь острова Кію-Сію. Вже Росія з Японією примирилася, коли в „лагер” приїхало трьох офіцерів. От і цікаво було їх послухати. Зібрались біля них, і один запитав осаула:

— А чи правда, ваше благородіє, що в Росії тепер свободу проголосили?

— А навіщо — каже той, посміхнувшись, — вам свобода здалася? „По матірному...” ви завжди могли свободіно лаятись! ..

Знову залунала сальва сміху, а згіршена тим Серова знітилась і сказала: — „Значить — хтось п’ненький через міру...”

— Кажете: я п’яний... Так. Але не через міру, мадам.... Бо коли перейде міра, то, звісно, мужчини зачинають один-одному „хаміт”, а жінки, не в’яжучись, оповідають голосно непристойні історії. А чайже ми заховуємося по-джентельменськи, а всі ви, „сударині”, тримаєтесь цнотливо, наче б то сам благочинний сидів за столом. Хоч я рад би сьогодні бодай одну непристойну історійку почути. А не скажете ви, то — скажу я за вашим дозволом...

— Давайте! — крикнула Ельза Павлівна, наливаючи по чарках горілку. — Благочинного немає, а мадам Серова... привікне!

— Просимо! Просимо! — кричали другі.

Багато ще дечого, в тому декілька „масних” історій, оповів Тавригін, завоювавши монопольно цього вечора всю увагу товариства і викликуючи нестримну веселість.

— У вас, штабс-капітане, визначний Lust zum Fabulieren!²⁾, — сказав Клюк, коли пращались. І додав: — Ви справду були дуже цікаві, в вас є рідкісна охота й талан бавити гостей.

— О так! Тит Аркадієвич мастак в анекдотах, — вскочила в розмову Коршунова.

Лянге довго тиснув у куті Юліянову руку, а потім всунув їйому якусь монету. — „Це за вчоращене і нинішні колядки, за радість, яку ви мені вчинили”, — шепнув він їйому на вухо.

Юліян зніяковів. Оце вперше він дістав „чайове” і заплав від сорому й образи. Навіть не сказав „спасибіг”. І тільки тоді, коли з Анатолем лишилися самі, тицьнув їйому під ніс золоту 5-рублівку. Толь теж вигорнув з кишені таку саму монету і вдоволено хухнув у долоню. „Це тобі не царські бумажки, не „кіренки” і не колчаківські „кат-значайки”, брате, а золото! — сказав він.

— І до чого ми скотились? Подачку беремо... — зойкнув Рухлинський.

²⁾ Охоче вигадує, фантазує.

— „Всякое даяніе благо есть”, — сказал той, сміючись. — Раз мы тут у такой ролі, берімо, аби тільки давали.

— Я признаю, але с протестом... — И Юліян, глянувши ще раз на лискучу монету, заховав її на саме дно куфера.

Вночі, поки заснули, обидва рахували в думках, що за цей гріш куплять. Юліян уже бачив себе в новому костюмі, елегантному і в цілком відмінному фасоні. Ця мрія вколисала його до сну в другу різдвяну ніч.

ДРУГИЙ ДЕНЬ Різдва оголомшив до краю і Юліяна і Толька. Після Богослужби в соборі, найшлися добрі люди, які забрали їх та інших тaborян на сані та рушили валкою по хатах. Це були рядові члени „Громади”, яких відвідувати ніхто з половинених і в тямці немав, а які хотіли виявити українську щирість і гостинність „братам-галичанам”.

— Годі ж бо! Нам треба до Журченків, Шарків, Лелек, — боронився Юліян.

— Встигнете! Завеземо. А ми що? — успокоювали. — И що не чергова хата — все більше погасала надія, що встигнуть... Скрізь видзвонював посуд і пляшки, гостині кінця і краю не було. Зустрічали все нових людей, зокрема дівчат чимало, тих, що їх з „Громади” знали, і тих, що їх не знали. Живі розмови і гарячі промови попереджались та кінчались наливками і спотикачами, смакуванням фантастичної кількости кухонних витребеньок. А все те доповнювало фільтр і колядки. Розспіване товариство обліплювало відтак сані і поринало в романтичну метелицю білосніжків, а через деякий час чергову хату виповнював сміх і колядки. П'ять саней — це було п'ять хазяїв, п'ять різних родин і святочних столів. Їх треба було неодмінно провідати, щоб зглибити гостинність зеленоклинців. По дорозі прилучались ще інші, а попередні відставали. Дехто з галичан непомітно загубився, задивившись на палкі очі хазяйської доні...

— Ну гаразд, — думав Юліян. — Але куди ж дівся Анатоль? — I розтираючи на чолі холодний сніг, що його вітрець наносив, пригадав собі, в якій останній хаті він його бачив. I впевнився, що ще в 4-ій був у Зайченків. Мабуть, піддався Оксані, якій Юліян не захотів піддатись. Він добре тямив, що перша її атака була скерована в нього...

— Хай! — думав оп’янілий, але бадьюрий. — В добряги Толька теж тріпочеться серце. Жаль буде Юліянові самому до хати манджати... Але — чи дає товариство думати щось зайве тепер?.. Ось уже гримить „Нова радість стала”, в кімнатах стає тісно, сміх і розмови, „з чуба куриться”, а принуки до пиття і їжі повно-повнісенько.

ЮЛІЯН ПРОСНУВСЯ в чужому ліжку. Тільки френча і чевреків не було на ньому. Побіч з отвореним ротом спав Гайкевич, а на тапчані — Сапюк і Кулик. Теж і вони спали майже одягнуті. В кімнаті був уже день, хоч вікна були зашліплені снігом. Старосвітський годинник на стіні зраджував час: близько опівдня.

Юліян зізнав, що йому не йти, а бігти треба і то скільки душу стане. Та де він зараз? Ось — швидко обід у садибі, до столу треба подавати, а він ще Бог-зна де дармує. Він відхилив легко двері. Потрапив у їдальню і пригадав учораши. Зі столу все вже було прибране, в кімнаті чисто і привітно.

— Трудолюбиві руки в українського жіноцтва, — подумав і в других дверях наткнувся на могутню постать писаря Громади.

— Куди ж, куди ви? — спитав писар густим басом.

— Не спиняйте, пане Лазуренко. Мені обов'язково треба бігти. Я на службі...

— Знаю, але все одно не пущу таким. Вибирайте: чай чи горілка?

— Ні одно, ні друге, Кирило Костьевич. Щиренько дякую за чудову святочну гостину, але ніяк мені не можна...

— Гаразд! Відвезу вас. Одною конякою, бо парою баби поїхали в церкву. Пішки не підете. Загрузнете по бороду, а що бороди у вас немає, то й за ніщо витягати було б. Ходіть у двір.

За кілька хвилин міцний сибирський кінь прожохом ніс вже сані в густій сніговій. Хати обабіч накриті величезними папахами снігу, паркани при них і вулиці загрузли в його глибизну. Юліян ніяк не міг збегнути — куди мчаться, аж поки не опинився в середмісті.

Анатоль привітав його тепло. Він порався діловито біля кухонної печі в асисті Чі-ю і зрадів, що друг повернувся. Ще був час помитись, накрити стіл та обидвох столовиків покликати до обіду. В їдальні застав він маєстатичну тишу. Розставляючи порцеляну і срібло, поставив усіх на ноги. З'явилися мадам Ольсен і Ніна, а згодом Юлія Самсонівна. Говіркі, цікаві, немов затужили за Юліяном.

І він мусів оповісти про святочні гостини, голосні коляди і повну фантастичності їзду саньми від одних до других хазяїв.

ДОВГОЮ ЧЕРГОЮ воліклисъ тепер будні в садибі біля Зеленого Острова. Але — хоч і навантажені роботою — оба молодці серед цих буднів находили чимало чару. Ольсенівська вілла, як і все довкола, не вилазила з-під грубої перини снігу, в якій „ходя” щоденно робив лопатою доріжки до брами й до осібняків, до уряду інспектора та емерита Лянге. Юліян, мов підросток,

гнався в сипких кочугурах снігу за Рольфом, граючись з ним, як два приятелі. З двору повертається він завжди червоний, свіжий, овіянний вітром і вмитий снігом.

Нагорі вже кепкували з його песьою дружби і з надміру енергії. Там — крім полковника, що завжди, коли був дома, обкладався купою паперів, та крім Ніни, котра весь час мала багато діла, а вільні хвилини проводила у запашній романтиці Клюкового кохання, — нудьгували. Ще в мадам Ольсен, бувало, траплялись моменти діловитості, що нагадувало її німецьку турботливість. Хоч і тоді вона робила зайве, переставляла книги в шафі покійного чоловіка, перескладувала білизну, а навіть ішла помагати китайцеві чистити повітку. Одна Юлія Самсонівна вештальсь зовсім без діла. В найкращому разі направляла білля, що все більше зуживалось, а доповнити купівлею не було зможи.

— Ох, як скучно! — нарікала, коли Юліян робив порядок в її кімнатах. І знуджено позіхала та витягалась, відкладаючи книжку, яка не потрафила заповнити її життєву пустку.

Різдвяні Свята досить міцно поріднили хлопців з пожильцями садиби. Навіть судд'ха заходила частіше в кухню і визнавала, бувало, своє важке минуле. А було воно таке через любов до чарки її чоловіка, через смерть її дітей (з п'яти залишилась одна Лена), через її часте хворіння. Вона приносila все, що з'являлось про Україну в щоденнику „Ехо” і, здавалось, зичливо ставилась до її визвольних змагань. Зате Лена була чужа і холодна, мов камінь, що ніколи не нагрівався.

Постійний контакт Юліяна з „горою” удомашнював його там щораз більше. Хазяйка дозволяла йому заходити в кабінет пок. Ольсена для переглядання і читання книжок. Бувало, коли виніс помите столове накриття, Коршунова сідала до рояля і разом з мадам Ольсен змушували його співати російські чи циганські романси, яких його вчили.

— У вас такий замечательний барітон, Юліяне . . .

І він не відмовлявся, хоч і смішним видавався собі самому в білому фартусі, що його пошила полковниця для роботи. Коли ці вокальні програми повторялись, він залишав вже фартух у кухні, і старався трохи причепуритись. Він навіть почав любуватись у вивчених піснях і дедалі співав їх від душі. Обидві дами часто настоювали на кількох вибраних піснях.

— Давайте сибірську „Тройку”, — просили. І Юліян співав:

„Ноч темна і степ кругом глухая,
Колокольчик чуть звеніт . . .”³⁾

І так далі, зі скочним кінцем:

³⁾ Дзвіночок ледви лунає . . .

„Скачет тройка⁴⁾ по дороге . . .”

А потім обов'язково мусів бути романс про молоду фею:

„Я помню время⁵⁾ золотое, я помню серцу мілій край,
День догорал, ми билі вдвойном, внизу в тені шумел Дунай.
І на холмуш⁶⁾, там где белея, руїна замка в даль глядіт,
Стояла ти, младая фея, на мшістий опершісь граніт . . .”

I за цим другий і третій куплет.

Дами переживали глибоко зміст пісень. Туга за щастям, за безумними днями молодості, за безпосередністю глибоких вражень зворушувала щораз більше їхні душі. Це тим більше, що безділля не давало стриму думкам, що все це для них минуло . . .

— Ловіть момент, Юліянне, — пробувала навчати мадам Коршунова. — „Во грісі родився еси . . . і без гріха життя нічого не варте . . .”

Юліян тільки посміхався. Він знов про який гріх насправді думає полковниця і чим сама діше. Хіба ж не відскакували вони від себе, вона і штабс-капітан, коли Юліян після застукання відчинив двері? Ах, той штабс-капітан! Він був осоружний і йому і Анатолеві. Типовий зводник, гультай. З виду поліцмайстер царської школи, — як його називав Толь, коли вперше побачив. Він був гостем кожного тижня, а то й двічі. І після його відходу Юлія Самсонівна не могла наче втихомиритись. Тільки тоді, коли полковник був дома, вони обое відпроваджували достойно гостя аж до кухні, бажали собі доброї ночі, і Коршунова не зраджувала ніякого хвилювання. Як зразкова дружина тулилась до свого Стъопи, і вони підносились сходами вверх. Прикидалась?

— Яке наше діло до цього, — говорив байдужо Анатоль.

Важне було те, що їх хвилювала тепер щоденна пошта. Вони не чекали вісток з дому від родини, бо їх дістати було неможливе. Війна західних українців з поляками затягалась. Львів дістався полякам, але бої йшли далі з перемінним щастям. Що вони про ці бої знали? Майже нічого. Так, як і не знали ходу боїв на просторах Великої України з підступним і брехливим ворогом, большевиками, що одно заявляли, а друге робили і нещадно нищили Україну та її волелюбних борців.

Отож і втіха була велика, коли день по дневі поштар приносив тепер і їм пошту: український щоденник „Щире Слово”, що появлявся тепер у Владивостоці. Юліян кидав відро і ганчірку, мив руки, розкладав газету і читав вголос Толькові все найважніше. Щоправда, і в цю газету вісті з Рідних земель потрапляли пізно, здебільшого через українську пресу в Америці і Канаді.

⁴⁾ Три запряжені коні

⁵⁾ Пригадую час

⁶⁾ На верху

Ось місяць добігає кінця, а газета щойно тепер пише про проголошення злуки всіх українських земель. (Акт 22 січня 1919 р.).

Юліян читає мов у гарячці. Потім кидається до Анатоля. Обнялися і міцно поцілувались. На сковородках, що стояли на кухні, щось почало горіти. Та кому це було важне в цій хвилині глибинного зворушення їх обидвох! Чі-ю стояв посередині кухні, не розуміючи їх незвичайного зворушення.

— Твоя схать домой?

— Нет! — заперечив Юліян. — Но наша родіна — Україна — свободна!

— А! Свободна! — повторив китаєць і, отворивши рот, показав цвінтиарище своїх зубів. — Моя панімає... ха-рашо, ха-рашо!

З цією вісткою бігали то в „Громаду”, то в табір. Там уже знали. Всі читают „Щире Слово”. У всіх радість, погідні ліця, палкі розмови.

ПІДГОТОВА ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО концерту проходила справно. Анатоль був задоволений своїм хором і зі співанок повертається завжди в найкращому настрою.

— Чи ти уявляєш собі, Юльку, що варта один Жабурин? — питав він. — Що за глибина! Що за звук оксамитний! Він один за всіх басів вистарчає.

— І де він такий взявся? — дивувався Юліян.

— І справді! Він сам не відає, який скарб у нього в горлі. Співав хлопчищко в салдатському хорі і то все, що придав з голосової культури. Коли б так яких два роки доброї школи і тоді пустити в світ! Підбив би і розніс би славу України ген по всіх континентах.

Дрималик був щиро захоплений і запишався на пункти свого хору так, що навіть найменшого завваження не приймав.

— Що ти знаєш? Чи ти чув бодай одну співанку?

І справді. Рухлинський не міг бути ні разу на репетиції, бо мусів залишатись дома. Замість неділі, мав вільний вівторок. Він зовсім не нудьгував і тоді, коли в хазяїв не було гостей. Бував у нього Віктор або Святослав, а коли ні то в нього повно роботи. Він пише доповідь для концерту, а це ж доповідь не звичайна. Часи які ж! Епохальні! Він користується матеріалом Клюка, що був спочатку намічений доповідачем. Та він стояв на важному звороті в його житті. На горе Ніні — він готується до переїзду в Харбін, куди його покликано на вчителя історії в українській гімназії.

— Ви не тільки підкреслюйте престиж нації, її амбіцію бути господарем на власній землі, — радив він Рухлинському, — але з'ясуйте теж момент матеріальної натури. Скажіть їм, що

кожному, хто б він не був, — селянин, робітник чи інтелігент, — найкраще живеться у власній державі. Людському шкурництву мусите, на жаль, скласти данину.

Юліян користався кожною вільною хвилиною, щоб ознайомитись з матеріалом і писати доповідь. Молодий його ум давав із себе все, на що міг спромогтись, а гаряче серце заповнювало всі щілини недосконалості викладу словами полум'яного ентузіазму.

ДО „ГРОМАДИ” ЗАБІГАВ ВІН тепер частіше. Знову треба було заступати Лазаренка в секретарстві, а до того ж там відновлено реєстрацію охочих повернутись в Україну і запрошено Рухлинського помагати в цьому ділі. Двічі в тиждень проводив він вечір на Хабаровській вулиці і завжди повертається повний вражінь. Не вважаючи на понурі вісті здалекої України, до домівки заходило чимало людей, що бажали записатися на виїзд. Одні — сміло, другі немов почуваючи вину супроти нової батьківщини.

— Нічого, — говорив Шарко на одному з засідань Ради. — Хай вони й „малороси”. З цієї лузги виберемо ще й деяке зерно, а лузгу пустимо з вітром. В українську державу тепер поїхати не зможуть, а поки шлях звільниться, побачимо, що з них буде...

— А я кажу: нічого з них не буде. Будуть підтримувати комуну, як підтримують тепер тут, або всяку білогвардейську шпану, — гарячився Лелека. — Я їх, сукиних синів, гнав би в потилицю і не пускав би в нашу Громаду вонючого малоросійського духа.

— Стрівайте, — пахкаючи свою лульку, перервав йому Шарко. — Куди ж ви йдете? Хіба ж нам тут, у Микольську, можна так строго підходити до речі? Ось ще рік тому на Рибака могли ми безнадійно махнуть рукою? Так. Могли. А сьогодні він свідома, діяльна людина! Дай нам Господь Бог більше таких членів і українців. І з мовою підтягнувся...

Підтримав Шарка й голова Журченко. Він пригадав ще раз, яку ціль Управа хоче осягнути, взявши до реєстрації, так, як повели її всі українські організації, а в якій Микольськ міцно запізнився.

— А ось послухайте, — каже Лелека, подразнюючи далі голос жінки: хочу туди, де наш Дніпро чудовий, де плахти золотої пшениці вишивані в червоні маки і в сині волошки! — І хто це вам таке говорити? Парниша дружина! Вона зі своєї хати зробила твердиню московських ес-ерів. Ще недавно гордо заявляла, що її з „хахлами” нічого не в'яже. А ту нараз — бач як заговорила... Ще й лірику розвела...

Та хоч думки про доцільність реєстрації розкололись, робота йшла далі. Юліян, коли черга приходила на нього, сідав до столу в „Громаді” і записував охочих до виїзду в Україну. В такі дні через кімнати „Громади” пересувались різні люди, що часто силувались говорити українською мовою, хоч виходило це досить нескладно. Здебільшого були це залізничники, поштовики, кооператори, військові чиновники... Можна було між ними найти людей гарних душою, що їх кров відізвалась і туга за Україною. Ось стояла перед ним людина в військовій шинелі, і з під кошлатих брів дивились на нього добрячі сиві очі, що добували довірю. З села Прохорівка, недалеко Канева, пішов на японську війну молодий парубійко і так і залишився потім на Зеленому Клині, одружившися з сестрою милосердя, що гоїла його рані у владивостоцькому шпиталі.

—Хочу, щоб мої діти були українцями і послужили своїй батьківщині так, як і я їй послужу... — запевнював, і в його словах Юліянові вичувалося щире прагнення.

— Ви досі не були членом „Громади”? — спитав він.

— Ні, добродію. Соромно признатись, — відповів. — Такі сімейні діла...

І тільки другим разом, коли вуха людські були подальше, він оповів йому ось-що: — Перша в нього дружина померла і з другою він має „малютинята”, якими доводиться самому піклуватись. Живе далеко від „Громади” на Слобідці, живе в жінчиного брата. А він завжди його страшить, аби не йшов до „самостійників”, бо невідомо, яка ще влада прийде, а яка б і не прийшла, то з ними „всьо равно” погано вона розправиться... Він покрадьки від жінки, якої гірше чорта бойтися, зареєструвався і в члени „Громади” вписався...

В тих часах страх перед майбутністю, непевність того, як попливуть в дальшому події, змушувала, бувало, навіть зовсім свідомих українців триматися подальше від громадського життя. Загально поширювались тоді чутки, що большевицькі агенти пильно збирають матеріал до майбутньої розправи, провадять „чорні списки” ворогів комунізму. Навіть у чужоземних консулятах та в штабах військ інтервентів вони мають, мовляв, прекрасно законспіровану сітку шпіонів. Були теж і другі чутки. Ось коли „білим отаманам”, включно до „Верховного”, удастеться при помочі інтервентів знищити червону партизанщину і закріпити владу за собою, тоді повернуться найжахливіші часи реакції. Всі, мовляв, большевики, демократи і сепаратисти, українці і сибіряки, будуть вибиті до ноги.

Тільки тоді, коли надія на організоване переселення в Україну дійшла до свідомості людей, деято з українців переборував тепер страх і хитання. Такі твердим кроком увійшли в

домівку „Громади”, реєструвались, ставали її членами, а дедалі більш активними.

КОЖНОГО РАЗУ, коли Юліан приносив на гору самовар для підвечірку, там була повна тиша. Ніна була поза домом, а хазяйка і Коршунови спали. Він завжди стукає до одних і других дверей, повідомляючи, що чай готовий. Інспектор і старик-німець ніколи на підвечірках не бували. Також полковник часто був у дорозі, так що до чаю засідали здебільшого тільки обидві дами. Трапилось, що одного пополудня, коли Ніни і полковника взагалі не було в Микольську, він застукає у двері і хотів піти до других дверей, як почув „увійдіть”, і він ввійшов.

— Я чай подав, — сказав, розглядаючись в порожній кімнаті.

— Я тут, за параваном на кушетці. Піду пити чай, якщо мене піднесете.

Звинена в клубок полковниця виглядала дуже принадно. Фіялкові очі свердлили його загадково. Він стояв розгублений.

— Я серйозно не піду пити чай, — заявила твердо. — Я така лінива, що встану тільки, коли мене примусите до того.

— Де Ельза Павлівна? — спитався Юліян, боячись, що ось-ось вона ввійде.

— Хіба не знаєте, що вона в місто пішла? — відповіла.

Це осмілило Юліана. Він підійшов ближче до кушетки.

— Встаньте, прошу, а то чай прохолоне, — сказав м'яко.

— Не встану. — Сказала, визиваючи — кокетливо споглядаючи на Рухлинського.

Він підійшов уже зовсім близько і рішучим рухом піdnіс її та поставив на ноги. Її халатик не був зашпленний і вона нібито хутко, а в дійсності повільно привела його в порядок. І струснувши головою, сказала несподівано:

— Піду, коли мене поцілуєте.

Так, це була вже зовсім несподівана вимога. Юліян остановів, але швидко очуняв і притиснувши її щільно, поцілував в уста. Поцілунок був міцний, бурхливий ...

Вона відскочила, глянувши на двері, і сказала: — Я готова ...

Вийшла в другу кімнату, а Юліян, український схильований, пішов униз.

— Неважек її „готовість” означала щось інше? — думав він, ідучи сходами.

Анатоль приготовив уже і їм підвечірок. Радив йому сісти самому, бо він ще не готовий. Це було краще для Юліана. Той міг швидко додуматись чогось. Йому трясились руки. При чаю думки переливались каламутною течією. Що ж бо це має озна-

чати? Невже роман? Як він буде дивитись полковників в очі? Ще не далі, як учора розціувався старик із ними обома перед від'їздом до Владивостоку, як із рідними... Ще й додав: пильнуйте Юлію Самсонівну, вона щось нездужає...

— Тебе кличут! — кинув Йому в кімнату Анатоль.

Полковниця зустріла його байдужо — так, немов би нічого не було. Одягнена була вже в суконку.

— Залишіть самовар тут, Юліяне. Я чекаю, що мадам Ольсен ось-ось вже надійде.

Сказала це і залишила його з його думками і ніяковістю.

I так до пізньої ночі приглядався він усім деталям дивної підвечіркової події. Йому відалось, що полковниця жаліє, що зблизилась до нього. При вечері вона виглядала дуже поважно і не жартувала своїм звичаєм, бодай не при ньому.

Вранці, коли він застукав до дверей Коршунових — щоб, як звичайно, зробити порядок, — серце йому стукало аж до горла.

Вона була одягнена до виходу в місто. Її чепурний вигляд і запах перфуми, що вдаряв від неї, підказував, начебто вона йшла на зустріч. З ким? Зі штабс-капітаном? Цього Юліян був майже певний...

Філютерно всміхнулась, порадила, щоб він був чемний в її кімнатах, бо він „нехороший мальчик”. Вона впевнилась, що він на всяki „шалості” готовий.

Це продзвеніло досить глумливо. Юліян чув, як збігла по крутих сходах, і мов одурманений глянув у вікно. На подвір'ї, в дорозі до брами, вона стріпувала з плаща сніг, сліди лап Рольфа і його радості. Він ще хотів гратися з нею, але вона злісно його відганяла. Оглянулась на садибу. Чи добавила його?

УВЕЧОРІ, ЩЕ ПОКИ сіли нагорі вечеряти, повернулися з Владивостоку полковник і Ніна. Хутко теж з'явився інспектор і Лянгє, так що товариство було „в комплекті”. Йшла пожвавлена розмова.

— Ви вдоволені з поїздки? — спитався Юліян, коли, подаючи вечерю, перехопив довгий погляд на собі Ніни.

— Як вам сказати? — відповіла. — Воно було цікаве. Я люблю приморські міста. Вони мають свій чар. Але я втомлена.

Коли збирав посуд, почув діялог, що з'ясовував подекуди політичну ситуацію.

— Японці можуть тепер стріляти в нас із наших власних гармат і з наших фортів, — нарікав полковник. — Владивосток став тепер містом „іноземців”, чи пак наших союзників-інтервентів. Для „руссаково человека” там уже місця не багато осталось.

— Зміниться і це, дорогий мій, — успокоював його Старков. — Хай тільки Верховний Правітель зміцніє, всім він дасть по шапці. Це вже вам не ес-ерівщина. Ні Суханови, ні Дербери, чи земці не вдіяли б нічого. Інша справа — Колчак! Поки що важній Урал, большевики...

— Ну й якже! Канешно. Я цього не оспорюю. Розумію всю вагу уральського фронту і ролю Верховного Правителя. Та ви зрозумійте, Віктор Іванович... Мое русське серце страждає. Поїдеш у Владивосток і бачиш всяку дрянь. Ну, що там говорити!

Полковник махнув рукою.

— Я вас розумію, Степан Лукич. Знаю теж, що боїтесь за Колчака. Вам усе ще здається, що він піде назустріч масі, „поглибить” революцію. В нього ніби й ес-ер Вологодський та другі. Але послухайте мене і не хвилюйтесь даром. Він же не може ось так зразу стару Росію відновити. Дух часу, голубчик, це така штука, що з нею пробуй не рахуватись, то хоч зразу „вічну пам'ять” співай. Занадто вже революція розбалувала народ. Зрештою, стрівайте, Степан Лукич. Ви читали проклямацію Земської управи? Вчора передав мені Нікіта Радіонович. Вона у мене в хаті. Дам вам прочитати. Та це „без-о-бра-зі”. Проти большевиків, але й проти Колчака! І ніби то за демократію, за простий народ...

— Анархія! — гукнув полковник, вдаривши кулаком об стіл.

— Ну й яка ще! — продовжував інспектор. — І ці божевільні земці ходять спокійно по світі і серед білого дня роблять свою чорну роботу: влади не слухай, в салдати не йди, податків не плати! І подумайте — я маю ці податки збирати...

Юліян позмітив уже всі окрушки на срібну лопатку і вже треба було йому зійти в кухню. Отож він і не чув далі розмови, зате чув, що довго було ще гамірно в ідалні, де під свіжим враженням від поїздки маніфестували два старорежимники свою нехіть до будь-яких уступок зі старих позицій.

— З цього добра їм не буде, — сказав він Анатолеві, коли передавав йому уривки розмови.

Анатоль був іншої думки. Він вірив, що большевики заваляться, і що в Росії разом із Сибіром запанує всевладно реакція, так як це було після революції 1905 року. Він вірив, що шомполи і розжарені цвяхи — це добре й оправдані засоби на тих, що безпощадний і кривавий терор зробили першою заповідлю свого революційного декалогу.

Юліян теж не бажав добра червоній заразі. Але його лякали зловісні думки Анатоля про можливість перемоги московських чорносотенців.

КОШМАРНІ БУЛИ тепер ночі для Юліана. Він страждав від безсонності і неспокою. Він знов — це спричинив один по-цілунок, якого він не міг забути. Він ткав уявою етеричний образ жінки, пестив його і відчував повноту юности. Він придумував нераз різне, щоб зогидити собі цю не зовсім молоду жінку, пригадував собі 7-му заповідь Божу, а потім лаяв себе за „приязнь” з московкою в теперішній грізний час. Він внутрішньо розколовся і являв собою побоєвище суперечних думок і поривів...

Вже вдруге принесла Юлія Самсонівна глечик на молоко в кухню, замість ставити, як це було кожного вечора, на стільчику в передпокой.

— Анатоль на співанці? — спитала.

— Так, сьогодні четвер, — відповів Юліян.

І враз поривистим рухом притягнула його до себе...

Чі-ю був дома. З-під його дверей просвічувала яскрава смужка світла.

Юліян пам'ятав, що полковник знову в дорозі. Він шепотом сказав, що буде в неї.

— Божевільний. Не робіть дурниць.

Відірвалась від нього і прожогом побігла нагору, де лунали ще голоси хазяйки і Ніни.

Та чи існує стрим для очайдуха?

Сірим ранком, як щоденно, збудив Юліана Анатоль, гласаючи по-батьківськи його волосся. Але Юліян довше, як звичайно, вовтузився цим разом у ліжку. Він пригадував добре, що сталося, і здригався від думки, що могло скінчитись трагічно. І жаль йому було Коршунової, що так розплачено хвилювалась, побоюючись скандалу.

— Як ти міг? — питалась полковниця, коли він, як кожного дня, увійшов для звичайних обов'язків. — Яке ти мав право рискувати на такий крок?

Повторюючи щораз ці питання, врешті розплакалась.

Здавалось, що Юліян, розторощений, клякне біля її фotelю і проситиме прощення. Та він відчув у собі страшний, просто жорстокий спротив. Він безцеремонно, спершись на раму вікна, процідив:

— Ви багато дечого не розумієте, Юліє Самсонівно. Ви і тільки ви забили мені памороки і спричинили це, що сталося. Ви почали гру і не помічали, що я страждаю. Ви жінка з досвідом, а я молодик, приречений роками до монашого життя — як ви раз самі згадали, хіхікаючи мені в очі.

Від цього Коршунова здригнулась і вп'ялила в Рухлинського свої гарні, вологі від сліз очі. А Юліян, розігрітий власними словами, продовжував уже м'яко.

— Чи ви уявляєте собі, які томлячі дні й ночі я пережив

тут, коли після життєвої пустелі я почув свавільний голос жінки, ще й так жіночої жінки, як оце ви, Юліє Самсонівно. О, ви дуже необачні, коли ви фліртуєте з штабс-капітаном і водночас знущаєтесь гарячим поцілунком з того, хто вже ось 5 років тільки в думках міг пестити жінок. Знайте — митарство в коханні небезпечна штука. Я занадто гордий, щоб хтось міг безкарно гратись моїм почуттям...

Коршунова, прожогом схопившись з місця, підбігла до Рухлинського і, схопивши його обличчя в свої долоні, довго без слів цілуvala в уста і в очі.

— Ти мій дорогий мальчик, — сказала врешті: — ти моя спокуса, мій гріх! Будемо друзями...

В БЕРЕЗНІ 1919 РОКУ сибірський білий табір сповнений оптимізмом. Війська Колчака прорвали фронт під Уфою і почали марш на Казань і Самару. Появилася надія на зустріч з денікінцями (аби тільки вони натиснули на Царицин!) і дальнє координування воєнної акції. В міщанських домах, в будинках бюрократичних щурів і носіїв блискучих офіцерських уніформ за кожним відчиненням дверей влітали разом зі струєю морозного повітря щораз кращі фронтові вісті, які підносили температуру розмов і думок.

Так воно було й у садибі мадам Ольсен. Об вуха Юліана оббивались імена французьких генералів, що совісно підтримували „Верховного Правителя”, докори на адресу англійців за їхню здержаність з уваги на японців (хоч ген. Нокс добре, мовляв, справляється з закордонними доставами), признання для американців, які не дають японцям розростися на Сибірі, і лайки на адресу японців, що підтримкою амбітних козацьких отаманів гальмують велике „освободітельне дело” адмірала Колчака...

Та всі ті речі, хоч і цікавили наших хлопців, не потрясали їх душ. Зате їх спокій порушували скупенські вісті з рідної далечі (ах, яка ж вона була серцю близька!), де їх нарід, залишений сам на себе, по-лицарськи ставив чоло своїм відвічним ворогам, які покликались на право грабіжника, що колись цей край загарбував.

Одного вівтірка Юліян пішов до табору.

— Вся наша держава тепер — це кілька повітів Волині, Поділля і Покуття, — сказав сумно Гайкевич.

— Воно й так і не так, — викладав Біляк, гласкаючи звичним рухом свою борідку. — Війна ще не скінчилася і за тиждень ситуація може бути зовсім інша.

— Що там ситуація? Ми ж не маємо ні одного приятеля між державами Антанти! — гарячivся Вовк. — Чим є ті місії,

що їх висилають у Галичину ніби для справедливого закінчення війни, як не потуранням загарбницьким замірам наших ворогів? Або акція альянтів з півдня, за якою ховається білогвардійська московська шушваль?!

— А чому ж ми досі маємо Петлюру і Петрушевича, замість одного, що всіх скував би залізною дисципліною і повів туди, куди треба? — питав флегматичний Скарський.

— Хібаж ми можемо тут знати, що насправді там потрібне і що могло би врятувати ситуацію? — питанням відповів Йому Віктор. І потрясаючи газетою, що її мав у руках, говорив далі: — Ось джерело нашої мудрости — „Щире Слово”. Воно щире, але старе! Це ж передрук з наших газет в Америці. А два-три рядки телеграм з Європи не дають можливості збагнути хід подій на українських землях...

— А все таки — яка шкода, що ми тільки далекі спостерігачі тих грандіозних подій, — зідхнув Кулик.

Юліянові, який вже давно не був у таборі, цікаво було знайтися знову серед „старої братії” та навіть з'їсти мищину таборової юшки. Він довідався, що Гайкевич починає завтра працю в аптекі в місті, що Шмалій вже місяць працює в китайця-кушніра, що Скарський відлежав два дні, бо за якусь „гейшу” побили його два японські солдати, і що він уже зрікся ходити в японський „байзель” в бараках у корейській дільниці...

— Та піти то може й піду, — підсміхаючись вияснив Скарський. — Але вдвох, а не один...

— І не заглядатимеш по всіх кімнатах, — повчав його Вовк.

— А чого ж у них дверей немає, так як скрізь водиться. А то йдеш коридором і на кожних дверях заслонка. Піднесеш — а там забава. І люто кричать до тебе по-ніппонськи та скалять зуби...

Розмова зійшла на ховзькі стежки еротичних зловживань. Хлопці навипередки випоминали собі дівчат із „Громади”, але з їх слів виходило, що всі Раїси, Харіті й Одарки „бісові дівчата”. Не знати чи такі святі, чи такі хитрі...

— Хай краще Юліян нам розкаже, як у нього там буває, коли вечірні сутінки спливають, — поквапно завважив Вовк.

— Ну, ну, оповідай Юльку, — підхопило кількох. — Там у тебе стільки жінок...

— Я вам скажу сенсацію, — випалив Рухлинський і всі нашорошились. — Андрій Клюк переїждже в Харбін назавжди.. Він сказав мені, що цього тижня прийде з вами попрощатись.

— А Ніна що на те? — спитав Віктор.

— Засумувала, — сказав Юліян. А на заввагу, що певно скоро поберуться, він заявив, що не готовується до цього.

Був пізній вечір, коли Юліян вийшов на подвір'я, проводжений Біляком і Сідловським. На подвір'ї наткнувся на Ріттера фон Ляша.

— Wie geht's, mein Junge? — крикнув той і, обнявши, притиснув його до себе.

Цей мусів оповісти, де він і що робить. Гавптман у свою чергу оповів йому, що на доручення російської команди він склав кілька груп старшин, які, як тільки щезне сніг, будуть уживані до вуличних робіт у Микольську. Дістануть кращі харчі, гроші і постійну перепустку.

— Ми старались у японців, щоби вони прийняли наш табір. Ви знаєте, що вони мають невеличкий табір у Микольську з тих офіцерів, що ще раніше нас були в цьому місті. Іх ніхто не знає майже, бо в них велика дисципліна. Але і ми були б пішли на це, — оповідав далі фон Ляш, — бо там дають 25 долярів пенсії, так що в них кухня — першої кляси. Але япошки не погодились... Но, будь здоров, мій друге. Умова з Зальцбургом завжди актуальна. Маєте приїхати до мене. Моя Міці пише тепер часто. Вона не може зрозуміти, чому нас тримають, як війна закінчилася.

В ЮЛІЇ САМСОНІВНОЇ з'явилася жадоба не скривати своїх почувань до Рухлинського. Вона просто йому заявила, що влюбилась „як курсистка” і що переживає вдруге молодість і її чари. Вона не давала йому робити в її кімнатах, випереджаючи його зі щоденним прибиранням. Вона позичала в нього українські книжки і вчитувалася в них. Записувала теж пісні і вивчала до них супровід на піяніні, щоб Юліян міг їх завжди співати, крім російських, що їх вона навчила. Вона корилася усім забаганкам його, купувала солодощі, видавала гроші на дрібні дарунки. Врешті запропонувала, щоб піти разом до кравця і замовити вбрання на її гроші.

Цього Юліян не стерпів.

— Мадам, — сказав звисока. — Я і з табору босоніж не прийшов. А краще зодягнутись і на свої гроші спроможусь. У мене гроші є...

— Яке ж глупливе оце слово „мадам” і яка непристойна пиха в тоні! Невже моя доброзичливість тебе ображає!

— Так!

— Тоді прости мені. Я не знала, що в тебе є гроші. Ельза Павлівна платить скupo.

— Я теж не знав, що в вас стільки грошей завелось, Юліє

;) Як вам поводиться, молодче? (нім.).

Самсонівно. А втім — мене дратують часті візити штабс-капітана . . .

— Юліяне! Невже ти посмів думати, що Тавригін фінансує нашу родину? . . . — І в її очах з'явилися сердиті вогники. — Степан Лукич заробляє стільки, що ми встигли не одну копійку відложить, — продовжувала, — і не всякий приятель, що заходить в хату, несе з собою гроші. Як тобі не соромно думати так по-солдатськи, коли це не назвати просто нікчемно? . . .

Рухлинський помітив, що трохи зарвався в цій розмові, але й був задоволений, що врешті порушив тему штабс-капітана.

— Пробачте мені, Юліє, за незручний вислів. Це звичайні ревнощі . . . Але — яка тоді його роля?

— Тит Аркадієвич здавна приятель моого мужа і нашого дому. А потім — він нешкідливий . . . — присунулась біжче до нього і казала: — Уявляєш, що таке 69?

Коли він заперечив, надула губки. — Ти дурненький. — І злегенька заспівала:

„А там пріподняв занавеску, Маруся п'ятнадцяті літ
Учила младого корнета, как делать французский . . . омлет . . .”

По останньому слові глузливо подивилась на Юліяна, сказала: — А я не до цього! — і широко розрерогалась . . .

В ту хвилину застукала в двері мадам Ольсен, питуючись чи можна?

— Увійдіть! — кликнула з другої кімнати полковниця, а Юліян просто онімів.

— Як тут весело у вас! Мабуть, „молодой человечок” якийсь добрий анекдот придумав . . .

— Ви вгадали, — сказала полковниця, переловивши вмить його сконфуження. — Юліян оповів, як то до них у табір, — не тут, а десь на монгольському кордоні, — „баришень” у бочках привозили. А ці бочки були — знаєте з чого? . . . — Тут перервала і залилась сміхом. — Ними всяку нечисть вивозили! Уявляєте, як пахнули оці жрекині кохання . . .

Тепер всі троє реготались, і ситуація була врятована завдяки тому, що недавно він оповів полковниці кілька таких історійок. Юліян ніби знову почав возитися з своїм відром і щіткою, що її завжди приносив для людського ока. Мадам Ольсен забрала веселу молодицю в свої кімнати, щоб показати тільки що куплені в місті жіночі приданашки.

ЮЛІЯН РІШИВ не зволікати довше, продати золоту „п'ятьорку”, докласти решту і придбати елегантний костюм. Фактично, ця справа не була легка. Зодягнутися „від ніг до голо-

ви" вимагало більших витрат, як він міг роздобути. Він випитував за ціни китайського кравця Тсі-ю, в якого шили собі одяг вибагливіші мікольчани, радився Гайкевича, який недавно перейшов на зовсім цивільний одяг, переговорив з таборовими „кошерними" жидами, що жили разом у половині одного бараку (бо ті інші, „поступові" жили зі своїми краянами з різних націй) і з іншими гандлярами. Він переглянув вбогу в тих часах колекцію Кунст і Альберса, перешукав склади китайців і сибір'яків та засумував. Те, що йому подобалось, було ціною недоступне.

— Будь обережний, — радив йому Гайкевич, — коли він вступив одного разу до аптеки. — Тут продають матеріали — біс його знає з чого. Пошиш убрання, поставиш залізко, а воно в тому місці корчиться. Виходить покарбоване, як руркою припечене волосся . . .

Врешті вдалося справу поладнати. Помогли таки свої, таборові спекулянти. Пішли в рух золота п'ятка, „керенки" і „казначейки" та обмінні вартості, як коц, пара черевиків і ватовані штани китайські. Зате тиждень пізніше в „віденського кравця" Фраймана відібрав Юліян пошиту „на міру" дворядівку з „англійського штофу" і плащ, з матеріялу щоправда не так уже „аристократичного" . . . Одно і друге було скроєне івшите так „до фігури", що Фрайман прицмокував до безтями. Та це ще не було все. В таборового шевця відібрав Юліян перероблені на цивільному копиті військові черевики, а в кушніра-сибір'яка „боброву" шапку, зовсім таку, яку носив Клюк . . .

Так. Це була велика зміна. Очевидно, для великого свята. На будень залишився вірний своїм галіфе, військовій блузі, короткому кожушкові („полушубок") і баранячій шапці.

В садибі стало це швидко відоме. Домоглись продемонструвати костюм і решту гардероби і всі старались доповнити решту дарунками. Коршунова дала шалик, Ніна — дві нові сорочки, Ельза Павлівна — краватки, і навіть інспектор вручив йому запинки з перльмутром. Яке то все було зворушливе і чудове! Юліян не досипляв. Він уявляв себе на сцені Народного Дому, коли виступить на Шевченковому Святі.

— Зроби те, що я, Тольку, — намовляв він „папця". — Грошей менше від мене не маєш. А який чар буде, коли піднесеш паличку на естраді і публіка буде одночасно подивляти твою гарну фігуру в новісінському костюмі.

Та Дрималик був невгнущий. Рішив виступити в довгих штанах і в вишиваній сорочці, а гроші ховав . . . на пізніше. — „Пригодяться на щось важніше, як шмаття". Юліян вмів тільки сказати: — скнара!

ВЕЧІР, ЩО ЙОГО влаштувала „Громада" у честь Шев-

ченка, був одночасно святом злуки Зах. України зі Східньою. Він пригадав найкращі часи національного підйому українців у початках революції (так заявляли старі микольчани). Заля Народного Дому була вщерть повна. Виступи хору під управою Дрималика приймала авдиторія з захопленням і домагалась повторень. Доповідь Рухлинського зробила помітне враження. Рецитатори з-поміж молоді не завели. З великим чуттям були відані поеми Тараса (яка чарівна була Дуня Зайченко, коли декламувала „Тополю”!). Позаздрити можна було патосу Костеві Колісникові, коли він виголошував свій власний вірш.

Крізь Урал, Сибір, Манджурію вістка нам іде,
Що Вкраїна по-козацьки скрізь відсіч дає.
І на північ воріженькам, що з Москви ідуть,
І на захід поляченъкам, що з Варшави пруть.

Так він починається, а кінець дзвенів присягою:

Де Київ, Львів, Ужгород, Харків і Полтава,
Ще й Одеса і Ростов, там наша держава.
Хоч як далеко від Вітчизни наш Зелений Клин, —
То кожен з нас був, є і буде вірний Її син!

20-літній юнак зійшов зі сцени в кімнату артистів, не чуєчи навіть, як заля гриміла й викликала його, початкуючого поета. Юліян майже силою виштовхнув його з-поза лаштунків на сцену і почув його скромні слова до авдиторії: „Ці оплески належать геройству нашої Батьківщини і стверджують, що в моєму вірші ця присяга є присягою вас усіх”.

— Слава! — лунали оклики, мішаючись з оплесками. Юліян був вдоволений цим юнаком, з яким він частіше ніж з другими розмовляв у „Громаді” і загострював його патріотизм, що так гарно заманіфестувався сьогодні. Анатоль тріумфував за таку гарну поставу хору і за все інше. Це було свято, з якого всі поверталися, мов заворожені, і довго ще говорили про нього і про них, що виступали.

СКЛАЛОСЬ ТАК, що Юліян раптом опинився близько Зіни. В канцелярії інспектора, саме в кімнаті секретарки, треба було перебудувати піч, бо курила. Зіну перенесли в приватне мешкання Старкова, якого опаленням піклувався Юліян. Тільки дивно-байдужо сприйняв це і сказав йому спокійно: — Ти досі палив там, палитимеш і далі.

— Але там Зіна працюватиме, а ти колись начебто пропадав за нею, — налягав Юліян.

— Я тобі стільки нісенітних думок дарував, що можу й цю простити, — буркнув він. — Ти добре знаєш, як я жовто-

дзьобів люблю. Вони ще маминим молоком пахнуть. Амури з ними — це те, що кислу зелепуху гризти.

— Файна мені зелепуха, — аж свиснув Юліян. — Щось не пізнати, щоб інспектор оскуму дістав. Старий розпусник давним-давно підсунувся для науки і вивчив...

— Отож то: інспекторові на відхіднім і тобі, дітвакові, — ось, вона пара. А я вже собі щось підходяще придбаю, не турбуйся.

Рухлинський знов, що недавно в Толька „щось” завелось, бо зі співанок пізно приходить і скрипку, буває, забуде додому принести. Треба було впевнитись щодо Зіни, щоб не вразити його, коли завтра піде там піч пильнувати. Сама Зіна йому не потрібна, хай Только говорить, що хоче. В ній ледве чи є такі фіялкові очі, таке каштанове волосся, ну і взагалі — стільки жіночого перцю, як у...

Чи знов щось Анатоль про його прихованій роман у цьому домі, — важко збегнути. Щоправда — нераз назирцем дивився за ним, коли він сходив згори, немов щось підглянути хотів, але ніколи не зрадився з підозрінням. І за те ще більше любив його Рухлинський.

Зіна першого дня спіталася, що з Анатолем, і швидко привикла до того, що не той, а Юліян тепер „кочегарить”. Вона працювала в спальні, бо там було тепліше. Влаштувалася при вікні, що виходило на Зелений Острів, і завзято вибивала літери по машинці в той час, коли Юліян докладав до печі дрова і вугілля. Завжди люб’язно віталася і коротенько відповідала, коли треба було.

Але ця стриманість не була її притаманна, так що з кожним днем вона ставала говіркіша і тепліша. Цікавилась мешканцями садиби, знала і Клюка і штабс-капітана, не то що всіх до машніх.

Юліян знов, що Зіна Шутрак — „хахлушки”. Вона й сама себе так окреслила перед Тольком і той надаремно старався „на путь праведних” її навернути і бодай до свого хору затягнути. — Ні: вона, мовляв, сибірячка.

— Хіба є така нація — сибіряки?

— Я на Україну ніколи не поїду... — говорила.

Невже матиме Рухлинський більше щастя?

Робота з направою печі затягнулася. То матеріялу брали, то знову майстер захворів. Отож Юліян мав довше зможу придивитись до Зіни фізично й духовно. Невеличка, пухкенька, з високою зачіскою з двох чорних, грубих кіс, що міцно підвищувала її ріст, зі здоровими рум'янцями на ніжному обличчі і з карими очима — вона не представляла собою тип, в якого з першого разу можна закохатись „по вуха”. Але звучність її мо-

ви, гарячі блиски її очей, вміле орудування живістю темпераменту, відсутність пози та дитяча цікавість — міцно підбивала її зовнішню вартість. Освіта в ній була невелика, але глибока інтуїція і бистрість мислення покривали те, чого не дала їй школа.

Те все Юліян встиг ствердити, особливо тоді, коли вдалась йому газардова витівка: запросити її до театру полонених. Грали тоді оперету „Лилик”.

І вона прийшла на означене місце. Прийшла точно. Були разом і Юліян радів, що не вважаючи на нерозуміння німецької мови, вона стільки радості виявила, стежачи за ходом акції.

— Скажіть: чи справді ці жінки на сцені — мужчини? — питалася з недовір'ям.

— Так, — запевняв Юліян.

— І Розалінда й Аделя і навіть Іда?

— Алеж так! У таборах полонених усі театри такі. Бо де ж їм жінок взяти? А от у Китаї, де жінок безліч, є там — як я читав — театри класичного репертуару, здається Пзінсі називаються, де в них ролю жінок сповняють виключно мужчины. Вони по-мистецьки жінок копіюють. А недавно оповіла мені Ніна Ольсен, що й в Японії є славний театр, старинний, Кабукі, в якому теж мужчини грають ролі жінок. В тому ж театрі в 17 сторіччі було навпаки: тоді там жінки грали всі ролі, як жіночі так і чоловічі...

— Хіба ж можна аж так чудесно скопіювати жінку? — дивувалась.

Тоді Юліян оповів Зіні скільки то мороки було в Забайкаллі з чудаками, які влюблялися в артисток-мужчин, писали палькі листи та просили зустрітись...

Зіна довго не могла втримати сміху і заявила, що з Юліяна „фантазьор”, що вигадує неможливі ситуації. Не було ніщо незвичайне в тому, що Зіна не добачувала ще складностей життя та манівців, що ними блудила людська душа. Вона не знала і не мала змоги вглибитись у патологічні чи навіть тільки скомпліковані психічні прояви в людині і все міряла мірилом дитини природи.

А втім і сам Юліян не все потрафив зглибити. Хібаж він дуже розумів Шульгамера в Троїцкосавську, коли цей говорив йому про содомський гріх, або тільки недавно — коли Коршунова вяснила йому „французькі пороки” штабс-капітана?

ОДНОГО ДНЯ Ніна, повернувшись з лекції в гімназії, сказала Юліянові:

— На кватирі Андрія Тимішовича спинився на один день його друг Василь Кийович з Хабаровська. Він мене прохав передати вам, щоб ви зайдли сьогодні вечірком до нього.

Це було цікаве, навіть хвилююче! Рухлинський чув нераз про нього і зінав, що він у Хабаровську важний громадський діяч та учасник з'їздів.

Впоравшись з роботою і за дозволом Анатоля, котрий згодився виручити його при вечери, він пішов на квартиру Клюка. Його долоню міцно стиснула рука мужчини.

— Я в переїзді до Владивостоку. Зупинився тут на 2 дні, щоб кинути очима на вашу роботу...

І він почав про справи, що в'язалися з біжучим моментом, перескочив на недавню історію, якої був активним учасником, а про майбутнє думав як справжній оптиміст. Його очі, хоч лагідні, сиві, горіли вірою і завзяттям.

— Я ентузіаст, — сказав Юліян, — але я бачу, що ви ще більший за мене.

— Чи більший я за вас, не знаю. Але в мене бували моменти, що від захвату здавалось, що тайну справжнього щастя я найшов.

— Я знаю, — перервав йому той. — Це було наприклад на 2-му Українському Далеко-східному З'їзді, коли ви відчули, що пориваєте за собою всіх делегатів. Мені оповідали — коли ви їм драматичним голосом крикнули: — „Горить, горить і з цього вогню треба нам, українцям, рятуватись! Чуєте? Рятуватись!” Тоді делегати-українці від рос. соц.-демократів і від соц.-революціонерів відразу присіли і перестали бити Центральну Раду в Києві за „буржуазність”.

— Ну, ви вінчаете мене більшою славою, як я заслужив. В дійсності, до приборкання опозиції, що її очолював ес-дек комунофіл Скалич, причинили передусім харбінські делегати Стоцький і Половко та дехто з хабарівців. Не перечу, що моя гаряча промова також причинила. А втім — насправді після моего виступу кооптовано галицьких українців до різних комісій.

— Багато їх було?

— Було нас чотирьох і всі ми були захоплені З'їздом, не вважаючи на виступ опозиції, що не хотіла визнати Ц. Раду в Києві чимсь більшим, як внутрішнім органом України, і то наставляючись до неї критично, як теж не вважаючи на глупливу поставу до З'їзду хабарівської преси. Передовсім уявіть собі, що було поверх 50 делегатів. Були вони не тільки з Приморщини й Амурщини, але також із Забайкалля і навіть з Камчатки. А потім — бадьорий настрій після доповідей з таких осередків як Благовіщенськ, Свободненськ, Владивосток, Микольськ, Харбін.

— Про Хабаровськ скромно згадуєте... — завважив Рухлинський.

— Ну що ж? Це не скромність. З'їзд відбувався в Хабаров-

ську. Всі бачили нашу роботу. До того відбувався він у будинку української школи, яка є вже нашим активом ...

— Ми мали ще два Далеко-східні З'їзди, — говорив далі після хвилини мовчання Кийович. — Це був третій і четвертий. На третьому, теж у Хабаровську, в квітні 1918 р. при участі 80 делегатів створено Дал.-Східній Секретаріят і приято важливі постанови. Четвертий — у жовтні того ж року, відбувся після повстання чеського ген. Гайди і приходу Сибірської Директорії до влади та Сибірської Обласної Думи. Здавалось, що тоді ситуація для нас була теж корисна, так як для росіян. Четвертий З'їзд випустив Декларацію до світу в справі визнання державності України, запроектував Конституцію Укр. Далекого Сходу та зайнявся справою кооперації і військовою. Щодо війська — то внесенено меморіял до рук Головного Командування Альянтських Військ, ген. Жанен. У ньому вимагали сформування української армії числом 40.000 людей, дати їм зброю і фінанси. Вказувано, яка б це була поміч і оборона перед большевизмом Зеленої України, де значна більшість населення українська і ставиться вороже до большевизму. І як спочатку видавалось, що союзники відносяться до того доброзичливо, то в результаті нам було відмовлено цього ген. Жаненом.

— А скажіть, будь ласка, пане Василю: яка ваша думка про акцію переселення на Україну?

— Ця справа голосна вже була в 1917 році на 1-му З'їзді тут, у Микольськ-Уссурійському. На З'їзді в Хабаровську виринула вона наново. І мушу сказати, що мое негативне становище до неї не подобалось не тільки делегатам, що репрезентували елемент, не зв'язаний з землею, але навіть представникам селянства. Але це ті селяни, що не продовжують традиції пionерів 2-ої половини 19-го століття, а ті, що забрели сюди після рос.-японської війни, після 1-ої революції, і не вросли в землю.

— Я поділяю вашу думку. Нам треба закріпити за Україною Зелений Клин, як її майбутню складову частину.

— Тішить мене ця ваша думка. І це страшне, що ми, замість користати зі своїх прав, як відсотково найбільша нац. група на Зел. Клині, замість мати свій вплив на адміністрацію, пхатись до Земств, користати з бюджетових фондів для нашого шкільництва, видавництв, кооператив тощо, — ми проголошуємо репатріацію.

— Як мені поставитись до реєстрації, яку ми знову відновили?

— Ну щож? Взяла верх думка не наша. Треба з неї зробити користь. Схопити поіменно тих українців, що стоять остронь і зв'язати їх морально з українським національним рухом

на Зел. Клині. Використати теж матеріяльну підтримку того елементу для нашої роботи.

Юліян поінформував гостя про роботу в Микольську, про табір і полонених, про різні роди українців і про московських прихвоснів. Він дещо з того зняв з учорашиної розмови з Шарком, Журченком і Лелекою.

Було пізно, коли вони попрощались. Кийович закінчив свою розмову ось-так:

— Мусимо бути приготовані на боротьбу з так званою російською демократією. Всі вони — чи с.-д., чи с.-р., чи врешті большевики однаково ворожі до наших змагань і в своєму російському імперіалізмі нічим не різняться від правих груп. Вони навіть гірші, бо на словах ліберали. Під час 2-го З'їзду клацали зубами і „Пріамурье”, і „Пріамурская Жізнь”, і „Ізвестія”. І це повторялось пізніше. Всі вони одним миром мазані . . .

ЗИМА НА ВІДХІДНЕ подобріла. Люті морози миналися, снігова габа тоншала. До сонця, що починало пригрівати, вилискували де-не-де мокрища і рябіла земля темними смугами. Рівчиками на вуличці спливала вода з таючого снігу і Юліян, іduчи до пекарні, багатів думками про весну й літо.

Зате страшно ставало, коли, бувало, пізніми вечорами налітав вітер, мов табун недобачених потвор, коли свистів і вивтисячоголосими мелодіями, коли розгулював поміж оголеним віттям дерев і кущів Зеленого Острова і знову звідтіля гасав з розгоном у довколишні простори. Налітав по дорозі на Ольсонівську садибу, спускався в димар, роздуваючи рештки непогашеного вугілля в Дрималиковій печі, потрясав віконницями і вікнами.

І в такі вечори навіть незрушимий, як здавалось, у своєму спокої Чі-ю, ставав неспокійний. Він довго, поки пішов спати, кувняв, присівши по звичці на ногах у своїй кімнатці і смоктав то-ненький і довгий-довгий мундштук лульки з жолудь-мисочкою на її кінці. Про що він тоді думав, Бог один його відає. Мабуть згадував свою дружину над якоюсь річкою, що впадає до Хуан-гу (Жовта ріка), своїх дітей, що вже давно своїм життям зажили, а то й тайгу, де працював і хунхузів пригадував, як їхню ватагу дроворубів з постелі нераз підносили. А може рахував „бариші”, які спливали в його кишеню, коли короткий час посередничав у продажу дорогоцінних пант і соболиних шкірок. Частіше, як сам признавався, думав, аби — якщо не живим, то покійником — повернутися в Китай, або бодай, щоб його кости туди повезли. Тоді бо щойно прийме його душу небо в свої ворота і звідтіля дбатиме вона про щастя своїх нащадків, чого не матиме змоги, коли він тут, в чужу землю зляже . . .

Коли бурений вечір тривав, він поволі вилазив зі своєї

кімнати і викликав Анатоля. „Не надо огонь” і показував під кухню та розмахуючи руками, зі страхом говорив „пурга! пурга!”⁸⁾.

Так і не вірилось, що ця людина в тайзі роками побувала, в сусістві з хижаками жила і всі гніви природи добре знала.

Він брав залізний гак і розсівав решту жарин, а коли його було більше, брав кухлик з водою і гасив останню іскру. Тоді спокійно повертається в свою кімнату, потягав зі своєї ляльки, поки не зморив його сон.

Та в цей вечір, що в ньому заіснувала подія, яка поставила весь дім на ноги, було спокійно. Юлько і Только чули, як полковниця, чомусь сама, проводжала через кухню свого гостя, штабс-капітана, і як вона повернулась до своїх кімнат.

І нараз пролунали стріли і різкий крик врізався в нічну тишу. Це мусіло бути недалеко. Ім навіть видалося, що це на подвір’ї. Обидва вони вибігли. Тиша знову стояла непорушна. Тільки Рольф неспокійно гавкав і немов тягнув їх до брами. Вони кинулись туди. Коли відчинили браму, побачили чорну силуетку людини, що сидячи спиралась об стовп брами.

Це був штабс-капітан. Він стогнав. Коли його піднесли, Юліян відчув на руках теплу, липку кров. Понесли його до дому. Рольф скавулів і бігав довкола них і це, мабуть, заманило китайця до дверей.

— Тримай двері! Світло! Крісло! — гукали до нього.

І поки возились коло раненого, Чі-ю побіг і заалірмував домашніх. Збіглись усі. Жіноцтво в халатах, полковник майже в негліжу. Всі були страшно розгублені і перелякані. З’явилася Лена. Вона відмила кров і ствердила дві рани від пострілів, одну на шиї, другу в ключиці лівого рамени. Вона виняла з санітарної скриньки пляшинки, бандажі та ще всячину і вміло перев’язала рани. Дала йому випити воду з якоюсь рідинкою і казала занести його в її кімнату та покласти на своє ліжко.

— Нічого загрозливого — запевняла домашніх. — У шиї постріл наскрізь. Горло ненарушене. В цьому його щастя. Легені, думаю, непошкоджені. Побачимо завтра.

Всі зідхнули з полегшою і пішли спати.

Черговий день пройшов під знаком випадку. Ранком приїхав віз зі шпиталю з великим червоним хрестом. Він забрав штабс-капітана з садиби. Цей почувався погано, не говорив, тільки неспокійно бігав очима. Дім швидко прорідився. Ніна пішла в школу, полковник з дружиною мабуть у міліцію, хазяйка — в місто.

Юліян взявся за звичайну роботу. Він застав страшний нелад. Було пізнати, що домашні зіскочили зі своїх рейок. Минув полуцення. Коли Юліян вимив руки в лазничці і сів до склянки мо-

⁸⁾ Хуртовина (рос.).

лока, вернулась додому Ніна. Вітром обвіяне личко виглядало свіжо. Ранком вона була бліда і розбита. Юліян намовляв тоді її не йти в школу.

— Нікого немає дома, — сказав Только.

— Хіба всі ви летіли? — спитала здивована. Спинилася у кухні. Виглядала, начебто боролася з думками. І коли вони спитали її, що думає про цей випадок, вона, діставши запевнення, що тайна буде збережена, оповіла ось-що:

— Ви не знаєте, хто він... Отож він один із жахливих катів Уссурійщини, караюча рука режиму. Він з природи безсердечний. В його душі нема місця почуттю милосердя. Він начебто любується в крові і в слізах, а розpacливий крик катованої жертви підштовхує його до ще більшої жорстокості. Залізні шомполи, кліщі, гарячі цвяхи і притиски дверей — це знаряддя російської контр-революції. Кажуть, що царська охранка теж була страшна. Нове зате є атрофія людських почувань, озвірячення, яке принесла з собою революція. Уявіть собі, що він умів оповідати про свою мерзотну роботу, не моргнувши бровами, цинічно, по-різницьки. Я ненавиджу большевизм і всю ту анархічну зграю, яка спричинила нову „руську смуту”. Але і гайді для мене і звеличники старого режиму, що одним віддихом говорять про правопорядок, а навертають до „оприччини” Івана Грозного.

— Так, але в відношенні до большевиків і їх терору не можна вживати тактики: хто на тебе каменем, ти на нього хлібом, — заявив Дрималик.

— Я знаю. Але треба бодай розрізняти хто винен, а хто ні і невинних не карати. А в них вистачає одної підо年之. В них гуртова відповідальність за вчинок одного шибайголови. Добре, коли скінчиться „поркою”⁹) громади, а то буває куди гірше... Коли, якось раз, штабс-капітан подавав „картинки” зі свого ремесла, я була близька зомління. Я пішла в свою кімнату. Мною тряслось і я довго не приходила до себе. Відтоді я його зненавиділа.

На подвір'ї загавкав Рольф. Вертався полковник з дружиною. Вони ввійшли і полковниця, побачивши Ніну, крикнула:

— Жах, жах. Ви не уявляєте, що сталося!

Їх троє насторожилися в очікуванні чогось страшного. І дійсно: штабс-капітана не нашли в ніодній лічниці. Він щез і ніхто не уявляє собі, де могли його подіти.

— Толь! Юліян! Хто вам сказав, що це приїхали зі шпиталю за раненим? Як це сталося? — питала докраю схильована Юлія Самсонівна.

— Та підожди, — спинив його полковник. — Та ж і я був при цьому. Я ж виходив на вулицю і питав „ребят”, куди везуть його. Сказали: в „главний”...

⁹) Биття різками голе тіло (рос.).

— Але його там нема! Сам знаєш! — нервово говорила його дружина. І додала: — Ви знаєте, Ніно, що ми думаемо? .. Але ні! Це неймовірне!

Полковниця хотіла говорити далі та не спромоглась. Вона відвернулась і побігла нагору. Тоді полковник, коли пролунали її кроки, сказав притишеним голосом: вона домірковується, що це його забрали червоні партизани, що це був їхній червоний хрест.

Всі майже ахнули: це неможливе!

— А я вам скажу, що це можливе. Зачекаймо на Леночку. Бо насправді, то ніхто з нас амбулянсу не кликав, і всі ми були певні, що вона постарається за нього.

Лена повернулась, як завжди, парадним входом. Її негайно засипали питаннями — чи вона подбала за амбулянс. Так. Вона дзвонила в шпиталь вислати віз по Тавригіна. Та коли після першої лекції хотіла довідатися, як справа виглядає і потелефонувала вдруге, то їй сказали, що амбулянс повернувся порожній, що раненого вже раніш перевезли. Куди? Не знали...

Тепер здавалось, що з переляку всі побожеволіли. Всі неспокійно переглядалися.

— Хто ж тоді бачив цей другий амбулянс і хто сказав, що Павла Порфіровича вже забрали? — Цей запит поставив Рудіков.

Толь і Юліян побачили, як всі очі звернулись в їх сторону.

— Ми нікого більше не бачили, ніякого другого амбулянсу не бачили і з ніким не говорили, — заявив Толь твердо. А Юліян подумав: — Невже ж підозрівають їх у змові з партизанами? ..

В усіх очах застигла моторошність. Юліян раптово нагадав китайця.

— Ну, а ходя? — спитав він. — Його ж ми не спитали!

— І справді! — підхопили інші. І покликали Чі-ю.

Він признався, що коли чистив подвір'я, під браму заїхав амбулянс з хрестом і він сказав санітарам, що „афіцер нет, мало-мало увезлі госпіталь”.

Тепер вже все закреслилось чітко: Тавригіна схопили партизани!

Полковник пішов у міліцію. Інші розбрелись по кімнатах, залякані і пригнічені. В садибі широко розсівся перестрах. Боялись вже за себе, бож „сопочні герої” найшли дорогу до їх садиби, знають їх мешканців і гостей та мають недалеко чагарник Зеленого Острова, де легко скриватись, і вільну дорогу в простір, партизанське гуляйпілля.

ВВЕЧОРИ НІХТО не виходив поза браму. Надто були свіжі ще вражіння. Поки полягали спати, зійшов у кухню полковник і простягнув їм велику пістолю.

— Оце я вам даю для вашої оборони і оборони дому, — сказав. — Ви бувші військовики, отож і зброя вам не новина. Набоїв у мене досить. Коли забракне, — дістанете будьколи.

— Невже, думаете, нам пригодиться? — спитав Толь.

— Після того, що трапилось, можна всього чекати.

В цю хвилину ввійшла Ельза Павлівна в кухню. Вона вся просто змінилась. І очі стали, мов у сича, і голос дрижав, як у дебютуючої актриси.

— Не забудьте за двері і всі віконниці позачиняйте. Я боюсь, я справду боюся!

І знову повторила прохання до полковника, щоб він не їхав другого дня у Владивосток, щоб відложив це на декілька днів, коли всі встигнуть освоїтись з небезпеками.

— У вас тут стільки оборонців! А їхати я мушу, голубчик, важні діла і ніяк їх не відложиш.

— Не бійтесь, мадам Ольсен, — успокоював її Анатоль. — У нас тепер зброя, а мужчин і без пана полковника залишиться чвірка.

Хазяйчине лице роз'яснилось. Вона навіть посміхнулась.

— Я тільки на вас двох рахую. А тут і там . . . — Показала на кімнату Чі-ю і на флігель, де мешкав суддя, та скривившись махнула рукою.

— Ну й добре. Рахуйте на нас. Ми вас не підведемо, — байдуро сказав Юліян.

Минав Великдень. Всі ходили в церкву, говіли, прикладались до Плащениці, гуртом ходили ніччю на Великодню Утреною і вітались „Христос Воскресе!“ Але все те проходило в настроях мінорних і роблений гумор був при Пасхальних обідах. На всіх тяжіли думки про пірвання Тавригіна і загроза їх садибі з боку партизан. Навіть Анатоль і Юліян не ходили в гості, бо поодинці повертались ніччю до хати видавалось їм небезпечне.

ЗІНА СТРАШЕННО хвилювалась, довідавшись про криваву подію. Вона допитувалась Юліяна про її перебіг і цікавилась щоденно, чи не заіснувало щось нове. Але нічого нового не було, крім допитів у міліції.

Зате нове було Юліянове відношення до Зіни і Зіни до нього. Старков незабаром виїхав у терен і молодість заговорила на своїй звичній мові. Юліян сам не зінав, як це сталося, що він у гутірці схилився над машиною і поцілував Зіну в рожеву щоку. Коли без слів глянула на нього з докором, він узяв руками її головку і поцілував в уста.

Це вже була інтимність, якій кожен новий день надавав глибшого змісту. Ця інтимність видалася Рухлинському якась інша, ніж та, що була між ним і Коршуновою. Тут вони потапали в

собі очима, підхоплювали гарячий подих запашної юности, відповідали взаємним поривам. А там — забагато було „крику тіла”, а замало — „крику душі”, — як це окреслив у своїх думках Юліян.

Він мав уже присуд для Юлії Самсонівни. Вона мала відійти з авансцени душі Рухлинського за куліси з почуттям відіграної ролі. Щось підсказувало йому вдячність для дами, котра відкинула всі забобони „касти і масти” та прийняла тягар безупинного риску, неслави і родинної катастрофи. Він пробував аналізувати величину її жертв і бився між берегами признання і цинізму, серця і похоті, посвяти і самолюбства.

— А гріх? Хіба можна не думати про нього? Полковник гарна людина. Коли ти „забувся”, то був тоді такий час. Але тепер, коли знаєш Зіну? — вистукувала йому совість.

Сприятлива ситуація витворилася якийсь час в Коршунових. Полковник тепер пересиджував дома, опрацьовуючи якісь матеріали і потапаючи в горах паперу. Юлія Самсонівна носилась зі сумом (Тавригін? Приявність чоловіка?) і бурхливо притискала його тільки, коли пізнім вечором збігала з глечиком для молока. Раз тільки зайшла в їхню кімнату, коли Юліян був на пробі, боязко, але рішучо. Юліян мало під землю не провалився, коли другого дня Чі-ю пригадав йому цю вечірню зустріч. Він згадав їй про те і була вона далі дуже обережна.

ВЖЕ ТІЛЬКИ на дні рахували свої зустрічі в квартирі Старкова. Вони з страхом думали про нову ситуацію. Була вже піч готова і стіни розмальовані.

— А може Анатоль поміняється тепер з тобою? — питалася зі сумом Зіна.

— Ні! — сказав твердо Юліян. — Незручно його просити...

І він зовсім розгубився, шукаючи виходу. Йому вже близькою стала ця — хай і несвідома — українка, що вродилась на Сибірі, з батьків хліборобів, чорноморців, виходців з України. Вона з такою побожністю згадувала покійних батьків, якідвічі мусіли переселятись: раз у західну Сибір, а потім, — коли вже встигли обжитись, земельку в 60 десятин обсівали, — довелось усе те кинути та переїхати в Уссурійський Край. Ніяк не ладили на сибірському заході з сусідами „старожилами”, які „новосёлові” не злюбили і часто їм капостили. І тут треба було майже спочатку починати. Одного року, коли Уссурі вилляла, що часто траплялось, батько втопився. І її мати якось теж скоро померла. Залишилась на хуторі тільки баба і ця її виховала.

— А як ти в секретарку попала? — цікавився Юліян. Він знов, що тепер прийде на чергу роля інспектора.

— Віктор Іванович заїхав раз якось в наше село по ділам

податку. Він попав у школу і вчитель Стельмашенко (я з його донею дружила) показав йому, яке в мене письмо рівненьке і оповів, яка я на науку охотна. Інспектор тоді поїхав у наш хутір та й став намовляти бабу пустити мене в місто. Мені так подобались його золоті гудзики при мундурі, ну і взагалі був він такий ласкавий зі мною, а місто так принадно рисувалось в моїй уяві, що я таки випросилась у баби на рочок у Микольськ. А тут вже й на друкарку вивчилась, та й канцелярське діло пізнала.

„Не здається! . . .” — думав трохи люто Юліян. І іншим разом заявив просто: „А все ж таки ти дорого платиш своєму шефові за опіку . . .” — Справа була рубом поставлена. Тоді вона призналася без драматичної пози і сліз.

— Так, він на мені виміг заплату . . . Я прийшла в місто дурненька. Звісно — селюшка. Мене все радувало, зокрема те, що він готує мене на свою секретарку. Та в нас у війну ускладнилось. Він почав ревнувати мене до Ігоря . . .

— Хто це такий? — запитав він її, чуючи, як серце його леденіє.

— Не хвилюйся. Його вже немає. Це був молодий офіцер.
— Загинув?

— Хто його знає. Може в партизанах. Він революціонер. Хотів сватати мене, та з цього ніщо не вийшло. В останній час — щез . . .

Юліян знову згадував про страйк у Владивостоці, заснований професійними союзами і що партизанський рух по-мітно здрібнув. Чимало людей пішло в „сопки”. Значить — це імовірне, що й Ігор там бродить.

— Забудьмо за Ігоря. Він уже для мене не існує . . . — перервала ці думки Зіна, ласкаючись до нього.

ЗНОВУ ГІСТЬ у хату. В кухню ввійшов моряк з моряцькою кепкою на буйній чуприні.

— Добридень вам, панове! Мабуть, добре потрапив?

Через кілька хвилин Анатоль і Юліян знали, що він — Мирослав Собко — теж був полоненим, що, приїхавши в це місто, забажав зустрітися з своїми. Але табір далеко, отож дістав у „Громаді” їхню адресу.

— Ви таки справді моряк? — спитав цікаво Юліян.

— Так, я в морській службі, в русских, але тепер . . . — І запевнившись, що нема нікого іншого, додав: — Тепер я на службі в японців. — Він хотів далі говорити, але на сходах забаранили чиєсь кроки. Це заглянула в кухню Юлія Самсонівна, а заглядівші гарного хлопця, найшла причину обмінятися з ним кілька слів. За нею прийшла хазяйка з кулінарними порадами для Толька і теж привіталася з гостем.

— Варту либонь при вікні тримають, — сказав Анатоль, коли вже обидві винеслись нагору.

— Завжди когось виглядають, — додав Юлько. — А тут з'явився хлопець, як мрія.

— Моя краса тут зайва. Ви репрезентуєте гідно нашу раху... А втім... з мадам Коршуновою, присяйбо, варто ще згрішити. В неї полум'я жіночості несогірше молодої. Якби так знов, що з вас ніхто не обсмалюється біля неї, то сам, як нетля, поліз би в огонь...

— „Ой джигуне, джигуне, який ти ледащо...” — затягнув сміючись Анатоль. Запросили до себе в кімнату.

Він давним-давно з табору і вже в „сибіряка” пошився. Хай йому хрін! Хіба можна було прожити при ющці, пісній каші та гливковому хлібі? Трохи хитрощів і пішло. Правда, — його компаньйони сьогодні в японському таборі, в них сито і грошевито. Але зате тримають їх на чотири замки. А він вільний, вільний ще з січня 1915 року. Замість 4 роки під караулом, 4 роки на волі!

— Стрівайте, пане Мирославе, — перервав йому розповідь Анатоль. І за хвилину заставив стіл всячиною, яку найшов в коморі на скору руку. — Гість як охоче розказував, так і єв охоче. А оповідав живо, барвисто. Хлопці слухали і заправлялись зі Собком до служби моряка, плили по безмежжях водних плес, бенкетували по тавернах надморських портів, вибирали „красунь” для коротких зустрічей і забували їх так скоро, як скоро підносився знову якір корабля.

Анатоль сягнув рукою за ліжко і наливав по чарках наливку, яку він ховав для великого свята.

— Уrra! — крикнув Мирослав. — Другим разом я сам вже подбаю за плящину.

Буйна вдача його не могла покоритись дисципліні. Мав зудари з моряками, з боцманом, з капітаном. Вертаючись з останнього рейду з Філіппін до Владивостока, він поставив корабельній компанії вимогу дати йому піврічну відпустку, нібито на лікування, а в дійсності для виконання одного пляну. Під час постою в Кобе пізнав японця, що мав тісне відношення до окупаційних японських чинників на Сибірі. Японець той говорив добре по-російськи і німецьки. Він узяв Мирослава до свого дому і там за-пропонував йому, щоб він вступив до сектора пропаганди в японців у Сибірі. Його завданням було б вияснювати українцям Далекого Сходу мирну ролю японців. Він роздумував над тим і дійшов до висновку, що для українців це добра робота. Японія все одно здасть ці свої позиції на Сибірі, про це дбає політика американська. Отже нам, українцям, треба скористати з часової приявности японців на Далекому Сході, щоб підбудувати на-

ше право до цієї землі, освідомити населення національно й опоганити в його очах москвинів.

— В чому конкретно ця ваша служба? — запитав цікаво Юліян.

— Про подробиці не питайте. Є речі, які є військовою тайною. Та загально справа така: поки японський відділ вмашерує до якогось села, де населення цілком або переважно українське, сідаю на коня я сам і мій компаньйон Матвій Савич та їдемо в те село. Звичайно — японці їдуть зараз за нами, бо партизани слідують за всім, що діється. І коли б дістали нас у свої руки, то кришка нам. Живцем кишки випороли б із черева. Але японське військо зупиняється недалеко села і чекає, поки ми зробимо свою роботу. Ми збираємо „сход” і вияснююмо дядькам, яке положення в іх довкіллі, та взагалі на Зеленому Клині. Поки селяни сходяться, ми в розмовах з ними видістаємо все, що їх болить, нав'язуємо безпосередній контакт людини з людиною, бо це найкраще. Дядьки спершу чухаються, коли говоримо про японців, а там уже отверто говоримо про їх добре замисли боротись з бандитизмом, анархією і большевизмом та що цим помагають населенню. Наша українська мова, моя моряцька форма і селянський вигляд Савича подобаються дядькам. Мости збудовані. Ми тепер заявляємо, що японці перейдуть селом, а — як треба буде — то й постоять у ньому день-два. Давайте — зустрінемо їх, що нам лиха не бажають, а навпаки готові помогти. Не сміє бути ні заїздок, ні саботажів, не сміє впасти з-поза рогу куля, а про небезпеку партизанів, — треба негайно сповістити.

В цій хвилині перейшов інспектор через кухню.

— Біжи, накривай стіл, а я сам поставлю самовар. Уже восьма!

— Пробачте, Ельза Павлівна, ми сьогодні спізнилися, але нам гість наврочив, — оправдувався.

Всі сміялись, а Юлія Самсонівна підтримала:

— О, такому парнєві і з ума звести не важко. Він краси́вий і бувалий...

І одні за одними сипались питання, а все від жінок.

А там, в їхній кімнатці, йшла дальша розмова. — Я знаю краще всіх, чим дише наш Зелений Клин.

Собко називав місця, подавав розмови з тими, що мали право називатись хазяїнами цієї країни від кордонів Манджурії до Гайдамацької бухти над берегом Тихого Океану і від кордонів Кореї до дикої тайги в Амурщині.

— Хотілось би дожити, коли всі ті тунгузи, гиляки, гольди, китайці і корейці, що промишляють по лісах і ріках уссурійської тайги, — говорив Собко, — занюхавши владну руку українського уряду, заговорять з-українська. Вони зноситимуть тисячі

звірячих шкірок в українські факторії, звідкіля вони розходиться будуть по цілому світі. Я вірю, що так буде, що Зелений Клин буде складовою частиною української державної території.

Цього вечора національна гордість з особливою силою розпирала груди обох мешканців малої кімнатки, як гість опустив їх хату.

ПОВЕРТАЮЧИСЬ З МІСТА в сумерках вечора Юліан наткнувся на подвір'ї на інспектора Старкова. Він був серйозний, навіть суворий. Спинив його і, оглянувшись чогось на вікна віллі, покликав його до свого мешкання.

Коли сіли в його спальні, інспектор щось призадумався і вдивлявся разом з тим мовчки в Рухлинського. Згодом, підкреслюючи деякі слова, сказав:

— В мене пропали важливі папери. Між іншим теж протоколи політичної організації, в якій я секретарюю. Слідів влому немає. Значить, треба питатись домашніх. Яка ваша думка про те?

Це питання заскочило Рухлинського. Не відриваючи очей від пронизливих очей Старкова, заявив урочисто:

— Я певен, що ви мене не підозрюєте, Вікторе Івановичу. А якщо маєте якісь сумніви — то вони безпідставні. Я сповняв одну-єдину функцію у вашій хаті, а саме — опалював її і змінював воду. Понад то я нічим не цікавився і нічого не доторкався.

Інспектор посміхнувся своїм звичаєм, тобто обидвома кутками уст.

— Чи справді так нічим ви не цікавились — про це будемо ще говорити.

— Вікторе Івановичу! — крикнув Юліян, схопившись з місця. — Я вас прошу говорити виразніше і то негайно.

— Не будьте такі поривисті. Я не маю на увазі речей, але особи . . .

— Не розумію. Себто кого?

— Мою секретарку, — вицідив крізь зуби.

— Зіну? — зчудовано назовні, а насправді схвильовано спитав Юліян.

— Так. Отже послухайте. Коли б не я, Зіна досі ходила б у бабиних чоботях і мала б порепані руки від тяжкої роботи. Сьогодні вона барышня, секретарка фінансової установи. Вона добра дівчина, але все ще дурненька. Я знаю, що ви упадаєте біля неї. Вона вам подобається. Ну що ж? Якщо в неї і в вас бажання, — повінчайтесь . . . Але знайте: вона не беззахисна, хоч батьків у неї немає. На поталу я її не віддам . . .

При останніх словах його голос прозвучав начебто погрозливо.

Юліян хотів щось сказати, але Старков йому не дав, продовжуючи.

— Залишім цю справу на пізніше. Хай вона дозріває. Зраз для мене важне викрити: хто спокусився на мої папери і що з ними діється?

Інспектор піднісся з крісла, підійшов до шафи і відчинив її.

— Ось тут вони були. В паперовому портфелі були листи і документи, а зверху лежала книга протоколів. Де вони, ви не бачили?

— Не знаю — відповів Юліян твердим голосом, але відчував, як дрижать у нього всі фібри.

— Чи заходив до моого мешкання Анатоль? А може хтось інший?

— Ні, він напевно ніколи не заходив. Крім Зіни і мадам Ольсен ніхто мені не відомий.

Віктор Іванович змахнув зневажливо рукою. Мовляв — за них я спокійний. Згодом додав: — Зіна вже тут не працює, хіба що колись скочить сюди за чимось, що мені потрібне. А Ельза Павлівна зобов'язалась віддавна не отвирати шаф ні шуфляд, а тільки зверху наводить порядок. А втім — я питав вже її і Зіну...

Юліянові було теж дивно, щоб їх у чомусь підозрівати. До хріну треба їм цих паперів. А втім — вони пропали...

— От чорт? Просто кримінальна справа! — мимрив інспектор люто. — Про мене — хай далі міліція діє. Сповіщу обов'язково куді слід...

Юліян встав, сказав „добранич” і вийшов зовсім розгублений, просто очманілий.

Анатоля застав над нотами і зі скрипкою в руках, у музичному надхненні.

— Заховай від мене пістолю, папцю! — Звалився на ліжку і закрив очі руками.

— Я вже заховав, не чекаючи твого прохання. У тебе такі переливи в настроях, що я вже давно рішив забезпечитись від немиліх сюрпризів.

І Тільки сміявся.

— Не жартуй, Толь. Справа серйозна. Мене підозрівають за таке, що не знати — чи провалиться крізь землю, чи в морду бити. Ще й поліцію погрожують...

Анатоль повагом відложив скрипку, склав ноти в шуфляду, а Юліян сів на ліжку і розповів у подробицях зустріч із Старковим, згадавши теж його запит про Анатоля.

Той не втерпів.

— От свиняче рило! Він нас ненавидить, як українців, і

мабуть придумав таку штуку, щоб нас у тюрму впакувати. Та й ще тебе від Зіни відірвати хоче... Та я тут зараз таке зчиню, що його...

Він кинувся до дверей.

— Стрівай! Куди ти? До хазяйки? Не треба! Це під ніч. На все буде свій час завтра.

Анатоль гороїжився, але послухав.

Перебалакали допізنا вночі, сповнені хвилюючих думок. Пропажа паперів — дурниця, — думав Юліян, насміхаючись у душі з поліції і тюрми. Старий розсіяний, як професор. Мабуть, сам їх запроторив. Вони найдуться. Але з Зіною... Що буде з нею? Хто їх підглянув? Вони були такі обережні... Може й добре, що інспектор не хотів говорити більше на тему Зіни. Напевно добре: він міг би був тоді сказати інспекторові таке, що потім був би, може, каявся. Чи Зіна-коханка мусить стати дружиною? А йому вже ставлять це питання рубом... Лишатись задля неї в Сибірі? Вінчатися з тою, що ще підлітком качалась по ліжку Старкова, грішила, мабуть, з Ігорем, ну й йому самому улягла швидше, ніж він думав... „Твердині і жінок треба здобувати. Чим довше воно триває — тим вартніша перемога...” — пригадав собі слова дядька Федя. Але чи розмірно скора перемога знецінює Зіну? Знову ж — чи він її кохає так, що міг би в непам'ять пустити її минуле?

З хаосу мислей, хотінь і сумнівів почало оформлюватись щось твердіше. Йому видалось, що він у трясовинні намацав твердий ґрунт.

В Сибірі він не залишиться, в Зіні не вміщує всіх понять майбутньої дружини, та й його батькам у Львові вона не імпонуватиме...

І ще щось тверде з'явилось у хаосі його міркувань: Юлія Самсонівна, а не хто інший, заварила цю кашу! Вона і тільки вона підглядала їх і підштовхнула тепер інспектора до дії. Хіба ж вона не шаліє в останній час і не замучує його своїми підозрами й докорами? Хіба вона не мішає свою лють зі слезами в нападах істерики і не благає відтак прощення за свою поведінку?!

Юліян відчув, що вона стала гидкою для нього. Він рішив і з „покутами” покінчiti, і нагримати при нагоді на неї, а з Зіною якимсь чином уже завтра зустрітись і дещо роз’яснити.

МАДАМ ОЛЬЗЕН виявила повну холоднокровність, коли перед нею станули обидва хлопці і схвильовано протестували проти підозрінь Старкова.

— Віктор Іванович чудак, старий холостяк. Коли в нього не лежить щось так, як він поклав, то це вже в нього ціла драма і він ладен усі дзвони на алярм роздзвонити. Не нервуйтесь.

Коли й справді щось скоїлося з паперами, то тут не ваша рука в тому. Я стою за вами і вам ні трохи не треба турбуватись.

Хазяйка закінчила свої слова усмішкою, яка цій справі відбирала гостроту і, здавалось, що ціле психічне збудження Юліана і Толя зовсім даремне, безпідставне.

Коли інспектор в обідню пору з'явився, Ельза Павлівна збрала його в кабінет покійного мужа, і при замкнених дверях вони довго там говорили. Коли Юліян вніс під кінець обіду шумливий самовар, почув у розмові, що Зіна захворіла і випросилася додому.

Ввечорі Юліян довго кружляв по сусідніх вуличках і біля хати, де жила Зіна. Думки підмовляли його піти просто в її мешкання, але почуття обережності противилось тому. Коли б не було „справи з паперами”, то він був би постукає у двері будиночка, де тьотя Агафія сповняла ролю не тільки хазяйки, але й кмітливої патронки. А так — він тільки рахував на випадкову зустріч Зіни. Старанно зачинені віконниці тільки в двох вікнах пропускали світляні смуги, а втім не в вікнах Зіни. Ніде на вулицях не зарисовувалася відома йому сильветка, ніде не було видно цієї стрункої походки, що його так у Зіни поривала.

Та вже черговий день приніс вістку, яка зворушила всіх мешканців садиби: Зіна виїхала з Микольська! Схвилюваний інспектор уже двічі до обіду бігав нагору і вів розмови з мадам Ольсен і в Коршунових.

В насторожені вуха Рухлинського прослизнулись деякі імена та незначні фрагменти з цих розмов, і він з жаху захолонув: Зіну підозрівали в контакті з червоними партизанами! Ігор, котрий зник раніше, поранення штабс-капітана і викрадення його, крадіжка протоколів партії ка-детів¹⁰) і врешті таємничий виїзд Зіни, про що сповістила збентежена тьотя Агафія — все те в'язалось тепер у розмовах в одну логічну цілість. І було те все таке потворне, таке неймовірне, що Юліян ходив, як очманій. Він поділився цими вістками з Дрималиком і з биттям серця чекав на його голосну думку. Той напочатку тільки крутив головою і сприймав це як сенсацію. Коли ж Юліян настоював на його оцінці, Толь запідозрів жінок, що вони сугерують інспекторові ці здогади . . .

— Я не думаю, щоб Зіна була большевицький агент, — говорив він. — В неї не має для цього ні хисту, ні сприту. От просто розжалобилась дівчина, що чіпились її за партійний архів чи що там, та зробила собі канікули і поїхала на село до бабуні.

— Ще й мене готові запідозріти — шепнув Юліян.

— Не робись такий всебічно талановитий — заглузував

¹⁰) Конституційні демократи, в революції: „партия нар. свободи”.

Дрималик. — Досить, що в „амурах” з Зіною здобув славу, а ще й бойшся, щоб тебе „сопочніком” у Микольську не зробили. Так скоро, брате, не зробиш кар’єру навіть у Сибірі...

— Не кепкуй, папцю. В тих здогадах і сплетнях нас теж не поминуть, а вже найменше довір’я матимуть ті з контррозвідки, де Тавригін ломив кості невинним дядькам. Пригадай, що Ніна говорила... А знаєш, скільки „воєннопленних” пішло в червону гвардію? А те, що я мав якісь „шури-мури” з Зіною, що бував у неї в хаті, а потім наш український патріотизм... Хто знає, які то переслухи будуть з нами...

— Мене не рушать, а тебе тільки хіба за деморалізацію „русской девушки”... А ти їм скажеш сміло, що сметанку зібрали уже перед тобою Старков, привласнивши собі *ius primae noctis*¹¹⁾, а решту залишив тобі. До того ще зовсім нахабно хоче тебе з нею вженити...

— Ах ти, циніку осоружний, — нібито обурився Юліян, насправді відчуваючи вдячність за легкий підхід до справи, яка давила його і дратувала.

Увечорі, коли Дрималик був на репетиції хору в „Громаді”, зійшла в кухню полковниця. Вона дуже уважно передала Юліянові те, що він почув уже сам, і згіршилась невдячністю Зіни для інспектора, який був її добродієм.

— Я певен, що Зіна невинна — сказав Юліян.

— Ну, голубчику, так ти вже зовсім мальчик! — сердито сказала Юлія Самсонівна. — Це таке майже певне, що вона шніон. Ти не маєш уявлення, що діється по різних русских установах. Скрізь є їхні агентури. Либо ти і тебе вона не одно питалась...

Юліян заперечив, але коли залишився сам у своїй кімнаті, то не одне йому згадалось. І він аж зжахнувся, коли згадав, скільки їй оповідав, зосереджути свою увагу радше на її живих очах, на білих рядочках зубів, соковитих устах і на кругленьких грудях, ніж на розмові. А вона і про Тавригіна питалась і про Коршунових, і про столові розмови, менше про Рудікових, а більше про Лену, а нераз цікавилась настроями в „Громаді”.

Тепер, коли Юліян поклався до ліжка і скрутів лямпочку, почали вкрадатись до нього сумніви в невинності Зіни. Як чітко згадував її запити про штабс-капітана, про Юлію Самсонівну і старого полковника! Він розумів тепер, що її зацікавлення „Громадою” було незначне. Там Мазуренко, там Сумраков та ще де-что. Вони або для „білих” або для „червоних” працюють. Чи не говорили на засіданнях „Ради”, щоб ставитись обережно до деяких типів? Та він добре тямить, що говорив Зіні тільки про дівчат у „Громаді”, про хор, про концерти...

11) Право першої ночі (лат.).

А Ігор, що мав уже належати „до історії в її житті”... „Він для мене вже не існує” — сказала одного разу. Бач, яка! А тепер вони мабуть разом...

— Зіна, Зіна! Як ти мене обманула! — розплачав Юліян. — Я так ненавиджу тих червоних бандитів, що руйнують мою Україну. А тут, на кінці Азії, я цілавав тебе і пестив, не відаючи, що ти в них на службі. Я для тебе відцурався Юлії Самсонівні. Я всі почуття свої — палкі, найпалкіші, скерував у твою сторону! ..

А втім — таки полковнича, а не хто інший, говорила інспекторові про мене і Зіну, — думав далі Рухлинський. — Тільки з її бічних вікон могла вона спостерігати його, коли йшов у помешкання Старкова. Як гайдко доносити! Що хотіла вона тим осягнути? Навернути його давні почуття до неї? Та вона на 16 років старша за нього і, якщо не сьогодні, то згодом знайшов би собі молодшу...

За цими думками застав його Дрималик.

— Говорив я довірочно з Шарком і Журченком. Вони вважають, що Зіна шпіонувала... Кажуть: ваш дім — це кубло реакційників старого царського штампу. Всі вони політично активні, з виїмком старого Лянге...

МИНУЛО ЩЕ три дні. Ніхто з поліції чи політичної розвідки не зголосувався. Все йшло старим порядком. Столовники приходили на обід і вечірню і розмови були такі, наче б нічого не скіоЛось. Тільки якось Ніна спитала Юліяна зі співчуттям, чи він дуже кохав Зіну, а Ельза Павлівна іншим разом звірилась зі своїм неспокоєм, мовляв: яке нове лихо стоїть на черзі в її домі? Вона частіше тепер бігала в протестантську кірху і не знати було: чи вимолювала в Бога, щоб не було більше такого лиха в хаті, чи щоб Віктор Іванович під впливом подій чим швидше рішився з нею звінчатись.

Та 4-го дня стала нова сенсація. Найшлись протоколи партії й інші папері!

— Що-о-о? — дивувався кожен. Це ж був сюрприз, від якого всі ахнули, проте всі з полекшою зідхнули.

Виявилось, що весь матеріял був захований таки на квартирі інспектора. Якимсь чином він найшовся в купі нагромаджених старих газет, що з них мав інспектор вирізати потрібний для майбутніх статей матеріял. Фактом було те, що майже все пропавше найшлося...

— Чому ж тоді втекла Зіна? — питались одні других. Виходить, що вона невинна...

— Хто найшов загублені матеріали? — питались.

— Я, Ельза Павлівна! — тріумфально звучала відповідь.

— І уявіть собі — оповідала вона. — Скільки я перекинула

цього барахла, що його так багато в Віктора Івановича, і не находила, аж тепер найшла, коли порядкуючи загналась у кут за тарганом, щоб його забити . . .

— А що з Зіною? — питали всі.

— Бог її відає, що з нею . . .

Але в інспектора турботи не минулися. Він найшов у книзі протоколів незакінчене письмо, друковане на машинці, в якому було скопіоване одно з останніх засідань партії. Він не тямив, щоб колинебудь таке доручення дав Зіні і взагалі, щоб його потребував. Він звірився з цим дамам угорі і цей деталь дійшов до відома інших у садибі. Віра в невинність Зіни знову захитається.

Інспектор вислав тьотю Агафію, в якої теж найшовся відпис одного з протоколів кадетів, на село до Зінині бабушки, щоб розвідалась про його секретарку. В хаті старухи не було Зіни і про неї вона нічого нечувала. Важко вона зажурилась, коли почула про неясні ходи її внучки і про розходження її з Віктором Івановичем. Довго молилася під іконами, а потім гірко виплакалась, повторяючи щораз: „Куди я тепер дінусь?” Виявилося, що баба, відчуваючи щораз більше свою неміч і безпорадність, домовилася уже з Зіною продати своє невеличке хазяйство і переїхати в Микольськ та там разом з нею своїх літ доживати. Тепер усе вже пропало . . . бідкалась старенька: — Зінаїда ласку Віктора Івановича загубила та й сама кудись пропала . . .

Тьоті Агафії довелось у бабусі заночувати. І тепер прийшло найбільше моторошне для неї і для тих, що слухали її оповідань. Спокійний недавно ще вечір, — резповідала вона, — змінився в тривожну від дивовижних звуків ніч. То здавалось, що розгулявся вітер і приступом двері ломить, а то й цілу хату закине в недалеке провалля, то знову, що чорти димар вимітають, або в сажі купаються і перегукуються по-своєму та регочуться дияволським сміхом.

Бабуся спала на другій лаві, дихаючи ритмічно. Я лежала, — оповідала Агафія далі — горілиць і жаліла, що вдень не взяла підводи і не добилася до залізничної станції. Хоч напевно не змогла б там спати, але була б не хвилювалася. Згодом неразбериха звуків змінилася в один протяжний гул. Вичувався в ньому не то крик жахливого одчаю, не то скигління ридаючих душ.

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! — почувся тихий шептіт бабусі.

— Олено Тимофіївна — що це таке твориться? — питую і аж зраділа, що й вона не спить та може мене заспокоїть.

— Ото ж то лиха година на нас живих. Ви потрапили на саму ніч, коли душі покійників гуртом дороги до Бога шукають. Вони довго в комишах біля ставків ховались. Одинцем бо боязко у таку дорогу. Своїх висланців чортячий отаман скрізь розстав-

ляє, щоб перехопувати душі, поки вони перед Суд Господній долинуть. І збираються вони в очах комишах з усього уезда, а може і з дальших, хто його знає. Коли ж їх багацько назирається, тоді отаким співом уже назавжди землю прощають та відстрашують всяку чортову силу, що вже і приступу до них не має. Моліться за їх щасливий переліт, щоб ні одна з них не знемоглась, як з журавлями бува... Куди їх довша дорога журавлиної! Зірки, кажуть, далеченько од землі, а вони ще й поза них мусять, там де Царство Небесне, де Престіл Господній.

І довго бабуся шепотіла молитву. І я теж молилася. А на дворі все ще гуло протяжно, жалісно і страшно. Довго сон не брався.

ЛІТО ДИХНУЛО жаром. Але ранки і вечори були прохолодні. На досвітках Анатоль отвірав вікно на всю широчину і в їх кімнату вливались і паході природи, і свіжість росяних трав, і шум річки та пересвист птахів. А вечорами на Зеленому Остріві двічі в тиждень гриміла оркестра, гуляли по доріжках парку мікольчани. Іноді, бувало, пізнім вечором один із них, або й обидва, виходили на Острів послухати естрадного концерту і пereйтись, поки пішли спати. Траплялось, що зустрічали декого з „Громади” і засиджувались до пізньої ночі. Також і з табору полонених туди дехто заходив. Улітку цього року режим у таборі полегшив для всіх національностей. На зазив Міської Управи до вуличних робіт зголосувались навіть вищої ранги офіцери, щоби могти краще харчуватись і мати постійний „пропуск”.

З мешканців садиби більше ніхто не заходив на Зелений Острів. Усі вдоволялись присадибним садочком і бесідкою, що дикретно скривалась у густих кущах уссурійського винограду, одною алеєю овочевих дерев та чорної смородини, агрусу і порічок. Там можна було надихатись свіжим повітрям та поговорити в тісному колі. Теж і звуки естрадного концерту доходили сюди з Острова і тільки двом молодцям із кухні хотілося зблизька шуму юрби, дзвінкого дівочого сміху та розмов кохання.

Те, що мадам Ольсен не любувалась настільки в природі, щоб хоч деколи зрідка влаштовувати в саду вечори — Юліян сприймав як ласку Господню. Він добре тямив, як двічі досі вгощала вона знайомих дам в альтанці і як він знесилувався, бігаючи між кухнею і садком, а найпаче від важкого, киплячого самовара, що обов'язково мусів шипіти на столі альтани...

Ніна нудила світом після виїзду Клюка в Харбін і вся її життєва радість зосереджувалась у листуванні з Андрієм. Скромний листоноша став тепер важною фігурою. „Був листоноша?” — це було щоденне питання. А втім — воно було завжди зворушиливе. За поштарем тепер і давніше заглядали Юліян і Анатоль, не-

терпляче цікаві, що принесе владивостоцьке „Щире Слово” про події на українських землях. В Юліана був особливо цікавий день, коли він чекав на власну статтю, яку вислав до газети. А тепер до них прилучилася і Ніна, яка дуже важко переносила розлуку з мілим. В неї настрій достроювався до появи чи непояви листа і його змісту.

В Юлії Самсонівни настрої, здавалось, чергувалися за певним пляном. Вона потрафила їх у потрібних моментах майструвати і тим нераз рятувала безнадійну ситуацію. Вона була поранена в душі від жахливої долі штабс-капітана, а інтимність з Юліяном сердила її тепер своїм нещирим змістом.

„Мне всьоравно — страдати іль наслаждається . . .” — співала вона тепер нераз, вдаряючи в клявіші піяніна. А коли доходила до місця „я к клевєтам прівикла уж давно”, і далі — „меня не любять і не надо”, — дискретно дивилася на Рухлинського, що миттю скоплював її думки. Однак сумна пісня чи настрій не тривали довго в Коршунової. Вона негайно з фантазією переходила на бравурний тон, в музиці чи в разомові, та потягала інших бадьорістю, хай і нещирою, але добротворною і благословенною. Її свавільність думки, оптимізм і філософія, щоб „живи хвилиною”, вміла захоплювати й циніка Старкова, і таку витончену душу, як Ніна, і статечного та зрівноваженого полковника. Навіть Рудікова з партеру подружилась тепер з Коршуновою — після того, коли Лену перенесли в Омськ, а згодом у прифронтовий лазарет якоєсь Н-тої дивізії. Всі заходи батьків задержати її бодай десь на Далекому Сході, були даремні.

— Не повернеться моя страдниця з фронту, — бідкалась суддиха.

— Повернеться та й ще вам такого зятя привезе, що й самі „втрескаєтесь” у нього. — Це така була Коршунова.

ОМСЬК, СТОЛИЦЯ, був у цей час поважно загрожений червоними військами. Розбиті на фронті і здеморалізовані в запіллі білогвардійці могли вже тільки проволікти, але не спинити остаточної катастрофи.

— На святу справу кинулась гангрена, — сказав якось сумно Коршунов. Він знов багато дечого, що було відоме мало кому на другому кінці Сибіру. Він знов, що йде страшний розклад зі середини, що на фронт ідути сотні, а по штабах і безлічі установ сидять тисячі, які гальмують силу фронту. Що дезерція завелася велика, що в Омську й на Іртиші, а навіть на Дал. Сході ловлять дезертирів. Він бачив гурт жертвених ідеалістів, що безнадійно змагалися з нахабством, амбітників і шкурників, які опанували військовий і господарський апарат.

— Чи зможе ще щось зробити Дітерікс, хоч стратег він і організатор славний, — хто його знає...

До цієї думки не схилявся Старков, його щоденний співрозмовець. Він вірив, що зміни, які заіснували тепер на провідних постах, дозволять Колчакові опанувати ситуацію. Важне, щоб спинити страшну дезерцію, щоб змобілізувати всіх „нестроєвих”, щоб скрутити в'язи авантюристам і атаманщині.

Калмиков і Семйонов давним давно зобов'язались вислати свої війська на фронт. Та тримають їх далі коло себе, ще й з дезертирів нові полки формують. Викручується: мовляв, по селах завелося стільки більшевиків, що для безпеки завжди мусять мати козаків напоготові...

А згодом чув Юліян таку опінію Шарка в „Громаді“:

— Тепер, після революції, не таку політику треба вести, щоб по-старому гарапниками ляскати по спинах. Інтереси робітників і хуторян треба пристойно зберігати, щоб можна було на народні маси покладатись. А вони що? Війну замість на фронті ведуть з Земуправами, з профсоюзами та шамполують селян. Якби не інтервенти, то їм давно погибель була б.

— Але нам, українцям, і більшевики погані, я б сказав, ще страшніші, — заявив Юліян.

— Хіба я кажу, що вони не погані, — обрушився Шарко. — Мерзотники вони і нам треба буде багато кривавого діла мати. Але сюди „пролетчики“ покищо не прийдуть, поки тут інтервенти. Хто як хто, але японці їх не пустять.

НІНА СКАЗАЛА сьогодні велику ревеляцію. Таки просто до Юліана при обіді: приїжджає її мама з Японії провідати її!

Другого дня Ніна спітала Юліана:

— Ви чули що таке „ікебана“?

— Hi.

— Це в японців „радість через квіти“. Ми мусимо роздобути квітів для моєї мами. Багато, багато! Вона до беззяями їх любить. А в нас город такий занедбаний. Ельза Павлівна тільки яриною турбується, а щоби квітів більше і кращих — то не дбає.

— Я їх вам дістану. А яких квітів вам треба?

— О, це не важне. Аби були барвисті, плекані, пахучі. Ось, бачите, в цьому куточку поставимо цей флакон, а в тому цю вазу, а ще я візьму в Юлії Сомсонівни розкішну вазу, що стоїть у неї біля вікна.

— А тепер, Ніно Георгіївно, перейдіть у другу кімнату, а я тут помию.

— Hi, Юліяне, — я забула вам сказати. Як довго моя ма-ти буде в мене, вам не треба буде мити. Вона сама це буде роби-

ти. Так. А тепер, поки вона приїде, я тут усе помию. Мою „територію” можете оминати до від’їзду мами.

Юліян пробував перечити, але нічого не вдіяв.

Увечорі пішов він до міста за квітами. Він тямив, що Кирилко служить в городника.

— Признайся, Юльку, женихатись тобі захотілось? Не вірю в твою стару японку.

Та він приніс велитенський букет. Юліян зрадів. „Барвисти, плекані, пахучі” — як хотіла Ніна. Були між ними дві справжні християни.

Цей дарунок вручив він Ніні. Радість її була велика.

Прийшов цей визначний день.

— Ідуть, вже йдуть, — не втерпів Юліян, заглядаючи в вікно.

Обидві йшли поруч. Мама й доня. Та які вони різні. Мама маленька і справжня японка. Навіть кімоно виглядало з-під чорної нагортки. За ними ніс валізи китаєць, відганяючись ними від Рольфа.

Вони мали право в кухні перші з нею вітатись. Ніна Георгіївна представила їх обох, поважно, з „отчеством”¹²⁾.

— Знаю їх, знаю з твоїх листів. — I подала їм руку, включуючись церемоніально по пояс.

Пішли до покоїв. Вечором Юліян спитав Ніну, чи подбати за дошку для мами. Він сказав: — Я чув і читав, що японки підкладають для сну кусок дошки під шию. Це, щоб зберегти фризуру.

— Не турбуйтесь, не треба, — сказала Ніна і сердечно з того сміялась. Реготались теж усі, коли почули цю велику за-попадливість Юліяна для її мами.

Минали дні, соняшні і привітні. Пані Мітсуко дуже ціка-вилась яринним городом і нарікала, що він скупенький, хоч місця є багато. Коли вона дріботіла по доріжці з кошиком червоної та білої редьки, стільки краси давала її невеличка фігурка в кімоно і в високій фризури на зеленому тлі кущів, що Юліян насолоджу-вався.

Тепер для Анатоля кухонна справа дещо ускладнювалась. Виявiloся, що він рибу готує зовсім не в смак людині з країни сходячого сонця. I пані Мітсуко сходила до кухні, м'яко брала ніж з рук Анатоля, краяла рибу на дрібонько і робила пікантну салатку у кислуватому сосі. То знову другим разом приготовляла „магуро” — завиванці, начинювані теж кислою всячиною, або риж зі січеновою рибою та зупу, виварюючи в ній всі рибячі від-падки, що їх звичайно Только кидав до ведра. Ще іншим разом

¹²⁾ Середнє ім’я за батьком з закінченням: -вич, -ич, -івна тощо.

„сашіні”, яку їсти треба сирою і вона рибячим не смакує. При тому вона оповідала, що рибою живиться вся Японія, і що немов немає нічого кращого за рибу . . .

Весь день вона була чинна. Так, як і заповіла Ніна, — мадам Мітсuko носила в мідниці воду нагору з лазнички і довго там щось вимивала, потім квітами займалась, зрошуючи їх водою і турбуючись кожною квіткою. А ще пізніше хотіла помагати Анатолеві в кухні. Та цей не дуже хотів поступитись, хібащо передбачав рибу, якої вона була направду майстром.

Коли вона була в кухні, все щось розповідала. Раз хотіла оповісти казку про „Урашіму”, що має бути славна в Японії, але її німецька мова зовсім завела.

— Я так добре говорила по-німецьки колись з Францом, а тепер уже забула.

— А російську ви знали? — цікавились вони.

— Ні, ніколи її не навчилась, поза кільканадцять слів чи фраз.

І коли вони вже були самі, Юліян спитав Толька:

— Скажі мені, як міг Ольсен кинути цю милу і таку господарну японку та взяти Ельзу Павлівну за дружину?

— Людська душа — темний ліс, — як каже приповідка, що її рускі вкрали в китайців. Ніяк її не збагнеш здоровим розумом.

— А я таки відгадав, — урадований каже Юліян. — Я певен, що він її кинув через її надмірну вірність та ввічливість. Ти може бачив знимку старого? Він виглядає на безоглядну людину. Такій людині не імпонують пастелеві барви, ліричні настрої, м'який звук мови. Зрештою, він був купець. Ось я уявляю собі, — він поїхав у Ревель і стрінув Ельзу. Зрозумів, що вона буде йому краще відповідати, отож і подбав за те, щоб отрястися з японської ексцентрики . . .

— А все ж японці купецький народ, а в них такі жінки . . .

— Так, Але там воно своє, а тут було чуже. Чуже звичками, поняттями, поведінкою. Пригадай слова Ніни: за японця ніколи не піду заміж. І це мені не дивно. Виросла в іншому середовищі, в іншій культурі.

— Якщо так, то чого ж ти дивуєшся, що Ольсен кинув її? — дошукувався Анатоль логіки в його словах.

— Мені тільки прийшло до голови, що те мусіла бути причина. Ти бачиш, як вона викланяється кожному, навіть мені. А до „арігато” я вже привик так як до „спасибі”.

— А все ж я вважаю, що він був погань, що її кинув. Але хай йому буде легка земля, а нам міцний сон. Добраніч!

Юліян в ліжку шукав аналогії з „Мадам Батерфляй”. Вона була тільки в основному фрагменті: відкинене кохання японки через появу суперниці-европейки. Може були ще які спільні

моменти. Мітсuko очікувала повороту Ольсена з Риги, як ждала на Пінкертона з Англії Батерфляй. Але є фактом, що вони жили ікс років щасливо, що вона не відібрала собі життя і його пережила, що сина і доньку виховав він у любові до їхньої мами, фінансуючи їх подорожі до Японії, і що між ними велось листування до кінця життя, не вважаючи на сцени Ельзи.

Ці рефлексії Юліяна були вже після розмови з Ніною. Це було в переддень виїзду мами, коли обидві дами виїхали по возкою скласти вінець на могилі покійника Ольсена і помолитись кожна по-своєму. І тоді Юліян поніс кошик з тарелями, щоб скласти їх у буфеті. По дорозі переловила його Ніна. Вона не поїхала на цвінттар, бо мусіла бути в школі. Покликала його в кімнату і показала йому знімку.

— Будда? — спитав він.

— Це бутсу-дан, домашній вівтар, присвячений покійникам у родині, — пояснювала Ніна. — Мати завжди носить зі собою це, коли виїжджає кудись поза Кобо.

— Шкода, що не привезла його в оригіналі, — крикнув захоплено Юліян.

Ніна посміхнулась.

— Це ж шафа, куди ж його можна везти? Ось тут статуя Будди. Ви його пізнали. А тут лямпадки, нижче офірні посудини, свічники, священні книги „куо”, а на цих написах імена покійників, між ними ось-тут мій батько.

— Ви батька пригадуєте добре?

— Мені вже було 17 років, як він помер. Це була чудова людина.

— Вас хіба то дуже боліло, що він розійшовся з мамою?

— Так, але коли я розглядала це розумово, я йому проща-ла. Вони страшно між собою різнились і то в усьому. Це було недібране супружжя. А втім — мати його дуже любила і залишилась йому вірною. Йй тільки було завжди жаль, що вибрав собі на жінку Ельзу Павлівну, яка зразу скопила його в кліщі і показалась жінкою твердого серця. Але ви, мабуть, самі вже пі-знали мадам Ольсен... Вона з прусацьких grenadiirів і то не тільки виглядом, але і вдачею. Батькові було не солодко з нею, особливо, коли відвояовував права для мене і брата.

Ніна глянула на годинник. Час був іти в школу. Вона взяла м'яко з рук Юліяна фото і поклала знову в рамки.

— Це її святощі. Ви не уявляєте собі, яку пошану мають японці для покійників. Культ предків — це одна з зasadничих прикмет їх старої цивілізації. І хоч вони цивілізуються, то те залишається незмінне.

ПІСЛЯ ВИЇЗДУ пані Мітсuko знову тяглисі сірі будні. Со-

няшне проміння, що вливалося крізь кухонне вікно, дратувало Юліана. Він хотів бути вже в дорозі. На сьогодні програма: піти на китайський базар, купити чорну „рубашку”, заскочити до Лелеків, а може й до „Громади”. Вибіг. На Пушкінській побачив більше корейців, ніж досі в середмісті. Дивно вражали їх циліндири, що ніяк не хотіли „грати” з білим полотном штанів і халатів. Такі вони й на хідниках, такі серед вулиці біля скрипучих двоколісок, що їх тягнули воли, повільні як на Україні.

Юліанові пригадалась проклямація, що її недавно приніс Анатоль. Видана вона була задля невдачного тільки що покінченої „березневого повстання”. Корейська Революційна Організація проти японської окупації домагалась самостійності для Кореї, накликала сибіряків не вірити брехням, ніби то причиною інвазії японців у Сибір є бажання недопустити комунізм у Японії. Вони хочуть насправді забрати великий шмат Сибіру й цим затримати панування на Кореї.

І дивився він тепер спочутливо на ці білі постаті у низеньких циліндрах, які кудись прямували чи куняли на вулиці, немов би чекали зазиву повернатись у вільну Корею.

Повернувшись в вузькі вулички, заулки і переулки, побачив здалека китайський базар. Він був обвішаний безліччю барвистих прапорів з драконами, як на параді. Багато русских, та ще більше китайців з їх несамовитими горляним криком і шумом. Юліян найшов „рубашку”, оцию типову на випуск, запинану з боку. Добив торгу та став розплачуватись.

— Какой твоя? Твоя не русский! Твоя не ругается, — спітав його крамар. Юліана це розсмішило і він признається, що Українець.

— О, о! Україна! (задумався). — Одеса? Да?

— Одеса, Київ, Львів... — завважив Юліян.

— Да! Київ. В китайських газетах є... Знає, знає.

Сміявся він, сміялись його помічники та клієнти, і Юліян чув, що відпроваджують його з великим пошанівком.

Коли оповів це в Лелеків, то Прокіп Левич завважив, що „русский чоловек” любить висловлюватись „покрепче”. Китаєнь зразу пізнав іншу культуру.

Поки Наталія Софронівна заставляла стіл тарілками та готовила вечерю, Юліян рисував Лесі на папері пароплави, показував, як вони плавають і як до берега допливають.

— От цікаво, — сказав нараз Лелека, — куди вас повезуть... На захід не доведеться, скоріше морем, на Одесу...

— Мабуть так... Або залишимось, поки минеться лихові Росії...

Раптово Лелека немов щось пригадав і запитав:

— Ви перейшли б зі мною в Народний Дім? Подивитесь, які тут у нас танці і як веселяться сибіряки.

— Та що ви, Прокіп Левич! — здивувався Юліян. — Хіба ж у такому одязі на баль!

— Це ж не баль, добродію, — вмішалась у розмову пані Наталя, що саме принесла гарячу їжу. — Це вечірка молодих людей. А тепер революція. Не дуже й тутешні вбираються...

— Знаєте — в чому діло? — сказав знову Лелека. — Прибуток йде на Червоний Хрест і мені з обов'язку треба в касу заглянути. А ви за той час в залю.

— Та вберіть нову рубашку, що її купили, — порадила пані Наталя. — Там у чорних рубашках добра половина людей.

Так і намовили. Наталія Софонівна почистила юму черсвики, найшла шнур шовковий, щоб підперезатись, і пішли. В Народному Домі він вже був двічі у бібліотеці. Але у великій залі був уперше і вперше побачив російські танки.

Зі сцени гrimіла військова оркестра. Кругом залі розмашисто посувався хоровід пар, енергійно вибиваючи тakt ногами, що мішався з дзенькотом острогів військовиків.

— Лезгінку танцють, — пояснив Лелека. Сказав „пробачте” і залишив Юліана самого. Той почав уважно приглядатись. Він знов, що повинен цього навчитись, щоб дорівняти другим. Перед ним пробігали пари за парами, розсміяні, щасливі в ритмі танцю. Після того танцювали „польку кокетку”, „коханочку”, „циганочку”, „падеспань”. Були теж вальс і звичайна полька. Лелека повернувся, засапаний, до Юліана.

— Прокіп Левич, як вам не соромно... — почули нараз щебетливий голос біля себе. — Хіба у вас ноги дерев’яні, що танцювати неохочі?

Це до Лелеки прилипла молоденька чорнявка, тримаючи за руку вродливого хлопця.

— Куди мені до танцю! Прийшов подивитись і показати цьому добродієві, які в нас розваги. Познайомтесь... Варвара Вікторовна Журавецька — почув Юліян.

І Рухлинського очі потонули в очах незнайомої, а в руках нашлася тепла, дрібна ручка.

— А ви? — спитала вона. — Теж не танцюєте?

— Я не знаю ваших танців. Дивлюсь, як на екзотику...

— На екзотику?.. Звідкіля ви взялись? Хіба не з інтервентів?

Юліана випередив Лелека, представивши його в кількох словах.

— Ну й гаразд. Так хіба ж і вальс для вас екзотика? Він з вашої Австрії сюди забрив! — сказала, бо саме вальс заграли — Ви мені покажете, як в Австрії його танцюють. — І вже сплела

руку за його шию. Він притулив її до себе і почав плавно кружляти. Вмить відчув, що вона мистець. Втратила питому свою вагу тіла і легко, як пір'я, несеться у простори. Варюшу відбирає її кавалер, начебто лютий.

Коли танець скінчився, вона знову підбігла до них.

— Ви просто балетмайстра тут привели, — вказуючи на Юліяна, сказала Лелеці. І до Рухлинського:

— А я вас навчу нашої екзотики.

— Ні пані! — дуже вдячний. Другим разом.

Лелека непомітно підморгував Юліянові на її кавалера, що дуже нервувався. Вони попрощались і пішли. По дорозі сказав Лелека дещо про неї.

— Це Віктора Симоновича мізинець. Він сам важко хворий. Колись був судовий слідчий. Міцний був козарлюга. Українець не тільки з походження, але і з душі.

— Тому вона так правильно орудує українською мовою.

— Звичайно! Він дома йнакше не говорить. Та й на людях. За царських часів, бувало, паніку ширив своїм українофільством. „Не бійтесь і не ворогуйте, — успокоював москалів. — Якби не „хахли”, то ви б хліба пшеничного і зроду не бачили. Хто вас кормить?... Україна — звичайно”. — А дочка в нього вартісна. Вона, знайте, актриса з охоти, мріє про фільмову кар'єру. Вона так батька кохає, піклується і страждає через нього... Живе в світі ілюзій і ними багатіє...

— А чого ж її в „Громаді” не видко? — здивувався Юліян.

— Журавецький розбитий безнадійним паралічем. Не думайте! Як би не ця трагедія, він усією „Громадою” тряс би. І нам було б з ним добре. А розумний який! Освічений!.. Та тепер він ні живий ні мертвий.

— Бідна дівчина! І матері не має?

— Ні! Людмилу Ігоровну ми похоронили ще до революції.

ТРИ НОЧІ ПІДРЯД Юліян не міг спати. Третього дня звільнився з праці і пішов до таборового лікаря. Д-р фон Зарецький зустрів його як рідного брата. Вони здавна не бачились. Юліянові було приємно зустріти „доктора Фон” байдорого і сердечного. Він не скривався вже з українською мовою і в присутності д-ра Бльоха та двох санітарів розмовляв по-українськи. Обидва лікарі оглянули і спільно поставили діагнозу: апендицит; необхідна операція.

Ну що ж? Коли треба, то треба. Він свою згоду дав, хоч знов, що почнеться новий етап в його житті в Сибірі.

Доктор Фон жалівся, що не може довше з ним побалакати. Багато хворих, а лікарів мало. Здоров'я полонених помітно гіршає і якщо репатріція не скоро зачнеться, то багато повими-

рає. Вкінці скерував його до міського шпиталю, який був далеко за містом.

Рухлинський не без цікавости розглядав табір, що тепер розташований був у двох групах дерев'яних бараків на іншому кінці міста, ніж давні кам'яні казарми. В групі „Б”, що відділена була від „А” степовою смugoю з бур'яном і травою мало не в ріст людини, приміщені були офіцери і центральна канцелярія.

На просторій пісковій площі, серед бараків, Юліан зустрів Стаха Шмалія, що йшов у гурті людей з кошами. Він поставив кіш, підбіг і вдарив у дашок шапки „по-штрамацки”¹³⁾ і сказав:

— Пане кадете, що я бачу? Рідкий гість у лягрі!

Він радо погодився провести Юліана до офіцерського табору.

— Думаєте, пане кадете, що наше військо таки повернеться в Галичину зза Збруча? — питав Стах по дорозі.

— Я певен цього. Воно йде до Львова довшою дорогою. Через Київ. Ніхто з нас не погодиться з польською неволею.

— Ой, коби сила, — з ноткою сумніву сказав він. — А то подумаєш, то й вертатись додому неохота. Сипняк найшов собі в „Громаді” дівчину та й каже, що жениться і залишиться тут, в Азії, на віки вічні. I „ріхтіг”¹⁴⁾. Я би також таке сказав, якби не жінка і дитина дома. Поляки, ще за Австрії, за цісаря, пакостили так, що життя гірке було. I я тепер думаю, що буде з нами, коли Польща матиме над нами контролю, вже без Відня.

— Знайте Стаху: ми тепер у позвах за нам дане Богом право. До сусідів говоримо зброєю, до Антанти, яка тепер у Версалі вирішує, говорять наші дипломати. Ви чули про Вілсона і його засади, які мають упорядкувати світ. Наш нарід процесується тепер за своє велике право. У нас ще велика армія. Не так легко буде Польщі загнати нас в неволю.

Дійшли до табору старшин. Швидялись по вулиці і не різнились майже від простого вояцтва. Революція зрівняла їх у побуті, лише де-не-де „просвічувало” щось з „добрих часів”.

В бараці був Віктор. Був заскочений. Що? Операція? Апендицит? — Чепуха! За тиждень повернешся знову до своїх дамочок. Хай пожаліють, потужать...

З'явилися Біляк, Вовк, Кулик.

— Привікай — сказав йому Кулик. — Після операції тут заживеш. Запобігай тепер ласки тих, котрі залишилися вірні своїй „печерній” традиції, щоб тебе знову в свій гурт приняли. I будеш разом з нами плести дивовижні „баляндраси”, знуджено волочитись по „бульварі”, їстимеш щоденно юшку, кашу, а вечір

¹³⁾ Струнко і гостро (зукрайн. нім.).

¹⁴⁾ Слушно (нім.).

допізна будеш засиджуватись у каварні, попиваючи самородну каву...

— О, ні! — крикнув просто розпачливо Рухлинський. — Ми тут живемо на шматку Батьківщини. Маємо спромогу, обов'язок працювати для тутешніх українців. А для цього день може бути закороткий і тут... Ми не в армії на рідних землях, то мусимо тут робити цю роботу...

— Фiii! — аж свиснув Вовк. — Дурне! Просвітянщина! Не люблю того. Переконуй якогось Пузиренка й інших „землячків”, що вони українці і що українці — окремий народ. Просто мені соромно за тих, що все ще думають „малоросійством” і сумніваються в тому, що таке очевидне. Хоч би тепер прозріли, коли за короткий час стільки геройства за свою справу виказала Україна, коли вже на панцирниках на Чорному морі маяли українські прапори...

Та в тім моменті не був Юліян „один воїн у полі”. На Вовка накинулись всі інші. Біляк називав його просто йолопом, який не добачує величезного гарту і тої свідомості, яку виказали тутешні українці. Чи хто з нас у мріях очікував вияву такої національної гордості тут, на Далекому Сході? Наша національна аритметика ніколи не орудувала тими тисячами принадежних до нас поселенців, а вже напевно ніхто нічого на них не будував.

Такі ж слова були й інших. Вовк піддався. Він думав, мовляв, про таких покидьків, як Приймаков, з яким він мав у „Громаді” довгу розмову і був ним доведений до білої гарячки. Він готов очевидно теж включитись у роботу.

— Таки ти ледащо, — кинув йому Біляк. — Все, що пletesh, це тільки виправдання твоєї порожнечі. Україна виграє, а не програє. Порівняй, як ми сьогодні виглядаємо, а як ми виглядали до війни! Навіть наш „регіментс-аркт” каже тепер, що він гордий з того, що він українець.

Юліян пригадав собі: а як було з ним торік у Забайкаллі!?

БЛИЖЧЕ ТИХ, ЩО ВІДНАЙШЛИ БАТЬКІВЩИНУ

НАПЕРЕДОДНІ ОПЕРАЦІЇ мадам Ольсен взяла Юліана в горішні кімнати, примусила його сидіти спокійно в фотелі, а всі інші пані старались відвести його думки від лікарні й недуги. Ніна була балакуча і кожен її погляд був сестрино-сердешний. Юлія Самсонівна багато грала на піяніні, а хазяйка частувала його при столі по щирості. Інспектора при вечері не було, а полковник, хоч з'явився, то повернувся швидко до себе. В нього настрій останнім часом був зовсім поганий. Він передбачував близьку та повну катастрофи Колчака і цілої справи, яку той заступав.

За вечерею згадувано всіх і вся. Говорено про штабс-капітана Тавригіна, якого, за непровіреними чутками, хтось зустрів у царстві отамана Семёнова, що підказувало хатнім дамам вірити, немов би він утік від партизанів і врятувався. Хтось натякнув про Зіну, якої роля так і невияснена залишилась, хоч ще один відпис з протоколів партії, найдений вже в її хаті, ще більше кидав підозру щодо її ролі в Старкова. Ігоря, партизана, немов би то зловили агенти Розанової контррозвідки, але він, ніби то, нічого не знає про Зіну. Може й тому виїхав інспектор, — додірковувалась Ельза Павлівна. За останній час він неодно скривав з своїх дій і став недовірливий. Найдовше розводились над нещастям Лєни, що лежить тепер хвора тифом в Іркутську. Суддя виїхав туди до неї. І Тетяна Сидорівна мала їхати також, але захворіла серцем. Згадали Клюка, яким журилась Ніна з кожним отриманим з Харбіну листом. Вона надаремно намовляє, щоб він повернувся в Микольськ. Тут вона зможе nim опікуватись — у нього серйозна недуга.

Спати примусили Юліана в кабінеті пок. Ольсена. Ще поки домашні пішли спати, Коршунова зайшла і питалась, чи він чогось потребує. І коли пішла, він довго лежав горілиць і пригадував собі свою першу очайдушність, коли тоді вночі боявся, „щоб підківки не бряжчали”, як співається в пісні. А все ж таки: хто зрадив полковникові відношення його до Зіни?

До Зіни? Таж вона большевичка! Краще про неї забути.

Та в пітьмі фосфоризували палкі і жалісні очі Зіни. Наче б то говорили, що це не так, що вона невинна...

Ще дуже рано Юліян прокинувся і зійшов до кухні. В кімнатці ляг на своє ліжко, чекаючи, коли збудиться Дрималик. Його друг спав, поклавши свою мальовничу бороду на біле простирило, яким завинувся від ранньої прохолоди. П'янке повітря з отвореного вікна кинуло його в глибокий сон. Але Анатоль привик швидко вставати. Отож незабаром відчинив очі.

Довго вони говорили і навдивовижу швидко збігли години. А там — візник, якого спровадив Чі-ю, малий куферок і від'їзд. „Хай вас Бог благословить” — сказав йому полковник, перехрестив його і поцілував тричі. Всі жінки мали очі вологі, і Анатоль довго, вже на візнику, стискав Юліанові руку, так як і китаєць.

І так, доїхавши до шпиталю, станув перед сестрицею, що прийняла його документ і зареєструвала. „Підете в 14 кімнату і зголоситесь сестрі Шурі” — сказала.

Призначили йому ліжко. Шура постелила свіжу постіль. В сусістві лежав старшина гонведів, Іштван Ляшльо. В Юліана не було любові до гонведів. Вони ж стріляли і вішали українців, коли в цій війні зайшли в Галичину, за ніби їх „русофільство”. Також гонвед колись брутально кольбою і конем відштовхнув його батька, коли у Львові він прощався з ним, ідучи воювати за Австрію. Та в тій хвилині він бачив хору людину, безпомічну і з ним здружився. Іштван мав операцію шлункового боляка і не знати ще було, як це закінчиться.

Шура ходила поміж хворими, спокійна і терпелива.

Витягнув книжку і поклав на столик. Все любив мати лектуру під рукою. За якийсь час Шура побачила книжку, поглянула, перелистувала і зацікавилася.

— Це українська книжка? Ви — українець? — спитала.

Пізнім вечером, коли справилася вже з хорими, присіла до нього.

— Я українка-сибирячка, — сказала. — Я з села Вербівка на Іманщині, з мужиків. Як би не було війни, я б ще досі була там. А то коли забрали молоде парубоцтво на воєнну службу, то й нам, дівчатам, було нецікаво „в деревнє”. Пішли ми на курс, потім сестрами стали. Було нас більше десятки.

Говорила по-московськи, вимовляючи багато слів з-українська.

— Ви рідну мову вже забули? — поцікавився Юліян.

— Ну, як вам сказати. Я панімаю все, но самой говорить труднувато, — відповіла.

— Гаразд. Тоді будемо говорити так довго, аж призабуте

пригадається вам знову і заговорите так, як у вас, у Вербівці, говорять.

Всміхнулася і сказала: — Я ще тільки годину буду. Потім приде зміна, Сонька. Вона то кацапка...

Потім увійшла друга сестриця. Це напевно мусіла бути Сонька. Кирпатенький ніс зразу кидався в вічі. Присадкувата, майже мала.

Ніч проспав він добре. Прокинувся бадьюорій і залишився таким, хоч думки про операцію з'явились перші. Може причиною бадьюорости було сонце, що струмом вливалося крізь вікно, а може щебетливі пташки, що галасували під вікнами. Зрештою і зустріч очима з Шурою — свіжою, немов умитою ранньою росою, і її веселе „доброго ранку” причинились до того. Цього дня він довго говорив з Ляшльом і Шурою.

Наступного дня повезли Юліяна високим візочком в операційну залю. Ще поки прийшли лікарі, Шура шепнула йому, що „хірурги хороши, один руський, а один австрієць”. Та він скоро побачив в кутику благородне лицезріння віденця, д-ра Брандтнера, і на душі стало весело.

Наклали маску, почала діяти наркоза. Був свідомий, що плутає числа...

Збудився від болю. Лежав уже знову на своєму ліжку. Затиснув зуби. Не хотів стогнати разом з Ляшльом. Вся заля видалась йому понура, сповнена людського болю. Мусів лежати горілиць. Кожний порух завдавав болю.

Прийшла Шура, дала порошок і він скоро заснув. З’явився у сні полковник і благословив його великим хрестом. Юліян схилився до нього, хотів поцілувати йому руку. Цей не дозволив і він просив прощення, що збаламутив йому дружину. „Гріх маю великий!” — сказав. А Коршунов вп’ялив у нього очі і м’яко промовив: „Я тобі не вірю, ти гарячкуєш, але якщо ти й справді прогрішився, то баламутом була моя жінка. Я її знаю. Південна кров”.

Легкі сумерки наповнювали залю. Біль тепер не був дошкульний. Юліян слідкував за рухами Шури, хоч у залі світло було тъмяне. І нараз якесь тепло розійшлося по тілі. Що це таке? Він нащурив вуха і почув спів.

„Диб, диб на село, кив-морг на нього,
Она дівка його, она любить його, она піде за-між за нього...”

— Шуро, сестре! — гукнув він у залю, хоч заплатив за це болем у рані.

Підбігла Шура. Він спитав, хто це співає,

— Це офіцери першого корпусу. Мабуть в саду, біля фон-

тана. — І вона відчинила наrozтіж причинене вікно. — Я теж любуюсь їхніми співами. Це часто наші українські пісні.

„Наші українські . . .” Ці слова тішили Юліяна.

А тим часом пісні лунали, одна краща другої. Густий вечірній сумерк заглядав у вікно, немов цікавий був, що діється в залі. А Юліян навпаки, хотів поринути в сумерки за вікно, знайти земляків і стиснути їм руки . . .

І знову Іштван зі своїми скаргами. І знову якийсь Фріц із своїм Donner Wetter! .. Та ще там хтось далі, один, другий, десятий. Сонька вже давно змінила Шуру. Він — як спів затих — двічі помолився. Чужина. Де Рим, де Крим, де Львів, а де Зелений Клин . . . А скільки тут рідного, скільки зворушень.

НАСТУПНОГО ДНЯ взяли Іштвана. Куди? В окрему кімнату. Юліян довідався від Шури, що йому присуджено померти до кількох днів . . .

— У нас тут у залі більше таких. Аж жаль бере, що не повернуться в свою Германію, Австрію чи Венгрію. Ось там, посередині, бачите? Це Мартінс . . .

Її перервав прихід лікаря. Це був д-р Брандтнер. Він ішов від ліжка до ліжка, високий, худощавий, з буйною сивизною на голові, пощипуючи щораз свою гостру борідку. Хоч цей рух вказував на постійне стурбування, він старався мати завжди погідне обличчя, всміхатися, потішати, навіть нераз оповідав анекдоти. Полонені, котрі забрили з ним з Петропавловська до Микольська і тямили покос смерти у лютій зими 1917/18 року в тифозних бараках та його лікарську поміч, уважали його „чудодійником” і посланцем Бога. Двох із них присягали, що тільки йому завдачують те, що врятувались від смерті і зберігали петропавловське фото з безприкладним пієтизмом.

— Чого ви скривлені, молодче? Жаль вам сліпої кишкі? — звернувся з тим до Юліяна. — Ще кілька днів і підете на сонце. Якби так можна було витинати людині інші клопоти, то всі ми були б щасливі.

— До вас сьогодні гість завітає, — сказала Шура.

— Хто такий?

— Не скажу! Або й скажу, — передразнювалась. — Незнайомий, але земляк.

Це був дійсно мілий гість. Годину пізніше задзвонив шпорами біля його ліжка, представившись: Жупанюк. Перед ним стояв молодий офіцер, корнет¹). Шура, вдоволено всміхаючись, підсунула йому крісло. Говорив українською мовою. Сам із Холмщини.

¹⁾ Підпоручник російської кавалерії (цар.).

— Мені сказали, що вам дуже сподобався наш спів учора.

— Ах! Це ви були, — один із тих чудових співаків. Дякую! Буйна вдача корнета, палкість розбурханої революцією національної свідомості й оптимізм — одушевляли Юліяна.

— Ви як молоде вино!

— Я краще хотів би бути вами, — сказав сміючись. — Ви національно оформлені. А я, і такі як я, скидаємо щойно з себе „малоросійську шкаруальну”. Самі пісні, що вас так очарували, нас уже не вдоволяють. Ми шукаємо широкої національної бази і її тут неходимо, а на Україну дістатись трудно.

— Цікаво. А які ваші пляни?

— Зукраїновані військові частини. Ми військовики.

— І є якісь вигляди, що їх тут зформуєте?

— Та в усякому разі не з благословенства „Верховного Правителя” чи ген. Хорвата.

— Хіба це правда, що в Колчака два полки українські на протибільшевицькому фронті?

— Ніби вони є, чи були. Бо там уже встигли проголосити, що ці полки перейшли до червоних і мало не через „зраду українців” цілий фронт заломився, — відповів гість і продовжував:

А правда ось у чому: В Омську роблено старання довший час, щоби українців виділити в окремі формaciї. Щойно після приїзду в Омськ ген. Гришина-Алмазова, який був вдячний українцям за те, що завдяки ним зберіг своє життя на фронті, дозвіл був даний. І так у половині року 1918 сформувався курінь ім. гетьмана Сагайдачного, який вже в вересні зломив повстання большевиків у Славгороді. Відтак він був перекинений на уральський фронт, де згодом в нерівному бої з большевиками (поміж ними були теж мадярські відділи), поміж геройської постави козаків куреня, був майже знищений. Черговий курінь, ім. Шевченка, який був перемішаний з москалями, завдяки їм перейшов на сторону большевиків після того, коли більшість українців, які противились тому, була перебита.

Та в урядових колах дошкульні повстання в західньому Сибірі, в запіллі фронту, ввижаються також виною українців. Омськ інакше не думає як те, що партизани — це в великій мірі „новосольці”. Їх колись спровадив Столипін з України для розширення в західно-сибірському лісостепі засівної площини. Вони б то, мовляв, йдуть пліч-об-пліч з большевиками, зазіхаючи на добро „старожилів”, що придбали велике майно з „промислів” і тваринництва. Треба чимось оправдати настрої селянства, яке — хоч по суті консервативне — все більш радикально проявляє своє негативне ставлення до омських реакційних білогвардійців.

— Я чув, що Колчак відступає.

— Відступає? Втікає з вітром. Гей-гей, де вже Уфа, а де

вже Челябінськ залишився! Наших хлопців, цих ваших любих співаків, тиснуть бути здоровими і їхати на фронт. Та гляди, щоб ми пішли! Не нам за „матушку Расею” воювати... — Піднісся з крісла. — Пора йти. Засидівся. Завтра прийду.

Подав руку. Знову мелькнули крилаті галіфе і задзвеніли шпори від військової ходи. Юліан провожав його з вдячністю до дверей.

Згодом приходили друзі з табору і вносили чимало розваги для реконвалесцента. Принесли сплетні таборові, вісті з „Громади” та 2 числа американських газет. Говорили про припинення „Щирого Слова” і про арешт діяків діячів ген. Розановим. І добре сказав Анатоль: „Здихаюча муха найдужче кусає”.

Приїхали теж дорогі гости з садиби. Ніна, Коршунова і Анатоль з букетом квітів. Навіть хазяйка вибиралась, але залишилась, бо суддиха хвора.

— Лена померла. Прийшла телеграма. Суддя не встиг заїхати до Іркутська...

Перша отряслась з сумних думок Коршунова.

— І як вам тепер буде жити без сліпої кишки? — спітала, сміючись. — Готові не найти собі жінки, бо як-не-як, а не маєте всього в комплєті... Але не турбуйтесь. Вона таки зовсім зайва. А втім, з повним правом зможете по повороті до Європи розповідати: в Азії, на Далекому Сході, я залишив своє серце (це символічно) і свою сліпу кишку (це насправді).

Останні слова вона виголосила патетично і тим усіх розсмішила.

— Хіба я залишу тут серце? — дрохився з нею Юліан.

— Ну, хоч і не залишете, але всі ви, мужчини, фантастичні хвальки, просто брехунчики (не в обиду вам сказавши), коли йде про романтичні справи. І кожен з вас оповідатиме в Європі, як то за вами сибірячки божеволіли, мліли, не пускали і ви просто хитрістю до ешалону втекли.

— Та так воно є, Юліє Самсонівно, що втікають, — замітив Анатоль. — Ось недавно був я в одного нашого хлопця. Його хазяїн — багатій. В нього 4 люда в наймах. З тих одна дівчина з Уралу. Приїхала з чеськими легіонами, з одним, що ніби з нею женився. Те, що я почув від неї, — томи писати б можна...

— Знаю, — признала полковниця. — Визирали вони тих „краль” по всій дорозі. Були це жінки не легіонерів, а легіону, так би мовити — „вагонові”. Та й ще вагон з вагоном обмінювався. І коли вже їх мали досить, скидали де попало. Так на одній станції зібрали їх, щоб нібито нагодувати. Заставили столи доброю їжею. А потім свисток, легіонери поїхали, а „жінки” так і залишились. Та це ще було по-лицарськи. Бувало так, що просто

викидали їх у рови біля залізниці, як зайвий мотлох. Не турбувались, чи вони при тому не розіб'ються.

— Я чула, що є й такі, що взяли собі справді на жінок і повезуть їх у Чехію, — відізвалась Ніна. — А те, що різних таких „девушок” викидають як мотлох, то хіба вони не вправі? Коли по дорозі почіпляється за ваш одяг реп’ях, то невже ви візьмете його з собою? Напевно посқидаєте...

— Я не за ними, Ніна Георгіївна, — вже серйозно сказала Коршунова. — Ale ви знаєте, що чехословаки — це особливий розділ в історії „русскої смуті”.

Розповідали ще всячину і, прощаючись, заявили, що хаялька й не хоче чути про те, щоб він пішов з лазарету в табір. Всі заявили, що в початках будуть помагати, аби був у садибі.

ОДНОГО ДНЯ попри шпиталь перейшов невеличкий відділ війська, а перед ним поведено трох, присуджених до розстрілу мужчин. Екзекуція відбулась у недалекій від шпиталю балці і дехто з хорих, що випадково були на краю подвір’я, спостерігали, як ці люди вмирали. Юліян чув кільканадцять нерівних пострілів і не прив’язував до цього ніякої ваги. Тільки тоді, як увійшли в залю випадкові свідки кривавої розправи і почали розповідати її деталі, а ще більше тоді, коли вбігла Шура до залі помітно схвильована, він зацікавився тим.

Всі розстріляні — большевики і всі вони, поки впали трупом, завзято виголошували слова про революцію і про загибель буржуазії.

Ну що ж? Подія в часи домашньої війни — нанадзвичайна. Ale Юліян, слідкуючи очима Шуру, бачив, як страшно вона змінилася, як глибоко переживала цей акт взаємних розрахунків двох ворожих таборів у Сибірі.

— Я бачу, що вас дуже вразив розстріл комуністів? — спитав її Юліян.

Вона здригнулась. Її очі видались йому зовсім інші. Очі хижого звіра.

— Це хоч кого вражає, коли людей вбивають люди (правилася, нелюди) ...

Відійшла та скоро вернулась і присіла біля нього.

— Ось скоро заберуть Мартінса... Для нього немає порятунку. Ale мені дивно: людина хоче вмерти. Він часто розповідав мені про себе й родину. В нього прекрасна дружина, і він божевільно її любить. Та саме й тому, коли б не помер — не повернувся б до неї. „З мене залишилось уже тільки людське лахміття. Мені не хочеться її життя руйнувати. Дасть Біг — заживе щасливо з другим...”

— Дивак. Другі бодай померти хочуть у рідній стороні.

— А він — ні. Сказав, що коли не помре, то життя собі відбере і таки залишиться в Сибірі. Ось і прийшли за ним...

Шура помогла покласти його на нари і сумний похід щез у дверях.

Вечір, коли з'явилася Соњка, обидві санітарки часто перешіптувались по кутках, і Соњка розмазувала слізину по своєму обличчі.

„Хіба не за Мартінсом плаче...” — думав Юліян. — „Нелегко Колчакові воювати з большевизмом, коли дома скрізь повно. Але — невже Шура большевичка?...”

ШУРА НАСТУПНОГО ДНЯ знову присіла до Рухлинського, і він далі продовжував свої розповіді „про далеку казкову Україну”, як вона це чудово назвала.

— Розкажіть мені тепер про свою Вербівку, — просив він.

— Що таке цікаве може бути в „деревні”? — спитала. — Я люблю город, городських людей, великі будинки, крамниці й метушливі вулиці. Мені хотілось би попасті в великий город, так як Владивосток. Ми геть розійшлися з батьками. В них усе бажання, щоб побільше землі заорати, щоб добре вродило і щоб жнива пішли справно. Звісно — вони хлібороби. А по моєму — на селі життя простеньке і городські будні кращі за празники в „деревні”²⁾.

— Як ваше прізвище, Шура?

— Переяславець.

— Ви знаєте, що вчора офіцери співали пісню про Переяславку...

— Я знаю, вона жартівлива. Її в моєму селі співають. І нахилившись до нього тихцем почала співати:

„Ой дівко моя Переяславко,
Скажи мені правданьку моя ластівко,
Які в тебе та без мене гости були...” —

ось і маєте Вербівку, яку ви хотіли...

— А все таки жаль, що ви зовсім села відцуралися. Чи не гарні у вас спогади, ось хочби з дитинства?

— Чому? Є й гарні. Але кому село, кому місто.

ПРИЙШЛИ ЛЕЛЕКА з дружиною, Павло Журченко і Віктор.

— Як жаль, що ваша лікарня так далеко, а то ми щоденно приходили б, — сказала своїм співучим голосом пані Наталя.

Привезли чимало гостинців: квіти, овочі й гори пундиків.

²⁾ В селі (рос.).

Шура зайнялась квітами і пахучий букет став на столі у скляній вазі. Юліян вийняв найкращу троянду і вручив Шурі.

— Це вам, моя опікунко! — І звертаючись до гостей, сказав: — Це землячка, українка, — вона така дбайлива.

Сідловський, оцінивши очима, моргнув до нього. Мовляв, гарненька штука. А Журченко, стискаючи її руку, спитав:

— А ви б не зайдли до нас, до „Громаді”. Це ж українська організація. Маємо хор, театральну трупу, бібліотеку, робимо концерти, забави.

— В мене робота є, — сказала.

— Стрівайте ж. Хіба ми всі не на роботі? — спитав Лелека. — А все ж побувати серед своїх людей — треба.

Підставила гостям стільці.

— У „Громаді” — оповідали гості — почалась уже підготова нової вистави „Хмара”, а хор готове декілька пісень. Це на листопад. У січні треба влаштувати концерт-бал, а в березні свято Шевченка.

— Це останнє, — додав Журченко, — мусить бути таке, щоб потрясло наново сумлінням „земляків”, що залізли тепер у мишачі діри, чекаючи „чия візьме”... Знову треба доповіді, яку ви мали. Вона була прекрасна.

— Хто ж це такий боязкий? — спитав Юліян.

— Хіба ви не знаєте? — відповів здивовано Лелека. — Це ті „реєстровики”, що так на Україну їхать захотіли. Я завжди твердив, що толку з них буде мало!

— Не гаряччись, Прокопе, — м'яко завважила пані Наталя, оглядаючись на хворих у залі. — Є між ними і хороши люди. А ти ліпше скажи добродієві Рухлинському, які гарні дівчата з'явилися тепер у „Громаді”. Харитя Василенко і Раїса (прізвище забула). Взялись за книжку.

— Як вам з бібліотекою? Дуже вас турбує, що Марію Антонівну застуپаєте?

— Та що ви! Мені двічі в тиждень посидіти в „Громаді”, навіть цікаво, — поквапилася успокоїти Юліяна пані Лелека. — Ніколи не шкода з кимось побалакати, а там завжди хтось цікавий зайде. А як ні, то Марія Антонівна в пригоді стане.

— Та стрівайте. Через ті громадські справи вдалось Юліянові так і обійти Раїсу, Харитю і інших дівчат, — ехидно підхопив Віктор.

— Правда! Вертайтесь чим швидше! Я вже не кажу про Радченкову, — ця щораз випитує про поворот добродія Юліяна, але Маруся, Надя, а найважніша Варочки. Пам'ятаєте її з Народного Дому? — говорив Лелека.

— Тільки не гордійте, — перебігла пані Наталя.

Юліян тільки всміхався і врешті сказав:

— Це все пігулки, щоб мій біль ущух після операції. — А все таки цікавили його всі ті речі. А особливо Варя.

А потім говорили про політику, про невдачі Колчака, про арешт голови Секретаріату в Владивостоці Юрія Мову, про те, що підготовляється Всесибірський З'їзд Земств, що сили партизанів міцніють і що декому з інтервентів набридла сваволя ко-зацьких отаманів та генералів. Село страждає від наїздів старорежимних загонів, що реквірують коні й худобу, а потім їх продають на ярмарках...

ВЕЧОРАМИ ВИХОДИВ вже Юліян до хористів під фонтан і там на добре подружився з Жупанюком і познайомився з його компаніонами. Серце йому щеміло, що більша половина з них ходили на одних, а то і на двох милицях, кульгали, волочили ногу за собою, а то бодай на привязці руку носили. Він пошкодував їх каліцтва задля чужих інтересів.

— Не бійтесь, це тільки так страшно виглядає, — почув бадьорий голос Рупина. А інші почали реготатись.

— Хочете, то він зараз тут, довкола фонтану, на вприсядки піде, — сказав інший офіцер. — Ми дурaka валяємо, аби пороху на фронті не чути і не воювати за катзнащо. Це вам „по секрету“. Раз земляк, то віримо. В нас тут такий лицарський орден запорожців, який заприсяг, що не скорше оці милиці відкіне, поки українських полків і прапорів тут не доб'ємось.

— І доб'ємось, — сказав твердо Жупанюк. — Вже й музулманам поступились та дали їм прапори Магомета, аби хотіли разом з ними воювати...

— А наших діячів в тюрму забрали... — згадав Юліян.

Хоч у цей мент тисячі зір у погідному небі сяяли і повний місяць висів над їхніми головами, буря таки наскочила. Це був спонтанний вияв того всього, чим дихав новітній рух український з поштовху революції. Це був вибух прихованої ненависті з часів Переяславського договору, за зруйнування Січі, за збатрачення українського народу, за окрадання його славного минулаго, за валуєвське „не било, нет і бить не може“, за облуду „всеросійської“ демократії, за большевизм і сягання по Київ.

Юліян не уявляв собі, що українська мова така соковита в приступі люті, і що цей гурт офіцерів у російських уніформах спроможеться на таку люту атаку проти тих, яким назуву підбрав Рупин: „ословяниці татаро-фінські байстрюки“ (до чого хтось ще достружив „свиноподібні“)...

Вертаючись у свою кімнату, Юліян був потрясений цією маніфестацією думок і почувань людей, які тільки недавно знайшли батьківщину і либо про Україну не думали ще тоді, коли воєнного ремесла вчились і старшинські уніформи вдягали. Ця

зустріч помогла Рухлинському краще збегнути політичні пристрасті що стрясають українською землею і тайну сили рідної стихії. „З піни зродилася” — сказав інспектор, коли говорили про Україну. За це він ненавидів його, як і все розуміння ними української справи.

ВІЗНИКОМ НАДІХАЛИ Біляк і Сідловський. Осінній вітрець кидав під ноги Юліяна жовте, в’яле листя, коли він вийшов з лазаретного будинку, щоб сісти на підводу. На найближчу неділю замовив собі зустріч з корнетом Жупанюком, а Шурі обіцяв пригадатись.

У таборі він застав усе готове. Матрац на причі напханий був соломою, яка навіть свіжістю пахла. І столик збоку, збитий з дощоць, і всі його речі, поскладані дбайливо. Це все було діло його друзів, що гучно прийняли його знову до свого гурту.

Не легко було Юліянові звикати до нового побуту. Масове житло, нужденна їжа, оточення. І в перший час, поки розмахнувся, бездільність налягла на його почуття і вивернула горі дном те, до чого він привик за багато місяців. Він хапався за книжки, що їх витягнуто з попелища офіцерського магазину, підпаленого марудерами у початках революції, після того, коли раніше пограбовано. Всі вони мали надпалені палітурки, а частинно і листки з текстом та тхнули ще перегаром. Він навідувався до знайомих у таборі та вів безнадійні розмови, які нерідко заносили психічним розладом тих „печерних людей”. Він шукав самоти, щоб поринути в спогадах та мріях і щораз частіше вибігав у степ, де, бувало, натрапляв на японську військову стежу, яка завертала його назад.

Знеможений тим, рішив піти в місто і зайти в „Громаду”. Але там застав тільки Марію Антонівну, яка малювала хату. Тоді завернув таки до Зеленого Острова, до садиби. Там нашов усе, чого чекав. Його „поздравляли”, його гостили, йому грали і врешті поставили категоричну вимогу повернутись у садибу для роботи. Та Юліян ввічливо відмовився. Він тільки попрохав залишити в шафі його святковий костюм, бо в таборі нема на це місця, і обіцяв зайди незабаром.

Анатоль сердився за його впертість не вертатись у садибу. Але радість зустрічі перемогла сердитість. По дорозі відвідав пекаря, де згадав свою операцію. Співчутливий старий грек дав йому торбу печива і чвертку величезного хліба.

Юліян, сягнувши до кишені, нашов невеличкий шматок паперу, а на ньому кілька слів, які знову вибили з колії його душевну рівновагу. Це була записочка Самсонівни. „Юль. Понеділок 8 вечір, Зелений Острів, перша алєя праворуч”.

Він зовсім розгубився. Щось підсказувало йому радіти, а

щось бунтувалось і в результаті вийшло хлоп'яче хвилювання по лінії „хочу та боюсь”...

Цей лист наче камертон подав йому тон на всю дорогу. Забув навіть, сердега, вступити до аптеки, щоб розмовитись з Антоном. Замість того почав рахувати дні до понеділка, а згодом години...

Коли проходив біля собору, вступив у відчинені двері. Там він упав на саме дно маєстатичної тиші й почув, як у глибокій молитві віднайшов себе.

Цього вечора запросив Юліян своїх найближчих колег і сусідів „по причині” на склянку чаю і з гордістю поставив перед ними гору тісточок із грецької пекарні.

БУЛО ТІСНО в кімнатах „Громади”, коли йшла репетиція хору. Юліянові всі стискали руку, і він теж не відставав у радості. Радів, що бачив чимало нових у користь майбутньої роботи.

Радченкова залишилась тою ж цокотухою. Здавалося, що її очі горять творчими шуканнями режисера. Та в Юліяна відновилася думка, що це мальконтентка, яка більше гальмує роботу, ніж дає імпульсів, хоч у неї іскра таланту.

— Нічого. Приберемо до рук, — подумав і поцілував її в руку.

— Як можна, як можна! — цокотіла вона. — У нас тут стільки роботи, треба людей з сентиментом до справи. А молода людина, ховається по лазаретах, як колчаківські офіцери... — І розсміялась.

— Дамо ще, Ганно Антонівно. Чую, що готовите нову п'есу.

— Так. Але знаєте, що просто умліваю з досади. В любовних моментах у справжньому житті українці такі гарячі, такі палкі, а на сцені, коли треба віддати момент кохання, — вони дерев'яні, бездушні. Уявіть собі...

Радченковій перервав Юліян. Не сказав навіть „пробачте”, і губки режисерки надулись. Він побачив поруч Варю і аж скрикнув: — Ви тут?..

— Я завжди тут, тільки раніш ви мене не помічали, а потім загубились...

Юліян аж зрадів, коли побачив, як виріс за останній час хор Анатоля, коли він крикнув: „Починаємо!” і коли хористи згуртувались. Ось рядом Жебурин. У нього такий величавий „масний” бас. Юліянові подобається його самопевність. Дівчата його кличуть „Октава”, і він до кожної всміхається і ніодної не вирізнює.

Варя стоїть в сопранах. Вона — живе срібло. Але тепер помітно гальмує свій темперамент. Вона знає, що Дрималик стро-

гий і вимогливий диригент. „Кожна наука — це зосередження уваги” — каже він. І всі вдивляються в його чорну бороду і в його темні, мудрі очі.

Після репетиції розбігаються — хто куди. Одні обліплюють собою фронтовий ґанок, другі висипаються на подвір’я, а решта залишаються в кімнаті. Юліана забрали громадські старшини на нараду.

НЕДІЛЯ і половина тижня пройшли в рясній зливі. В таборі скрізь ширилась нудьга. Картярі і шахісти придбали нових грачів і „кібіців”, балахуни нових переливайків з пустого в порожнє, хвальки — наївних поклонників і роторозязів, а, накінець, — бібліотека нових читачів.

Це був пригожий час засвоїти Рухлинському тaborового ритму життя. Та він був пригноблений. Все можна буде „відробити”: і неприявність в „Громаді”, і невдачу зустріч з корнетом. Але Юлію Самсонівну він на довший час стратив. Іти в садибу не захотів, а Анатоль на *postillon d'amour*³) не надавався. Телефону садиба не мала. Передумуючи те, він був вдячний за непогоду, бо крайня пора була спинити колочення сімейного щастя полковника, того добряги, що його ніколи ні одним словом не образив і не упокорив в його ролі хатнього підручного. Але „гріх” має прикмету чергуватися з „каяттям” і знову липне до вас з обіцянкою найбільш брехливих слів: „ще останній раз і кінець”...

Так було і з Юліяном. Він тужив за Юлією Самсонівною і грав фальшиву роль супроти себе самого, переконуючи себе, що — зустрінувши її так, як вона пропонувала на Острові, — був би з нею тільки поговорив, поцілував би руку як галантний кавалер, і на тому край. Але дощ падав дуже густо і лавочка в парку не могла ствердити, чи Юліян говорив правду, чи забрехався.

Слухаючи різних „лятрин” у таборі, він був теж скоро поінформований про „барак благородних дівиць”. Цей стояв у недалекому сусістві з табором, позаду спаленого офіцерського магазину, якого два димарі виносились понад купою надпалених дощок і цегли. Ця глузлива назва не мала ніякого відношення до назви колишніх інститутів у передреволюційній Росії. Це було житло яких десятка сестриць місцевих шпиталів. В міру вільного часу й охоти вмотувались вони в любовні пригоди і яким в сильця попадали теж деякі полонені.

З українського гурту забігав туди лише Скарський. Найчастішим гостем сестриць був Штерн, за яким залишилась слава з афери ув’язненого солдатами в Березовці „полюбовника”. Його вважали „уполномоченим” у дівиць цього бараку, дратую-

³⁾ Листоноша любовної пошти (франц.).

чи його нераз домаганням видавати пропуски до „благородних” дівчат. За це він лютився і відсилав їх „до чортової матері” ...

До „чистого кохання” зараховували відношення Вовка до Надії; конторщиці в канцелярії військовополонених і різні флірти з дівчатами в „Громаді”. Можна було почути про Харитю, Раїсу, Одарку, як і про тих колег, що носили їх, як не в центрі серця, то на його периферіях. Але про них говорено з пошануванням, бо ніхто не був певен, що одного дня не буде одна з них, або інша, дружиною Сідловського, Сапюка, Доманського чи котрого іншого.

ЦІЛІМ СЕРЦЕМ припав тепер Юліян до громадської праці. Коли треба було зайнятись секретарством в заступстві Лазуренка,, або треба виручити в бібліотеці, наглядати за аматорським кружком, — він нічого не цурався. І що більше: де треба сказати правду до очей, він це робив.

— У мистецтві теж мусить бути діловитість, — заявив він Радченковій. — Інакше загрузнемо в безнадійних дискусіях і п'єси за рік не поставимо.

І помогло. Чорні очі режисерки, хоч і появилися в них сердиті вогники, що забігали швидко по цілому ансамблю, здалися.

Він опрацював програму доповідей на цілу зиму, порадившись з Біляком і Сідловським. В програмі було взято до уваги, крім загальних справ, ще речі, які цікавили жіноцтво і молодь. Д-р Фон згодився дати п'ять доповідей на цікаві медичні теми.

Юліяна дивували зміни, що зайшли в психіці людини, недавно так байдужої до українських справ. Д-р Зарецький пильно прочитував тепер книги українських класиків і сучасних письменників, (а тих книг було чимало в „Громаді”), він глибоко переживав всі породові болі української державності і ворожу акцію загарбників, переглядав старі газети від дня початку революції і прислухувався до кожної вістки з України чи Версалю. Він спорив з пессимістами з таким завзяттям, з яким це робить неофіт. Колись він доказував велику майбутність Австрії і необхідність для українців жерттувати всім для цього кумира. Тепер він виявляв молодечу радість з існування такої маси українців на Далекому Сході і готов був на посвяту для них. Він давав безплатно лікарські поради членам „Громади” і в розмовах надихав своїх пацієнтів ентузіазмом українця-патріота.

Юліяна, що добре знав „доктора Фон” з нічних розмов у Забайкаллі, цей радикальний процес переміни Савла в Павла вразив як приємна несподіванка. Він давав підставу вірити, що нам не забракне тепер людей. Поворот „блудних синів” — найбільш питоме явище теперішньої доби. Доктор навернувся з ідеалістич-

них мотивів. У цьому Юліян не сумнівався і в тому була висока ціна цієї старшої людини.

Юліян думав про свого батька і жахуче бажав, щоб і в ньому відбувся такий процес. Може добре, що це там діється в його неприяльності, без його впливу, а тільки під поштовхом подій: це тривкіше і стихійне.

ЩЕ НЕ БУЛО зими, але пронизливий вітер дмухав у бараки холодом, а ранками довкола них біліла паморозь. Про паливо влада ще не подбала, і полонені закутувались у плащі та коци.

Вечорами, шукаючи тепла, Юліян брав книжку і йшов до „каварні”, яку вжеogrівали. Була це заля в половині одного бараку, умебльована простенько руками полонених з тесаних дощок. Примітивний був теж посуд, в якому подавали „каву” і солодке печиво. Підмінка кави була непогана, зроблена власним способом.

Одного вечора присівся до Юліяна Сап'юк „у пильній справі”. І нахилився до його вуха, спитав:

— Чи ви не дали б згоди працювати в канцелярії військовополонених? Це т. зв. „Справочное Отделение”. Вести картотеку.

— Годжуся, — відповів Рухлинський.

— Гаразд. Тоді приходьте завтра о 9 годині ранку.

Коли Юліян став перед Сап'юком наступного дня, той потягнув його до Мінасіяна. Цей приглянувся йому з поверх золотого пенсне⁴), спитав, чи розуміє „по-русски”, вручив йому кілька списків і велів сісти за картотеку. Сап'юк повів його до великої скрині, де лежала картотека, підсунув йому високе крісло — і він почав працювати. Перечитуючи „Пріказ по лагерю”, бачив, який безупинний рух відбувається між мешканцями, скільки йде на роботу, і скільки вертаються з неї, як йдуть у шпиталь і скільки вмирає . . . „Скончалісь . . .” Іх записував, як і інших, в картотеку, та відкладав уже, рисуючи на ній хрест. „Коротка процедура, — думав, — а там, на батьківщині, довго будуть його чекати батьки, дружина і діти, або й наречена”.

В обідовій перерві Сап'юк запровадив Юліяна в загорожену частину барака, де стояли ліжка, і одно вільне ліжко віддав йому до користування. Пополудні шеф його звільнив, щоб він улаштувався на новій „квартирі”.

Це називалось в таборовому жаргоні „хлоп зловив фортуну за цицьку”. Так і сказали йому друзі, коли він прийшов до них, щоби забрати свої речі. В баракі було їх тільки двоє: Біляк і Кулик. Вони кинулись пакувати речі Юліяна, помогли перенести їх на нове місце.

⁴⁾ Скліна очі, що їх тримає пружинка на носі (Франц.).

Увечорі Юліян мав розмову з Сап'юком у справі Кругова, що його місце він заняв.

— Ми знали, — сказав Сап'юк, — що Кругова в'яже щось з партизанами. Він не скривав своїх симпатій для боротьби за „свободу трудового народу” і ворожнечі до „контрреволюційної шпани” та до інтервентів. Комендант табору мав його вже давно „на пеньку”. Хтось навіть підслухав, як одного разу комендант бісився з висловленіх ним думок і кричав: „Застрілю сукіного сина, большевика, власними руками застрілю!..” І тепер уяви собі: в понеділок Кругов зникає. Забрав з собою найкращу друкарську машинку з канцелярії і „казньонні” гроші, що їх невиясненим досі способом викрав у „харчевого”. Комендантові залишив записку: — Кулю заховай для себе. Вжиєш її, коли боятимешся суду трудового народу і бійців партизанів. Я йду в сопки, але хутко вернуся разом з „армією революції”. Закінчив різними гаслами — „долой мерзавцев контрреволюціонеров-золотопогонніков” і „да здравствует власть народу”!

Цей лист не залишився в тайні. Кругов зробив багато копій на машинці і залишив на всіх столах у канцелярії.

— Я мав сам одну копію, — говорив Сап'юк, — і дав її мому шефові. Він зовсім розгубився, коли прочитав. — До того оповів про Тамару, чорнявку, яка працює в їх канцелярії. З нею Кругов з деякого часу гуляв. Чи знала вона про втечу, чи ні — Бог його знає. Все таки була цим заскочена і засоромлена. А другого дня, коли прийшла до праці, на її машинці лежав папірець і на ньому травестія салдатської пісні:

„Не плач, Тамара, ти будеш моя,
Я буржуєв перережу й женюсь на тебе”.

Підписаний був Женя, себто Кругов.

Це, очевидно, було написане кимось з канцеляристів. Тим-то Тамара розплакавшись, крикнула „как безсердечно!”, дісталася мігрену і звільнилась додому. Три дні її не було, з'явилася сьогодні надута, мовчазна.

Наступного дня Мінасіянц забрав його в кабінет коменданта, Гавриїла Гавріловича Нікітіна. Невеличкий, кругленький офіцер прийняв його досить ласкателісно і, нервово струшуючи з цигарки попіл у попільничку, завдав йому два питання: чи знає по-русські і чи нашов велике занедбання в картотеці? Він сказав, що волить мати як підручних — полонених, ніж „руssких людей”, бо „сьогодні вони друзі, а завтра можуть бути бандити”. Сказавши це, тривожно кинув очима на двері. Було по ньому слідно, що Кругов посіяв в його серці неспокій. Юліян завважив на столику полковника здоровезну пістолю.

Проти кабінету коменданта була кімната його заступника, підполковника Колеснікова. Про нього відомо було, що страждає від переросту жіноцтва в своїй хаті. Там був „бабинець”, в якому жила недобра, сварлива жінка і сім дочок, незаміжних і частинно підростків. Він нібито мав заздро говорити: у Гавріла Гавріловича є одна однісенька Домна і для неї він найшов жениха, хай і „пленнаво мадяра, но образованого і харошого”. А в нього іх чотири, хоч завтра веди під вінець і ніхто не трапляється і хата біситься. Коли тепер розговорились, то Юліян не дуже дивувався, що він запропонував йому зайти до нього в хату.

В першій великій залі Юліян знайомився за чергою. Ніна Андріївна подобалась йому надзвичайно. Також „дєлопроізводітель” був симпатяга. Тамара не всміхнулась навіть насилу. Аня Рітер, повнолиця і кучерява, сиділа недалеко від свого батька, „казначея”, Петра Робертовича Рітера, що безсумнівно був німцем з походження. Був він облесний, вітаючись з ним, і висипав зразу міх компліментів. Крім згаданих — працювало ще два мадяри і два німці. В останньому кутку сиділи Маша і „Надежда” (Надія).

„Це „Надежда”, за якою упадає Вовк”, — подумав Юліян і заглянув їй весело в очі.

— Ви бодай на початок будьте скромні, — сказала вона, погрожуючи пальцем.

— Як дозволите, буду найскромніший в світі, — запевнив Юліян і широко так думав. „Надежда” нічим його не взяла...

ВАРЯ ДОВШИЙ час не займала особливої уваги Рухлинського. Він ставився до неї однаково, як до інших хористок і дівчат, що заходили до „Громади”. Він бачив, як Льоня, що покінчив гімназію і сидів у батьків без діла, ходив слідом за нею і здебільшого, як тільки репетиція кінчилася, вони обое швидко відходили помахавши руками всім „на-добранич”.

Та Льоня мав одну пристрасть. Він запальний мисливець. Десь над Лефом, що впадає до озера Ханка, його дядько мав хутір. Він туди заїжджав і вдвох, з якимось підстаркуватим удеґейцем запускався глибоко в ліси на горах Да-Дянь-Шаня. Нераз, коли трапилось так, що Варі не було (або, хоч і була, то хотіла з подругами погуторити) він починав оповідати про свої останні трофеї і про різні мисливські пригоди.

— Ввійдеш у ліс — і зразу мов сонце погасло. Посуваєшся травою, потопаєш у густу папороть, передираєшся гущавиною бородатих мохом дерев і не знаєш — чи ногою за вужа уссурійського не зачепиш. Тихо, тихо... Аж тут як крикне кедрівка. Станеш, як у землю вріс. А потім смієшся, що крикливи птахи тобі серце спинив. Сумно воркує дика горлиця, підсвистують ряб-

чики, а там чуєш: стук і стук... І тут непевний, чи знову серце неспокійне, чи дятель червів вистукує. Заглядаєш — а там на стовбуру і справді дятель — маленький, малесенький. Спинив стукання і заглядає. — „Скарєй!” — кричить десь спереду старий шпарган⁵) і весело підгавкує його собака, немов підтримує свого господаря в тому, що треба спішитись. Раптом дерево порідшало і сонце переконливо говорить, що не воно від тебе заховалось, а ти від нього. Мій удачеєць підганяє. В нього поставлені десь сильця на соболі. Та мені що воно... Хочеться вполовувати, манить стрельнути і радіти, що потрапив. Ти мисливець, а він ловець. Біжть, щоб подивитись, чи в пастику попало...

Іншим разом він розповідав про благодать для тайожників, що їм відкриті хатини залишають власники, щоб кожен мисливець чи мандрівник покористувався її захистом в разі потреби. Ці власники „ізбушек” — це наче хазяїни тайги. Вони ставлять кругом лапки на хутрових звіряток — соболів, вони магазинують кедрові шишкі, яких по засушенні молотять і вибирають оріхи, вони магазинують м'ясо з медведя та з інших убитих ними звірів, і все те перед весною везуть на продаж. Та в ту ж тайгу Сіхоти Алиня, що своїм хребтом сягає малошо не з півночі близько Хабаровська до південної межі Уссурії, йде тъмтьменна мандрівних („бродяжних”) звіроловів. Трапляються між ними й хунхузи, що замість на тигрів, ведмедів чи оленів — полюють на людей, відбираючи їм панти, соболів, роги, ікли чи шкуру, деколи при цьому й вбиваючи, щоб слід замести...

Льоня ніколи не кінчав своє оповідання. Говорив фрагментично, частково. Як тільки побачив, що Варя з подругами розмову скінчила, негайно вставав і обое йшли геть. А коли був без Варі, то його якась хандра напала — і то саме тоді, коли всі розвісили вуха і чекали якоєсь одчайдушної його пригоди.

Та вполовувати він нераз вполовував. Його друзі, бувало, діставали з упользованих ним птахів чи звірів, а в Журавецьких — то мабуть дичини не бракувало.

Та сталася страшна історія. Льоня попав у руки якоєсь банди звіроловів, чи просто хунхузів, яка зажадала в дядька, щоб його викупив золотом. А що дядько, хоч заможний, покладеного золота не мав, приїхав до батька Льоні, в Микольськ. Потрібне золото знайшлось, але було пізно. Льоню найшли в тайзі мертвого. Пішла чутка, що він сам на себе смерть стягнув. Поривиста його вдача не стерпіла неволі і спробував утекти, а коли його дігнали, не хотів піддатись і до останку боронився. На місці, де його найдено, були виявлені сліди великої бійки. Що сталося з удегейцем, ніхто не міг сказати. Він щез безслідно. Чи його теж

⁵) Старик, діл (докладно: рваний чобіт чи інше взуття) (укр.).

убили, чи він був у змові, — так ніколи й не вияснилось. А Льоню поховали над Лефом, близько дядька.

В „Громаді” була жалоба. Варя приходила на репетиції, як раніше. Якийсь час сумувала, а потім звикла. Нераз її проводжав до хати шахіст і „артист” з ансамблю Радченкової, а нераз Юліян.

Варя була безумовно дівчина цікава і готова йти „на прю” з життям, хоч би які сили ставились упоперек. Вона не тратила фантазії і була певна, що найде своє місце „під сонцем”, дармаща в хаті мала хворого батька, яким турбувалась. Веселість, ба навіть фіглярність йшла у неї впарі з серйозністю і самоопануванням, так що Юліян, якому відваги рідко бракувало, не посмів її ніколи поцілувати, хоч прощався під хатою в глибокій теміні. Він не зінав, що з того може скоїтись, як вона прийме його тяготіння до її уст. Потім — його роля, яку він сповняє в „Громаді”, не дозволяла йому йти на хлоп’ячий риск. Легкий флірт мав свою привабливість і без інтимного зближення.

Щоправда, Юліян відчував „перетасовку” карт. Уже з правої сторони не було „королеви” — повної зваби Коршунової. І з лівої — бракувало чорнявки — Зіни, запашної в коханні, як природа чорнозему. Само стиснення руки чи палкий погляд гарячих очей уже його не вдовольняли. Короткі, але буревійні переживання в садибі біля Зеленого Острова загострили його почуттєвість до меж, які йому ледве чи були ще недавно відомі у хвилюючому маренні про найбільший дар молодості. Та як-не-як, а рука таємного віщуна з карт почала підсувати в його сусідство іншу даму. І він досить швидко пізнав у цій карті Радченкову, чи пак пані Ганну.

Юліян чув, як „тверда режисерка” м’якнула при зустрічах з ним, що зрештою, як і досі, відбувались тільки на громадському терені. Вона здобувалась на різні вигадки, щоб частіше з Юліяном вдвох залишитись. Вона вмовляла в нього невідкриті ще ним самим прикмети, що нібито давали поштовх для мистецького її надхнення, розвивали програмові задуми, поширювали їх базу і прочищували існуючі впливи московського середовища на місцевих людей, включно з нею самою. А втім — на кокетерію пані Ганні він не був так дуже відпорний вже тоді, коли доповняв протоколи, а вона порядкувала книгозбирню. Але тоді це була тільки невинна її „розвідка”, а тепер виглядало, що почалась „атака”.

— Ви б колись зайшли до нас, добродію Рухлинський. — Мій чоловік буде дуже радий розмові з вами. А я тим, що раз вгощу вас по-нашому, та й врешті про щось друге побалакаємо. Не лише завжди ті громадські розмови ...

Юліян обіцяв „обов’язково зайти”, але завжди відкладав.

ТИМЧАСОМ ЗИМА підсунулась зовсім близько і вже не паморозь забілювала все довкола, а глибокі сніги залягли скрізь по узгірях, на полях і дорогах. Бараки табору, закутані в білу сніжну габу, збільшили, здавалось, кількість пожильців, що отяжіло і лініво товклисісь по своїх нарах, ховаючись від вітров і морозу. Юліян почувався щасливий, що барак службовиків давав кращі житлові умовини. Він протоптував дорогу до міста, щоб сповняти по совісті громадські обов'язки і вертався у табір пізніми вечорами.

В канцелярії минали дні, одні подібні до других. Рухлінський мав час переглядати пошту, яка приходила здалекої Європи, заздрив тим, що дістали вісті з дому. Прочитував нераз заблукані часописи, особливо "Züricher Zeitung", і шукав пильно вісток про політичне чи стратегічне становище в Україні. Та вісток майже не було, ні злих ні добрих.

Якось одного разу схилився над ним Мінасіянц і, не виймаючи з уст грубезної цигарки, каже йому:

— Полковник бажає, щоб ви зайдли до нього. Там у нього якийсь „карпаторос”, а ви йому недавно сказали, що в нас таких не найдеться... Він сердитий.

Цей оставпів. „Карпаторос” у полковника? Що це знову за „цяця”?

Він тямив, як одного ранку, коли він тільки почав працювати в канцелярії, покликав його комендант до себе і, обертаючи в руках якийсь папірець, випитував за „карпаторосів”.

— Гаспадін Рухлінський, — сказав він тоді: — виготовте мені хутко список „карпаторосів”, що є в нашему лагері. Їх хочуть забрати до Омська...

Для Юліяна це не була новина. Коротка вістка про формування „карпаторусских отрядов” якимсь галицьким русофілом Капустянським промайнула вже в сибірській пресі.

— Хіба ж у нас є такі, пане полковнику? — здивовано запитав він.

— Ви мене питаете? Чей же ви сидите в „Справочному Отделенії” і про це краще, як хто, повинні знати.

— Слушно, пане полковнику. Я знаю зовсім певно, що таких у нас немає...

— Так і говоріть... Не питаютъ, чи є, а просто — давай! „Собствено гаваря: кто оні, еті карпаторосси”? — спитав він сердитий знову, помовчавши хвилинку. — Ви жили десь недалеко Карпат, то мабуть знаєте?

— Й Богу, таки не знаю, — хитрував Юліян, бо вважав, що зайво було б виясняти йому насправді появу цієї безглуздої назви й говорити про їх авторів та різних нікчемних запроданців його народу. — Не зустрічав їх і про них не вчили.

— Ну да, канешно не вчили, — вдоволено підхопив полковник. — У нас, в Академії, про всяку шантрапу згадували, а тут не розбереш: цілий народ — а ти його не знаєш...

Юліян пам'ятає — скільки реготу було вечір в таборі, коли про цю розмову він тоді згадав у гурті колег. А оце знову комендант його кличе... Ввійшов.

Він стояв біля бюрка, а по середині кімнати стояла якась друга постать, худощава, миршава, у зношенні салдатській шинелі.

— Як це так, — спитав він. — Ви мені дали справку, що в нас карпаторосів немає. А ось, бачите, найшлися самі. Прийшов Микита Спилюш і голоситься до Омська. В „Карпаторуський отряд” хоче... — Тут полковник замнявся, бо знов, що вже скоро місяць добігає, як Омськ забрали червоні.

— Та таких немає у нас в таборі, — відповів Юліян і, звернувшись до пришельця, закинув його питаннями: хто він такий, звідкіля прийшов, звідки походить

По акценті він негайно збагнув, що має перед собою закарпатського лемка. В початках війни попав у полон, весь час товкся десь по роботах у глибокій провінції і тільки вперше з'явився в таборі. Тепер хоче йти в „карпаторосі”.

— Пане полковнику, — сказав Рухлинський. — Його в Микольську не було. Він тільки приїхав. Мої інформації були вірні.

Людина в шинелі розгублено дивилась то на коменданта, то на Юліяна, а потім мимохіті підтримала це виправдання: „да, да, я пріїхав вчора з деревні”.

— Так ви випишіть йому путьовку і хай іде...

— Хорошо, — сказав Юліян, — але куди писати? — Йому приємно було таке спитати. Полковник знову замнявся і каже:

— Пишіть в Іркутськ. Там знають, де ці „отряди”.

Юліян покликав лемка і вийшов. Віписуючи потрібні папери, він пробував обережно відмовити темного, неписьменного дядька від заміру їхати проливати кров за безнадійну і чужу йому справу.

У вас є діти? — питав його. — Відповідь була: двоє. — І йдете воювати? — Поєдем, увідім, — була хитра відповідь, — надоєло бути пленним.

Спилюш все більше ставав балакучий і турбувався тим, де до завтра заночує.

„Ей, брате, як тобі не спішно, то ми візьмемо тебе тут в обороти”, — подумав Юліян і рішив віддати його під опіку Доманського та негайно повів його у телефонну кімнатку.

— Ви оба закарпатці. Поговоріть зі собою, а після того, Василю, заопікуйтесь ним, поки він від'їде.

Під вечір забіг до нього Доманський. Діло було зроблено. Спилюш захистався у своїй постанові і рішив залишитись покищо в Микольську. Він показував Василеві листи, що їх дістав від свого кума зі станції Куломзіно, куди ще недавно зганяли силою змобілізованих нібито „карпаторосів”. В листі були вирізки з газет про „другу виростаючу силу” ген. Івана-Ринова, яка поруч його козачого корпусу змете, мовляв, — скоро зі світу большевицьку армію, та різні заклики авантюристів, що вміли згрошевити свою безідейність.

— Станція Куломзіно? — пробував пригадати собі Юліян.

— Так. Це там, де не так давно бились колчаківці з повстанцями. Вони зловили їх штаб і розстріляли велику кількість партизанів. Пам'ятаєте? — спитав Доманський.

— Так. Слушно. Це було в часі страйку залізничників в Омську. Тоді, коли теж постріляли десь над Іртишом без суду лівих членів „Учредітельного Собрання”. Коли так, то з наших людей, що їх втягнули в „Карпаторуський отряд”, чимало потерпіло. Але те, що знає Спилюш, це речі старі. Вони перестарілись, поки сарака-дядько встиг переїхати з якоїсь глухої субірської оселі в Микольськ-Уссурійський. Він напевно очманів, коли довідався від вас, що в Омську вже й духом Колчака не пахне, що вже й Іркутськ, куди він мав би їхати, ось-ось дістанеться червоним. Його кум став жертвою торговців кров'ю закарпатських русинів, і цей тягне Спилюша на певну загибель. Тепер колчаківці відвороті здовж сибірської дороги і мороз, тиф і голод їх десяткує, а селяни мордують, де можуть.

— Я спитав його, — сказав Доманський, — чи хоче жити? — Він потвердив. — Тоді я порадив йому триматися нас і не лізти в громадянську війну в Росії, бо в ній застригне. Цим я покорив його.

І дійсно: другого дня прийшов у канцелярію і звернув пультовку. Юліян забрав його до Нікітіна.

— Не єду, — сказав йому Спилюш. — Розболел...

— Однісінського карпатороса нашли ми і то не годиться. Ну, ладно. Візьміть його „на учет”, залишіть у таборі, коли хворий...

Юліян уже виходив, коли полковник звернувся до нього з такою справою:

— До мене звернувся великий гурт мадярів і німців улаштувати їм привітання Нового року грандіозним, як вони казали, концертом-балем. Вони хочуть запросити багато „баришень”, а вечір відбути в обох залах нашої канцелярії. Я не дуже охоче йду на те, бо знаєте — це табір і треба зберігати належні правила. Але на мене натиснули Домна і Ференч і я для хатньої злагоди готов дати дозвіл. Так ось що: в мене є до вас довір'я і ви знаєте

по-русські. Я б хотів, щоб ви перейняли провід у цьому вечорі, щоб не було на ньому „безобразій”, щоб замість культурної забави не витворився бедлам. Хай звеселять собі душу, я не проти того, але як трапляться мерзотники, то весь табір у неславу пустять і мені від начальства добра не буде.

Юліян ухилився покищо від відповіді, чи зможе взяти відповіальність на себе. Він хотів раніш переговорити з ініціаторами і розглянути програму.

Цього ж вечора в каварні обмінявся він думками з гуртком ініціаторів. Виявилось, що панове в проводі балю йому здебільша знайомі. Вони перешли до кімнати число 9, до гавптмана фон Ріттера. Там дістав він потрібні інформації і дав комендантові свою згоду.

У таборі почалась підготова задуманого Вечора, і полонені раділи, що почнеться легальне співжиття з містом. Далі й обидва театри: німецький і мадярський матимуть публіку з міста, як також музичний ансамбль дістане вдячних інших слухачів, ніж мав досі. А що найважніше — в авдиторії забліснуть дівочі очі, заширяє дух *des ewig weiblichen*⁶⁾ і для тих, що жили досі в ізоляції, відкриються нові обрії.

ЧЕРГОВА ДОПОВІДЬ д-ра Зарецького мала ще більший успіх ніж попередні його виступи. Після того він давав безплатні лікарські поради. Юліян здивувався, коли в черзі стала і Радченкова. Її чоловік сів до партії шахів, а Юліян встряв у розмову з Журченком і Лелекою. А потім так склалось, що Ганна Антонівна вийшла з кімнати, в якій приймав доктор Фон, у тому ж менті, коли її подруг скінчив партію, а Юліян розмову. І тоді вони обос натиснули, щоб Юліян пішов до них у гостину. І він піддався.

Пройшли кілька кроків по Хабаровській і недалеко, в бічній вуличці, спинились. З поза низького тину виглядала дерев'яна хатина, одним боком коса, неначе б глибше застягла з одного боку. Заскрипіла фірточка, а потім східці і фронтові двері. Слаба лямпочка розсіяла темінь — і в очах Юліяна зарисувалась скромна, зовсім убога обстановка. Лице його мусило бути клопітливе, бо Радченко став виправдуватись.

— Ми, як бачите, щойно на дорібку... Але ми люди молоді і надімося колись ще розбагатіти.

— Напевно розбагатіте, — підхопив він весело. — Ми в таборі зовсім нуждари. А ви ж такі жертви революції, як ми війни.

— Ваня! Розважай гостя, а я чай зготовлю, — кинула за-

⁶⁾ Відвічна жіноча звабливість (нім.).

льотно Радченкова і щезла за занавісою, що мабуть ділила кімнату на дві половини.

— Так. Ви добре сказали: ми жертви революції, — продовжував Іван Борисович. — Я сам бесарабець з Акерману і в моїх батьків там хороша садиба і багатюща крамниця. Ганна сирота. Ми думаємо по війні повернутись до Акерману, але тільки тоді, коли він належатиме до України.

— А мені здавалося, що Ганна Антонівна має родину в Криму, в Алупці, — сказав Юліян. — Вона згадувала, що там жила.

— Так. Але туди вона вже ніколи не повернеться. Вона жила там у заможної хрищеної мами, Христини Жолуденко. Та заопікувалася нею і братом, коли вони залишились сиротами. Піклувалася вона ними, як рідна мати. І обое вони виросли в вигодах і в ситості серед розкішної кримської природи. Але трапилося, що Христина Олексіївна повдовіла, а через півтора року одружилася вдруге. Її чоловік був красунь, мішанець від матері татарки і батька українця. Одно було лихо: він був молодший на 8 років за неї. Почались підозри в невірності її чоловіка. Майном дружини він користувався дуже зручно, витворюючи ситуації, в яких вона мусіла рятувати свою гідність і тим проти своєї волі фінансувала супружу зраду своєго Серьожі. Аж якось трапилося, що цей пройдисвіт по-п'яному почав заливатися до Ганни, тоді ще підлітка. Хрищена мати вислава її в Одесу нібито для науки, а насправді то подалі від Серьожі. В Одесі ми познайомилися. Я тоді був на морській службі.

— Ви моряк? — здивувався Юліян.

— Хіба ви не знали? — в свою чергу здивувався Іван Борисович. — Море — це моя стихія, яку я беззятьно люблю. Але коли ми одружились, Ганна настоювала, щоб я кинув морську службу. „Море — або я!” — поставила рубом. І я ось-ось мав розпрощатися з морем. Але закортіло відбути ще один дальший рейд, на Пацифік. Це тим більше, що працю в портовій адміністрації мав я почати з новим роком. Я присягнув Ганні, що це мій останній рейд. Коли пароплав виплив на Індійський океан, вибухла війна. І коли мій корабель був у Шанхаї, Дарданелі вже були замкнені.

— І так ви застриягли на Далекому Сході? — втрутів гість.

— Так. Мій пароплав узяло на облік „морське ведомство” у Владивостоці і екіпаж був немов мобілізований для потреб війни. Звичайно, я міг би був викрутитися і по сибірській магістралі повернутись в європейську Росію. Але не хотілось іти в армію і за цапину душу померти десь у ваших Карпатах чи коло мазурських озер. Тут далеко, у флоті я міг добре заховатись. Нас на далекі рейси не посылали, і життя мое було б

як у мирний час, якби не хвилювання за дружину і Симонка, що мав ледве два місяці, коли я виїхав з Одеси. І вже був я рішений таки повернутись, аж раптом занедужав. Мене поклали в військовий лазарет. Хвороба виявилась затяжна. В той час почалась революція. Ганна хвилювалась і писала з Одеси листи, а врешті приїхала. Поки я видужав, минуло чимало часу, в якуму все змінилось. Ленін з Троцьким захопили державну владу, з'явились внутрішні фронти, треба було знову чекати. Дружина не погоджувалась далі з тим, щоб я залишився в морській службі, і я переїхав у Микольськ та пішов у кооперацію. З мене та-кий кооператор, як з черта дзвонар і заробляти на прожиток чотирьох людей — важкувато.

— А де ж ваші двоє діток? — спитав Юліян, звертаючись уже до Радченкою, яка саме заставляла стіл всячиною.

— Вони в сусідів. Там теж є діти і вони граються разом, — відповіла пані Ганна. — І з усміхом: — Я вам рада показать їх, але пізніше. Вони такі збиточні, що й чаю нам випить не дадуть.

Але сталося інакше. Не чекаючи, аж їх покличуть, з гамором і гуком ускочило не двоє дітей, а п'ятеро, та почали безцеремонно добиратися до стола, поки Радченкова не прогнала їх за навісу, а там кудись на двір.

Юліян не почувався добре. Напочаку вразила його російська мова, з якою зверталися батьки до дітей і діти до батьків. Але докоряти з цього приводу було в цей мент незручно. „Може через сусідських дітей говорили російською мовою”, — думав він. А знову ж Радченкова завела при вечері розмову про нужду, не даючи пощади чоловікові, котрий, мовляв, є єдиним спричинником її лиха.

— Бо представте собі. Треба йому було служити моряком, коли в Одесі мав усяку можливість влаштуватись на добрій роботі! Яка в мене користь з чоловіка, який щораз залишав мене і їхав кудись у світи? Я була дурна, я побивалась за нього, хоч і в брата моого були друзі і в небожа та неодин хотів завести роман зі мною. Вони просто сміялись, що я тільки чекала, коли до берега при'є пароплав з моїм Ванюшою...

Радченко хотів дещо сказати, та вона не допустила його до слова.

— Я знаю, що ти скажеш: любив море. Хіба я його не люблю і до сьогодні? Прогулятись на пароплаві завжди міг і надивитись досхочу на морські пейзажі. Зате: яка була в тебе компанія? Самі харцизяки-горлорізи, мерзенні п'яниці. Ти думав про підвищення, думав, як станеш капітаном, то я геть згордію і погоджусь, щоб ти залишився і плавав тижнями, місяцями, замість сидіти при родині. О ні! Не з таких я дуреп, що їм

пишний одяг фльотського офіцера глузди відбирає... І то коли про це йдеться, то і не злічти всіх, що мені проходу не давали. Навіть коли їхала в Сибір до тебе, то як від мух відганається... І яка доля моя? Хіба ж це для нас мешкання? Це не наче десь у підвальні. Так босячня жила на краях Одеси. І зодягнувшись у ніщо й часом досита і не з'їси.

Далі і далі балакала невтомно, бідкалась, нарікала, аж таки врешті охляла і замовкла. Тоді міг говорити Юліян і тільки він. Іван Борисович мусів і надалі мовчати. Тричі поривався дещо сказати і тричі його скричала Радченкова так, що краще було не починати. А Юліян, як міг, виправдував бувшого моряка. Говорив про призначення, якого конем не об'їдеш, про свого батька-фаталіста, який виправдував усе словами Мефіста з Гетового Фавста “*Du glaubst zu schieben und wirst geschoben*”).

— Так! — перервала Радченкова Юліянові, — він міг би оповісти, як він пиячив по всіх шинках світу і вигойдував на колінах „дюжину“ жінок. А горілку він дуднiti любить і до повій м'яке серце має... Ні, добродію Рухлинський, що й не кажіть, а він таки відповідальний за оцю нашу нужду, за оцей свинушник, що в ньому жити треба і соромитись людей...

— Та це тимчасове! — аж крикнув Юліян. — Минеться і те і заживете в добрі. Тепер війна, революція. Вона роздягає одних і зодягає других, одних стягає з воза і пхає під віз, а других — навпаки. Ви думаете, що ваша хрещена мати по давньому має палац в Алупці і всі багатства, які колись мала? А й Одеси революція не пощастила. Хто знає, де б ви були сьогодні і як би виглядали...

Поки Юліян збирався йти до дому, вернулись діти. Ось Симонко — чудовий хлопчина, подібний на батька, й Одарка теж непогана, з великими карими очима. Але обое брудні, неохайні. І зразу з ними московщина вповзла в кімнату.

Юліян таки не втерпів. Він зразу: — Хіба так можна?! Тож ви з дитинства привчаєте до чужого і чуже робите рідним!

— Ні я, ні він не знаємо чистої народної чи літературної української мови, — оправдувалась Радченкова. — А вчити їх „коверкати“ мову...

— Та де ж ви коверкаєте? — протестував гість. — Ваша мова зовсім гарна. Не шукайте виправдання в тому, в чому його нема. Ось Лелека і багато інших громадян говорять з дітьми рідною мовою.

— Того не кажіть, — боронилась далі пані Ганна. — Є такі...

— Є, наприклад Мазуренки, але всі знають, що він кацапствує...

?) Ти думаєш, що сам кудись стремиш, а тебе доля пхає (нім.).

— Приймаков, — додала.

— І ще хто... І Радченки. Дарма, що ці Радченки тільки-що з України, а Лелеки та інші давним-давно сибіряки...

— Мене не лайте, — сказав з огорченням Іван Борисович, — випроваджуючи гостя на ріг кварталу. — Я жалію, але не маю змоги змінити звички цієї актриси, що вживає українську мову на сцені, та й ще в „Громаді”. А потім — вона завжди мусить мати когось „на зубах”, — говорив Радченко, сумно посміхаючись. — Немає когось іншого, тоді невблаганно мене торощить. Проситись — даремно. Ще більше лає... Я злагнув, що краще всього підкидати їй якусь „жертву”, як тільки впіймаю з її очей блиски, що бурю ворожать. Таке підказала мені картишка. Вовки гналися за санями, люто кидалися на коні і застрашенні люди кидають з саней все, що мають їстовне, щоби в вовків викупитись. Оцеж я тоді їй кажу прикладом:

— Знаєш — новина. Микола Архипович по п'яному жінці око підбив...

— Коли? Вчора? От харцизник який! Я б на місці Солохи давно б йому макушку кочергою розбила!... От безталанна. Пів дюжини діток, та й ще цей Петрусь недоумник. Але яких дітей сплодить п'яниця? Придуркуватих звичайно...

І далі, і далі... Все гірших слів підбирає, на всі сто громить Миколу Архиповича. Хай би він тепер підвінувся їй... Лішенько! Не вийти йому живим. А я тишком радію: вдалось! І снідаю спокійнісенько та собі іншу думку гадаю...

По дорозі в табір Рухлинський міркував про Радченкову і йому робилось страшно, що з такою жінкою треба жити, день-у-день, місяць в місяць. Він жалів цього вродливого моряка, що так „втопився”. Він згадав, як вона тріпала язиком, коли в „Громаді” разом працювали, як забавляла співрозмовця чиємсь рахунком, як усе задавалась, беручи тим полонених. Навіть тоді, коли говорила про серйозні теми, Радченкова кидала кокетливо-грайливі погляди. Обсадить себе хлопцями і креше очима, — думав Юліян. Її манірність і самодурство, а понад усе — відношення до свого чоловіка, заціктування і затуркування його весь час, — та ще при свідкові-гостеві — видалось чимсь огидним. — Правда, — думав далі Юліян, — вона гарненька, запашна ще молода жінка, розпещена в дитинстві на достатках хрищеної матері. І її гірко справді жити в таких злиднях. Але вбогість — одно, а чистота — друге. (Пригадався йому Хорь у Тургенієва в „Записках мисливця”: „треба ж хаті житлом пахнути...”). В неї ні часу, ні охоти для хатнього хазяйства. Хтось сказав: „вона свою міміку перед дзеркалом мабуть годинами вивчає...” А там — читання романів, театральне мистецтво, плекання краси і... лайка з чоловіком. Тє-

му й діти в сусідів! А ще оте цвенъкання по-московськи — цього він ій нік не простить. Він так візьме її на глум!

НА РІЗДВО ТАБІР запив, загуляв... Настрої піднесла не тільки ханжа, ушляхотнена дестиляцією знавців горілчаного діла з поміж полонених, і розставлені по кутках бараків ялинки, але теж добрий десяток фантастичних вісток, по старій назві „лятрини”. Здавалось — табір з радости збожеволів. Люди, що ворогували між собою місяцями, прощали собі взаємно провини, покладаючись на запевнену в „лятрянах” заготовку Америкою потрібного тоннажу на транспорт полонених морським шляхом.

— Добре, що вороги стають друзями, — сказав Біляк. — Зате зовсім недоречне випродувати останні речі з власного майна, щоб здобути гроши на горілку. Або позичати гроши в тaborових „лихварів” на горілку чи на гру в карти з високою ставкою.

Щоб по повороті додому бути „в формі”, то завелась звичка гімнастикуватись, так що важко було часто перейти бараком. Одинцем або групою вправляли, стрибали і присідали, розмазуючи болото з занесеного снігу. А потім — суперечки, невтихаючі, про те, яким шляхом їх повезуть і в які порти заїжджатимуть по дорозі їхні пароплави.

Не кожного дня ходив Юліян до „Громади”, так як і інші українці з табору. Мороз натиснув здоровий, метелиця жбурляла грудками зледенілого снігу і нестерпна сuto-сибірська студінь добиралася до горла, припікала ніс та вуха. Юліян не засиджувався в „чиновничій віллі” (як цей барак називали), а йшов до своїх у бараці або навідувався до чужинців.

Гавплтман Кляйн прочитав Юліянові листа від його дружини. Це був зразок ніжності і доказ щасливого вичікування приїзду в Австрію. Вона подала теж оригінальний вірш, який, мовляв, тепер кружляє в Відні, і який відбиває настрій віденців до їхнього воєнного побратима, німців. Він його вивчав з десятком своїх країнів, підібравши до нього власну мелодію. Текст був такий:

“Es gibt nur eine Kaiser-Stadt, es gibt nur einen Wien,
Es gibt nur ein Rauber Nest und es heisste Berlin”...⁸⁾

Його пробували віденці співати, а коли розспівались, то за коляди не було треба просити. В кутку жевріла по-мистецьки вбрана ялинка. Все на ній власної роботи, але було естетичне і гармоніювало з цілістю вечора.

— Цікаво, як зараз наш цісарський Віденський виглядає? — кинув майор Кобар.

⁸⁾ Є лишеинь одно цісарське місто: Віденський, і є лишеинь одно розбишацьке гніздо, воно називається: Берлін (нім.).

Це був стимул до здогадів і передбачень. Прекрасний і ві-
ками вирощуваний цісарями Відень залишився напевно таким, яким
був. Тільки матеріально збіднів за час війни, а підсиливтись нема-
чим. Всі ненімецькі провінції відпали від Австрії. В тому їх здо-
гади згідно сходились.

— Wien bleibt Wien!⁹) — з гордістю сказав професор Кірх-
нер. — Все, що раніш придбала Австрія, було майже все як віно
цісарських дружин. За це кров австрійців не проливалась. Довгий
час ми тим користувались, але всьому приходить кінець. Так і
прийшов край даровизні. Живе маленька Швайцарія, будемо й ми
живти.

— Prosit!¹⁰) — крикнув маленький ляйтнант Пап, невідлуч-
ний адьютант Кірхнера.

Він розставив чарки і наляяв горілки. Тоді розщедрилися
й інші. Показалось, що Відень не такий бідний. Кожен з віденців
дістав пачку на свята і в ній багатство, коли міряти мірилом бран-
ців. Стало зовсім *gemütlich*¹¹) (цим прикметником віденці гордять-
ся). Юліян мусів залишитись до пізнього вечора і мусів їм багато
оповісти про Україну, а про ситуацію, яка існувала на Різдво 1920
року, мусів просто фантазувати. Він запевняв їх, що Україна і
Австрія будуть добрими контрагентами в торгівлі і стануть нераз
собі в пригоді. Ляйтнант Пап, що був за професією біржевий мак-
лер, мусів коротко з'ясувати, які користі матиме Австрія з Украї-
ни. Він це звів до трьох слів: хліб, хліб і ще раз хліб.

ТРЕБА БУЛО скласти побажання в садибі мадам Ольсен, показатись і забрати новий костюм, який буде йому потрібен для балю. Він мав вісті звідти через Анатоля: знов, що Ніна страждає задля Клюка, знов, що інспектор від часу афери Зіни загубив свій гумор, що Ельза Павлівна вже його не вирізняє, як це робила раніше, знов про мінорні настрої в Коршунових, які збираються переїхдженати до Владивостоку; про те, що суддя затратив всяку міру в напоях і що Анатоль почав його боятися. Усе, значить, пішло шкереберть від часу, як він покинув дім Ольсенів. До того політична ситуація в Сибірі стала зовсім погана. Не знати, хто грізний: фронтові большевики чи партізани?

Коли Рухлинський ввійшов до кухні, не було в ній нікого. Тільки коли Рольф кинувся до нього з радісним гавкотом, в обох дверях кімнат з'явились, як на команду, Чі-ю і Дрималик. Чі-ю вітався поважно, немов би підвищення дістав на службі. Виявилось, що хворіє і заклопотаний, — як пояснив після цього Анатоль, — родинними справами в Китаї.

Дрималик втягнув гостя до кімнати і сказав сумно:

⁹) Відень залишиться Віднем! ¹⁰) На здоров'я!

¹¹) Свобідно, мило, приємно (нім.).

— Клюк умирає... Може вже навіть покійний.

— Це страшне, — жахнувся Юліян.

— Ти знаєш Юльку, я хочу звідси йти. Набридло... — і далі шепотом: — в мене прочуття, що на цей дім насувається лиха година... Сказала мені полковницея, що Ніна по смерті Клюка виїде до Японії, до мами, і либо там залишиться назавжди. Проте, що Коршунови виїдуть з Микольська, — ти знаєш. У Рудікових таке твориться, що він по-п'яному її задушить або застрілить і покінчить з собою. Передучора вночі вертався, як звично, „під газом” і почав стріляти на подвір'ї. Від часу схоплення штабс-капітана він носить пістолю зі собою... Знову ж інспектор, звісно homo piliticus¹²). Він у „кадетів” шишка. Хто знає, що на його голову готується. Стара хотіла б, щоб він перешов жити в кімнати Коршунових після їх виїзду. Та він не виявляє охоти. Баба тепер така застрашена і дедалі буде з нею ще гірше. Скаже мені врешті, щоб я з нею очував...

— Хай бере Рольфа в кімнату, або Чі-ю, — завважив злобно Юліян.

Анатоль вийшов у кухню, поставив самовар і, вернувшись, сказав: — Ситуація тут дійсно стає майже макабрична. Але годі! Скажи, що в поліції?

— Скрізь те саме, скрізь макабричне: — відповів той — і в Україні і в Сибірі. Коли дальше так піде, то чого доброго, ще й большевиків матимемо тут...

— Хіба якщо японці винесуться зовсім. Тоді ні фронтовий глав-ком, ген. Сахаров (що так клявся, що не віддасть Омська „красним”, а віддав скорше, ніж вони самі надіялися), ані настановлений цими днями Колчаком глав-ком цілого тилу „атаман” Сем'янов, ані сам Колчак нічого не вдіють і покінчать свою безславну роля. Тоді всюди розсядуться „товарищі” і благодать пролетарська буде скрізь однакова.

В кухні ґрюкнули двері і щось зашаруділо. Це була Ольсен. Вона зраділа побачивши Ружлинського.

— Ходіть нагору, — запросила.

— Може пізніше, — просився Юліян. — В нас тут важні справи...

— Ходіть обидва. Ще час до вечери. Там собі сядете в кабінеті і обговорите ваші справи.

Дрималик пішов також, але скоро зійшов у кухню. Через деякий час показалась Коршунова.

— Що ви нас так залишили напризволяще, Юліяне, — спітала звучним голосом. — Як вам не сором було не навідатись до нас так довго і прийти щойно тоді, коли ми сундуки пакуємо...

¹²⁾ Людина-політик (лат.).

Вона бистро глянула, щоб зловити, яке враження зробить цей натяк на їх виїзд.

— Так, я чув, що виїжджаєте до Владивостоку, але не думав, що це так скоро буде...

— А ви хочете нас лише на вокзал провести... — замітила іронічно. — Ми таких знали, що старим друзям щойно останню прислугу віддавали, байдужі до них роками. Скажіть — чи так робиться? Але годі. Без докорів, бо ще розсердитесь і підете. Скажіть, як живете?

Юліян оповів про свою працю в канцелярії і в „Громаді”, а потім почав випитувати їх. Вони говорили про те, що він уже знат, головно про близьку катастрофу в Харбіні й важкі переживання Ніни. Мадам Ольсен в міжчасі вийшла, а полковниця попросила його в їх кімнати, нібито показати нову, чудову ікону, яку передали їм зі спадщини штабс-капітана.

— То Тавригін таки пропав? Були чутки...

— Чутки були, немов би то його зустрічали в Хабаровськуму. Це була неправда. Він пропав безслідно...

— А де ж ваш муж?

— Степан Лукич у Владивостоці. В нього багато діла...

Юлія Самсонівна взяла Юліяна за руку і жалісно-кокетерійно заглянула в очі. Він пригорнув її щільно.

— І не жаль вам обжите місце?... — спитав Юліян.

— Ні. Тільки тебе одного жаль мені, хоч у тебе навіть людського почуття нема для мене. Ти знат, що я тужу...

— Ну добре... Хай і знат... Ще в літку вийти разом можна на Острів, а зимою? Умовились і був жахливий дощ...

— Я кожного другого дня виходила...

— І я ходив через день туди, — брехав Юліян. — Та видно рахунок у нас був різний.

— В тебе нарочито. Сюди б зайшов...

— Незручно. Бачите — зараз цікавляться і займаються мною.

— Влаштували б. — Стишила голос. — Прийди ось на адресу, як тобі подана в записочці. Це кватира штабс-капітана. Я там порядкую речі. Тоді все скажу. — І в руці Рухлинського опинився мнятій папірець.

Вони були в спальні. В двері першої кімнати хтось саме постукав. Це був Анатоль. Кликав до вечеї. Ввійшли в їдалню. Ніна вже сиділа. Привітались і Юліян зразу помітив на її лиці скорботу.

— Довідуясь з жалем, що Андрій Тимішович має плопіт зі здоров'ям, — порушив з конечності прикру тему.

— Це було б ще добре. А то з ним зовсім погано, і я думаю через два-три дні знову в Харбін поїхати... — В її очах залистили слізози.

З'явилася хазяйка, а по сходах ішли вгору знайомі столівники: Старков і Лянгє.

— „Сколько лёт, сколько зім не відалісь”, — крикнув німець, завваживши Юліана. Він притиснув його до себе.

— Невже ж так довго, — Густаве Оскаровичу?

Інспектор був холодніший. — „Ну как ваші дела, Юліан”? — Це було все. А втім — коли засіли до столу, розговорились, то він був привітніший. Він навіть підхопив кілька моментів з того часу, коли ще Юліан працював у садибі і насвітлив їх так поетично, з таким непідробленим теплом і без іронії, що Юліан обдарував його вдячним поглядом і сказав:

— У вас дуже складна вдача, — Вікторе Івановичу. — Вас можна любити, а дуже швидко ...

— ... можна розлюбити і втікати від мене, — докінчив інспектор. — Ваша правда, Юліяне Денисовичу. — I тому я досі не-жонатий, хоч невіст не бракло в житті. Бувало — познайомимось, подружимось і біжить „ізбраний” до батьків своїх та репетує: папашенька, мамашенька, тільки він, ніхто другий, тільки Віктор! — А пізнає мене близче, носиком покрутить: ні, не хочу, він та-кий... ну як би вам сказати... I не скаже, зозулька! I я не довідаюсь, чим я її відкинув від себе. Якийсь час я лікую своє розбите серце і знову пробую піддуритись якісі дівиці, щоб повести під вінець. Ну і вірте, чи не вірте — історія однаковісенько повторяється... I так я, що створив мене Господь статечним і зразковим супругом та прекрасним батьком, марнуясь холостяком. А на старість збираю адреси колишніх симпатій, яких на віку трохи назбиралось, і розпитую — чи, бува, щось не вродилось колись на мене подібне ...

— Ну і що? Довідались? — спитала хазяйка, а Коршунова додала: признайтесь ...

— Немає нічого, — запевнював усміхаючись по давньому кутиками уст. — Поганій був з мене сівач. Нікудишній ...

Ця „інтимність”, подана на-весело, поправила настрій. Навіть Ніна вимушено всміхнулась. Кожний насвітлював заяву інспектора по-своєму. Не обійшлося, звичайно, без пікантних завваг полковниці, а мадам Ольсен пришипила його назвою „невтомного сівача ще сьогодні”, бо — мовляв — не хоче перейти мешкати до кімнат Коршунових, аби ніхто не бачив, що твориться в його відокремлений кватирі. Вона не скривала при цьому іронії, а з коментаря, що його подала, виходило, що мудrosti про своєчасне по-кінчення своєї ролі він, мовляв, ще не встиг собі присвоїти, а через те свою запізнілістю мотається на грани поважного і смішного.

Було наявне, що хазяйка пеке в розмові свою „печенью”, дармашо її „своєчасність ролі” звучала з її уст фальшиво. Було помітне, як Старков стримував себе, аби своїм звичаєм не „погостри-

ти" цим разом коштом хазяйки. Він тільки легко відгризся, на-світлюючи суперечність в її думках: раз щось твориться, то яка ж тоді „несвоєчасність" може бути.

Полковницею була вже готова починати аналізу тієї суперечності, але Густав Оскарович завернув куди інде.

— Все ж таки, — сказав він, — легше буде вам, Вікторе Івановичу, як холостякові, висмикнутись закордон: у Китай чи в Японію, якщо б так „товарищи" на Микольськ потиснули.

Інспектор покосився на Коршунову і, знову посміхаючись, ніби подумав уголос:

— Дехто, хоч не холостяк, під'їжджає заздалегінь до моря, аби скоріш на пароплав і ним перекинутись в екзотику Японії чи Китаю, або ще якусь дальшу...

Коршунова спалахнула і взяла ці слова поважно.

— Ви ніби про Степана Лукича й мене? Хіба вам невідомо, чому нам треба в Владивосток на постійне? Хіба вам невідомо, що мій чоловік там здавна на службі і в Микольську вже тільки гостем? Віктор Іванович!...

— Otto ж то, — відповів він спокійно. — I vi, Юліє Самсонівно, боїтесь, щоб він звідти сам у гарячий час не шкурнув закордон та й ще за правилами „запізненості" не взяв на поводато-ря молодої секретарки...

— Ми закордон не збираємося, — гарячилася полковницея.

— Добре, що ви не завіряєте „чесним словом", бо хто відає, як воно буде. Краще не заганятись...

В цьому менті розмова вимагала „ретуші" загостреного то-ну. Та не такої, яка з'явилась. У дверях показався Анатоль.

— Телеграма з Харбіну!

Всі схопились з місць. Ніна не чекаючи на отворення телеграми, розридалась і кинулася в глибину фотелю.

Вона не помилилася. Клюк помер. В телеграмі підпис „Українська гімназія".

Коршунова підбігла до Ніни, клякнула біля неї і довго вговорювала, щоб мужнью прийняла цю вістку. Всі були приголомшені і явно або нишком стирали з очей слези.

— Чого ж ти не заховав телеграми до завтра? — питав в Анатоля Юліян, коли зійшов у його кімнату.

— Чи я знов, що там було? А звідки я знаю, чи вона не захоче поїхати в Харбін на похорони? А це тобі не в Погранічну, а таки шмат дороги...

Так і сталося. Раннім ранком, коли Юліян спав на давньому своєму ліжку, Толь спровадив візника й Ніна виїхала до станції, щоб зловити кур'єрський поїзд Владивосток — Харбін.

— Ось маєш японську вірність! — завважив Юліян, коли .

засіли до сніданку. — Навіть ще дружиною не була. Яка шкода, що вона виїде в Японію.

— Вона була б і так туди поїхала, хоч і не сама і не так ще скоро, — інформував Анатоль. — Мама Мітсуко заєдно пише їй, щоб вона разом приїхала з Клюком, якщо большевицька загроза збільшиться. А дніми сказала мені Ніна, яка зрештою дуже чорно оцінює політичну майбутність Сибіру, що в випадку смерти Андрія ніщо її не вдергить у Микольську і взагалі в Сибірі.

— Якщо б вона була молодша, я б з нею одружився... — сказав Юліян, а нишком подумав, що це повинен зробити Анатоль. Вона якраз віком йому відповідає. І виїхав би він з нею в Японію, а навіть коли б поїхав у Галичину, то мав би дружину інтелігентну, з високошкільною освітою, яка б учила в школі, або багато вищу посаду займала б. Можна уявити собі, яка була би там екзотична поява.

Але він не починав розмови на цю тему, пригадуючи, як той негативно відносився до цієї думки.

Поспішаючи на працю, яку і так вже спізнив, Юліян захопив ще свій новий одяг і прожогом кинувся на двір, не вичерпавши всієї розмови з Тольком.

МИНАСІЯНЦ ПРИЙНЯВ ЙОГО ОПРАВДАННЯ ЗА СПІЗНЕННЯ СМЕРТЮ ДРУГА. Після обіду скочив до бараку, щоб передати колегам скорбну вістку про смерть Клюка. Після урядування він ходив у кімнату 9, де з гавптманом Ріттер фон Ляшом відбув розмову про те, що вже зроблено, а що ще треба зробити для концертубалю. Вони разом з організаторами пішли до заль канцелярії, де в тому часі полонені під командою Доманського майстрували концертову естраду, розвішували гірлянди з зеленої соснини, зносили крісла тощо. В куті залі підприємці з „каварні” будували буфет. Робітники принесли фортепіян, позичене в коменданта. Знаменитий маляр, змадяризований закарпатець Шарда, сам розвішував свої рисунки. Він майстерно і з великим гумором скопив на них різні моменти з таборового будня, як також окремих таборян. Полковник Нікітін і гавптман фон Ляш сперечались за владу над табором так дотепно, що робітники і приявні за черева тримались від сміху. Ляш уже тепер натискав на маляра, щоб цю карикатуру віддав йому.

Коли покінчились усі праці, обидві залі канцелярії виглядали майже казково. Юліян стояв мов зачарований і питав себе: невже ж це місце його щоденної праці? Але швидко вештався між „артистами”, щоб упевнитись — чи вони готові до програми, яку разом склали.

Добігла 8 година вечора.

Кількість дівчат і жінок, що з'явилися, перейшли всі надії

аранжерів. Треба було змінити обслугу гардероби, посилати по бараках за додатковими стільцями. Гавптман Ляш сам переводив селекцію полонених, що могли ввійти в „балеві залі” і з неофіцерів дозволяв на участь тих, що були запрошені. Це були мистці, літератори або особливо вартісні одиниці. Багато полонених юрбились при вході. Вони приглядались до побагрянілих від морозу дам і внюхували запахи їх перфум.

В залах ставало тісно. Австрійські і мадярські офіцери за демонстрували елегантію, не тільки поведінкою, але й одяgom, дармащо він був дуже різноманітний. А втім — можна було дивуватись, скільки близкучих уніформ було збережено в таборі... Юліян теж виглядав джигуново в новому одязі. З мужчин хапав за очі найбільше Ференч. Чар уніформу, і ще якого!..

— Його можна так, як стоїть, перенести на баль до передвоєнного військового касина в Будапешті, — замітив гавптман фон Ляш Рухлинському, коли разом дивилися по залі. І справді: парадна уніформа гонведського старшини з усіми близкітками, лякери, до того струнка фігура і расове обличчя.

Його дружина, доня коменданта, Домна Грігорівна, достроювалась йому беззастережно „від стіп до чубка”. Ця розкішна бльондинка була зодягнена так вибагливо, що разом із ним могла тепер увійти у згадане касино в Будапешті.

— *Donnerwetter!* — крикнув шепотом Ріттер фон Ляш і потягнув Рухлинського за собою. Він привітав їх, як старий знайомий, і представив Юліяна „мистецьким керівником” сильвестрової забави. І тоді компліменти за вигляд залі, за майстерні рисунки по стінах, за дискретно притінені світла лямп і навіть за майбутню програму скеровані були в його сторону, що його бентежило найбільше, бо він знов, що був „челядником у майстрів”, людей літніх, досвідчених і фахових.

Але на протести не було часу. До того той чар, що на нього складався й усміх, близки очей і звучна мова Домни, підбадьорив його так, що він сам був готов пробрехатись, щоб ще одна порція цього чару поплила від неї до нього. Та це був тільки щасливий момент. Бо ось уже інші старшини обступили молоду пару і Рухлинський з Ляшом опинились на „периферії”... І добре. На залі стільки інших знайомих. Треба скоро привітатись і започаткувати програму. Ось з канцелярії: Ніна Андреївна з нареченим Євтієвом, а коло них Аня Рітер. Вона знайомить його з сестрою Дунею, що стоїть у другому гурті, в якому є Вовк. Далі збились у купу, немов так сміліше чуються, сестри-піклувальниці. Одна навіть у білом з такою ж зав'язкою на голові. Либонь просто з лазаретної залі. Юліанові мигнув „барак благородних дівиць” і ніякovo стало, що вони теж тут. Але з гурту виступила Шура і радісно привітала. „Шура” — дискретно шепнув Юліян. Він ніколи не

забуде її піклування ним у шпиталі. Обіцяв ще навернутись і прописнувся далі проміж жінок і дівчат, поки натрапив тих, що їх шукав. Ось тут на боці табунець дівчат з „Громади”: Раїса, Харитя, Одарка і навіть Варя. Дивним-дивом не було Радченків, і Юліян почув від когось, що вони не вибралися.

А ось дзвінок. За Рухлинським шукали і хвилювались. А він сам хвилювався ще більше, перш за все — якою вийде на естраді його російська мова. Він був на диво спокійний, коли став на естраді.

Почав лірично. Представив таборян як анахоретів-пустельників, що роками відмолявали дійсні й уявні гріхи. Поки Всешигній не зіслав свого архангела Михаїла, що воплотився в Гавриїла Гавриїловича Нікітіна. Він отворив ворота для світських людей, які мали переконатись, чи ці покутники ще людоподібні і чи можна їх колись випустити за дроти. І ось ви, шановні наші гості, — звернувся Юліян до авдиторії — маєте сьогодні рішати, чи нас можна без конвою пустити в світ, чи в нас не вирости бороди аж по землю, чи ми, молячись Богу за покуту, не перебили собі лобів, чи в нас не вигоріли ще всі вогні в серцях, в очах і в інших місцях та чи в мозках наших не розслася тьма кромішня, не опанувало нас помрачення умів... Коли ваша відповідь буде для нас корисна, тоді надхненний духом архангела полковник Нікітін полетить перед престол Господній. Там він разом з новорічним побажанням передасть ваш цінний осуд. Він благатиме, щоб нас у новому році пустили в світ, у далеку Європу, до наших „ларів і пенатів” домашніх, дармащо він сам піде тоді „в одставку”... Коли ж станеться навпаки, ви... ви ніколи не відмоляте такого гріха в Бога, бо ми хочемо додому!

Але заки поїдемо, тобто аби поїхати за вашою згодою, ми хочемо сьогодні зустріти з вами гідно і весело Новий рік. Він віддасть нас родинам, а вас звільнить від воєнних несоюзників, за якими підуть може й воєнні союзники, або т. зв. інтервенти, і ви самі, без нас і них, будете наладнювати ваші справи.

А ось наша програма. Він назвав першу точку. Сміялась публіка й оплескувала промову, поки струнний ансамбль мадярів не почав грати „шлягери”¹³⁾ з опереток, легкі до сприймання і мелодійні. Після них переходила ревія різнонаціональних солістів. Випозичений в японському таборі українець, Юрин, відіграв віртуозно на цитрі в'язанку українських пісень, як „Гомін з України”. Австрієць Молер співав арії австрійських композиторів. Мадярський циган доказав правду словам, що „циганам скрипку вже в колиску кладуть”. Тиролець в оригінальному костюмі, з гітарою, з якої звисали барвисті стяжки, виявився майстром у „йodelнь”,

13) Популярні арії, пісоньки.

що таке притаманне для пісень того краю. Далі пописувався німець-фокусник. Він так феноменально зручино виконував різні фіглі-міглі, що навіть Юліян, який стояв зовсім близько і перекладав те, що він говорив, не міг його на нічому переловити. Він просто оголосив авдиторію і ледве міг зійти з естради.

Концерт закінчилася мадярська пара, що з несамовитим темпераментом відтанцювала стилізований чардаш. Була це добре відома полоненим балетна пара. Зате для гостей, особливо для жінок, була це поява ревеляційна. Щойно після „номера” Юліян зрадив, що балетниця є мужеського роду і тому вона прохає зашадити собі весь труд з офертами, які вона, не читаючи, кидає до кossa...

Всі точки програми публіка сприймала ентузіастично. Коли вона закінчилася, в кількох хвилинах крісла і стільці виструнчились попід стіни і по залі поплили в танцю перші пари, а за ними другі і стало тісно. Юліян, хоч теж обтанцювував знайомих, ніяк не забував своєї ролі відповідального за цілість. Він дбав, щоб дівчата „не продавали петрушки” і щоб незнайомі швидко ставали знайомими. В другій залі наказав теж накидати на долівку накраїних свічок воскових і пустив на залю кількох „запорожців”, що спостерігаючи забаву за порогом, пускали щораз нові струї сибірського морозу вogrіті залі. Він часто заглядав у буфет, але тільки щоб вирішити спори, які, бувало, зчинялися. Тут попав на Ріттер фон Ляша і мусів з ним та з його товаришами вихилити дві чарки. Той зрадив йому, що зорганізував „рятункову команду” для п’яниць з чотирьох міцних очайдухів, які заберуть зі залі кожного, хто зачне бешкетувати, виведуть і натрутуть снігом та силою вstromлять до ліжка.

Коли Юліян відійшов, попав на Колеснікова, що бродив у юрбі. Він похвалив організаторів. Та цей тільки дивився, щоб відв'язатись і відбив тоді Варю, що саме кружила в танцю і з'явилась біля нього. Вона була на „съомому небі”. Її очі палали вогнем захвату не тільки від забави, але від концерту. „Я б так хотіла жити у великому місті, де гарні театри, кіна, де людям легко відріватись від буденних турбот і надхненно хоч би тільки спостерігати мистецтво, красу звуку, фарби й руху”, — шепотіла вона, розколисана ритмами танцю.

Він зустрічав майже всіх українців-офіцерів, з виїмком Гайкевича і Дрималика. Біляк і Кулик підморгували щасливо, Віктор мабуть не відступав від Раїси, Вовк від канцелярійної „Надежди”, Скарський обтанцювував щораз іншу.

Рухлинський відбив потім Домну, що з кожним коротко танцювала, бо щораз хтось другий простягав до неї руки. Встигла йому сказати: „Молодці ви як-не-як. Живете в такій нужді, а скільки краси вмієте вичарувати з ваших багатих душ...” А він мав

час ще відповісти: „Спасибіг вам, бо без вас було б це неможливе”. Вона, поки почала танець з новим дансером, спитала: „Хіба ж це не був архангел Михаїл?” — і розсміялась.

Ще поки дійшли до півночі, погуляв він довше з Шурою, що докоряла йому за неувагу до неї, — потім з Анею, а в кінцевих хвилинах, коли мали погаснути світла, попалась йому під руку Варюша. І тоді, коли відбивав гонг 12 ударів, він користуючись темінню, витискав на її устах 12 поцілунків, що видалися йому найкращим новорічним подарунком. Якось наглухо відбивались від його вух грімкі оклики, „вівати” і співи... Коли загорілись світла і вони далі впарі танцювали, якось споважніли.

— А ви не побажали мені нічого на майбутній рік, — сказала.

— В мене вся істота повна найкращих для вас бажань. І для вашого батька...

— А все ж ви ще не були в нас. Татуся знаєте тільки з розповідей. Зайдіть!

Прирік і зараз же мусів віддати її Вікторові, що кланяючись, єхидно всміхався. Тоді пригадав собі обов'язки і рушив до буфету. За ним підбіг полк. Колесніков, таки добре вже підпитий.

— Слушай, Рухлинський! Женщини мне дайте! Я ж їй Богу нічаво... Я хороший... Женщини хачу!

— Кузьма Фьодорович, хіба мало тут жінок? Познайомтесь. У вас такі ордера!.. — закепкував Юліян. — Кожна захоче бути знайома з такою важною особою...

— Знаєте, кажеться, буде діло. Ви мне любую женщину, а я вам дочь, ту ілі другую, какую хатіте...

Юліянові стало ніяково. Коли аранжер, ляйтенант Шоль, проголосив кадриль, він запросив до нього Аню Рітер, що саме зближалась зі своїм батьком до них.

— Та ж я з роду його не бачила...

— Нічого, я вас поведу куди слід. — I подавши їй рам'я, включились в машеруючі пари.

Коли розтягнулися довгим фронтом до другої лінії танцюючих, Юліян побачив проти себе Варю. В одному місці, коли міняли дам, сказав він їй: — Заздалегідь прошу вас до лянсієра. Погодилася, блиснувши звабними очима.

Кадриль проходив не дуже справно і тільки великі зусилля аранжера позволяли йому докінчити та розв'язати ефектовно ревію вальсуючих пар поміж шпалірами тих, що чекали своєї черги.

Коли незабаром проголосили лянсієр, Юліян вишукав Варю і разом кинулись організувати „карє”. Найшли. Візвав був Ріттер фон Ляш з Ніною, праворуч Віктор з Раїсою, ліворуч аранжер Клюг і дуже темпераментна дівиця.

— „Анавау”, „тур-ді-ме”, „пассе” — грімко лунали баగа-

тъм незрозумілі слова аранжера і мішались з поясненнями мужчим для їх дам. У деяких „карє” блазнували і, коли прийшов „королівський поклін”, сам Ляш не витримав фасону. Взагалі танець ішов в іскристих веселощах. І п’ята фігура, яку повів аранжер дуже помислово і покінчив зав’язанням і відв’язанням букету з танцюючих пар, подобалась загально сибірському жіночству.

Вечір закінчився модерним „ванстепом”, якого кроків присвоїли собі легко дами від своїх дансерів.

Офіцери-українці ухвалили собі всіх дівчат з „Громади” провести гуртом додому, залишаючи на пості Рухлинського. Багато пішло з публіки, хоч ще чимало залишилось. Піднісся курс піклувальниць, частинно з „бараку благородних дівіц” і з „під полі” появлялися пляшчини з „пекучою рідиною”, як колись висловився Лелека. З буфету нічого не лишилось, з оркестри залишилась половина. Офіцери вчили дівчат „вонстепа” і то так, що Юліян мусів грati ролю “Moraltante”¹⁴⁾) і голосно пригадати застереження коменданта.

— Невідклично кінчасмо, — скомандував Ріттер фон Ляш. Всі знали, що вже нема апеляції.

— Ja wohl, Herr Hauptmann! — крикнули, станувши „на струнко” і виказуючи рутиновану дисципліну.

Дівчата повбирали свої пальта та хутра. Дехто пішов провожати. Шура впросилася під рам’я до Рухлинського. Вона була говірка і весела. Він думав, що відокремляється, але Шура призналася, що нічліг замовила собі у „відомому” бараці, бо до неї далеко.

Ніч пекла морозом. Було ще темно. Тільки сніг видзвонював під численними ногами. Після задухи в залях, приємно робилося від свіжості. Шура притиснулась до нього тісно. Йшли в останній парі.

— Зайдете до бараку, якщо інші підуть? — спиталась. — Будемо бавитись в „тушіть фонар”¹⁵⁾). Добре?

— Hi, — сказав рішучо. — Я втомлений, а потім... З вами десь — так. З ними всіма — ні. — Скористав з темряви і на прощання поцілував її в губки.

В ДЕНЬ НОВОГО РОКУ зчинилася така метелиця з дикими посвистами вітру, що хоч був замір піти в „Громаду” та до знайомих, проте всі залишились у таборі і додатково досипляли „Сильвестра”. Вечором прийшло кількох офіцерів до кімнати Юліяна. Був Віктор і Олесь Кулик, дещо пізніше доскочили Вовк, Біляк і Скарський.

¹⁴⁾ Тітка, що наглядає за мораллю (нім.).

¹⁵⁾ „Гасити ліхтар” — російська товариська забава з поцілунками.

Словнені вражінь, говорили про забаву, її шик, про жінок і дівчат, своїх і чужих. Це була перша прилюдна забава в таборі і напевно всіх захопила. Також концерт своєю програмою міг кожного вдовольняти, навіть знавця. А потім довго вели розмову на тему смерти Клюка й про Ольсенівську садибу.

Другого дня були теж балачки канцеляристів про концерт і баль.

— Вам не цікаво було б зустріти з нами Новий рік? Була б ваша дружина задоволена... — сказав Юліян свому шефові, Мінасіянцові.

— Не здужала вона, не змогла... — виправдувався той. А Юліян посміхався тайком, бо знов, що його дружина — затворниця, що її ніколи він людям не показує ввіч. Хтось десь її вгледів, та й дівчата в канцелярії недавно згадували... Вона на половину років від нього молодша і справжня краса кавказька (вони обоє вірмени).

— Забагато було горілки! Перестарались! — крикнув Нікітін, коли Юліана побачив.

— Чи можна було знати, що хтось під полою плаща притащить? У всякому разі бешкетів не було ніяких, пане коменданте! Навіть малого скандалу ніхто не затіяв...

Полковник усміхнувся.

— Ну да, вірно. А програма була замечательна. У вас чимало артистів. Домна хвалила. І шикарно все було як... А ваше „слово”. Що ви архангела Михаїла з мене зробили?...

— Ваша доня вам усе, як бачу, докладно оповіла. Але вона як з'ява чудова була на залі. Красуня...

— В жену вдалася, — сказав полковник і як завжди коли вдоволений, прищурив очі. — Я салдат, твердий у поведінці. А як Кузьми Фьодоровича доні? Щастило їм?

— Я так і не знаю... Завжди кудись дівались, коли гаспадін Колесніков хотів мені їх показати...

— Да? Бо він здорово „на корок наступив”... Дівчатам обидно було, що папаша так горілку дуднить. Я йому сукиному синові!...

І погрозив кулаком у напрямі дверей, де через сіни був кабінет його заступника.

— Жаль, що вас не було, — сказав Юліян на відхідне, привітавши полковника з Новим роком.

— До вас гості, — показав Міносіянц на людину в солдатській шинелі, що скромно стояла і посміхалась в його бюрі.

— Татуньцю золотий! — скрикнув Юліян і прожогом кинувся до нього.

Це був Рушицький, що залишився в Забайкаллі і тепер, вітаючись, не міг промовити слова, із слезами в очах, притиска-

ючи до себе Юліяна, як рідного сина. Рухлинський повів його до себе, поклав на своє ліжко, щоб добре виспався з дороги. Сам гарячивається, щоб швидше минув час, аби по службі засісти з ним до цікавої розмови. В голові пересувалися побутово-сірі спогади пережитих місяців у Троїцкосавську, в Березівці, ясні епізоди в хаті Жаревичів у Верхнєудінську, душевні потрясення з приходом революції, радощі після надійних вісток з Києва і спільне бідкання над невдачами...

Рушицький приїхав до Владивостоку в складі „караульного отряду” з якимись пароплавними моторами, що їх могли направити тільки в портових майстернях. Насправді мав думку чкурунти кудись, звідкіля міг би покинути кордони зачумленої тепер російської імперії. Та легше було складати пляни, ніж їх здійснити. До Америки, на дорогу, треба мати близько 3.000 рублів, а в нього 500 власних та 500 позичених у Верхнєудінську. Залишився ще Тіентсін у Китаї, колись Мекка німецьких і австрійських полонених-втікачів. Та тепер уже там консулювати центральних держав безсильні, а через те в тім місті застягло багато втікачів, без надії на репатріацію. Такі довідки зібраав Рушицький і рішив вертатись до Верхнєудінска, щоб звідтіля мандрувати на захід. А що у Дал.-Східному Секретаріяті довідався про табір у Микольську і про перебування в ньому Рухлинського, то попередив свій „отряд” і приїхав побачити свого „хлопчика коханого”.

Так оповідав Юліянові і покликаному Вікторові Рушильському, коли вже відпочив з дороги.

— Дорогий мій! Лишіться тут з нами. Будете в таборі, або найдете собі роботу. Тут багато місцевих українців і широко розгортається національна робота. Є вже вигляди на репатріацію морем, — переконував його Юліян.

— Не хочу. Це присуд до безреченцевого залишення тут, аж якась недуга скрутить мені в'язи і збагачу „некрополіс” воєннополонених на одну могилу. Яка тут надія на виїзд? Ніяка! Хто найдеться, щоб платити морську дорогу в півсвітню довжину? Скажете: ось чехи їдуть... Так. Але за це платити їх власна держава. А з нами почекають, аж дорога звільниться на захід, щоб нами навантажити тваринні вагони та повезти транссибірським шляхом. А це може взяти ще 5 років. Тут, на Далекому Сході, йде складна політична боротьба і большевиків тут скоро не пустять. І заки ви, голубчики, звідси рушитесь, я давнім-давно буду дома. А я вже старий. Хочу дітей побачити, ну і внука, що недавно народився...

Лице старого засяло, коли вийняв конверт з фотокарткою, а на ньому немовля, кругленьке, як чеські кнедлічки.

— А тепер послухай мене далі, мій хлопчику і ти, земля-

че. — Я міг би бути дуже багатий. Міг не тільки власним коштом їхати через Америку в Європу, але ще й тебе міг забрати. Я їздив шукати золота і там, у пралісах, серед дикої природи, загартувався до переходу Уралу. Я знаю, що це небезпечне, рисковне підприємство, на межах шалу. Але я людина тверда і не заверну своєї постанови. Ще й тебе спробую намовити...

— О ні! Не витрачайте зайво енергії, — запротестував Юліян. — Я на таке не піду! Але що це була за фантазія пошукувати золото?

— Це зовсім не фантазія, мій хлопчику, а факт, що відбувся року Божого 1919, рівно $\frac{1}{2}$ року тому, як ви зрадили Бerezівку і рушили на „Русський Острів”, ніби в обітовану землю. Пригадуєш Жаревичів з Верхнєудінска, в яких ми раз добре попили? Батько і син учились на курсах української мови.

— Я їх докладно пригадую, — поспішив потвердити Юліян.

— Отож якось раз каже мені Жаревич, що треба в тайгу втікати, бо Сем'онов мобілізує і покликав уже до своєї армії Павлушу та його колегу, росіянина, дуже файногого хлопчика, Мітьку. Вони тільки що покінчили реальне училище в Троїцкосавську і повернулися додому. Кажуть мені далі, що створилася партія з 10 людей і вона виїжджає на золоті „приїски” в непрохідних лісах, де можна буде якийсь час заховатись і не абиякий капітальчик для себе здобути. Є дві підводи і два коні. Знаряддя є теж. Отож усе складається якнайкраще. І я дав свою згоду. З кінцем травня ми рушили Селенгою до відомого тобі Троїцкосавська. Вони легко переїхали монгольський кордон. А я не мав документів і спершу зажурився. Та мав щастя. В Кяхту прибув якийсь караван і я проміж возами просунувся, непомічений прикордонним контролем. Сім днів ми блукали пустирями, де зрідка траплялися невеличкі монгольські оселі. Переходили коритами рік, іноді по коліна в холодній, рвучкій воді, щоб оминути кам'яні гори і непрохідні ліси. Іноді коні вибивались з сили і доводилось нам руками підносити підводи. О, це була пекельна дорога! Та ми тоді палали захваттям і врешті таки добились до місця над гірською рікою Чікай, де й отаборилися. Це було справжнє царство лісу і звіра. Куди тільки звернули очі — скрізь безмежні ліси: на долині, на узбіччях гір і на верхах. Всюди пошум дерев, нераз тихий, як шептіт молитви, а часто грізний, зловіщий, як рев потвор.

Але, як виявилось, і тут, де, як колись у нас говорили, „чорт добранич каже”, не були ми перші. Зустрічались ями — сліди примітивних розкопів шукачів золота, витоптані місця та чорні головешки потухлих вогнищ.

Пішло в рух наше знаряддя. Одні майстрували дерев'яні корита з порогами на золоті зерняті; другі взялися зразу копати землю. Харчів ми мали чимало, а хліба замовили 100 пудів в ос-

тannій оселі і мали нам його доставляти кожного тижня впродовж 3 місяців.

Першої ночі я довго лежав з отвореними очима під чистим зоряним небом і спостерігав, як підморгували до мене зорі: будеш, мовляв, багатий, а гроші промостять тобі дорогу до батьківщини. І я рахував, а рахунок був простий: добуду золота бодай 5 золотників денно, при сучасній ціні 52 рублі за 1 золотника: це значить 260 рублів денно або за три місяці поверх 23.000. Додаткові харчі хай 50 рублів денно, залишається начисто поверх 18.000. А ще коли б трапилася „самородка”, себто грудка золота, що доходила нераз до ваги пів кілограма, — тоді, хлопче, хоч Галичну в поляків відкуповуй...

Але вже другої ночі я перестав рахувати і зорі інакше підморгували. Щоб дістатись до піску з зеренцями золота, треба було зняти полосу торфу, завгрубшки 1 метра, а з-під нього ще й таку полосу землі. З торфом було легко, а земля була замерзла. Треба її розбивати джаганом, але під палаючим соняшним промінням земля розмерздалася і вода за кожним разом заливала нам очі. Тоді ми наклали хмизу цілу копицю і запалили. Але від того земля розмерзла всього на 2 центиметри.

Більше двох тижнів працювали ми в поті чола і не добились ні до золотої жили, ні до піску. Партнери рішились відкласти роботу на зиму і взялись заготовляти дерево, щоб будувати хижі для себе і коней. Мене огорнула розпуха. В мене була кабатина, штани і плащик. Як з таким одяgom лишитись у пущі на люту студінь 60 ступнів? А й повернатись ні з чим було, бо й за харчі заборгувався, а грошей чорт-ма. На дорозі без грошей загинеш та врешті й не пройдеш саміський таку віддаль серед дикої природи.

Рущицький спинився в своїй розповіді, зідхнув і сказав:

— Розбалакався, аж у горлі пересохло.

— Спочиньте, допийте чай, він у вас застоявся.

Він випив рештку, витер старанно свої гарні вуса і, затягнувшись димом, продовжував далі:

— Так хлопчику! Коли трапиться, що людина стане над безоднею, то в мить почує помічну руку Божу. Отож після мене збунтувались студенти. Хай в армію до Сем'онова, але не зимувати в цій дичавині та й ще без певності, що за тяжку працю і страждання приживуть якісь грошки, а не витратять все, до останньої копійки. Але справа не була легка. В Жаревича були знаряддя, коні і вози. Те все було потрібне для дальній праці. І під гомін пил та сокир, тих, що серйозно готовились до зимівлі, наш гурток обмірковував гідну розв'язку конфлікту.

Договорились, що все знаряддя, один кінь і віз залишається за ними, а другий кінь і віз ідуть з нами. Всі люди нашої експедиції мали гарну душу. Вони ще й у нас просили вибачення, що

підвели нас, намовляючи до рисковної віправи. Вони дарували заборговані за харчі гроші, та що більше — зібрали кілька десять рублів поміж собою і мені вручили на дорогу.

Від'їхали ми далеченько, коли нам назустріч іде старик. На коні має 2 мішки хліба для нашого табору. Хліба ми вже не брали, але намовили старика переправити нас через Чікай на другий берег. На возі тільки я зважився їхати. Жаревич, Павлуша і Мітія залишилися, щоб переправитись кіньми. Посередині ріки віз натрапив на величезну каменюку та почав перевертатись. Я вхопився за речі, щоб не зсунутись. Тим часом сам бебехнув у воду по самі груди. Але якось вибралисъ на берег і речі сухі залишились. Та це ще нічого. В дальшому дорога була жахлива. Вода в ріках прибрала і довелось брати гори та скелі. Вузенькі доріжки над обривами дозволяли тільки перейти людині чи коневі. Ніяким чином не могла переїхати підвода. Й уявіть собі: ми двічі розбирали її на частини, переносили їх через непроходимі місця і знову складали з них цілість. Це нас втомило до краю, особливо, коли ми переходили „п'яну хору”, як її називали тубільці, граючи просто зі смертю над страшними западинами й ярами. А також тоді, коли йшли річними вижолобинами, або бродили водою і мерзли так, що зубами дзвонили. Та й неможливо було б нам взагалі йти далі, коли б ми в близькій оселі не нашли провідника, який нас за тяжкі гроші довів досить далеко, до селища свого дядька. Далі був він незворушний. Не піде — хай йому грець. І ми мандрували далі на Біг-дасть. Переправлялися, бувало, поромами по ріках. Раз нам линва по середині трісла, так що ледви догребли до берега. Пересувались степом буквально „за нюхом”. Покращало, коли ми попали в село бувших засланців і то в хату стариго Нечуйка.

Оцей Нечуйко, херсонець, коли був у салдатах, то провинився непослуходом і його засудили на 15 років у „карну роту” та вивезли в Сибір. Повернувшись на Україну не пощастило. І старий заплакав. А в революцію — то може вже й до нікого йому їхати, а як поїдеш — то всюди фронт... Говорив він по-російськи, бо засланці в тому селі зрусифікувались, навіть польські патріоти з партії соціалістів. Але почуття українця не згубив і тішився, що наш народ стає сам собі пан.

Зійшлося отих засланців десяток у хату Нечуйка й завели розмову, з якої ми довідалися, що на дорогах стало тепер небезпечно, що потворились розбишацькі банди і нападають, граблять а то й вбивають. Тоді Нечуйко й каже: — А вам би сплав собі змайструвати та й рікою пуститися. І скоріше і безпечніше. З нашої ріки попадете в другу, в третю — а там вже й Верхнєудінск...

І справді: ми бачили, як такі сплави минали село, везучи

гори мішків з кедровими горіхами. Рішили послухати мудрої ради старого. Закупили 18 сосон, за 2 дні нам зв'язали сплав, затягнули на нього підводу і коня, поскладали речі — і пустились на течію. Ох, як лячно було спочатку бути на ласці глибокої і бистрої ріки, що рванула нараз сплав і несла його, мов горіхове лушпиння. А згодом привикли. Вже і скрути не були нам страшні, ні мілизни. Навчились маневрувати. І протягнені впоперек ріки линви для поромів ми підхоплювали в час і підносили, щоб вони коня не зачепили. А на ніч прибивались до берега, розкладали вогонь, варили куліш і спали.

Багато верств від оселі Нечуйка до Верхнеудінска меншали так бистро, як шибали в простір бурхливі води рік. І врешті прийняла наш сплав Селенга. Тут траплялись уже пароплави і вся наша турбота була не попасті їм так близько, щоб нашим сплавом хвилі не погралися.

І так знову я опинився в таборі „воєннопленних” з розбитою мрією досягти багатства і тішився, що бодай Мітька за той час навчився від нас по-українськи . . .

— Бідний „татунць”! — розчулився Юліян.

— Не так дуже! Я скоро знову розбагатів. Пішов „караулити” і дістав уніформу, прискладав дещо грошей, так що й вам міг би стати в пригоді, Юльчику, хлопчику мій маленький.

— Що ви! — запротестував він. — Мені нічого не треба. Заховайте для себе. Але — які ж то цікаві пригоди — „шукача золота”!

— Ну, всього й не розкажеш. Не згадав я ні вгощання опіюром в одній монгольській хижі і біду, яку нам напутав Павлуша. Не згадав я, як один раз, коли ми відпочивали, окружили нас тубільці і ніщо не говорили, тільки придивлялись, рухаючи губами. І тоді хтось з нас крикнув: епідемія! Другий: людоїди! І ми кинулись до втечі. Виявилось, що вони всі жували клей, з яким не розлучалися. Вони зовсім не були небезпечні. Але що ми йшли в тайгу, то треба було зі страхом брататись. Нераз бо доводилось уночі з леговищ зриватись, бо собаки в обозі такий гавкіт підносili, що зустріч з хижаками була зовсім певна. Та кожен з нас згодом став очайдухом. Іноді я сам з Павлушою в далеку гущу лісову заганявся, щоб щось уполювати . . .

РУЩИЦЬКИЙ чергового дня від'їдждав. Через нього прогаяв Юліян зустріч з Коршуновою на кватирі штабс-капітана. (Він, щоправда спізнився лише на годину з „гаком”, як було з записці, проте надаремно стукав у віконниці хатини. Він собі докоряв, але — чи міг залишити свого вірного друга на станції, поки ще поїзд не поїхав?).

Чекаючи поїзду, Рущицький розповідав про доню Жаре-

вичів, Оксану, яка навчається на шпитальному курсі, далі: про Соню Головко, що повінчалась зі Стефком Чубарським, про Рената Кампеллі, якому українці нераз підсовували паспорт, що він з ним бував у Верхнєудінську, промишляв торгівлею і живе вигідно.

— Білогвардійці, — оповідав Рущицький, — не так церемонилися з полоненими, як це робили червоні, в надії, що вони всі підуть з ними. Може б і заморили нас голодом, якби не союзники і місії, що бодай зрідка заїжджають і нібито нас пильнують. Білі набріхують, що коли б не поміч мадярів і німців, — то „красная гвардія” небагато могла б вчинити. Всьому, мовляв, винні полонені. А втім — ми, українці, так укоренилися в Верхнєудінську за большевиків, що білогвардійці, потребуючи людей, залишили нас по канцеляріях і „Української хати” не чіпають. Зв’язки з українською організацією в Читі ми наладнали, як тільки минувся загострений курс після приходу японців. „Атаман” Семйонов до українців не ворожий. Через те і купки політичних банкротів, що почали „карпаторуську” гротеску в Омську, не сміла посягнути по нас своїми зрадницькими руками, осмішившися докраю своїм „москвофільством” в роках тріумфу української ідеї.

— Тепер політична ситуація — продовжував він, — значно змінилася. Чому мені спішно? Фронт, як знаєш, котиться назад і покотиться до кордонів Манджурії. На Далекому Сході, від Благовіщенська по Владивосток, стоять ще міцно японські гарнізони, і ще довго буде тут справа колотитись. А через те і ваша справа, дорогий хлопчику, не має покищо виглядів на поправу. Інакше: вас будуть ще довго тримати в таборах. А я, якщо просочу скоро в Березівку, дістанусь під владу большевів. І тоді гайда на Урал і далі до Львова. Буду у Львові, принесу твоїм батькам вістку про тебе...

Рущицький посміхнувся, підкрутив свої вуса і притиснув міцно до себе Юліана. Він був такий впевнений, що перейде всі гори і ріки, переб’ється через територію, охоплену большевицькою анархією, що Юліян з пієтизмом дивився на цю підстаркувату людину, яка виявляла таку відвагу і силу волі.

Поки підкотився врешті на станцію обліплений сніgom і льодом поїзд, Юліян мав ще чимало часу оповісти і про себе, про Зелений Клин і відважні постуляти українського населення цього краю. Оповідав про свою працю в „Громаді”, про садибу мадам Ольсен, про Ніну і смерть Клюка. Не поминув він і дівчат-українок, що співають у хорі, танцюють і своїм щебетом осолоджують гіркувате життя полоненого вояка.

Рущицький подивився на нього уважно, а потім сказав:
— Хлопчику — бережись! Знай, що перед тобою все жит-

тя. Не обсмали собі крил до полум'я свічки. Таке легко може скочитись тут, на Сибірі. Коли бавишся — роби це уважно, а подругу життя вже пошукаєш собі, коли повернешся. Не спіши, поки не змужнієш так, що зможеш нести родинний тягар легко, без затрати сил. А коли б трапилось, що женишся тут, не залишайся в Сибірі, ради Бога, а вертайся. Таких, як ти, треба у Львові, чи пак в Україні, а тут ще довго будуть шугати їздці Апокаліпси. Я до тебе приїду до Львова, як тільки подаси вістку, що ти вже там.

Це були його останні слова на прощання. Вагон з частинами моторів знайшовся і гість замішався поміж сірі салдатські шинелі „караульного отряду” та щез разом з поїздом.

ЮЛІЯН ВЗЯВ візника, щоб скоріше дістатись до міста, до таємної зустрічі. Не встиг, отже завернув у „Громаду”. Там застав обое Шарків і Лелеку. Привітались з Новим роком. Юліян згадав свого гостя. Проте балачка скоро змінилась, коли з'явився Павло Журченко і Запара. Вони говорили про остаточний розклад Колчаківського режиму, про близькі радикальні зміни і про появу навих політичних сил, які стануть по стороні громадських свобод і розженуть білогвардійців.

Все місто говорило вже про драматичну втечу фронтових військ, про те, що наспів час патронування партизанщини поміркованою опозицією і провалу виборів у „Государственне Земське Совещаніє”, збойкотованих „Політичним Центром” який містить есерівські і есдецькі елементи, підтримувані союзниками (крім японців) і чехословацьким легіоном.

У розмові траплялись і запальні місця. Запара не бачив глузду в тому, що „земці” і вся демократія обстоює за миром з большевиками.

— Який це мир може бути? — гарячivся. — Хіба пере-дишка, але їм, а не нам. У нас вони насадять ще більше горезвісних „сопочників” по всіх западинах терену і розведуть червів по всіх установах демократії та чекатимуть, або й ні, що інтервен-ти підуть геть та їм уся влада дістанеться. Тоді зашморгнуть мотуз на шиї демократів. Ось і все.

— По вашому треба війну далі вести, а по-моєму — ні, — твердив Шарко. — Війська, що на команді Політ. Центру, добре на те, щоб ними „казначейства” обсадити чи Земства й Городські Управи від білих захищати. Фронту, земляче, ними не збудуєш. Миром ще може вдастися щось зберегти, а війною за-пропаститься все до краю.

— Важне, що приходить кінець Колчакові, — тішився Лелека. — А там уже буде видно: війна далі чи мир . . .

— Для нас, українців, колчаківська авантюра — це один фронт з денікінцями „за єдину”, — завважив Журченко. — Нам

треба підтримати демократію, але й поставити тверді вимоги та підганяти в сибірську окремішність.

— Аби тільки наші громадяни не пішли заглибоко в „російську демократію” іх розуму, мовляв, навчати. Вони там, якщо засядуть за спільній казанок, то від нього вже їх не відірвеш, — застерігся Запара. — І так їх там уже чимало.

— Ваша правда, добродію Запара, — підтримав Шарко. — Хоч не погодився я з вами за війну, то за демократію погоджується. Білорежимників наші не любили, а демократію готові через міру любити „люобов’ю самоотверженного малороса”. Ось зустрів я днів тому 5 Загуру. Кажу йому: — Чогось ви, Павле Павловичу, відцурались нас, у „Громаду” не заходите... А він на те: — Ніколи мені, Антін Савич, повірте, ніколи. В мене тепер стільки політичної роботи! Ви знаєте, я в есерів, то значить уже туди... Не розщепишся надвое. Труднувато...

— Ах який! — люто скрикнула Марія Антонівна. — А в початках який завзятець був. Я „українець-сепаратист” — клявся — і горджусь тим... Депутатом на з’їздах бував...

— Прихвosten’ і більш нічого, — завважив Журченко і встав, щоб свого батька новинами накормити. За ним піднеслись другі.

— А вас, добре. Рухлинський, моя дружина кличе на святах побувати. Приходьте першого ж дня і Сідловського заберіть, та й ще когось. Так на полуднє.

— Ось ще Біляка візьміть, Кулика, Гайкевича, — додала дружина і пішла відчинити фронтові двері. — Ху, лишенко, а темно як на вулиці! — І швидко зачинила, бо в них вітер притисом сніг навіяв. — От і мете хуга-сніговія! Ні! Я вас не пушу, — сказала рішучим тоном. — Заночуйте!

І Юліян залишився. Покіль пішли спати він оповідав їм, як його приятель за золотом їздив, а потім повернули до смерті Клюка і всі прослезились.

— Душа в нього була щира, нелукава, чиста й добряча. Не знав митарства, хоч як нераз було б йому потрібне, — сказала Марія Антонівна. І Шарко підтримав:

— Коли його делегатом до японців посылали, то він відпрошувається: виберіть іншого, в мене дипломатичного хисту немає. Я науковець, не політик. Але натиснули, то їздив... І „Історію України” для гімназії в Харбіні написав...

ПЕРЕД РІЗДВОМ устійнили, де хто святкуватиме. Президія „Громади” договорилася з Сідловським, що він дасть їй список всіх полонених-українців, бо багато мінольчан зголосились, що хочуть мати бодай двох полонених галичан на святах. Та провести організований порядок було не легко. Одні мали вже за-

здалегідь заготовлені місця, інші — перебирали, бо хотіли там, де побільше дівчат. Ще інші боялись, аби не далеко, бо з передмістя не дійуть до табору, коли ноги будуть мотатись... Але Віктор з усім справився. Пригадав воякам, щоб поводилися культурно, і в різних годинах розбрелись всі по хатах Микольська.

Дзвінко хрустів сніг під військовим кроком Юліана. За ним підбігав невеличкий на зріст чоловяга, „гемайнєк”, Лихоніс. Віктор „зрадив” Лелеків, бо така їхня була постанова, що офіцер іде з вояком. Він уже з самого ранку побіг у церкву, а Юліан захотів почекати, поки вітер ущухне, і тепер ішов туди „свічки гасити”... I справді: вітер десь присів у западинах Уссурії, а зате небо посіяло густу крупу. Та далі гаятись не було як.

У соборі кінчалась відправа. Хор саме почав співати „Рождество Твоє Христе Боже наш” у ту хвилину, коли вони протиснулися, щоб на задвірках не стояти і від холоду сховатись. В церкві пахло ладаном, горілим воском і розпареними кожухами. Один за одним пропихався, щоб хрест уцілувати, що з ним священик вийшов перед тетрапод.

У Лелеків вже тільки гостей чекали. В церкві були раніш і привели з собою Благодара, що, як родич по лінії хазяйки, рахувався домашнім. Його знав Юліян з „Громади”. Він часто туди заходив і мав шепотливу кличку „пронира”, бо втручався в усе і то залюбки в такі справи, до яких ніякого діла йому не було. Юліянові було приємно, що він хутко пристав до Лихоноса на розмову. Він бавився з маленькою Лесею, яка в одній кімнаті відкрила йому ціле іграшкове царство. А Леся підстрибуvala, плескала в долоні і весь час щебетала, яку вона матиме завтра радість, бо Наталія Іванівна обіцяла принести рудого медведя й либонь маленького медведика.

Коли залунав дзвінок у передній, Леся кинула лукавий погляд на Рухлинського і швидко побігла відчинити двері. Ввійшла червона, общиpana морозом Журавецька.

— Який сюрприз! — крикнув він широрадісно. — Знайомтесь, Лихоніс. Це хіба не припадок, а навмисне, щоб украсити свята, — приговорював Юліян, здіймаючи з неї футро і ласкаючи при тому, ніби мимохіті, її рамена і плечі.

— Уrra! — крикнув Лелека, коли прийшов з кухні, де помогав дружині.

— Як гарно, що ти прийшла, Варочко, — ніжно сказала Наталія Софонівна й обидві поцілувались. Щойно тепер пані привіталась з Юліяном і Лихолісом і, відчинивши двері в їдальню, запросила: — Будь ласка... — I негайно додала: — Ми сьогодні по правилам Свят-Вечора, бо добродій Рухлинський і його товариш напевно вчора не святкували так як треба...

— Вибачте, це не так, добродійко, — запротестував Ю-

ліян. — Я щоправда дуже охоче порину вдруге в свят-вечірній настрій, але ми вчора святкували і навіть ялинку мали в обох таборах.

— А в нас ялинки немає, а є дідух — ось тут, у куточку, і взагалі все так, як у мене на Полтавщині бувало, — поспішив пояснити Лелека.

Він проказав молитву, а пані зразу натиснула, щоби квапитись з їжею, а розмову відкласти на пізніше. Але сама скоро не витримала і захотіла знати про вчорашній вечір.

— Що там ви їли? — зацікавилася.

— Що їли? — почав пригадувати Юліян. — Борщ, а в ньому ушка з грибів, вареники з капустою, кутю з маком і з медом, запили чаєм або пивом, ось і все.

Всі ствердили, що це була шикарна вечеря, тільки питали — хто куховарив, хто ліпив вареники. А Благодар запідозрив, що напевно найшли якусь молодицю, а може й не одну, що все те влаштувала.

— Я зроду ще вареника не зліпив, — запевнював Юліян. — Це не чоловіче діло... — сміявся, вихиляючи вже не першу чарку.

— А таки знайте, що ми самі ліпили, і собі і нашим панам-офіцерам, — заявив Лихоніс, щасливий, що може врешті щось при столі сказати. — А варив кухар, що колись в „офіцірс-менажі” в кадрі коло Грацу мав під собою цілу компанію кухарчуків і для самого заступника цісаря обід приготовив. Він Микитюк називається й аби було з чого, а зробити все він зробить.

— Тепер ви мене в біду загнали, — сказала напівсерйозно пані Наталя. — Куди ж мені, куховарці тільки з-під рук матусі, рівнятись до майстра цісарської кухні добре. Микитюка... Уявляю собі, як я осоромлюсь сьогодні перед вами...

Юліян не втерпів і зірвався з крісла.

— Наталіє Софронівно, — перервав їй. — Не ображаючи майстра ц. к. куховарства п. Микитюка, що, до речі, капусту в варениках учора пересолив і переперчтив, так, що я сам кілька пляшок пива мусів після них випити, заявляю ось-що: наші австрійські архікнязі, як приїздили в кадру, то і з кітла простих солдатів пробували зупу і її хвалили. А коли йде про вас, достойна пані, то скажу, що все чим ви нас тут гостюєте, справду страшно смакує і дай Біг, щоб я мав усе життя на Різдво такі смачні речі...

— О! Губа не дура, яzik — не лопата, знають, що їдять, — крикнув Благодар.

— ... і цю чарку я підношу за щастя в родині Лелеків, про яку дбайливо турбується Наталія Софронівна. Хай від неї всі чесноти української дружини, матери і хатньої опікунки перейме

маленька Леся, а через неї хай ще один українець буде такий щасливий, як Прокіп Левич!

„Многая літа” відспівали майже вдвох, бо це було галицького напіву.

Наталія Софронівна вияснила, що вся їжа приготовлена за вказівками її чоловіка, який затямив полтавську традицію. Вона сама прийшла на світ і виросла в Благовіщенську. До того — її батько — сибір'як з домішкою монгольської крові, а мати — українка. Ця мати з українською душою її виростила, бо батько весь час „промишляв”, їздив по тайзі, навіть на Камчатку, де ловив лососів і солив ікру, в Сибірі торгував хутрами і рибою з китайцями, з тунгузами, гольдами і з іншими косоокими, а навіть дошукався золотих зернят, промиваючи пісок з ріки Зеї, що біля Благовіщенська вливається в Амур. Він більше ночував по зайздах, по китайських фанзах, тунгуських лісних хижаках, ніж у власній хаті. А коли, буває, повернеться, то завжди навезе різного-прерізного... А вона лізла на його могутні коліна і слухала, де він бував і що робив. Найбільше її подобалось те, що він їздив собаками, котрих до санок запрягали дев'ять, з яких перша вела...

У Благовіщенську, де вона й виросла, багато китайців, що живуть там постійно, торгують, „мошенічають”, гасають по вулицях своїми гарбами двоколесними. Немало „манз”¹⁶⁾ проскакує зі сумежної Манджурії. Ото ж у цьому куті скоріш китайських звичок могла собі присвоїти. В той час у місті українці не гуртувались, а на села, хоч були теж українські, вона не виїздила.

— І дивом дивуватись, що з вас така зразкова українка, пані Наталіє, — викрикнув захоплено Юліян.

— В Блановіщенську живе моя тъята, — завважила Варюша. — Це татусина сестра, Ліза Симонівна. В неї там великий дім. І я збиралася колись туди поїхати. А тепер, коли ви розповіли нам, як там цікаво, обов'язково поїду.

— Я з вами, — додав Юліян.

— І справді ви поїхали б, — по-дитячому наївно втішилась Варя.

— З вами вдвох — напевно! Гляньте в ці закохані очі, — вмішався „пронира”.

— Юхим Назарович не збрехав, — підтримав його Рухлинський. — Мені жаль, що це не Великден. Тоді похристосувався б з вами, а то без того піду...

— Через чотири місяці Великден, — бліснула очима.

— Довго чекати!

Зірвалась з крісла, обтерла хисткою губи і сказала твердо: — Давайте похристосуємось сьогодні... — В мить схопився

¹⁶⁾ Китайські переселенці або заробітчани (по кит. --- манзи).

теж з крісла, притиснув її і тричі поцілував у самі уста на очах усіх. Потім, очевидно, напрошувались другі і вона жартівливо також цей довг сплатила. Все заглушили оплески, сміх і жарти. Юліян переловив, як вдоволено Лелеки переглянулись.

— Ото щасливець з мене, — сказав він. — У церкві був тільки декілька хвилин, а скільки випросив у Бога.

— То ви сьогодні, в Різдво, навіть не вислухали Літургії? — здивувалась пані Наталя.

— І не чули, як я в хорі співала? — додала Варя друге запитання.

— Я ж не знов, що ви співаете в хорі в соборі... Яка шкода! — I він розповів, чому не вийшовскоріше з хати, як він чекав, щоб вітер змінив свій напрям...

— А може ви в Бога не вірите? — по прокураторськи гостро спитала Варя.

— Вірю в Бога і ходжу в церкву, — відповів поважно Юліян.

— Мій батько був дуже побожний. Починав і кінчав день молитвою навколошках, — почав оповідати Лелека. — I це було так довго, поки з богоомольцями не пішов у Київ та не побував у Печерській Лаврі. Там він стратив віру. Розчарувався, як колись Лютер після своєї мандрівки до Риму...

— У мене в гімназії є товариш, що не вірить, — завважила Журавецька. — Він каже, що на небо надіяться немає чого, бо воно для птахів, що колись нас земля придавить і те все... Уявляєте? I скільки я його не соромлю, не помагає, — бідкалась.

— А я в Бога вірю, тільки з попами в мене щось не виходить, — встрияв Лелека.

— Раз в Бога віруеш, то і з попами ладнай! — порадив „пронира”.

— А ви, Варюша, розкажіть своєму товаришеві одну історію. Позволите? — I він провів очима по присутніх. Коли погодились охоче, Юліян почав:

— Коли я сидів у фронтових траншеях і вслушувався, як дзижчати іноді над головою російські кулі і зрідка надлетить „тяжкий калібер” з дула гармат, згадалось тоді мені, що у вірі в Бога я не дуже сильний... Пригадав собі, як у переддень від'їзду на фронт із кадри в Штернбергу повів я своїх хлопців до місцевої кірхи, як там ті хлопці сповідалися у наших українських капелянів у глибокій покорі. Спостерігав я те якийсь час, аж і в мене щось послабло і я вклікнув сповідатись. Ale замість визнати гріхи і каятись за них, я завів диспут з духовником і будьочно заявив, що в Бога не вірю.

— Що!? — аж скрикнула Варя. — Як ви таке могли?.. Ще й на фронт відходив...

— Так . . . І тоді священик порадив відступити від сповіди й обіцяв сам за мене і за мій щасливий поворот з війни помолитись . . . Я так і зробив. Сів на лавку і думав над тим, хто з нас щасливіший: оці „простачки” — вояки, що в вірі і покорі віддають свою долю в Божі руки, чи я з „виробленим світоглядом” на життя і світ . . . І коли я був уже над Стрипою в траншеях і згадав цей момент, з'явився в мене адьютант компанійного коменданта, Буриш. Це був буковинський українець, трохи знімчений, бистрий і розумний. Я йому оповів цю історію, а він мені каже таке:

— Це, камерад, ніщо інше, а намул придавив твою душу. В мене теж таке було, коли я начитався Дрепера і багато інших, що зводили все до матерії . . . А коли мені померла мати, я ходив на „централь-фрідгоф” і плакав, а відходячи, завжди хрестив материну могилу. Одного разу зустрів я на цвинтарі старого професора, що знову мене змалку. Він провів мене на місце, де спочивала моя мама, і був свідком, як я, відходячи, перехрестив, як завжди, могилу.

— Чому ви це робите? — спитав, коли ми завернули до брами. — Чому ви не перехостили себе, а могилу?

— Бо я не віруючий.

— Тоді навіщо хрестите могилу?

— Бо моя мати вірила і була дуже побожна.

— А я вам скажу, що й ви побожні в глибині душі. Тільки довкола назбиралось багато намулу і він не дає виявитись справжнім почуттям вашої душі . . . Хрест — це символ віри. Раз ви його вживаєте, байдуже, що не вживаєте так як треба, ви в хрест вірите і вірите в Бога.

— Не хочу вас затримувати розмовою з цим старим дядею, яка була довга, бо я боровся, як лев, за свій світогляд. Скажу вам коротко, — говорив мені далі Буриш, що правда була по його стороні. Я ще місяць, може довше, борсався, не здавався. Але в результаті навернувся до Бога і релігії. Я сьогодні щасливий.

— Прекрасно! — крикнула перша Варюша. — За це вас варто розцілавати.

— Оце правильно! — погодився Благодар. — Але чи не час нам повернутись до різдвяних звичаїв, до колядок чудових, українських? Гей, це ж Різдво . . .

„Нова радість стала” — почав дзвінким баритоном Юліян, а за ним потягнула решта, навіть маленька Леся. І ледве пролунала одна колядка, як затягнули другу і третю. Потім пішли всім гуртом колядувати до Шарків і Журченків, тільки Варю провели перед тим до хати.

— Зайдіть до нас завтра, — просила Юліана. — Зробите

татусові несподівankу. Я нічого йому не скажу. А вашого приятеля обов'язково візьміть з собою... як його,

— Думаете — Віктор, — і самому дряпнуло щось по серці.

— Так. Віктора. Він виглядає на гарну людину... Прийдете, не підведете?

Вернулись з коляди аж під ранок. Закутаних у грубі бараниці чи медвежі „тулупи” привезли їх санями під браму табору.

ДОВГО СПАЛИ, потім довго намовляв Юліян Віктора іти з ним до Журавецьких.

Обтрусили сніг на порозі і ввійшли в сіни, де зразу попали під обстріл Варі. Скільки, мовляв, чекали! І їжа прохолола, і гости порозходились, і татусь утратив терпіння...

— Тож ви сказали якось, що татусь не знатиме, — перервав її Юліян.

— Незручно було промовчати... — оправдалась і повела їх у світлиці.

Перейшли біля столу, накритого сніжнобілою скатертю, повз ялинку, що вся потапала в золоті й сріблі, та зупинились у просторій кімнаті. Тут у глибокому фотелі сидів Журавецький. Він спокійно переніс на них очі з розложеного перед ним пасьянса і достойно привітався, двічі допитуючись за іхніми іменами.

Рухлиновський миттю зафіксував своє перше враження: короткострижені за англійським зразком вуса, дбайлива зачіска, що прикривала лисину, расове обличчя з високим чолом, вузькі долоні і довгі, білі, аж прозорі пальці. Живі руhi рук і блиски в очах дивно контрастували з немічним тілом. „Це людина з категорії „паралітиків з огненними очима”, про яких пише Леся Українка”, — промайнуло в голові Юліана.

— Пане суддя... — почав Юліян.

— Називайте мене Віктор Симонович, — перебив той. — Ми тут не звики величати себе за „должностями” чи за науковими ступнями. Все те захід, а ми люди сходу.

— У вас імення, як у мене, — задоволено завважив Сідовський.

— А в моого батька було таке, як у Петлюри. Тепер легше вам затяжити, бо присвоїти собі цю певність у товаристві, щоб не перепутати ім’я і по батькові, ви не скоро встигнете, — пояснив пан Журавецький.

Звук його голосу був чіткий, металевий. Перейшли на теми політичні. Галичина не була для нього неоформленим поняттям, таким, як його сприйняли в зустрічі з галичанами дівчата в „Громаді” чи навіть діячі-українці, що зактивізувались в ході революції. Він читав українську довоєнну пресу і пильно слідкував за розвитком української національної думки, літератури й науки.

Тепер він дещо відбився, бо умовини домашньої війни в Сибірі. Й історичні події в Україні „закоркували” джерела, з яких він їх черпав. Владивостоцьке „Щире Слово” замовкло. Нераз, буває, Варочка принесе щось з „Громади”, та цього мало, щоб зрозуміти весь комплекс подій.

Юліян і Віктор слухали старого пана і відчували, що він не хвалиться знанням українських справ у давньому. Він лише хоче, щоб їхні розмови мали відповідний рівень і не сходили до „просвітнянщини”.

— В мене є дещо з американсько-української преси. Я вам принесу, Вікторе Симоновичу. Там найдете чимало цікавих статей і вісток, хоч і не нової дати, — сказав Юліян. — Ось тепер страшенно хвилююсь, як це Польща добула дозвіл кинути на український фронт дивізію ген. Галлера, зформовану у Франції, і тим остаточно перехилила на свій бік воєнне щастя. Дісталася цей дозвіл, представляючи нашу армію большевицькою . . .

— Коли ви колись вчились історії, зокрема доби французької революції, ви напевно довідалися тоді про якобінців, тих *l'enfants terribles*¹⁷) тодішнього нереволюційного світу. Отож знайте: коли Росія прибирала до рук Польшу і найшла своїх приятелів у т. зв. „тарговічан”, то назва „якобінці”, кинена в сторону польських патріотів-самостійників, була важливим козиром у політиці цариці Катерини, бо помогла відразу залегалізувати уярмлення Польщі. Весь культурний світ тоді відвернувся від польських самостійників, повторивши брехні про їх „якобінський екстремізм”. Цього роду брехню тепер вжили поляки в відношенні до українців, представляючи їх Зах. Европі як большевиків. Ім повірили точнісінько так, як колись Катерині, і помогли закріпити насильство.

Розмову перервала поява Варі і наймички Катрі. Перша запросила до вечері, а друга натиснула на фотель і він плавно пе-реїхав разом з хорім у ї дальню.

— Ви ще не знаєте нашої Катрі, — заявила Варя. — Вона в нас усе. Мама, няня, фельдшериця і куховарка. Я так і кличу її часто „няня” . . .

Катрія відмахнулась від похвал і швидко вискочила в кухню. Вона була ще молода і непогана жінка. Виглядом дуже здорова. Коли її кликали, щоб сіла за столом разом з усіми, вона відмовилася. „Хай і няня я, і фельдшериця, але тепер куховарка і мушу за їжу подбати, щоб гості нашого дому не цурались”.

І справді — чим вона тільки не заставила стола в цей третій з черги Різдвяний день! Як вигадливо все в неї чергувалось! Проте гості не почувалися вільно. Маєстатичність Журавецького

¹⁷) Жахлива дитина. Інакше: люди, що жахають своїми вчинками (фр.).

і його зв'язаність з фотелем, маленька чарка якоєсь бенедиктинки замість пів склянки „сорокградусної”, поважні теми розмов (до того ще й дивна стриманість Варі в присутності батька) — все те викликало в них невпевнене почуття дебютантів.

Старий зворушив їх непохитною вірою в велику майбутність України. Невдачі? Поразки на фронтах? Вони тимчасові. Поява нікчем і пристосованців? Піна на збуреному плесі джерельної води. Раз спалахнув патріотизм, значить, він зберігся, живе в серцях мільйонів і його не вигребти рушницями московсько-латиських червоногвардійців. Закабалити українського народу вже не вдастся. Революція ще не скінчена. Її спрямованість сьогодні фальшива й одиноче природне її завершення: термідор. І це власне буде момент, коли Україна подолає перешкоди. Реакція правих русских елементів для України аж ніяк не буде страшна. Ці елементи самі матимуть гостре лезо при горлі. Особисто він за тим, щоб Україною володів гетьман і то з батька на сина, дідично. Маси — політично ще невироблені. Кожноточні вибори були б джерелом розладу і діяння сусідських агентур. Але на лихो — Скоропадський гетьманат опорочив. Не зрозумів величі своєї ролі, а може це склалось так проти його волі. Це не зв'язане з особою. Можемо покликати „варяга”, як на старій Русі. Може ним буде австрійський архікнязь цісарського роду, що так пристав до українців . . .

— Ви про Василя Вишиваного? . . . — підповів Юліян.

— Так, про нього. З мене, як бачите, реакціонер, монархіст. Не переконала мене ще революція, що „ресурсубліка” — досяконала форма державного устрою. Либо ю воно так є, але не в відсталих, до того ще й загрожених народів. Воно може й вам, молоді приятелі, старосвітчиною тхне — заступатись за монарха, хоч би українського, коли на світі стільки тронів звалилось і немодними стали цісарі, королі і двірські камарили. Та таке тиснеться до голови і статечного господаря хочеться мати і годі. Візії чи бажання зломаної людини, яку Господь уже відставив від життя, але не дозволив ще померти.

— Та що ви, Вікторе Симонович! . . . — запротестували.

— Не турбуйтесь, — втихомирив їх зразу Журавецький. — Як і не є мені погано засиджуватись роками отак у кріслі, а втім повторю за Мультатулі: не такий щасливий мертвий лев, як живий собака. — Це суща правда! В мене доня на славу вдалась і Катерина, щоб здорована була, піклується як рідним. Отож покатаюсь ще деякий час на цьому кріслі, поки візьму заощаджену копійку, щоб Гаронові перевізне через Стикс заплатити. А поки живу — то Україною турбуюсь, аби з неї щось путяще вийшло. І я певен, що вийде. І галичани теж будуть разом . . .

— Славно! — в один голос крикнула молодь. Варя підбігла

до батька, повисла на шиї і, виціловуючи його, повторяла: — Ти мій татусь найдорожчий, ми ще в Україну з тобою поїдемо.

— Стрівай, Варочко, а навіщо нам їхати? Якщо йдеться про візії, візії якогось нового Вернигори (хай йому грець за його панібратство з Польщею!), то я бачу Зелений Клин, як частину України. І нам це треба заявляти твердо! Тільки наша впевненість, що йнашке бути не може, дасть нам відвагу вставити це в нашу національно-політичну програму і добиватися нашого права. Тут же наші українці, тут ліс, яким Україна над Дніпром бідна, і скільки всякого іншого багатства: золото, хутра... Та й що казати. Зразу ж зацікавлення в Азії політичне, економічне. Спромога широко розгорнути великорідженницьку думку. Одеса-Владивосток, пряме сполучення...

Варя насторожила вуха. — „Гості!” — крикнула і прожогом кинулась у сіни. Через декілька хвилин увійшли в кімнату старший добродій і молода панянка. Юліян і Віктор зразу пізнали Тамару, що її в „Громаді” дразнили інколи власним прізвищем — Глечик. Її батько, Степан Адріянович, був кремезний ко-зарлюга. Тільки „оселедця” йому бракувало. Бувало з ним зустрічались у „Громаді” при різних нагодах, але він був мало активний, зате слухав завжди уважно і мотав на свої вуса.

Стало веселіше. Хоч перші гості вже пампухи доїдали в маковій підливі (смачні ж були, недаром Віктор шепнув Юліянові, щоб уважав і язика не ковтнув), треба було гостину починати від початку. Та гостей їм сам Бог послав. Юліян вдячним поглядом шукав ікони, щоб тихцем подякувати, але її в ідарні не було. Він щойно тепер зможе подивитися в Варюшині очі без сторожкового батька, який здебільшого на нього глядів. А ще Й Віктор, що, мабуть, весь вік у „глечики” заглядав, любить флірт з грайливими очима Тамари.

І все пішло так, як Юліянові забаглось. Коли проспівали коляд біля ялинки, Варя взяла його в другу кімнату, в якій він зразу впізнав її гніздечко, і похвалилась своїми вишивками, яких скрізь було багато: на віконних занавісах, на покривалі на ліжку й на рушниках біля образу Богородиці.

— Чудові, — похвалив Юліян.

— Це все моя робота, — сказала з гордістю. — Мене тьотя Ліза вишивати навчила. І не думайте — це все. Ходіть у татусину кімнату.

Перебігли знову столову, де сиділи заплутані в якусь поважну розмову Журавецький і Глечик і де допивала чай Тамара в асисті Віктора.

— Ось гляньте на подушечки, — показала на цілий їх ряд, що лежав у різних позах на канапі і яких Юліян не завважив, поки сидів тут, зосередивши свою увагу на особі господаря.

— А тепер покажу вам образок тьоті Лізи.

Взяла альбом, сіли на канапі і почали розглядати. Ті хвилини довго потім пам'ятав Юліян. Нахилені над фотами, сиділи близенько себе. Вони зчаста доторкались головами та руками, а згодом він досить зухвало почав ціluвати її в шию, перейшов потім на щічки, щоб скінчiti на устах і від них довго не відриваючись. Варя нібито боронилась і часто кидала погляд на дзеркало, в якому можна було своєчасно завважити небезпеку, коли б хтось відйшов від столу. Але там усе йшло незмінно, хібащо Катря появлялася з кухні і підсувала ще чогось гостям.

— А це моя матуся, — в антрактах вияснювала Варя. — Вона так рано померла...

Юліян довше, ніж інші фота, розглядав трохи вже пожовкле фото пані Журавецької, дошукуючись подібності Варі до неї. І ця подібність була в дечому: носик з ледва помітним горбочком, великі, немов би завжди здивовані очі, пухкі й повні уста. Зате були й різниці. Чоло у Варі було трохи вище, борідка виточена кругліше, брови більше луковаті і лице більш стягнене...

Зате Ліза Симонівна була дуже похожа на Варіного батька, як і його старший брат, гвардійський офіцер, що згинув під Порт-Артуром у війні з японцями.

В дзеркалі картина змінилась. Тамара встала з крісла і за нею піднісся Віктор. На канапі між Юліяном і Варею вмить з'явилася прогалина, так що коли вони ввійшли в кімнату, все виглядало дуже пристойно.

Було пізно. Ще трохи погомоніли, ще трохи хлопці пожартували і дівчата посміялись. Врешті гости вийшли в зоряну, морозну ніч, залишаючи господарів у чепурному будиночку.

Хлопці провели ще Глечиків, що під хатою не відставали, запрошуючи „на одну”:

— Перед вами далека дорога. Погріете „душу”, то не спам'ятаєтесь, коли опинитесь у вашій казармі, — приговорював Глечик, а Тамара теж настоювала по своєму.

І не відмовилися. А там, у хаті, забігала жваво коло них маленька, але вертка Глечиха, вгощаючи всячиною. А хазяїн почав підігрівати їм „душу”, поставивши зразу дві пляшки міцної. У бічних кімнатах галасували, мабуть, розбуджені діти (старий признався, що „назирається” в них без Тамари щітка). Швидко заприязнився з гістюми Альфа, підгавкуючи, щоб і за нього не забували. Горілка починала памороки забивати.

— Час схаменутись! — крикнув Юліян, коли побачив, що хазяїнові вони не рівня в питті. Але Віктор немовби щойно тепер засмакував свят, не прийняв команди поважно, збуваючи її жартома.

— Нічого! — сказав він, — в тебе добрий голос, співати-

меш по-московськи „Уліца, уліца, как ти п'яна”, а я підтяга-
тиму за тобою і при Божій помочі доб’ємось.

— Та навіщо вам по ночах волочитись, — перечив Гле-
чик, — приляжете в нас. Хіба в хаті місця не найдеться ще на
двох, коли на десяток вистачає? Стара, гей стара! — гукав на
все горло. — Зладь постіль для земляків із самого Львова! Во-
ни в нас спатимуть...

Тамара це підхопила і кинулась робити місце, але вже й
сам Віктор схопив її за руки і прохав не турбуватись. Це негайно
виглядило заклопотане лице пані Глечикової, яка либо нь не лег-
ко справлялась з великою сім’єю.

Коли вискочили врешті з хати і пірнули в морозний сибір-
ський простір, то ноги їх самі несли. І вітер був для них ласкавий
і підштовхував ззаду всю дорогу. „Вулиця” хоч і була „п’яна”,
хоч і косились дерева, телеграфні стовпи і доми, проте хлопці
маршували бадьоро і потрапили в свої місця без пригод.

УССУРІЙСЬКЕ ДІВЧА

В ТАБОРОВИЙ БЛЬОК „А” тече пер заходив Юліян щораз частіше, де містились вояки і підстаршини, щоб з ними побалакати. Розмови йшли про справу повороту, про події на українських землях і про політичні переміни в Сибірі, після провалу білогвардійського режиму, що могло мати вплив на долю полонених. Видача чеськими легіонами адмірала Колчака на станції Іннокентієвській на домагання черемховських шахтарів та іркутських робітників, оголомшила всіх. Всі бо відчували, що суне така сила зі заходу, якій клоняться навіть ті, що почали з нею бій. Турбувались, чи встоїться демократія у східному Сибірі і на Далекому Сході проти большевиків. Вони, маневруючи зручно, вміють ес-ерівськими „Політцентрами” промошувати шлях до влади немаскованим уже нічим Советам Роб. і Салд. Депутатів, себто собі. Вони послуговуються так довго коаліційними хитрощами, поки це необхідне з уваги на закордонних інтервентів.

Серед розмов з рядовими виникла думка в Юліяна видавати таборову газетку, щоб тих кілька десятків людей, розгублених у складних ситуаціях рідної і світової політики, мали короткі й річеві наскітлення. Цю свою постанову здійснив він негайно, притягнувши до співпраці Віктора, так що на кінець січня з'явилась „Наша Доля”, якою на-розхват зачитувались не тільки свої, але й чужі.

Події на сході неслись уже гураганом. В останніх днях січня провалився у Владивостоці режим білогвардійців. „Обласна Земська Управа” мала тепер владу і вона означала — демократію. Місцеві большевики ввійшли в „Воєнні Совети”, а червоні партізани ставали на всьому просторі щодалі нахабніші. Причасні до влади Колчака правого толку росіяни хвилювались. Вони знали, що коли здійсниться думка, до якої склонювались інтервенти, навіть японці під тиском американців, а саме — дати вільний хід подіям і вийти з Сибіру, тоді їхнє становище стане нестерпним і загрожуватиме фізичним знищенням. Не було навіть надії на закріплення якогось поміркованого устрою. Скрізь

були слідні щупальця Москви, певної своєї остаточної перемоги. Проникливіші з правих, необтяжені родиною, віком чи недугами, а в яких не перевелись гроши, заздалегідь плянували виїзд у Китай. Інші готовили маршрут на Манджурію, де на якийсь час існували гарантії безпеки. Ще інші горнулись до атамана Сем'онова, рахуючи на його друга — на всесильну (якби не дипломатичний натиск інших держав) Японію.

Тим часом на Далекому Сході, коли щезли розановські ступайки і держиморди, полегшало. Голова „Українського Дал.-Східного Секретаріату”, Юрій Мова, повернувся з арешту і став до роботи. Появилось знову „Щире Слово”, хоч уже не щоденник, а як тижневик. Пожвавилось теж і українське життя і дехто з тих, що вже опускали безрадно руки, почули приплів нової енергії.

В МИКОЛЬСЬК УССУРІЙСЬКУ також багато змінилось. Одного дня зійшли з сопок „красні” партизани. Не було чути ані стрілів, ані гамури боевого. Канцеляристи і багато тaborян спостерігали, як з найближчих пагорбів сходила в розсипній лінії, що виглядала немов розстрільна на фронті, група людей в „пушубках”. Коли вони підійшли зовсім близько, було видно вже і зброю і їхні червоні відзнаки. Ще трохи — і в табір увійшло кількох із цих людей. На їх обスマлених вітром лицах грали мирні усмішки, а рушниці, перевішені навскіс, здавались бути тільки театральною негрізною бутафорією.

Юліан стояв між іншими на ганку канцелярійного бараку так, що міг слідкувати за виглядом Тамари. Її очі живо перебирали партизанів, одного за одним, які зближались, а переконавшись, що Кругова немає між ними, перескакували в далеч. Вона не находила відваги запитати „товарищів” просто: де мій суджений?

Добряча Аня поклала свою руку на її рам'я і запевнила, що він буде в других групах, що зійшли на місто.

— А мені що? — байдуже на вид відповіла. — Хай і не буде! — І ввійшла в барак. Усі знали, що це підроблена нецікавість і що вона насправді хвилюється і чекає.

Та крім неї ще хтось хвилювався. Це був комендант тaborу Нікітін. Ще поки партизани були далеко і їхні фігури ма-йоріли величиною олов'яних вояків, полковник був у своєму кабінеті. Не минуло й пів години, він щез, мов камфора. Стояли таборові балакуни подали вістку про його втечу. Одні ніби його бачили гонведом, другі в китайській ватованці, ще інші — в німецькому військовому плащі. Одні бачили його, як від'їхав з закупочною підводою, другі — як мчався саньми, треті — як він

з Ференчом і ще з іншим мадярським офіцером пішли пішки до міста.

Та фактом було те, що Нікітін щез, а Кругов першого дня не з'явився.

Він прийшов доперва через день і витягав по черзі руку до кожного канцеляриста. „Здраствуйте!” І в цьому привітанні та в його балацці було стільки самовпевненої сили, наснаженої „сопочним героїзмом”, яким пишались партизани, що малодухи з росіян, слухаючи його, могли відразу капітулювати з усіх надій на іншу перемогу, як тільки большевизму.

— А Нікітінові скажіть, щоб „занімался” по-давньому. Ми прийшли не як месники, а як будівничі нового життя з усіми демократами поспіль і я в старих образах теж копатись не буду. Залишить його народня влада, хай про мене і далі командує пленними, а здійме його з „должності” — не мое діло тим турбуватись.

На диво Тамара поставилась стримано до появи Кругова і він також не вирізняв її, хібащо говорили зі собою трохи довше. Цікавіші за всіх дівчата, нащуливши вуха, підслухали і потім пошепки говорили, що вони умовились на вечірню зустріч. Отож їх кохання залишилось в силі. Найшлись такі, що зразу позавидували. Ім здавалось, ніби Кругов займе тепер Нікітіна місце. От і заживе Тамара!..

ПЕРЕВІРИВШИ СВОІ ДУМКИ і почування, Юліян ствердив, що він закохався у Варочку. Він байдуже приняв вістку про переїзд Коршунової у Владивосток і навіть не жаль йому було, що не відбув з нею останньої зустрічі, про яку вже було домовлено. Далі — він пустив у непам'ять Зіну, хоч ще до Свят викликав в уяві пережиття з нею, поклавшись увечорі до ліжка... „Молодий мужчина мусить вишумітись, а тоді женитись” — загадав тоді слова своєї мами.

Він чув тепер у собі велику переміну. Поцілунки, які він вимінював з Варею потай від людей, вдоволяли вповні його вимоги, і він навіть не пробував забруднити своїх чистих, шляхетних думок про їх мрійливе кохання, щойно розцвіле, як барвистий квіт із зеленого пуп'янка. Він пригадував собі, як колись у вищій гімназії товариши повчали його (чи не за гумористичним журналом „Зеркало”), що Платон — філософ древній для дурнів втяв науку, а сам у руках неодну мав штуку. Тепер він твердо заявляє собі, що є звеличником „платонізму”, так як його уявляємо, і чисте кохання є чимось прекрасним, божеським.

Він часто забігав тепер у Жаб'ячий Провулок, де за рядом лип стояла опоясана парканом хатина Журавецьких. Там він вів розмови з батьком Варі, приносив йому пресу і вісті, що круж-

ляли в Микольську. Він з приємністю ствердив, що старого не дуже то хвилювала зміна влади.

— Якби так захопили все вже тільки комуністи, тоді не гаразд і мені було б, — сказав він у той день, коли вперше появилаась інвазія на місто, і Юліян з'явився в Журавецьких. — Тоді б вони, мабуть, і пенсії не дали б. А то при владі — земці, а я довгорічний юрисконсульт земства, отож мені нічого й тривожитись. За свого не забудуть...

Та для Юліяна важливіша від розмов з паном Віктором була розмова з Варочкою. Він часто тулив її по куточках до себе, оцю дівчину-красуню, яку кохав. Він ласкав темно-каштанове її волосся, маючи на це її мовчазну згоду. Вона не реагувала надто бурхливо на його навіть найпалкіші обійми. Виглядало, наче б то вона прислухувалась ще до голосу свого серця — чи зростає в її серці почуття взаємності? Чи це тільки приемне для неї упадання молодця, за яким прийде другий, третій, а може четвертий...

Йому набридли цинічні розмови його товаришів і він їх тепер не слухав, хоч давніше й сам, бувало, вибухав при таких балачках парубоцьким реготом. Він із несмаком проганяв тепер від себе заблуканий спогад про дім з „червоною ліхтарнею” в мадярському Карчагу чи публічні доми в Надь-Барад, в босняцькому Добой чи жінок на чеських Моравах і на Шлезьку. Хоч який він був там стриманий, не той був, що його військові „камеради”. А втім і він іноді прислухався до тих, котрі глузували з фронтових покійників, що стукали в небесні ворота „невинні”. „Геть звідсіля, — казали вони, — сердився небесний сторож. Не на те сотворив Бог мужчину й жінку, щоб вони від себе відверталися”. І він не раз ішов туди, де купували любов його колеги, слухав накрученого грамофону й охриплого сміху дівчат, що нахабно сідали на коліна, на спілку курили одну цигарку з хлопцями і на очах других виводили їх з глуздів.

Яке ж це огидне в порівнянні з правдивим коханням, з дівчиною, в якої пристойні манери, не заплямлені думки і голубі мрії!..

Розправившись отак з „нечистими” спогадами, Юліян рішив не колотити ніколи їх кохання, не пускати віжок пристрасти, поки не наспіє до цього слушний час. Вона, тільки вона буде його дружиною, матірю його дітей і товаришкою життя.

Тим він поставив „точку над і”.

В ТОЙ ЧАС У „ГРОМАДІ” робота не спинялась. Доповіді чергувались і всі мали свою авдиторію. Навіть д-р Зарецький, який не захоплював дикцією і вживав надто багато наукових термінів, найшов своїх вдячних слухачів, які цікавились „меди-

циною будня", як назвав д-р Фон свій цикл доповідей. І треба було признати, що він солідно працював не тільки над змістом, але й над українською мовою, надаючи їй шліф літературності і очищаючи з галицьких провінціоналізмів.

Одна з пильніших слухачок була Радченкова, і він їй за те віддячувався, проводжаючи часто додому. Але вона воліла б, щоб її проводив Юліян, дармащо добре розуміла, що це справа пропаща. Ще до Різдва, коли хор співав „Дощика”, вона в одному місці перехопила кокетерійний погляд Варі на Рухлинського і її відношення до неї прохолосло. Коли ця зголосилась до театрального гуртка, Радченкова не захотіла її прийняти. Мовляв — вона щойно кінчає гімназію і не лицює, щоб виступала публічно на сцені. Минуло Різдво, співанки ставали частіші з уваги на близький концерт Шевченка. Отож при зустрічі не легко було відкрити, що Юліян і Варя собі не байдужі. Він проводжав її постійно додому, а нераз і лишався якийсь час в Жаб'ячому Провулку. Радченкова з'їдливо посміхалась і називала їх „наші голуб'ята". Та це нікого не дивувало, бо всі хлопці встигли вже найти свої симпатії і з дівчат ніодна не нудьгувала в „Громаді".

В одну неділю Юліян мусів залишитись по співанці в домівці. Трапилось таке, що не приснилось би йому навіть у найсмілішому сні. В Микольську з'явився Любомир, наречений колись Дозі, що відсвятковував з ним шампаном „роковини" на фронті між Бережанами і Шибалином. Обидва кинулись тепер собі в обійми.

Поки почалась офіційна частина засідання, Юліян встиг довідатись від Любомира про його фантастичну втечу з західнього Сибіру, завойованого большевиками. Він слухав оповідання про авантурничі ситуації за час революції та дізнався про те, що Дозя вийшла заміж... Та найбільше Юліяна заставив факт, про який уже чув на засіданні: Любко — японський емісар! Він звітував, що японці зі східних областей Сибіру не скоро підуть, хоч би через те ускладнились міжнародні справи, що толерування демократів, ба навіть лівих елементів — це данина, яку вони принесли альянтам, а розрахована на швидку компромітацію есерівської коаліції, і що японці обмірковують політичну концепцію, в якій українцям на Зеленому Клині доведеться відограти поважну роль.

Свої твердження Любомир обставив аргументами, яким не бракувало спритності. І це, як теж переконлива його мова, полум'яний український патріотизм і ненависть до большевизму, могли захопити. А втім — мікольські діячі, вислухавши його, поставились стримано до його думок. Лазаренко шепнув Рухлинському до вуха: „Ніде правду діти, кирпу гнути вміє, а все таки проглядає нікчема з нього..." (Лазаренко дещо спізнився і не

бачив, як бурхливо відновили старе знайомство Любомир і Юліян. Тому й сказав одверто, що думав. А в тому він не був либонь одинокий).

Ше цього ж вечора побіг Юліян до Журавецького, звільнений щодо нього Шарком і Лелекою з тайни, яка зобов'язувала учасників цього політичного зібрannя. Заки вийшов з „Громади”, довідався від Любомира, що той залишиться не більше трьох днів і рад би поговорити з Юліяном приватно завтрашнього дня на квартирі, на якій зупинився.

В Жаб'ячому Провулку було тихо, безлюдно і темно. Зачинені віконниці закривали щільно світло, яке напевно горіло в Журавецьких. Бодай в кімнаті батька, де його і вночі не гасили, а тільки прикручували в нафтовій лямпі. І коли б не сніг, що білів обабіч чорної гадючки-стежини, то Юліян не потрапив би в саму фірту.

Не зовсім ще була пізня година, проте незвична для відвідин у цьому патріархальному домі. Катря не здивувалась, коли він питав за пана, з яким мусить говорити. Вона все більше зживалась з думкою, що цей молодий добродій вже наче б то свій, „домашній”, і пропустила б у кімнати, хоч би в глуху ніч постукав.

— Спитайте, чи можна, — просив обережно.

— Можна. Я тільки що була у Віктора Симоновича. Не сплять. Кладуть карти і мабуть нудьгують. Вони вам раді будуть. Тільки барышня поклалась у ліжко, бо з болем голови повернулася з міста.

— Гаразд. Не будіть. Я тільки на декілька слів до пана.

— І вдоволений він був, що добре склалось. Було б незручно застерігатись перед нею, що хоче з татком без свідків говорити. Та разом із тим побоявся, чи не задля нього у Варі голова розболілася.

Віктор Симонович таки спрвді зрадів з його появи. Він був цього вечора у виїмково доброму настрої. Витягнув назустріч гостя навіть обидві руки, а потім уважно вислухав звідомлення про таємне засідання „Ради” і приїзд Любомира.

Помовчавши декілька хвилин, він здригнувся, немов прокинувся з глибокої задуми і сказав голосом судді, що проголосує присуд:

— Нам потрібний Зелений Клин як частина України, а не як частина Японії, хоч як би ми до неї відносілися приязно і добросусідськи. Нам не треба входити в складну приязнь, бо це мало б характер авантюричний.

Це були слова українського Соломона, і вони глибоко залягли в душу Юліяна.

Він швидко попрощався, щоб в час зйти до табору. Те-

пер, коли завели демократичний лад, чомусь і безпека по вулицях погіршилась, а вже в чистому полі між містом і табором — поготів... Ще поки десята не минула, завжди можна когось зустріти з полонених, що повертаються також і можна відважніше зустріти бешкетників чи грабіжників...

ДОВГО ДУМАВ Рухлинський, чи взяти з собою Сідловського, йдучи до Любомира. Вирішив піти сам, бо поява іншої людини могла псувати розмову.

Квартира, в яку заїхав приятель, була далека. Та й не легко було потрапити. Ледве допитався. Коли поступав у двері на засніженому ганку, відчинила йому... Зіна.

„Чи справді — все вже бувало на цьому світі, пане Бен Акіба, навіть аж такі ситуації?” — мав би нагоду спитати Рухлинський, якби мав час отримати з несамовитого дива. Він не міг відірватись від порога. Щойно коли роздзвонився так добре відомий йому сміх, коли слово „заходьте” було повторене в друге, він увійшов дерев'яними ногами в ясно освітлений передпокій.

В широко відчинених дверях кімнати побачив він Любомира. Він теж сміявся. Це остаточно привернуло Юліана до притомності. Він сам також почав сміятись. Йому навіть стало надзвичайно весело.

І щойно тепер він уголос нагадав Бен Акібу. Він вагався, чи в приявності Любомира можна нагадувати податкового інспектора і її втечу з його канцелярії. Але вона сама, не в'яжучись, почала розмову про садибу біля Зеленого Острова.

— Дуже „скучали” за мною, коли я втікла до Ігоря в „сопки”? — спитала досить чистою українською мовою і в її очах з'явилася давня кокетерія оміщаненої селошки.

— Скільки горя було через вас, Зіна!

(Він думав водночас — що це має означати? Саме тепер повернулись до міста партизани з „сопок”, вона саме нагадує Ігоря і „сопки”, а найшлись укупі з Любомиром, який вчора представився в „Громаді” емісаром японців). Врешті не стерпів і крикнув озлоблений:

— Друзі! Як не розв’яжете тут же гордійського вузла, що пов’язав оце зараз мої глузди, то витягну з кишені пістолю, якої не маю, і стрілятиму просто в вас. Хто ви і з ким ви? З комуністами, з інтервентами чи ще з якоюсь бісовою тіткою?

Вони обое аж закачались від сміху. А Юліян походжав по кімнаті і думав, чи не доведеться зараз зчепитися з ними у бійці...

— Наморочте собі раніш голову, Юліяне, поки розкусите нас, бродяг політичних!.. — крикнула Зіна.

— Любку коханий! Ми ж товариші зброй! — просив Рух-

линський. — Я ж людина сумирної вдачі. Не виводь мене з рівноваги. Аж ніяк не чекав, що на таку муку мене запросиш...

— Сядь! — крикнув той. Коли він сів, Жакринич продовжував:

— Те, що я вчора говорив на зібранні, є нефальшована правда. Я працюю для української справи, використовуючи до того ролю японців, яку вони грають на цій землі. Що вони мені за те платять — це моя та іх справа. Ясне, що для всякої політичної роботи потрібні гроши. Якщо б я їх не мав, мусів би тоді сидіти в „лагері воєннопленних”, як ти, съорбав би риб'ячу зупу з мишини та радіти, коли раз у тиждень полижу кусок якогось стерва чи кістку цукру.

— Яка твоя робота, — шукав чим мерщій ясности в його ролі.

— Валю т. зв. „далневосточну демократичну коаліцію”, що є супружжям домашнього барана з вовчицею-хижаком. Що за помісъ, який рід гібридів можуть вони сплодити — не тяжко уявити. Не можу дістатись туди, в європейську Україну, де ця вовчиця вже й бараном не заступається, а просто відкрито шкірить зуби на наші святощі, то бодай їй тут обсмалю хвоста.

— Ну добре. А що ж Зіна? Помагає тобі? — продовжував питатись, усе ще спантеличений уявою якогось підозрілого „політичного супружжя”...

— Вона... — почав Любомир, та вона йому перебила:

— Позволь мені самій регабілітуватись... Ви, Юліяне, не піп і я сповідатись вам не буду. Зате ви хороша людина. Колись я з вами памороки собі забивала та загуляла. Ви мені пригодились. Хоч були б ще більше станули мені в пригоді, коли б я не мусіла евакуюватись. Я знаю, що на мене близкали слиною в садибі і набивали вам голову, що я большевикам служу. І саме в цьому одному пункті хочу вас запевнити, що це суща брехня. В мене до „таварищів” ненависть не менша, ніж у Любомира Левича.

Ця заява відпружила атмосферу. Зіна подала плящину і заставила стіл холодною їжею. Були це вибагливі м'ясарські вироби, які в Микольську не зустрічалося. „Привезли, значить, із Владивостоку, — думав Юліян, — і грошей в них мабуть чимало, не так, як у нього...” Та в плетиві його думок центральне місце займало тепер щось інше. В нього відізвалась мужеська гордість. З нетрів його пам'яти висунулися моменти, коли вони вдвох, Юліян і Зіна, танули від екстазі і тепер показалось, що все те в неї було підроблене, бо потрібне для її „роботи”. Він несвідомо був втягнений у сіті секретної служби в користь чужинців, хоч і нешкідливої для України, може навіть посередньо корисної, але накиненої йому в містерійній грі статевої гравіта-

ції. Хитрування на податливість закоханої людини... „Бережись бодай тепер!” — кричало в нього. „Вони хочуть знову замотати тебе в тенети політичної інтриги...”

Ці думки виружували в ньому та втискались у всі найменші щілини в розмові. Юліян мусів оповісти про перші враження після втечі Зіни, про тъютю Агафію і про її поїздку на село до Зінинової баби, про віднайдення протоколів партії кадетів і про машинковий відпис одного протоколу в хаті Агафії Христофорівни. Зіна прислухалась і підсміхалась. На питання Юліяна, що хотів у свою свідомість внести трохи ясності щодо її діяння в часі служби в інспектора, вона або зручно ухилялась від відповіді, користаючи зі своєї ролі хазяйки, або давала відповіді плутані, неясні.

Після того Любомир перейшов на спогади в кадрі полку, ще поки були на терені Австро-Угорщини, перескочив на фронт і показав пістолю, котра в большевиків врятувала йому життя.

Згодом завважив Юліян щось, що дало йому нову незвичайну поживу для праці мозку. Любомир мав слабість до чарки. Це одна з засадничих рисок його складної вдачі. І тепер також, оповідаючи, сягав він нераз і не двічі за нею. Але вчасний рух Зіниних рук не дозволив йому перейти межі „доброго настрою”. Після трьох чарок і кількох невдачних його маневрів, пляшка щезла і на століявився запашний чай.

Невжеж Зіна приставлена японцями, щоб пильнуvalа Любомира від нерозважності в словах і в чинах?.. — подумав Юліян і рішив пильніше спостерігати поведінку Зіни. Але коли глянув на годинник, зірвався з крісла і почав прощатись, дарма-шо господарі налягали, щоб ще залишився. Хіба було йому не-цикаво? Десятки питань мав би він готових, але ховав їх на пізніше. Вони обіцяли в скорому часі заїхати до Микольська.

Ще в дверях зупинився і спитав Зіну:

— А що коли б ви стрінулись з Віктором Івановичем?

— Ніщо. Він старий дурник, а політично він і його партія вже на смітнику. Він мені придався в свій час. Тепер хай спокійно відживає. Я його займати не буду.

І нараз, кинувшись зовсім близько до Юліяна, крикнула:

— Ви не смійте щонебудь і комунебудь говорити про мене! Чуете? Не смійте! Це все залишається між нами. Присягаєте?

— Присягаю, — запевнив Юліян.

Вона тоді підскочила і поцілуvalа його міцно в уста, а повернувшись до Любомира, фіглярно гукнула:

— А ти ревнуй!

На вулицях великими клаптями падав сніг. Місцями Юліян мусів протоптувати стежку, поки дійшов до Пушкінської вулиці. Він старався упорядковувати свої думки, а коли бачив, що вони

борсалися в суперечностях, намагався відірватись від Любка і Зіни. Проте мимохіть навертався до них знову і знову. За огорожами заїло гавкали собаки, і це його дратувало як ніколи. Коли врешті вийшов з міста в поле і прямував до табору, був по-дратований знову, що довкола була тиша — така, що чути було, як сніжинки припадають до снігових піль.

Довго вночі не міг заснути, шукаючи те, що ховалось за серпанком нерозгаданості. Він відчув, який він ще непідготований до життя, якщо воно хоч трохи ускладнюється. Як легко міг він попасті в сіті большевицького шпіонажу, коли б Зіна була служила „червоним”, а не інтервентам. А потім пробував розплутати офіційне й приватне відношення Зіни до Любка і дивувався: недавня селошка, що ходила в бабиних чоботях і збирала хмиз у лісі, щоб запалити в печі, зуміла так зручно послуговуватись жіночими принадами для агентурної праці, що вимагає не абиякого сприту, відваги, освіти, ну й цинізму.

Перекидаючись з боку на бік у ліжку, Юліян перебирає в голові десятки питань, обіцюючи собі дістати на них вичерпні відповіді при найближчій нагоді. Він запевняв себе, що найде відвагу ставити ці питання руба і при всіх її спробах „планування” пришпилить так, що Зіна не викрутиться.

НІКІТІН ПОВЕРНУВСЯ, і в канцелярії Рітер поширював вістку, що комендант їздив з „докладом до начальства”. Але тaborяни мали свої вісті і свої концепції. Підглянувши, як часто Ференч заходить до свого тестя і в пристойній віддалі дискретно розставляє стійки з довірених йому мадярів, з легкістю поробили висновки, що полковник далі боїться помсти з боку Кругова.

Рітер любив Юліяна. Своєю хоробливою звичкою ходити від одного до другого в канцелярії й оповідати анекдоти, Рітер, бувало, надоїдав йому, особливо, коли доводилось послухати двічі і тричі те саме. Це були звичайно „масні” анекдоти про вірмен на Кавказі, що розгулювали з жінками російських „сановників”, які приїжджали туди лікуватись чи відпочивати і страшенно нудьгували, ладні користати з кожного „развлеченья”. Та раз Рітер розсердив його не на жарти. Анекdotу, що її він оповів йому щойно дві години тому, він тепер приніс знову, як „свою власну”. Коли Юліян йому це пригадав, Рітер, щоб підхлібітись, „тільки йому” зрадив, що Нікітін відходить з посту коменданта і що його місце займе Євтєєв. А цей висовує на бухгалтера, себто на своє місце, кандидатуру Юліяна.

Юліян простив йому, радіючи не так своїм підвищенням, як тим, що на своє місце посадить Віктора. До того ж він рішив негайно піти до Нікітіна і попросити у нього паперу на видання газетки „Наша Доля”, щоб не платити за нього грішми.

У кабінеті коменданта Юліян справді застав Ференча, а на бюрку лежала пістоль. Прохання було сповнене негайно і „дело-проізводітель”, той же сам Рітер, приніс йому стос паперу, хоч поганенького „революційного”, але зате безплатно.

Після служби, коли він сидів за машинкою і друкував газетку, підійшов до нього Анатоль. Він дуже рідко заходив до табору, відколи прийняв місце кухаря в садибі мадам Ольсен. Отож Юліян знов, що мусіло трапитись щось незвичайне.

— Що за подія! — скрикнув і, нахилившись далі над машинкою, жартував: — Я подаю в газетці новинку, що дня такого з'явився Анатоль Дрималик у таборі, — це викликало сенсацію і переполох, бо тaborяни побоюються якогось космічного катаклізму...

— Так і знай, друже, — сказав, посміхаючись насилу Анатоль: — воно катаклізмом пахне, тільки не космічним, а моїм приватним. Я відходжу з садиби. Вже сьогодні подякував за службу.

— Що таке? — вигукнув Рухлинський.

Той присунув собі крісло і почав оповідати.

— Ти знаєш, що Ніна виїхала до Японії...

Ні. Він знов тільки, що рішилась їхати, але не знов, що це вже сталося. Страшне! Навіть не попрощався...

— Не знаю, що з тобою діється за останній час, але дещо не чіпляється твоєї свідомості. Я ж тобі на співанці подав день її від'їзду. Хіба теж не заперечиш, що ти знов, коли Коршунови переїдуть до Владивостоку. Юлія Самсонівна, від'їжджаючи, доторчила мені передати тобі тільки одно слово: „вредний”.

Юліян зніяковів, а потім сказав: — Я заслужив на сильніше слово, як лайку. Але вона тонкої культури.

— Так. Уповні під цим підписуюсь. Вона і Ніна робили цей дім цікавим. Тепер там життя погасає. На долині суддя, як знаєш, безнадійний п'яниця, і його дружина, близька самогубства або божевілля. На місце полковника і його жінки внадилось якесь зварйоване супружжя з революційним „душком”. Він якийсь „командір”, а вона кат зна що. Бігає щоденно з портфелем на якусь „должність”. Їдять у „столовці”, а вечір, коли зійдуться, лаються досить неперебірчivo. Раз уже й побились. Інспектор здивачів до решти і на днях вибирається разом з канцелярією в дім біля аптеки, де Гайкевич працює. Здається, зі згущенням революційної атмосфери близькість Зеленого Острова і буйних лопухів улітку, що підбігають під самі вікна, його занадто нервuje. Один Густав Оскарович, хоч трухлявий як старий гриб, тримається несогірше, навіть байдоро, але воліє, щоб обід і вечерю йому до хати носити. Дав мені останньо знову золоту п'ятку. Ельза Павлівна впадає часто в гістерію, плаче й горює,

а вночі має нераз такі галюцинації, що потрафить увесь дім піднести. Як бачиш, мій друже, не гаючи часу треба звідти забратись. Тепер Чи-ю повністю їм там вистарчає. Для себе, для Лянг-ге і китайця зварити вона сама може. Для неї навіть краще, коли навантажить себе роботою. Тоді і духів не бачитиме і не матиме часу відчувати так боляче своєї самоти.

— Це все просто макабричне! — сказав Юліян. — Боже, де ті часи, коли там співи, фортепіан і сміхи лунали, коли кипіло життя і снувались міражі відновлення буржуазної Росії! Чи доля цієї патріціївської господи і її пожильців не є може символом для долі всієї Росії?..

— Так. — Анатоль потакнув і замовк, а з його очей дивилась утома.

— Переїжджай „папцю” до табору, — радив Юліян. — Може трапиться якесь місце в канцелярії... — Він боявся нарушити тайну і хитався, чи на своє місце не посадити Анатоля, який близчий йому від Віктора. Він теж мусить мовчати про Зіну. То була б сенсація для нього. До речі: чому Зіна одним словом не спитала про його „товариша з бородою”? Невже ж забула його так ґрунтовно? Чайже він довше „кочегарив” в інспектораті, ніж Рухлинський...

— Ти кажеш — повертатись у табір. А я кажу: — Ні! Яку я тут посаду можу дістати? А я, братіку, привик добре по-поїсти. Мені пропонує один комерсант піти до нього кухарем — і я піду. В нього гарна доня. Може в яке кохання вмотається...

— Маєш рацію, — тут не наїсся так, як тоді, коли готуєш сам страву і маєш молоко, масло, м'ясо щоденно. Тут життя простакувате і напівголодне, навіть для канцеляристів. Людей більше тепер вмирає. Я вписую їх смерть до картотеки.

— Отож то! А я не дамся, — заявив категорично Анатоль. — Не дамся, трястя його тітці! Піду куховарити до Жебребцових. Вона українка, старий — кацап, астраханець, але добряга. Доня говорить тільки „на русском”, але я певен, що втягну її до хору, і якщо не я, то хтось другий витягне її з московського трясовиння. Вона щоправда має якогось „молодого чоловіка”, але він уже намірився втекти закордон, отож стежка до її серця буде вільна.

Ще кілька годин пробалакали самі і потім з іншими. Ніч переспали в одному ліжку, а ранком він тихцем вибрався і побіг до садиби.

ДОВГО СПЕРЕЧАЛИСЬ у „Громаді” — чи дати в цьому році таку ж академію-концерт Шевченка, як минулого, чи дати концерт-балль, за звичкою таких вечорів. Цей другий притягне значно більше публіки, особливо молодь, а святкування на-

родження концертом не надщербить маєстату. До того цей вечір мав іти двічі, раз у Національному Домі, а другої неділі в „Залізничному Собранні” біля вокзалу. Ця культурна імпреза, якщо буде заповнена публікою, буде пов’язана з політичними діями, які в той час на Далекому Сході діставали нові поштовхи і оформлювали близьке майбутнє. Таке було переконання аранжерів.

Про це Юліян переконався хоч би тоді, коли втром, з Журченком і з Жуком, заступали організоване українське населення на конференції „Пролеткульту”. (Він зродився і закріпився революційним шляхом, як централя шкільного навчання і культурної роботи в місті і в окрузі після того, коли зійшли з „сопок” партизани). Видвигнені Уссурійською „Радою” на цій конференції постуляти українського шкільництва і культ-роботи зустрілись зі спротивом передового „пролеткультівця” Мазуренка. Він був колись членом „Громади” і не приховував свого комуністичного наставлення. А тепер уже нахабно розкрив свою споторену „малоросійством” душу. Так, як він говорив, міг говорити тільки мерзенний ренегат, в якому прогнили честь і совість. Мазуренка підтримали інші члени „Пролеткульту”, виказуючи однодушність речників усіх відмін московського комунізму. Всі вони були великудущні на словах, коли йшло про Україну над Дніпром, де, мовляв, уся мова навчання мусить бути українська і цю мову засвоїти теж мусять „руsski” в Україні. Але не тут, у Сибірі чи на Далекому Сході.

Юліянові пригадались слова Кийовича, його хабаровського гостя, про ворожість т. зв. російської демократії до українців, що так яскраво проявилася під час 2-го Далекосхідного З’їзду. Це ж і тут були представники всіх соціалістичних партій. Не змінили становища червоних шовіністів репліки українських делегатів. І ці, склавши протест, рішили покинути залю. Коли проходили повз президію, почули самовпевнені слова голови конференції, звернені до них: „Маси підуть за нами, не за вами! Нам потрібна революційна єдність демократії, а не національна обмеженість і сепаратизм буржуазний ...”

Коли вийшли на вулицю, Журченко і Жук умовляли Юліяна вірити далі в країні умовини для національної роботи при демократичному ладі на Далекому Сході, запевнюючи, що тут трапився Мазуренко-мерзотник і що ця ворожість — явище місцеве, зумовлене припадковим збором людей, неприхильних до Українства. Та разом з тим, вони погоджувались, що треба повести проти-акцію по містах і селах та що найближче свято Шевченка мусить мати характер національної маніфестації, і що святкова промова мусить мати вигляд політичної заяви.

— Якщо так, то чи годиться тоді в’язати свято з танцями? — спитав Юліян.

— Думаю, що можна буде це зробити. Формально влаштує концерт „Рада” і „Громада”, а танці — Секція Молоді, — запропонував Журченко.

Це був добрий вихід. Молодь з охотою взяла на себе провід вечерниць, не відтягаючись також від підготови концерту. В „Громаді” не було вже дня, щоб не відбувалися засідання, співчанки чи репетиції живого образу, що його видумала Радченкова до спілки з Якимовим, який писав драми з життя поселенців. Він саме переїхав із Забайкалля на Далекий Схід, побуваючи часово в Микольську.

Та центр уваги стягнув на себе тепер сліпий музикант, Степан Покотило. Це була немов жива ілюстрація відомого оповідання Короленка. Привів його зі собою Жабурин, що жив тепер у Владивостоці, але погодився виступити на концерті в Микольську і як соліст, і як член хору.

— Дозвольте познайомити — сказав своїм густим басом. — Це знаменитий піяніст.

Юліян, що потішав Варю, яка турбувалася, що не встигне в час вишити другу сорочку і на обох концертах виступить в одній і тій самій, глянув на гостя і дивом-дивувався: він був сліпий. Сліпий піяніст! Якось страшно виглядали ці бездушні, тьмяні очі, вставлені у вродливе лице, накрите шапкою кучерявого волосся. Він витягнув перед себе руку і чекав, щоб її підхопили. Це сталося. Його посадили на канапу і Юліян почав з ним розмову.

— Де ви досі ховались, що ми вас не знали?

— Я не часто виходжу з дому. Літом багато буваю в саду. В мене сад прекрасний. Просторий, густий і в ньому багато пташиних гнізд завелось. Отож і співу багато. Зимою сиджу дома. В мене поводаторів немає. Вся рідня — це моя мама. А чужим неохота зі сліпим возитися...

Він намагався говорити українською мовою, але місцями траплялись слова з російської і він тоді ніяковів.

— Ви зовсім не бачите? — спитала Варя, що теж присіла на канапі.

— О, я бачу, але очима душі, — відповів, посміхаючись Покотило. — Ось коли хочете, розповім про вас, тільки скажіть ваше ім'я і вік.

І справді опис, який він дав Варі, виявляв його чутку інтуїцію, його спроможність бачити без очей, відтворювати в уяві.

— А як ви граєте без нот на піяніні? — допитувалась Радченкова, не уявляючи, що щось таке можливе для піяніста.

— Зі слуху, — відповів він ій.

І справді, коли репетиції відбувались у Народному Домі, він зачаровував усіх не тільки віртуозністю гри. Він так знаме-

нито і притьом схоплював мелодії солістів чи хору і дестроював до них супровід фортепіану, що кожна пісня видавалась плодом його власного духа.

— Звідкіля він такий узявся? — крикнув Юліян, стискаючи йому гарячу руку. Це були слова, що пригадались йому з рецензії Франка на першу збірку оповідань Винниченка „Краса і сила”.

Покотила окружили хористки і хористи і кожен по своєму виявляв захоплення і радість.

— От і концерт вийде нам на славу. Дістали ми раніш Жабурину, що такого баса навряд чи Київська Софія має. А тепер знову ж Покотило нам трапився. Чудо не музика! — сказав, затираючи руки Лелека.

Одного Анатоля не все вдовольняло. Він сердився, що хористки нерівно співають, що в тенорах хтось детонує, що Радченкова забагато говорить, що Катря з Одаркою регочутться, коли треба починати співати. Він боявся, що хор усю красу концерту зірве, та ганьбив усіх заколотників гармонії та миру. Так було завжди напочатку, і Дрималик вдоволено посміхався в свою чорну бороду, коли бачив, що його енергійна постава діє і співаки врешті дисциплінуються.

— Це добре право регента — нагримати на дівчат-кізок! — оправдував його Лелека в антракті, коли дехто пробував критикувати поведінку диригента.

— Які ми вам кізки, Прокіп Левич? — питанням перечила Харитина. — Козулі стрибають, коли їм весело, а не сміються, не говорять...

— Ну, хай панянки, пробачте, що не в лад сказав. Та цим і диво, що такі капосні тоді, коли всю увагу зібрати треба, — повчав староста.

— Це привілей молодості, — добродію Лелека, — задиркувато вмішалась Радченкова. І зараз додала лукаво: — Так би це окреслив пан Юліян, бо він з „козулами” тримає. — Після того голосно і визиваюче розреготалась.

„Камінчик у сторону Варі” — подумав Рухлинський і хотів відгризтись, та його попередив Прокіп Левич, що з’ідливо, як рідко, завважив:

— Ну, гаразд, Ганно Антонівно, але це вже вас не оправдує, коли й ви теревенями виводите регента з рівноваги...

— Ніби що? Хіба я вже стара? — скрикнула Радченкова і напиндуочена відійшла у другий гурт.

— Щоб не збунтувалася, чого доброго, це провінційне божество, перед концертом. Бабський бунт — гірш усього, — шепнув Юлькові Лелека і підійшов до того ж гурту, аби вирівняти принагідно свою гострість. А Юліян у той час підійшов до Варі,

яка почала сперечатися з Тамарою. Він спитав за що йде, та тільки почув: — це неважнє.

Щойно, коли проводив Варю додому, вона визнала, що сперечалася з Тамарою за піяніста.

— Вона вважає, нібіто сліпого (хай і красуня і артиста) можна так покохати, що й довіку з ним у вірності прожила б... А у мене дратувало б: завжди мати цей скляний незрячий погляд і турбуватись кожним його кроком. Ні! Це занадто велика посвята! — зазначила Варя свою думку.

Юліян погодився з нею і нітрохи не зчудувала його ця неохота Варі, що так ревно піклується роками хворим батьком, зав'язати собі світ з калікою-сліпцем. Хоч який би він був великий дух і гарний, зрештою на вигляд. Сліпота — це брак одного органу сприймання, либонь найважнішого. І саме хто, як не Варя, має право розглядати цю проблему тверезо, без романтики, через призму болючого досвіду у власній родині.

Таке він подумав і таке сказав уголос.

— А уявіть собі: Тамара сказала, що вона потрапила б захопатися у нашого піяніста, — дивувалась Варя. — Чудна вона дівчина. Либонь блиснути оригінальністю її захотілось. І побивається більш усіх за нього і хапається за всяку поміч для нього, хоч він не просив...

— Може й справді закохалась...

— Ну, облиште, — перечила. — До неї і Будара залицяється, дуже хороший хлопець. А вона жевжиком¹) його називає... І Пархомів теж нічого, хоч не така в нього освіта, зате грошевитий, а вона гроші любить... А ваш Віктор — хіба не схотів би її? Ще недавно в мене всі вуха повні були про нього: який він культурний парубок, який стрункий, який м'який у поведінці та який в нього профіль шляхетний... Це ж усе слова Тамари.

— Вас, дівчат, ніяк не збагнеш, — сказав з ноткою суму Юліян. — Сьогодні, прикладом, я для тебе цікавий, а завтра — хто його зна... — Він чув, як у цьому менті серце в нього затріпотало неспокійно.

Варя спинила ходу і до нього:

— Мене не суди за другими, — наче б то суворо орекла. За мить, грайливо притиснувшись, продовжувала: — ти мені за всіх цікавіший і я про тебе повсякчасно думаю і мрію.

Його серце забилося ще сильніше. Досі й серед пестощів вони справу серйозно не ставили. А тут так вийшло, що не викрутишся ні одне, ні друге від прямої відповіді.

— І згодна була б, Варочки, довіку зі мною бути?

— А ти? — спитала, заглядаючи йому в очі.

1) Легкодушний хлопець, що дівчат обдурює (укр.).

— Так.

— І я також!

Хоч скрипіли чиєсь недалекі крохи, хоч ще не дійшли до Жаб'ячого Провулка, (де так затишно і безлюдно було, і де можна було без краю і міри тулитись), вони пригорнулись міцно-міцно і чергували сердешні слова з поцілунками, так що холодні від морозу їх лиця запашіли жаром.

Рухлинський вертався до табору під п'янку мелодію щастя, ввібривши в себе всі пахищі її істоти. Посріблена місячним сяйвом сніжна далеч скривала ще довго перед його очима обриси бараків і навіть близьчу від них високу касарню з „червоними бійцями” — недавніми партизанами. Алеж яка хіба це велика була віддаль на таку кількість думок, надій і плянів, на розспівану, схвильовану душу! І хоч мороз припікав, йому гаряче стало. Зняв свій малахай²⁾ з голови і розперезав свій сибірський полуушубок. Та швидко прохолодився і наклав шапку та й полуушубок затягнув тугіше ременем. Це ж Сибір, брате! — докорив собі сам і приспішив кроку.

ВЖЕ ВЕЧОРІЛО коли Юліян з Вовком вийшли з домівки „Громади”. Падав сніг з дощем і вони йшли уважно, щоб не поховзнутись. Біля собору скрутили праворуч, щоб обійти зрадливі калабані.

— Стрівайте!.. — почули нараз чийсь знайомий голос. — Глянули — Жук.

— Хіба так годиться? Пройти біля моєї хати і ніже вусом не моргнути?

— Невжеж ви тут живете, Федоре Спиридиновичу? — спитав Рухлинський.

— Авжеж. Оце й моя хата. Заходьте!

Не здавались, але таки зайшли, хоч у Вовка зуб розболівся.

— Нічого, — потішав Жук. — Горілочкою зап'ємо, гарячим чайком „з полотенцем”³⁾ припечемо — то й вщухне.

Жучиха аж сплеснула в долоні, коли зайшли.

— Оце й гаразд вчинили, добродій, що Жуків не минули.

— „По дорозі Жук, жук...” — заспівав Рухлинський, — „хоч-не-хоч стук, стук”, — імпровізував уже далі по своєму слова народної пісні.

— Ось які ви! Глядіть! — погрозила. — До нас „хоч-не-хоч”, а до Лелеків, Радченків, Журавецьких — то біgom біжать...

— Ну досить, жінко! — успокоював Жук. — А то ще лай-

²⁾ Малахай — сибірська шапка з довгими навушниками.

³⁾ Там випивають дуже багато і дуже гарячий чай, наливаючи собі просто з самовара, що його ставлять господарі на стіл, і дають рушничок, щоб піт витирати.

ку здіймеш. А добродій пожартував. Чи не так? — звернувся до нього.

— Звичайно, нам дуже мило зайти до вас.

Вміть у кімнаті появився самовар і господиня частувала гостей чаєм і припрошуvalа:

— Закусуйте пирогом. Він з м'ясом і добре вдався. А ти йди по батька.

Через хвилину хазяїн впровадив батька — дідугана, що з трудом по долівці посував ноги.

— Оце Спиридон Андрійович, мій батько, — представив. А йому гукнув до вуха: — це українці з Австрії, полонені, галичани. Вони в нашій „Громаді”. Та й ще які члени, спасибіг.

— Драствуйте, — мовив дідусь і сів на підставлене крісло.

— Вони не дочувають. Ім уже 80 год минуло.

Та цей „дряхлий старичок” тільки згодом зацікавив гостей, коли довідались, що це один з піонерів заселення майже безлюдного колись Уссурійського краю. Вони з пієтизмом вдивлялись у нього, в того, що ще 1872 року одруженим рушив з Чернігівщини зі своїми батьками, пробиваючись 2 роки і 3 місяці на Далекий Схід, дикий і страшний.

— Вони були б швидше замандрували, та довго спинила їх недуга дядька, — пояснював Жук-син. — Уся валка з 12 підвод спинилася через це в дорозі. Сім сімейств було тоді в валці, 41 особа. А потім через діток була затримка. Недуги були великим лихом у дорозі, казав колись батько. І морози були дошкульні. А вже коли пурга⁴), бувало, замете, а селища не було близько, то тоді хоч пропадай! ..

В затишній хаті, при шипінні самовара і ясному свіtlі нафтової лампи, моторошно було хлопцям слухати про цих відважних піонерів Зеленого Клина, що пробивались крізь дику тайгу, степи і гори, переправлялись через невідомі ріки, витягали вози з трясовиння Приханкайської низини та губились у кучугурах снігу. Та всеж і цікаве було оте мандрування твердих українських селян, що на рідній землі їм не було що робити. Щойно з 1900 року доставляли емігрантів з України морською дорогою, кораблями з Одеси до Владивостоку.

— Мої теж оповідали, — втрутилася Килина Іванівна. — Мені було років 8 чи 9, як померли мати й батько. Мати — так через цю мандрівку, а батько як „заохотився” по лісах на оленів та лосів, то так і не повернувся. Пропав він, пропала його компанія, — три чоловіки: двох наших і один кореєць. А добрий був батько мисливець і любив це діло! Та він до всього сприт мав. І землю любив. А мав її багато-багато. Все казав: не дав мені Го-

⁴⁾ Хуртовина.

сподь дома землі, там де діти і прадіди жили, а тут зразу по-
міщиком зробив. Хутір був у нього славний. Ви про Спаськ чували?

— Так, чували, — відповів Вовк.

— Звідтіля мене й чоловік забрав. Від хрищеної, бо вона
мене виростила, коли батьки повмирали. І біля Спаська наш ху-
тір був. Там безмала самі українці. Кацапів мало. І так усе, як
на Україні, — як говорили старі люди. Біленькі хати, все ти-
ном обведено, тільки садків біля хат дуже мало.

— А скажіть, будь ласка, — звернувся Юліян до дідугана
голосно, щоб він чув. — Звірі, бувало, нападали на вас, як ви так
мандрували степами?

— Да, були, були, — відповів коротко й замовк.

— Він уже немовля, — оправдував син. — Не говорить,
пам'ять затратив. Колись нам багато розповідав про своє „пу-
тешествіє“. Вогнем боронились від звірів — уночі вогнища па-
лили. А нераз і гукали цілою громадою, щоб звірів відстрашити.

— А живуть ще й другі, з тих, що Сибір перейшли? — пи-
тав Рухлинський.

— Звичайно, ще десь живуть ... Із батькової валки дожи-
ває ще недалеко озера Ханка такий Хрищенко, односельчанин.
Хоч Бог його відає ... Може сьогодні вже й покійник. Рік тому
жив ще. В старих людей так: сьогодні живе, завтра вже його
немає ...

Добре, що його батько за глухотою не чув цих слів. Бо й
йому вже близьке було царство Небесне. Він своїми очима, що
пильно в гостей вдивлялись, дивився вже мов із того світу. Може
і хотів щось оповісти споловілми від старості словами, бо уста-
ми щораз то рухав. Але чув свою неміч і тільки зчаста оглядався
на сина і кивав головою, хоч розмова вже йшла про другі речі.
Здавалось йому, що син його виручує і тямить деталі великої і
славної в своїм завершенні епопеї. Та пам'ять не завжди зберігає
батькових оповідань, як і казок не зберігає, що їх оповідають
у дитинстві.

Рухлинському хотілось на прощання старому руку поцілу-
вати, як святцеві. Він і вигляд мав, наче ті, що їх по церквах
на іконостасах мають.

ВЕЧОРИ, В ЯКИХ відбувались репетиції в Народному До-
мі, давали також інші розваги, крім розмов і флірту. Коли вони
кінчались, то молодь упросила сліпого музика залишитися з ними
та грati до танців. Причина була навіть поважна: галичани не
вміли танцювати ні лезгінки, ні коханочки, ні циганочки.

— Просто скандал вийде, — бідкалась Радченкова. — Де-
сяток чи більше кавалерів підпиратиме стіни, щоб вони не за-
валились ...

Це й дало початок спонтанним лекціям танців, бо дівчата взялись по кутках навчати засадничих кроків, а дедалі справа була залегалізана Лелекою і до будинку забігали вже й ті, що не належали ні до хору, ні до артистів.

Аж ось одного вечора трапилася сумна подія. Лелека вийшов на сцену і заповів голосно:

— Я змушений перервати ваши танці. Радченків постигло велике нещастя. Помер їх син Симонко. Пропоную вибрати дві особи, які разом зі мною підуть подати від нас кілька співчутливих слів нашій славній режисерці і її чоловікові Іванові Борисовичу.

Юліян був щасливий, що не попав у „делегати” і міг провести свою дівчину додому. Та Журавецької душа згорнулась у клубок трауру і дивно відчужилась навіть від Рухлинського.

— Смерть! Який невідвіртальний і страшний фінал земної мандрівки, — сказала і знову повторила, додаючи: — Я перед нічим так не здригаюсь, як перед смертю...

І дійсно він чув, що вона дрижала.

— Я не знала Симонка, але я терплю, коли про смерть наявіть незнайомих чую. Мені в голові не вміщається, що людина — таке багатогранне створіння — в певний мент деревіє, не відчуває вже нищо, не думає, не терпить, не кохає. І її кладуть у землю, присипають і вона вже не існує. Внівець розпадається придбане знання, багатий досвід і все, все. Просто не існує так, як не існувала до народження. Як дооре, що не здавала собі справу з того, коли померла моя матуся. Я не знаю, що скоїлось би зі мною!... Але мене вивезли в Благовіщенськ до тьоті Лізи, я була тоді ще зовсім, зовсім маленька...

— Дивно мені чути від тебе, Варюша, думки, які суперечать тому, в що нам треба твердо, непохитно вірити — нам, людям зв'язаним не тільки формально, але й чуттєво з християнством і його наукою. Ти побожна, віруюча, а вважаєш, що покійники мусять розпліватись у Нірвані...

— Так! Твоя правда. — І їй стало ніяково. Пробувала оправдатись.

— Я вірю, я побожна. Але так тяжко збегнути тайну смерті... Воно, звичайно, душа вічна. Але вона вже щось наче хмаринка. Це невловимий, химерний димок, що мандрує у засвітах. А може тінь людини у давніх навіть зарисах, обдарована новими, невідомими нам і незрозумілыми прикметами. Напевно щось досконаліше за нас, обтяжених пороками душі і тіла... Нема там „ні болю, ні печалі”, як ми в хорі в церкві на панахидах співаемо. Але будь-що-будь, перехід від наземності до вічності сповняє жахом.

— Кохання краще!.. — пробував жартувати і пригорнув її до себе.

— І кохання має свої незбагнуті тайни, — не втрачаючи поважного тону продовжувала Варя. — І воно приносить нераз трагічні зворушення душі і пережиття, може й гірші смерти. Про це пишеться багато в книжках, чуємо в театрі і поміж людьми. Я покищо сприймаю кохання як вершину людського щастя на землі, як божеський дарунок за необхідність колись померти. Я думаю, що хто не зазнав справжнього кохання, для такого смерть удвоє гіркіша. Тому...

— Тому що?.. — спитав неспокійно Юліян.

— Тому, — коли б я мала в тобі помилитися, — волію вмерти...

Юліян не встиг запевнити її, що вона не заведеться. Саме скрутили в Жаб'ячий Провулок і на них наскочив Глечик, що тількищо вийшов з дому Журавецьких. Він порадив Варі негайно піти до хати, бо батько чогось страшно затужив за нею... Вона спішно попрощалась, а Глечик узяв Юліана під рам'я і завернув у середмістя.

— Скарб, не дівчина! Як вона страшно за батьком пропадає. Серце в неї голубине... — почав вихвалювати Глечик Журавецьку.

Юліян притакував з усією своєю ширістю, не потребуючи її підробляти.

— Ви то збираєтесь одружитися з нею, чи так тільки залишаетесь? — спитав Глечик ніби ненароком.

(В Юліана промайнуло в голові: „Була, значить, балачка про те з батьком”.)

— Очевидно, що збираюсь одружитись. Я Варочку кохаю та люблю і шаную Віктора Симоновича. Для мене буде великою честю увійти в їх благородну родину, — відповів твердо.

— І як? Залишитесь тут з нами в Азії? — допитував далі.

— Либо ні. Пойдемо всі троє в Європу.

— Ви фантаст, модна людино! Яким чином хочете перевезти таку немічну людину?

— Перевезу, не турбуйтесь, — успокоював Глечика Юліян. — А втім — я не збираюсь ще їхати. Ще нашого виїзду не видко. Може й 5 років доведеться тут сидіти. А може й залишусь. Хто його знає...

— Ум-гу, — замурликовав. — Значить, кохаєте „всерйоз”... Гарно, земляче, дуже гарно! Ваша правда, поки ви ще тут і ще вас везти не хочуть. А як захочутъ, тоді й подумаете: залишатись чи їхати. Усе таки скажу, що вони люди дуже порядні і (нахилившись до вуха) не без копійки...

— Ви мені про майно не загадуйте, бо мені його не треба.

Ніколи на нього не рахуватиму і гидую навіть думати про якісі гроші, — обурено заявив Юліян.

— Пробачте, пробачте! — не думав вас хвилювати. — От сказав просто — напросто, щоб знали. Кажуть: те, що старі приdbаютъ — молоді згортають. А у вас — звичайно, кохання важне, не щось друге... О, буйна молодість!

Дійшли під його хату. Він прохав зайти, ба навіть схопив за руку і почав тягнути.

Та Юліян відмовився.

— А скажіть... Так по секрету скажіть: цей ваш товариш, як його? Сідовський... Він хороша людина, чи не так? Думаю — характер у нього такий, як у вас. Чи гульвіса і парубочити тільки хоче? На козаку — нема знаку, але для козачки — горе та балачки... Ви знаєте, як це батькам боляче...

— Віктор — гарна людина і поважна. За нього я поручаюсь.

— Спасибіг, голубчику, — тільки це так, по секрету... Ви розумієте. Вони недавно знайомі — думаю про Тамару, звісно. Але якби так колись, щось і кудись, краще знати, як не знати. Він теж і не будьщо, а гімназійний учитель.

Потряс Глечик Юліянові руку і зник за огорожою свого дому, немов спішився подати комусь важну вістку.

СИМОНКА ПРОВЕЛИ на цвінттар. Юліян вперше познайомився з похоронним православним церемоніялом, довжезним, але гарним. Радченкова деякий час не появлялась і мистецький провід обняв Якимів. З'явилася вона на генеральній пробі, напередодні концерту. Поважна, зосереджена, ще худіша, ніж раніш. Ніхто не посмів цього вечора жартувати чи сміятись.

Обидва концерти були дуже вдатні. Їх героями були Жабурин і Покотило. Але й хор підбив серця авдиторії й Анатоля оплескували та викликали так, що Юліян зі зворушення за нього прослізився.

Та либо найнайважніша була святкова промова Лазаренка, яка тільки в першій частині містила дань великому поетові. У другій своїй частині вона містила прекрасно обставлену міцними аргументами політичну заяву з виразними погрозами в сторону московської демократії на Далекому Сході, зокрема в Микольську Уссурійському. Він пригадав туполобість демократії в часах „Керенщини“ та її наслідки.

Центральна Рада була надто скромна в початках її політичної програми, і тільки шовінізм російських т. зв. демократів штовхнув її на правильний, зрештою, шлях політичного радикалізму і третього й четвертого універсалів. Ми можемо тільки сказати „спасибіг“ росіянам за те, що досить вчасно зняли свою де-

мократичну машкару і приспішили проголошення державної самостійності України. Ми є тут, на Зеленому Клині, також досить сильні, щоби сказати тутешній псевдо-демократії „спасибіг” і піти своїм власним шляхом, не випрохуючи в них милостині у формі сповнення наших мінімальних постулатів.

Промова мала ще чимало інших міцних тонів і була гучно привітана публікою. Юліян питав себе, чому це земляцтва так важко зрушити до буденної національної роботи? Чи можна на нього покладатись у вирішних моментах? Чи це лише спалахи солом'яного вогню? Але коли багато соломи, то й солом'яний вогонь можна підтримувати і він сповнить свою місію, треба тільки вміло і вчасно в огонь її класти. Значить, добрий провід потрібний. Чому така мудра людина, така свідома, Журавецький — паралітик? Чому такий Лазаренко часто хворіє? Він розумна людина, закінчив історико-філологічний факультет у Києві. Тому й путяще сказати вміє. Стійкий, завзятий... Але, на горе, більш у ліжку валяється, ніжходить...

Лазаренка обступили натовпом, гратулювали. Він сказав:

— Дай Біг, щоб у наших рушницях порох не розмок... від сліз, бо погано, коли пом'якне, заки курок спустиш...

ЮЛІЯ САМСОНІВНА знову одного дня нагадала про себе. Вона написала Юліанові листа, повного зворушливого ліризму. „Перше й останнє кохання є в житті жінки найсильніше. Ти був останньою екстазою моого серця, твоя близькість була останніми судорогами моїх життєвих поривів, або просто пристрастей. Стративши тебе — я чую що почала старітись і життиму тільки спогадами. З тим вигасла в мене краса і солодкість життя. Ну що ж: такий його закон. До тебе він застукає щойно за 30 або й більше років. Ти щасливий! Але і я була щаслива, навіть ще кілька місяців тому. Жалую, що не була з тобою більш нахабна у своїй пристрасті... Боялась, що відштовхнуща тебе від себе. До того ж ми були обмежені в своїй свободі на терені садиби. Мої спроби (ах, які радісні, коли думка їх започаткувала і які болючі пізніше!), щоб вистелити гніздечко для наших обіймів на Зеленому Остріві або в хаті капітана, були тобою безсердечно відкинені. Ідь у свою соняшникову Україну і хоч зрідка згадуй мене, а я буду завжди носити тебе в пам'яті... до безпам'яті. А там найди дівчину, гідну красою твоїй батьківщині і зроби її щасливою”.

Вона подала свою адресу. Юліян привітав її і полковника з „новосельєм”, побажав щастя і згадав, що мабуть в травні відвідає їх у Владивостоці.

На травень він, не маючи ще листа, плянував скок до „столиці”. Це мали б бути „півофіційні” відвідини Д. Сх. Секретаряту, на що заздалегідь дала йому благословенство „Рада” і „Гро-

мада” Микольська. Лист Коршунової ніякого впливу не мав. Він уже невідклично в другому полоні, Варюші. Але покликаючись на пляновану поїздку, він міг не торкатися змісту листа Коршунової і не нівечити в ней останніх ілюзій, які, як крадене місяцем проміння сонця, освічували їй стежку в вечір життя, напевно невеселого в умовинах політичного стану, що заіснував на Дал. Сході.

Подумавши про „життєвий вечір” жінки, він поруч з місяцем згадав і зорі і нараз мимохіть спинився при цьому слові. Йому пригадалось саме в цей мент, що Журченко прохав підбрати йому назву для місцевої газетки, яку „Рада” вирішила видавати покищо „на шапірографі”, поки придбає фонди на справжній друк.

— „Зоря” — направду добра назва, — подумав і всміхнувся з того роду асоціації мислей. Назва подобалась Журченкові й іншим.

— Як будете у Владивостоці, спітайте, які надії на друкарню? Чи американські українці згодились віддати ротаційну машину з двох замовлених для Києва, чи це безвиглядна справа?

З таким побажанням звернувся до Юліана Шарко на нараді, на якій обговорювано потребу місцевої газетки. Ці дві машини замовила Центральна Рада в Америці. Але з уваги на воєнну ситуацію та евакуацію столиці одну з них хотів дістати У. Д. Сх. Секретаріят, щоб оснувати друкарню, видавати масову газету, шкільні підручники, книжки і пропагандивну літературу.

Любомир, який саме спинився в Микольську, переїжджаючи в Амурщину, і який вкрутився на це засідання „Ради”, недвомісно натякав, що незадовго розпоряджатимемо великими фондами. „Цим не треба турбуватись, хоч, звичайно, модерна машина придастися . . .” Юліанові він шепнув до вуха, що з ним хоче мати довгу розмову. А потім, коли були одинцем, заявив йому, що хоче забрати його з табору і з середовища здегенерованих полонених; що ним дуже цікавиться Зіна, яка зберегла для нього незбагнений сентимент і нераз виводить його з рівноваги, засіваючи в його серці звайй для такого переломового і важливого часу, як тепер, бур'ян заздрости і підозр. Він обіцяв відбути з ним зустріч приблизно за місяць, коли наладнається справа в Приамурщині, куди він тепер їде.

Юліана страшенно кортіло спитати, чи Зіна вже його дружина. Але він дуже поспішав і його обступили деякі члени „Ради”, так що своєї цікавості не міг вдоволити. Зате встиг довідатись, що Зіна тепер нездужає і залишилась у Владивостоці, за кілька днів „доскочить”.

— А може він спитає її саму, коли в переїзді до Амурщини зупиниться в Микольську? — думав Юліан. — Він має стільки питань для неї. — Але стрінутися з нею одинцем знову наразило б

його на незручні ситуації, коли б вона нагадала собі колишню еротику і провокувала його до неї. Коли б вона, підсунувшись зовсім близько в кімнаті до нього, спокусливо обняла його шию і вимагала б по-давньому поцілунків? В якого Сірка він позичив очі, коли стане після того перед Варею і її батьком? Чи не вийшло б так, як колись з Любомиром, коли він знеставив свою Дою, закопавшись на одну ніч у свіже, запашне сіно з наймичкою в лісничівці? А потім, — до чого служила б її еротика? Чи не була б вона знову підроблена для її шпіонських цілей, хоч він добре пригадував, що ті спалахи жіночого вогню тоді здавались їйому щирими, правдивими ...

До тих питань він повертається круглий десяток днів, поки ймовірно Зіна переїхала Микольськ без затримки. Тоді рішив забути.

В ТОЙ ЧАС ДАЛЕКИЙ СХІД „червонів” усе більше, хоч скрізь швендялися ще колчаківсько-розанівські недобитки, притаєні і сповнені надій, що не все програне. Ім здавалось, що московським совдепістам не так легко просунутись буде з забайкальського „буфера” до Владивостоку і що місцевий большевизм, держаний „в шаху” інтервентами, не зможе набрати нищівної сили, щоб стати єдиним сувереном в амурсько-уссурійській смузі. В сусідню Манджурію, як вода в губку, всякали контрреволюційні елементи, щоби знову за чиїмсь потиском виринати в різних пунктах східносибірської території, замрячуочи ще більше й так не-виразне політичне обличчя тієї землі.

Та в будиночку „Громади” не дуже тим переймались наші мікольчани. Там по-давньому лунали співи на чергових репетиціях хору, там слухали доповідей і вели дискусії, там фліртувала молодь. Українська школа йшла повною хodoю. Провід „Громади” засідав та нараджувався.

Якимів, поки вийшов з Микольська (до Інокентієвська, станції Забайкалля, де проживав, мабуть не повертається), прочитав у великому гурті свою найновішу драму з життя переселенців у Сибірі, написану ніби то під враженням виступу сліпого музики. Так бодай догадувались усі з тих, які прийшли його послухати. І Тамара, сидячи рядом з Покотилом, мняла йому руку та заєдно щось щасливо нашіптувала до вуха. Але хід родинного конфлікту трьох братів, — один у Києві, другий на Алтаї, а найстарший на Амурі, куди вони з'їхались, та й весь сюжет п'єси „Сліпці”, не мав нічого спільногого з мікольським мистцем фортеціану, хіба одним наголовоком. Коли ж і автор заявив, що драма була вже готова минулого року і писана в Забайкаллі, Тамара наглядно обурилася. Й дуже хотілось, щоб „Стъопа” проліз у літературу та

був славний. Вона вже раніш намовила Радченкову підготувати окремий концерт Покотила.

За вартість п'еси сперечались старші і молодші, хтось нотував під час читання російські слова, а тепер радив заступати їх українськими. А Шаркова просила його залишитись ще в Микольську і поставити свою п'есу. Та він відмовився, з уваги на необхідність виїзду, але ладен був залишити текст драми, якщо Радченкова хотіла б вставити її в репертуар своїх постановок.

РУХЛИНСЬКИЙ НЕ ЧЕКАВ будь-якої протидії Журавецького в своїх життєвих плянах, що були пов'язані з його доночкою. Старий знав, що той заради неї приходить так часто в їхню хату дармащо його поява завжди була чимось прикрита, чимось, що дотичило батька, а не доні. То нові газети приносив з Америки або якісь політичні вісті, то в чомусь важному, очевидно в громадських справах, потребував порадитись. Часто тільки довідався про здоров'я дорогого Віктора Симоновича, хоч слово „здоров'я” викликало повсякчасно гірку посмішку на устах розбитої паралічом людини. І кожним разом мусів він відсидіти з хворим паном. У нетерплячі він видумував, бувало, фантастичні речі, щоб тільки найти причину вийти до других кімнат і решту часу провести на розмові з Варочкою. До речі, і розмови зі старим були з правила дуже займаючі, якщо він в той день почувався непогано. Велике знання, життєвий досвід, а також зрівноваженість, з якою він розглядав події і складні проблеми сучасності, врешті — легкість, з якою він підшукував історичні паралелі та його спроби віщувань на майбутнє, будь-чию увагу могли тримати в напрузі. В ті часи не було легко знайти співрозмовника, в якому все те гармоніювало б. Коли в когось не було браку солідної освіти, не було дурноти, простацтва і демагогії, того розійдала політична пристрасть, — так що на об'єктивну критичну оцінку мало хто здобувався. Правда, Віктор Симонович теж запалювався, але тільки коли говорив про Україну. Його очі тоді горіли молодечим огнем, пересовувались з любов'ю по образах, що були розвіщені на стінах, і своїм змістом відбивали епізоди з життя його народу, як ось добре знані Рухлинському „Проводи парубків у рекрути” і „Повертання з ярмарку”. Про ці образи і їх творця — Соколова — Рухлинський наслухався ще в початках свого знайомства з Віктором Симоновичем.

— Гляньте, чи не краса? І як правдиво віддає він побутові епізоди в Україні? Ви либо не бачили того на Західній, а на Наддніпрянській це типове! Ну і маляр, оцей Соколов був! Звісно — професор Академії Мистецтва, не аби-що!

І в той час, коли Юліан з пієтизмом приглядався картинам, Журавецький наслоджувався своїми мріями і думками.

— Ось тоді, коли вже Україна — говорив господар, — щасливо закріпиться і Академія Наук (в добро Скоропадському згадаймо!) розмахнеться у своїй праці, тоді треба буде видати грубо знуючоу енциклопедію українців, не тільки козаків-кармазинників, гербових, які відійшли в чужий табір, але ще більше тих, що для чужих культур працювали, — чи то за совість, чи задля „лакомства нещасного”, чи задля марної слави... Треба буде відкрити для своїх і для світу — скільки то великих талантів розгубив наш народ в часі національного поневолення, скільки носіїв культури роздарували ми сусідам і вони в них сьогодні світила та гордість! Приглянеться тільки цим двом картинам. Чи міг би це намалювати мистець з кацапською душою, через якого серце перепливала б не українська кров, а чужа, неспочутлива нашему побутові й нашій історії? Хоч Іван Іванович народився в Астрахані, то напевно його предки зайдли туди з України... З Шевченком був знайомий...

Старий зупинився, відітхнув глибоко і говорив далі:

— Ви ж знаєте, як пишаються германці своїм „культуртрегерством”. Раніш них римляни і греки втягнули світ в орбіти своїх насправді великих культур. І наші сусіди, москвини, а також поляки, теж пошились в „культуртрегерство”. А ми своїх справжніх носіїв культури, що просвіщали і підтягали отих сусідів, кормили їх духа своїм генієм та добували слави своїми іменнями, чогось тільки стиха згадуємо, соромливо, наче інститутки. Воно не важне, чи по волі чи поневолі ці блудні сини відцурались нас. Може навіть у повній свідомості зробили це так зажло, як Короленко в „Історії моого сучасника”. Важне, що вони вийшли з нашого народу, репрезентують його метафізичні властивості, глибину його культури, ширину його думки, велич його генія. І вони наші, як ось жиди, що працювали для різних культур, залишились жидами, хоч би яку не виявляли пристосованість до народу, з яким асимілювались. До речі — ми навіть багато їхніх імен розгубили. Тож треба буде їх відшукати, перееструвати й поставити перед очі не тільки чужим, але важне також, щоб і своїм. Хай би ця енциклопедія не сотень, а тисяч імен стояла перед очима теперішнього і майбутніх поколінь та заєдно промовляла: ось, що значить неволя! Всі ці люди були б працювали для України і її, а не чужим принесли б славу! Отож бережіть власної державності! Без неї одно велике лихо.

Журавецький твердо вірив, що московські більшевики будуть змушені кінець-кінцем забратися з України і що вона буде самостійна, дармащо в той час український уряд не сидів уже ні на клаптику землі, на якій був би сувореном. По Україні, як блудні лицарі, сновигали повстанці. Десь існували ще недобитки Галицької Армії, очайдушно пориваючись на нерівний бій...

Слухаючи цих гарячих висловлювань батька, історичних його екскурсій та міркувань, проте хотілося розмов із донею, хоч і не таких глибоких, зате дивно-хвилюючих таємникою глибиною її очей, діткненням її руки, шепотом пестливих слів.

Весь час перед і в часі Великодня зв'язував Юліян його з Варею, поділяючи його між щоденними відправами в церкві й домум Журавецьких. Він вслухувався в співі в соборі, в якому пробував зловити в хорі голос його дівчини. А дома, коли вже розговілись, Катерина дбала за Великодній стіл кожного дня, за прося з хріном, за начиновану качку яблуками, за солянку з неквашеної капусти з помідорами і м'ясом, шинку, ковбаси, паску, бабку, оладії, вергунці і пальмени.

А ВТІМ СТАЛОСЯ ТЕ, чого Юліян не чекав з боку Віктора Симоновича.

Одного пополудня вони сиділи віч-на-віч. Не було Варі і наймичка випросилась кудись на пів години. Розмова йшла між ними на тему: чи поселенці далеко від рідних земель творять згодом відмінний фольклор, чи зберігають з одного покоління в друге, як незмінну цінність, той фольклор, що його принесли в своїх душах з рідної землі зі собою. Ця тема в'язалась тісно з українськими поселенцями на Зеленому Клині. Це в'язало Юліяна з думками Кийовича, котрий під час своїх відвідин Микольська запевняв його, що все, що є в цій країні в українців по селах: у побуті, у весільних, похоронних та святкових обрядах, у пісенному репертуарі — все те незмінно перенесено з України. Так само однаково побудовані хати і все хазяйство, тільки хіба одна ноша подекуди змінилась. Доморобної мало її видно в жінок і в мужчин.

Внутріродинні відносини є патріярхальні, що особливо удається йому завважити на Амурщині серед т. зв. стодесятинників⁵), де родини мають по кілька поколінь, мешкають і працюють разом.

Журавецький підтримав ці думки, які визнав слушними в своїй основі. Але він трохи скептично оцінював чистоту фольклору в селищах, де населення помішане. Щоправда — вияснював він — межа між поселенцями, а місцевими аборигенами збережена чітко, бо елемент монгольщини не просякає в села і в хутори поселенців. Але зате москвини і козаки безпосередньо, а салдатщина і місто — посередньо внесли вже чимало дечого свого у звичаї й побут українських селян — поселенців. Це — не вважаючи на розмірну відпорність українців проти сторонніх впливів.

— Я ось читаю тепер „Путевиє заметкі” знаменитого по-

⁵) Це були ті, що переселилися до кінця 19-го століття і які дістали сто десятин землі. Їх називали часто „старожилы” у різницю від новоприбулих від початку 20-го століття „новоселів”, які вже таких кусків землі не діставали.

дорожника і знавця Далекого Сходу Арсеньєва. Це книжка з 1912 року, — продовжив далі суддя. — Він пише: „Степовики-малороси не люблять лісу, бояться тайги і нищать її не тільки топором, а й вогнем”. І далі описав, як горіла трава, кущі і молодняк, а також великі, старі дерева. Це вже питоменна риса українських хліборобів, що її нічим не змінять. Я їхав сам у 1910 р. до сестри, до Благовіщенська. Вийхав уранці з Микольська і першої ж ночі поїзд натрапив на пожар. В одному місці при рейках недалеко горіли тростинні зарослі, а далі палає вогнем ліс. Подібну історію читав я того ж автора, Арсеньєва, в журналі „Юна Росія” в 1914 р. Він писав: „Потяг з Хабаровська до Владивостоку переїздив через хребет Хекцір і там попав у пожар лісів”.

— До речі: Арсеньєв був у жовтні 1915 року короткий час у Микольськ Уссурійську. Його помічником був угорський полонений, проф. Балог, який від 1914 року мандрував з ним. Я думаю, що це був радше закарпатський українець, — додав суддя. — Арсеньєва назначено в 1917 році комісаром тубільців, але він незабаром відмовився цієї посади, бо мав клопіт і труднощі таки від самого уряду . . .

І враз старий пан зробив крутий зворот у тематиці розмови. Та такий, що Юліянові мурашки забігали по тілі.

— Пробачте мені, старому, коли мої завваги до вас особисто не будуть мащені медом, — сказав він, вдивляючись своїм гострим зором в його очі. — У мене одним-одна донька Варвара. Донедавна ще вона жила тільки мною. Тепер її почуття належать мені тільки в половині. Ну що ж? Я хоч і хворий тілом, то духом здоровий. Знаю, що і на неї приходить час і пора, що в неї жіночість домагатиметься скоро своїх прав і що вона захоче захистити своїм власним родинним життям. Але . . . І тут є щось для мене дуже морочливе. З вас, пане Юліяне, виявився не абиякий бала-мут, бо Варочка в вас закохалась . . .

— І я її кохаю. В мене, Вікторе Симоновичу, тверда постанова: коли не з нею одружусь, то з ніким ніколи, — випалив він, не то втішений останніми словами батька, не то бажаючи відразу впровадити елемент певності в дальших виводах того.

Ефект був добрий. Старий посміхнувся.

— Гаразд, — молодий добродію. Тоді і не заглядаймо в деталі. Щоправда, для мене ваша спільнна майбутність доволі неуявна, але про це подумаємо згодом. Я вас запевнюю, що до вас відношусь дружньо. Ви людина культурна і благородна, на манівці моєї дитини не зведете. Коли обое захочете собі бути дружинами, я до вас присікатись за те не буду і дам свою згоду. Але одно: в цей час Варочка готується до кінцевих екзаменів у гімназії. Через два місяці вона все покінчить і тоді воркуйте собі, мої голуб'ята. А тепер залишіть ви, дорогий, всякі калямбури про

кохання. Хай дівчина зі здоровими глуздами вчитується в потрібний матеріал і хай розв'язує свої завдання з математики холодним умом.

Юліян піднісся з канапи і сказав:

— Воля ваша свята для мене!

Потім схопив його руку, щоб поцілувати. Та старий висмикнув руку, обняв Юліяна і вроочисто розцілував. Обидва вони соромливо слізозу ховали.

— Коротко вас знаю, земляче, а вже з вами зжився. Не докоряті вам я зібрався, а просто батьківським серцем за моє малятко дбаю, — оправдувався старий. — Раз вона кінчає вже діло, хай його з Богом завершить, хай не спотикнеться на тому, на що часу в неї буде доволі. Ій тільки 19, а моїй покійниці далеко поза 20 було і то не прогаяла нічого. Шкода лише, що на той світ поспішилась...

В ідалльні загупали чоботи Катерини, і тема розмови знову змінилась. Коли через деякий час Юліян вийшов на вулицю, то зразу взявся обдумувати нову поведінку, щоб не вразити Варі і разом з тим вволити волю Журавецького. Він рахував утретє, скільки тижнів доведеться „заморозити” себе і страждати, коли його уста жагуче шукатимуть солодких уст Варі і не посміють найти так довго...

А все ж скільки й радощів він мав, що батько дає свою згоду на їх одруження! Що після екзаменів їм вільно буде не критися з своїм коханням. О, як він любить тепер пана Віктора і наскільки Жаб'ячий Провулок став ріднішим, привітнішим, коли строге лице і ці дивні, сталево-холодні очі, що так невпинно стежили за Юліяном, подобріли, уласкалися і погодилися з шаленим пляном мрійника з далекого Львова забрати для себе одначку від батька, уссурійське дівча Варю! Забрати в далекі світи, з під тайги Далекого Сходу аж туди, де близько Карпати... Хай і Журавецький іде і наймичка, чи пак няня. Важне, щоб вона, Варочка, була з ним. Вона!

РОБОТА ПРИ ГЕКТОГРАФІ затягнулась до пізньої ночі.

— Нарешті готове, — з полекшою мовив Рухлинський до Шарка і не без гордості обидва глянули на купу нової газети.

— От диво: „Зоря” на столі і зоря на небі. — І Шарко, сміючись, показав у вікно. І справді: крізь шибку вікна мерехтіла до них з неба ясна зірка, немов би заглядала цікаво на символічну подругу, тількищо „народжену”.

Юліян підійшов до вікна і відчинив його широко. З вулиці хлинуло холодне, свіже повітря, що зразу стало вимітати задух липкої фарби і дим, якого назбиралось багато з люльки Антона

Савича. Квітень 1920 ворожив ранню весну в цій країні довгої зими.

— Сьогодні ночувати будете в нас, — заявила своїм владним голосом господиня і, не чекаючи на його згоду, вернулась у свої кімнати.

— Хіба ж ви могли йнакше думати? — підтримав Шарко запрошення своєї дружини. — В таку годину краще в тайгу не запускатись...

— Правда ваша. До табору далеко. Але не хотілось турбувати вас і вашу дружину...

— Ну, що ви! — перервав обурено господар. — Це ж не тільки наша квартира, а й „Громади”. Будьте, як у себе дома.

Пішли в кухню, щоб помити вимазані фарбою руки. Там приємно пахло свіжим хлібом. Розмова все ще ділова була. Говорили про кольпортаж нової газетки.

— Доволі вам буде з вашими газетами. Годі! Пішли спати, а то не так нагримаю, — не витримала пані Шарко, коли ще далі й далі говорили про ці справи.

Розійшлися по кімнатах. Юліанові приємно було в чистій, пухкій постелі на м'якій канапі. І заснув швидким, здоровим сном.

А втім... Бррр... Юліян скопився. Хтось його кликав.

...Хутко! Хутко! В вікно гляньте! Японці!...

Чув затривожений голос. З порога, мов сонна мара, щезла худа фігурка Шарчихи. В кімнаті ледве сіріло... Він кинувся до вікна. Маршовим порядком, тримаючи в руках рушниці, бігли вулицею японські вояки. Юліян чув близькі вибухи гармат, вогонь рушниць і скорострілів.

— Що воно означає? — питав себе, швидко одягаючись. Він не відривав очей з вікна, де вулицею спішили японські солдати. В сінях шепотіли якісь люди. Либо ньо сусіди прибігли до хатязів.

Алярмовий марш закінчився. На годиннику доходило пів шостої ранку. Юліян відчинив віконце і виглянув. Нараз кинулись до нього три японці. Щось кричали. Зачинив вікно і вийшов у сіни. Люди були вже на подвір'ї. Цілий гурт. Ішла гаряча розмова.

— Драстуйте, добродію Рухлинський, — гукав до нього Андрій Федорович. Так і видно було, що він радіє. — Добре, що на лиху годину не пішли в табір. Чули ми, що ви тут з нами. Ну ѿ що? Погнали в „солпи“ сукініх синів комуну...

Та другі не погоджувались із дідом.

— Не вірте! Всякий народ пішов. Там і комуністи, там і некомуністи. Мобілізовані, нічого не вдієш... — переконував Савченко. — Його підтримували другі. Особливо пані Шарко не втерпіла і розгарячилася — либо ньо уже неодин бій звела з дідом.

— У нього всі большевики і комуністи. Може й Прошурин,

чи Гарлій, Приймаков? А може такий щирий українець, як Лелека, чи мій брат, Коля?! Ну скажіть: большевики вони, що? — натискала.

Дід замнявся. А згодом каже: — Хіба щирий українець не бува й „большевиком”? Ось смотри на моого Петра... I далеко не йти. — Старий гірко захіхікав і різко продовжував. — Батько домовласник, буржуй значить, а він усе одно за голопупий пролетаріят розбивається. I за Україну в один час! Отож то! Хе-хе-хе!

— Та який з вашого Петра щирий українець? З Мазуренком дружить, з отим малоросом окаянним! — перечив Шарко, пускаючи дим з люльки.

Дід немов не чув його і йшов за своїми думками.

— А японці, як порядок заведуть, то спасибіг їм за те!..

— Пішли комуністи, підуть і японці, — вмішався його родич, Береза. — I нічого нам помагать японцям. I так вони дужчі. A хто ці в „сопках”? Хіба не наші, не православні?..

— Пішов ти до чортової матері з твоїми православними сопочниками! Видумує кат-зна що... — Люто сплюнув Андрій Федорович і відішов на бік.

— А ваші сини дома? — спитав Юліян, щоб змінити розмову.

— Еге ж! Дома, сплять. Я будив Петра! Гнав його з комунарами. Та не пішов, клятий. — В очах старого з'явилися слізи. Він повернувся і пішов у свою хату. Всі зrozуміли, що він не витримав і заплакав і всім стало моторошно. Здавалось — така чертства сибірська вдача — і тут нараз сльози.

— Всякі батьки бувають на світі, — сказав притишено, немов до себе, його родич.

— Ну, оставте. — Тепер боронила Шарко: — Кращого батька за нього немає. Душа болить старого, — от і все...

Всі замовкли. Здалека чути було відгуки боїв, що вже йшли поза містом. Жінки в гурті хрестились, коли здорово загуло, і боязко дивились понад дахи сусідніх хат. Дехто заглянув на вулицю і вертався. Запускатись далі не важився.

Юліян посідав укупі з господарями. Вони нервувались. Боялись за Колю, брата Шаркової, що був в армії і передучора виїхав у Михайлівку. Всі однаково думали, що переворот цей немісцевий, а зроблено його скрізь по Зеленій Україні, від Хабаровська до Владивостоку.

МИНУЛА ЩЕ ГОДИНА, поки на вулицях з'явилися люди. Пробігали вони боязко, ховаючись у чужий двір, коли з'явився патруль із японців. Рішив і Юліян піти до знайомих, пам'ятаючи, що в японців добре звучало слово „остері” — австрієць. Найближче було до Лелеків. Він хотів упевнитись, чи Прокіп Левич дома.

Пані Наталю зустрів він у сльозах.

— Представте собі. Прокопа покликали до полку по телефону. Давно я радила зняти телефон. Була північ. Він до того ще й нездужав. Я прохала його, щоб залишився. Адже коли хворий, то не мусить іти... Та ви знаєте Прокопа...

— Ну що ж? Прокіп Левич не міг знати, що японці переворот готують... Службово взивали, отож і пішов... Служба — не дружба.

— Не говоріть. Він сам, бувало, згадував, що японці ось-ось покінчать із цією грою в „народну владу”. І тепер, мабуть, пішов сердега з „товарищами”, — щоб їм добра не було... І що з ним тепер буде? І що нам робити?

Пані Наталя розридалась. Так ніжно, як ніжно була вона вся в своїй поведінці. Без пози, без крику. Рухлинський був звіраний і даремно шукав за словами розради. І тільки тоді, коли вбігла Леся, розщебетана і несвідома лиха, Наталя Софонівна не плакала більше, тільки застигла в німому болю. Юліян даремно пробував зв'язатись з табором полонених по телефону. Він був нечинний. Тоді він вицілувавши маленьку Лесю, обіцяв ще зайти і вибіг на вулицю.

Рухлинського тягнуло до Варі. Але по дорозі заглянув до Радченків і швидко покаявся. Істерія, вдаване прив'язання до „доброго Вані”, наявна гра у зразкове супружжя.

Іван Борисович виїхав три дні тому в район і мав там службово кілька днів побуди. Небезпеки з цього не могло бути. Він не вояк, а кооператор. Та хвора уява жінки видумувала несамовиті ситуації і побивалась за нього так, ніби він справді не мав більше повернутись. Але швидко розвеселилась і цікавилась членами „Громади” у питомий її спосіб.

— Рибак напевно пішов, — говорила вона. — А може вже й не живе. Він стояв у казармі недалеко вашого лагеру, а там, кажуть, здорово йшов бій. Та Рибачиха хутко потішився. Сумраков — кацап. Але яке їй діло! Аби був парубок моторний. А Горчинській Марусі везе: віддала в лазарет чоловіка і там він заховався. Але всеодно довго не втримає його для себе...

Юліянові все те гідке було. Попрощаючись він швидко вибіг на вулицю. І тут наскочив на Благодара.

— Драстуйте, добродію Рухлинський! Ну й гаразд, що вас зустрічаю. — Втішений простягнув руку. — От і молодці японці. Розігнали всю большевицьку зграю. Хіба ж ви нічого не знаєте? — І оповів йому таке: Японці поставили вчора пізньої ночі ультимат здати зброю. Хитро вони це зробили. Вибрали неділю, ще й до того ніч, коли армія витанцювала лезгінку по касарнях, гола і розпита. Скрізь, навіть у штабі місцевої залоги, йшла забава. І враз — ультимат! Ви розумієте? Це мала бути капітуля-

ція. Ну — але „товарищі” на це не пішли. Вдарили на сполох і коли наспіла година, яку визначили японці, з усіх військових будинків посыпались кулі. Кажуть, що п’яні вояки змушували своїх „баришень”, з якими танцювали та по садках гуляли, ставати рядом у вікнах чи кластись в рові і відбиватись від японців. Деякі з них і догулялись докраю цієї ночі. Кажуть — багацько салдат лежить побитих і ранених за містом.

— І ніхто ними не турбується?

— Японці нікого туди не пускають. Обсадили теж усі касарні, установи, тощо . . .

Дійшли до собору. В місті майже не було слідів перевороту. Де-де група озброєних японців або гурт цікавих міщухів чи китайців. Ось і все.

— Ви ще до Журавецьких прямуєте . . . До Варі . . . — і „пронира” при цьому моргнув. — Заходьте у „Громаду” . . . Цікаві події . . . Хто зна, чи вже скоро не доведеться взяти якийсь важний пост. Тоді не повернетесь у вашу Галіцію.

Розійшлися. Юліян здригнувся, наче хотів щось стрясти зі себе. Не любив таких людей, як Благодар.

Мирно і тихо, як усе, виглядав з-поміж стовбурів дім Журавецьких. Юліянові пригадались слова Віктора Симоновича: „Яке мені діло до війни чи революції? Мого миру нішо не заколотить. Його бережуть оці старі липи і моя Варочка з Катериною”.

Липи дійсно стояли, як grenadiiri-великани.

Веранда була пуста, хоч двері стояли нарозтіш відчинені. Розкішний букет чайних рож стояв на столику і недалеко лежала розкрита книжка. Рухлинський заглянув. Була це „Камінна душа” Хоткевича. Всміхнувся. Романтичний Довбуш ширяв тепер у душі мрійливої Варі. В ці дні, коли зброя і кров вирішують державну владу і, до речі, треба їй вчитись до екзамену, вона блукає думками по верхах, по ґрунтях і зворах даліких Карпат та співчуває попаді, напевно засуджуючи легендарного опришка тричі на смерть.

Впірнувшись у глибокий фотель, Юліян чекав аж хтось появитися, милуючись тишею. Тільки якась заблукана оса билася бентежно об шибки веранди. Він узяв її через хустинку і пустив у сад. Хай летить у своє дупло! Він знає його. Недавно втікали з Варочкою від недобрих осиних сторожів, коли туди цікаво заглядали.

— Катре, гей Катре! — почув нараз голос із кімнат. Він пішов у кухню. Саме ввійшла з подвір’я Катря з двома коновками води.

— А „баришні” немає . . . — сказала смішно-заклопотано.

— Йдіть, Катре, до пана. Він вас кличе.

Слухняно попростувала до кімнат і за хвилину покликала його. В кабінеті застав Журавецького на давньому місці. Сьогодні

вінчувся гірше. До того хвилювалася його довга відсутність Варі.

— Пішла до подруги. Бачите, як забарилася. А там по вулицях стріляють ...

— На вулицях спокійно, Вікторе Симоновичу. Я ж перейшов тепер шмат міста. Зовсім безпечно.

— А що це таке скоїлось? Катря розповідає, що нібито японці уряд скинули, військо роззброїли ...

Рухлинський оповів усе, що знат. Немічний пан слухав уважно. Наймичка принесла повний глечик кислого молока і налияла в склянки. В цей мент вбігла в кімнату Варя. Лице в неї пашіло гарними рум'янцями.

— Добре, що ти тут, Юліяне. — І поцілувавши батька, каже: — У Тамари батько і брат щезли. Ну, щезли. Розумієш? Обидва. Пішов Степан Адріанович пополудні в дивізіон до Шури, — якесь погане прочуття в нього було, — і вже не вернувся.

— Хібаж не втік старий в сопки? — сумнівався батько.

— Отож то, бачиш. Це й Тамара каже. Може вбили? Вона просто з розуму сходить ...

— А ти забудь тепер про Тамару та подумай про обід, — перервав їй батько, ніби сухо, але врадуваний, що вона повернулась. Розчавлений власною недугою, він байдуже ставився до чужого горя. — Пан Юліян, очевидно, залишається з нами на обіді, — додав він тепло, дивлячись на нього.

— Будь ласка, мною не турбуйтесь. Я і так ...

— Знову європейська етикета в нашій простенькій Азії, — перервала йому, театрально кланяючись, Варя. — Ех! — погрозила пальчиком і вибігла в кухню.

Не минуло чверть години, а вже Катерина в'їхала зі столом, накритим до обіду. Післяобідній чай Юліян допивав уже прихапцем. Хотів заглянути вдруге до Лелеків, далі, по дорозі, до Жуків і Кучеренка, щоб довідатись, що з ними.

В Лелеків застав Лесю, яка його з місця запевнила, що мама „хутко повернеться”, і сусідку, що її пильнувала. Сусідка прохала залишитись з Лесею, бо вона мусить на пів години „в хату збігати”. Він з охотою залишився. Сів на канапі, взяв Лесю до себе і слухав, як вона розумно оповідала йому про різне. А потім каже: „Навчіть мене якусь пісню” ... Тоді він почав одну, що чув в Верхнєудінську:

Задумала бабусенька та й розбагатіти,
Посадила куріпочку висипувати діти. Тарандрата, тарандрата ...

Прийшлося бабусеньці на біду, на горе,
Куріпочка висиділа із пів копи троє. Тарандрата, тарандрата,
і т. д.

Леся дуже талановита. Другий раз майже без помилки від-

співала цілу пісню. Прийшла сусідка. Пані Наталі не було і Юліян мусів піти, обіцюючи, що швидко прийде знову.

Коли був близько собору, наскочив на нього нечайно Гофман. Коротко згадав йому сьогоднішні переживання полонених.

— Табір пережив це у великій тривозі. Недалека стрілянина всіх заскочила. Ніхто не знав, що його робити, коли поміж бараків засвистіли кулі. На щастя — це тривало не довго. Японці хутко опанували касарні. Але показалось, що в таких ситуаціях і ми беззахисні. Не багато варта наша „екстериторіальність” . . .

Жук дивним-дивом залишився дома, хоч у цю ніч мав діжурство, а Кучеренко саме два дні тому розв’язався з військом і події нітрохи його не хвилювали. Зайшов ще до Лелеків. Пані Наталя була вже дома. Все було без змін.

Швидким кроком обидва, він і Гофман, вийшли з міста. Перед очима замайоріли червоні цегли касарні. Коли вже були зовсім до неї близько, Гофман показав Юліянові першого вбитого салдата. В невеличкій балці лежав навзнак. А там далі лежав кінь. Виструнчив угору ноги, наче з дитячих іграшок дерев’яний коник. Японці, що порались біля касарні, покликавши їх, почали щось грозити. Гофман заговорив по-англійськи — і це їх врятувало.

Юліян не розумів розмови, зате спостерігав, як японські вояки виносили з касарні матраци, коци, простирадла і складали все на купу.

— Вони легковірні, як малі діти, — оповідав Гофман Юліянові, коли пішли далі. — „Большевизм — це мікроби” повчають їх їхні офіцери. Аби, мовляв, не заразитись, треба їх вогнем спалити. Ви бачили, як виносили все з касарні? Все, що червоні залишили, палитимуть, щоб і слід не залишився. Дурні вони . . .

І Гофман почав реготатись.

— Не смійтесь! — сказав Рухлинський. — Армія мікадо хоче зберегти свою бойову силу і не диво, що всіми засобами борониться від розкладу. Можна тільки подивляти, що при розмірно високому ступні духової і матеріальної культури, японці затримали такий твердий панцир з традиції і забобонів.

— Думаете, що цей панцир вічний?

— Може й так, а може ні. Чи вони ще довго залишаться при традиції самураїв, чи підуть за вітрами нових суспільних рухів, що вінуть з Європи, ніхто не знає. Але я про сучасне говорю.

Коли дійшли до бараків, біля касарень загорілась дивовижна ватра, в якій мали згоріти мікроби блудного комунізму. Зростала вона все вище, розливаючись теж у ширінь. Але в таборі ще не звернули на це уваги. Там гомоніли сотні голосів. Тем було безліч. Ось японці візьмуть тепер їх під свою опіку. Добрі харчі, офіцерська платня в єнах, переїзд до Японії — і згодом

від'їзд до Європи. Гуртки клубились на вулиці, в каварні, по бараках. Де-де лунала пісня і в хмаринках диму дешевеньких цигарок та в скупому світлі лямп сяяли задоволені, розсміяні лица. А у вечірніх присмерках ще сильніше виблискували недалекі вогні японських ватр.

ДОВГО ДОВЕЛОСЬ чекати Рухлинському на потяг до Владивостоку. З обідової пори до пізньої ночі сидів він у почекальні, куняючи на лавці. Почекальня, хоч простора, була битком набита всяким народом. Найбільше валається на долівці, на підстелених кожухах і шинелях. Одні спали, другі годинами чаювали і гуторили. Ще інші, підсобравши ноги під себе, сиділи з терпеливістю, притаманною східнім народам. У сусістві сидів гурт китайців. Вони до хрипоти обговорювали якісь купецькі справи, розплачувались, виписуючи перед тим на шматках паперу карлючкові цифри. Якась купка в куті довго пила чай і репетувала на інтервентів, обстоюючи за „народною владою”.

„Пролетарська простота” чи пак розхристаність поведінки і тут виявлялась у виразній наготі. Декому вистарчала салдатська шинеля і струсина впевненість, що ніхто його не бачить, коли в пісок голову встромить. А жінок, що хотіли нудьгу розвіяти, було в цьому стовпищі людей чимало. Після недовгої розмови зачиналось видовище, на яке навіть безпосередні сусіди не дуже витріщали очі.

Як зачувається поїзд, уся засиджена і залежана людська маса зірвалась на ноги і з гуком та ревом кинулась у двері почекальні, а далі до вагонів, що ще не встигли спинитись.

„Юрба — страшне живло... Не легше, ніж вогонь чи вода... Розтолочить, задавить безсердечно”, — думав Юліян, поруч з іншими промощуючи собі дорогу до нутра вагона. А там, коли захопив якесь вільне місце, сів і перехрестився. З задимленого ліхтаря тъмяно пробивало світло. З полиць-ліжок звисали чиєсь роззуті, з гидким запахом, ноги. На долівці безладно розташувались „безмісцеві”. До хрипоти надривались чиєсь голоси в лайці, хтось лежачи просувався поза спинами сидячих, промощуючись, щоб спати.

Згодом принишклив найбільш крикливи і сварливі. Заграла музика хропіння і ритмічних дихань. Юліян відчував радість з їзди поїздом, що рвався в пітьму ночі до берегів Тихого Океану... А там — він здрімнувся.

Вчасним ранком почало заглядати в вікна вагона море. Зразу прислонене ранішнім туманом. Згодом приbrane в яскраву синю кирею, підбиту срібним шовком, щедалі то більше виглядало проміж соковитою зеленню природи.

Юліянові хотілося встати з лавки, підійти до вікна і ми-

луватись ландшафтом амурського заливу. Та на долівці під ногами густо спали люди. Не можна було ворухнутись. Щойно тоді, коли доїджали до владивостоцької станції, поздіймались з долівки заспані пасажири. З вовняних хусток вимоталась жінка, що спала за його спину. Це був примітивний оказ жінки — здоровоюної, молодої і по-своєму навіть гарної.

Поки піти зі станції в місто, Юліан зайдов поблизу в трактир на сніданок. У дверях наскочив на продавця газет і купив першу з краю газету. Розгорнув сторінку телеграм.

„Польські війська ввійшли в Київ...” — прочитав і зовсім розгубився. Не знат, чи може по-справжньому радіти... Звісно: з поляками пліч-об-пліч йде армія У.Н.Р. Значить — союзники... Але що далі? Відбудова історичної Польщі? Уярмлення другим сусідом, що так ганебно записався в історії України? А може справді нова концепція Пілсудського про „спулжице” з українським сходом ціною українського заходу? Яке ж це страшне... Це неможливе!

Рвучкий наплив схвилювання зірвав його з місця. Допив чай, розплатився і вискочив на вулицю. Вона була малолюдна, майже сонна. Зате, коли дійшов на Світлянську, головну вулицю, то найшов начебто відтинок великого міста. Тут уже й вистави у вікнах цікаві, і чепурні дівчата дріботять кудись у бюра чи варстати, і мужчини трапляються пристойно зодягнуті. Не б'є в очі революційне злідарство, як у Микольську. Звісно — це приморська пристань, осідок штабів інтервенції, центральних установ і торговельних агенцій. А далі: гніздо шпіонів, авантюристів і аферистів, перехрестя політичних комбінацій чужих держав, що загрузли в інтервенцію і хоч з неї вилізли частинно, бережуть тут своїх політичних інтересів, уживаючи до того скритих ходів і послуг ласих на всяке „даяніє” громадян розхитаної російської імперії.

ПЕРЕД РУХЛІНСЬКИМ підносились ступеньки і вище них будинок, в якому, наче соняшне проміння у соці, збігається тепло душ українських з далеких тайг і степів, із хуторів та сіл Зеленого Клину. Це центр політичний і кооперативний далекосхідного українства.

Ще кілька кроків — і Юліан у будинкові. Там, на долині, клекотись життя головної артерії Світлянки, а тут немовби спокій. Ось відчинені двері в одну кімнату. З неї виходять два дядьки, що розглядають якийсь папірець. А там, посередині, стоїть Горовий, „кооперативний батько”, голова кооп. централі „Чумак” і голосно диктує листа. Чути, як друкарка вибиває літери. І Юліан думає про муравлів, на яких роботягість залюбки покликається кооперація. Він старається захопити зором побільше

і бачить сутулувату постать у чоботах Петра Івановича, чепурну зачіску друкарки та ще потилицю третьої людини. Він звертає праворуч — туда, де бюро Дал.-Східного Секретаріату. В цю хвилину відчиняються двері. З них виходить молода людина. В одну мить себе пізнали.

— Микола! — Це крикнув він на Жупанюка. — А той, пізнавши його, кинувся в обійми.

— Ах ти, корнете коханий! Де ж твої остроги, з якими ти приходив до мене в лічницю? Де ти взагалі волочився і чому так скоро зник із Микольська?

— Це, братіку, ціла епопея, — відповів Жупанюк. — І на добре, що ця епопея тільки почалася. За десяток днів буду вже в Шанхаї і хутко перескочу в Україну.

— Що?! — здивовано крикнув Юліян, заглядаючи в розсміяні очі Миколи. — Ти їдеш в Європу?

Замість вияснень, Жупанюк, поспішаючи, промовив:

— Ти тут певно за ділом. Я не можу тепер чекати, але зустрінемось у дві години на обіді. Ти будеш моїм гостем. Кафесторан „Морський Фонар”, недалеко, вверх по Світлянській. Рухлинський охоче погодився.

Увійшовши відтак у Секретаріят, застав там Глушка-Мову при письмовому столі. Зодягнутий в уніформі кубанського війська, поставний, ввічливий, він встав і стиснули собі руки. Голова почав із похвал організаційної рухливості Микольськ-Уссурійської „Ради”. Вважав Рухлинського діячем, про якого чув і з яким можна поговорити про всі речі. Тематика була широка. На запит гостя, він сказав дещо про свій арешт, але вважав, що це тепер зовсім не важливе.

— Вам либонь відомі розмови, що їх ведуть з нами японці? — спітав він після деякої застанови, коли вже обговорили справи, з якими він приїхав. — Це справа делікатної натури і вона завдає нам чимало мороки. Ви знаєте — мета японців ясна. Вони бажають найти твердіший ґрунт для себе на Далекому Сході. До цього потрібний їм чинник, зв'язаний тісно з цим тереном. Отаман Семйонов не вдався їм. Українці японцям підходять більше, ніж хтось інший. Ми вільніші від партійної ворожості. Ми зв'язані з землею і ми є кількісно сувереном Далекого Сходу...

— На жаль, тільки кількісним, — підхопив з гіркою усмішкою Юліян.

— Так. Але японцям і це важне в політичній розгрі з різними чинниками, що стоять їм на дорозі до опанування східнього Сибіру. Вони готові нас підтримати, готові дати нам усе — від грошей до зброї. Готові висунути нас на „політичного суверена” Д. Сходу, якщо ми загарантуюмо їм, що втримаємось,

що захочемо і кров'ю припечатати наші права, яких нам росіяни без бою не дадуть.

Юліян пробував щось сказати, та попередив його голова.

— Я знаю, що ви хочете сказати. Ви маєте, як кожен із нас, застереження щодо політичної суворенности. Звичайно — не нам, а їм вона була б призначена. Це ясне! Ми мали б підтримати їхні заходи до здійснення гігантичного пляну вийти з островів і закріпитись на суходолі Азії більше, як тільки на Кореї. За ту підтримку ми дістали б „провізію”... Це було б щось в роді „територіально-культурної автономії”...

— Для нас найвартісніше, коли б ми могли політично виявити себе на Далекому Сході, — захоплено сказав Юліян.

— Це значить — мобілізувати селян і кинути їх на міста, сповнених московськими тубільцями і московським зайлім у війні елементом, отими навозними людьми, як іх звати сибіряки, — сказав поквапно Глушко-Мова. — В тому ми мали б непоборні труднощі. Перше: дядьки вже не мають охоти воювати. Друге: здолати міста ледви чи можна б. А потім — як нам в'язатись з японцями? Вони для маси українців неприємливі... Та що говорити. Сто ѹ одна причина промовляє проти політичного нашого перевороту, якого ми мусили б робити під патронатом японців.

— Коли б то були не японці, а американці! — подумав у голос Юліян.

— В американців ані думки такої немає. В нас є деякі контакти з ними... Йдучи з японцями, ми зразу поставили б тамтих проти себе. Це застарілий конфлікт між ними. Український рух добув би клеймо японської агентури. Ви розумієте? — спітав, дивлячись на гостя розумними очима. — Ми все до деталів це передумали і переважили на аптечній вазі.

— Все ж таки нам треба вийти з того так, щоб на чолі акції не висувались різні аферисти, просто авантюристи, що шукають особистої наживи, — завважив гість. — Я знаю таких людей, що між нами, полоненими, завелись...

— Ми знаємо їх, — крикнув сердито Юрій Мова. — Пройдисвіти діють понад нашими головами. Ідейні очайдухи нашіпують нам заєдно: беріть владу! Та знаєте, пане Рухлинський, що ми з ними не рівня. Ми мусимо зберігати в переговорах національну честь, а для них це тринь-трава. Ми не сміємо плямити нашого ймення, мусимо спостерігати задні колеса, рахуватися з настроями народу і ставити в рахунок поставу цього народу в рішаючій хвилині. Вони ж оферують що завгодно. Ви читаєте, що ніякий уряд в Україні не може переганятись, ба навіть дорівняти большевикам у гаслах, які вони кидають в маси...

Дальша розмова вже йшла спішним темпом. В кімнату

вже кілька разів заглядали ті, що потребують голову українського уряду на Далекому Сході.

— А як у Микольську? — спитав.

— Подібні думки до ваших, — заявив гість. — Відганяємось покищо від емісарів, які в нас появляються. Нераз, буває, доводиться когось вислати до японського штабу, коли того дотрагаються. Але завжди підкresлюють, що дорога до нас веде через Д.-Сх. Секретарят, як український уряд на Далекому Сході.

— Правильно, так і має бути, — вдоволено з притиском сказав Мова. — У нас з Микольськом не було розходжень, навіть і їх тепер нема, коли заіснувала така велика спокуса.

Юліян згадав ще кілька справ і знову стиск міцної долоні, побажання для діячів і жмут матеріялів.

ЖУПАНЮК ЧЕКАВ уже Юліяна в ресторані. Заля блискла ще „старозавітним” шиком. Важкуваті портьєри, великі дзеркала, біле накриття, елегантний вигляд офіціантів, що воліли стояти на-струнко, чекаючи замовлень клієнтів, ніж шукати щастя в нетрях революції. Гостей було небагато, але всі в білих ковнірцях і краватках, а якщо у френчах, то застібнуті „на останній гудзик”. Те саме можна було завважити щодо одягу і поведінки дам.

— Добре, що вчасно прийшли. Їсти хочеться, — привітав його усміхнений. І зразу підсунув карту страв. Назви страв і напітків були одночасно в мовах інтервентів.

— Ви вибирайте, до чого слинка йде, — сказав, завваживши, як Рухлинський „калькулює”. — Ви мій гість і грішми не турбуйтеся. Зрештою сам вибиратиму на правах господаря.

Вибагливі страви й загораничні горілки та вина були подавані так, як це замовляв Жупанюк. Юліян мусів коритись, їсти і пити те, що підсували йому з фаховою зручністю офіціянти. Випили вони вдвох чимало і, коли скінчили трапезу, Юліян чув, що перелляв мірку. Та до кінця ще не скоро дійшли. Час минав за ревеляціями Миколи. А були вони надзвичайні!

Коли розійшлися з Микольська, він, разом ще з двома офіцерами, що були з ним у лазареті, рушили в „Гнилий Кут” біля Владивостоку, де почав формуватись український курінь з дозволу чи не самого Колчака, який вважав, що українцям треба в дечому поступитись.

— Рупина тямите? Того парубійка, що ледве на милицях шкандинав? Він був з нами. І здавалось — ми найшли все, що треба, до чого прагнули. Аби військова організація, аби зброя! — думалось нам. А там — побачимо. І йшла гаряча заправа, не так по військовій лінії, бо зброю нам не дуже хотіли давати, як

по лінії патріотизму і віри в святу українську справу. І підглянули це наслані туди землячки і доносили куди слід. Але ї ми мали на них око та помогали їм нераз в дураків пошитись. Та в розановців взяла верх протиукраїнська лінія і почались репресії. Ви про них знаєте з преси і мені нічого додавати. Полетів стрімголов наш курінь, рядові порозбігались, а нас, офіцерів, примкнули. Наш полковий штаб був тоді в будинку „Морського Штабу”. Та хай їм бісова мама цього не тяжить. Вони теж слідом нас покотились.

— Довго ви сиділи?

— Ні! Скоро звільнили. І вже тоді запало в мене рішення перестрибнути в Україну, але через Далекий і Близький Схід. А часу немає! Київ узятий! Правда — не наше військо його взяло. Але хай пишаються, що ще один „щербець” поклали до музею. — Помовчавши хвилину, сказав: — Прогаяв я, брате, тоді, коли в Харбіні була зформована військова частина під командою Твардовського. Був би давним-давно дістався на Україну, та й з повним озброєнням.

— А де ж гроші візьмете на дорогу, друже Миколо? — спитав Юліян.

— Гроші в мене, братіку, завелися, відколи я постригся в комерсанта і навчився розрізняти крам, що з нього малі клопоти, а великий бариш. До торгівлі валютами і золотим піском включно. Кидав я собою по всіх усюдах, через ваш Микольськ нераз переїжджав у Манджурію. Підглянув, як і кому давати ха-барі, а кому пістолю показати, і гадаю, що з своїм капіталом бодай в Індію доберуся. А там може магараджа трапиться, якого загітую для української ідеї і підмовлю, щоб фінансував мою дальшу дорогу... Заб'ю йому памороки, що стану в Україні міністром та розплачусь як рівний з рівним. А не піде так, то якусь дочку багатого купця з розуму зведу і гроші через неї добуду... В крайності і пістоля пригодиться.

Він усміхнувся, та в мить споважнів і його очі загорілись.

— Знайте, що в Україну дістанусь! Христе Боже — дістанусь! — майже крикнув.

— Одинцем їдете? — спитав Юліян, з респектом до шібайголовства Миколи.

— Так. Досі бодай не підшукав компаньйона і либо нь уже не найду. Охочих чимало, але в їхніх гаманцях не найдете щербатої копійки, не то благородної валюти. Живуть собі, як птахи небесні, а в дорозі самим комбінаторством не пролізеш. Це не степ і не тайга, де проживеш, аби рушниця і добре ноги. В моряки тепер не набирають. Плати за пасажирський квиток і пливи куди завгодно. А немає в тебе грошей — сиди і не рипайся... А втім — не думай, що тут, у Владивостоці нецікаво. Тут,

братухо, можеш розважатись безмала як у самому Парижі. Різних куртизанок і „рутинованих” чимало. А таких просто спокусливих „блядішок”, що обсіли всі тутешні секретаріяти, і не порахуєш. Ось навіть у цьому ж ресторані під ніч інакше виглядає. Може сюди заглянемо сьогодні, або ще краще до „циганок” підемо?.. Там, як душу розманіжать, то всю кишеню витрясеш і ще срібний портсигар залишиш. Тому в мене до жінок спеціальна стратегія. Я їх люблю. Люблю й вино і розклєююсь хутко, занадто хутко, коли попаду в настрій і душа за повнотою життя затужить. Отже моя стратегія: оминути всю цю зграю перфумованих та з легковійними спідничками грошелупів, бо знаю, що їхні спокуси мене, ледачого сина, подолають. А тоді — на біса було стільки заходитьсь, щоб гроші в Україну придбати! А що кров — не вода в нашому віці, отож я орієнтуюсь на непідроблений варіант кохання. Щоб не було надщербу моїй валюті, нахожжу панночок, що побожно прислуховуються до голосу серця і на небі зірок шукають... Іх ще трохи збереглось у цьому портовому місті Владивостоці. Ще найдеш і замріяні очі і відчуєш дрижання дівочих рук при інтимній зустрічі. Але тобі аж ніяк не треба думати про мене, як про ледаря-баболюба. Я завжди і про офіцерські шліфи думаю та іх не зневажаю і ніякої кривди „мрійницям” не роблю. Вони, звичайно, вже жертви гульвісів-білогвардійців, що сваталися і чкурунули ще до вінчання в сибірську чи манджурську безвість. Це сором’язні, розжалоблені „невинності”, з якими поведінка мусить бути обережна і чесна. Вони бояться поговору і дбайливі за свою славу. Все кохання в них тайком і цим вони принадні.

Юліян, слухаючи розповіді друга,увесь час дивився на гарне його обличчя, в його живі, грайливі очі, повні життєвої наснаги. Довго ще говорив Микола, поки не завважив знемоги Рухлинського. Він запропонував йому відпочити в його готелевій кімнаті і відвіз його „прольоткою” та дбайливо поклав у ліжко, а сам кудись вийшов.

УВЕЧОРІ ЮЛІЯН відшукав Коршунових. Це не було легко. Жили вони хоч і недалеко Світлянки, зате в лябірінті дерев'яних домів, ганків і сходів.

Застав їх обох. Привітали, як рідного. Саме намірились піти на прохід, але рішуче віднього відмовились, дармащо Юліян настоював як міг. Задзвеніли тарелі і склянки і посыпалась безліч питань. Його вразила вбогість обстановки і тіснота, але швидко вся увага зосередилася на полковникові і його дружині.

Юлія Самсонівна залишилась та сама реготуха і свавільниця в розмові. Гість дивувався, звідкіля взялось аж стільки мінорності в її листі, що його він дістав у таборі. Жива, непосидю-

ща — вона кидалась своєю зграбною фігуркою з кімнати в кухню і навпаки, а й очі та щоки її горіли (чи не з надмірного хвилювання?). В тому вигляді вона могла по-давньому полонити.

Зате Степан Лукич видався майже дідуганом, хоч мав ще пружну військову походку. Але в очах була втома, а в мові — повага. Він щораз упоминав дружину залишити дурощі і говорити путьше. Але Коршунова не вважала і цокотіла весь час по-своєму. Питомою собі скоромовкою згадала всіх з садиби мадам Ольсен, декого досить нещадно. Повідомила, що до Ніни в Японії сватається дипломат із якогось слов'янського посольства, але вона покищо вірна покійному Андрієві. Згадала штабс-капітана Тавригіна, що „чудо-діло” живе і бешкетує десь у царстві горе-звісного Сем'янова. І врешті натиснула на Юліана призначатися з усіх зловживань щодо „руссих девушок” у Микольську.

Це було й добре. Юліян мав нагоду з гордістю заявiti, що він заручився і живе дуже прикладно, сповнений думкою про одруження і чисте кохання. При останніх словах, що звучали дещо по-учнівськи, Коршунова з трудом втримала сміх, а вслід за тим улесливо спітала, хто така ця дівиця, що зуміла голіруч спіймати такого в'юна, як Рухлинський. Виявилось, що полковник був знайомий з Журавецьким, хоч і не близько. Настільки знав, що почувався в праві заявiti свою думку про нього. Вона була корисна. Навіть це було для гостя додатне, що Віктора Симоновича називали за царських часів „невпокореним хахлом” (полковник просив пробачити за такий вислів, він був поширений в тих часах).

В очах Юлії Самсонівни з'явився допитливий докір: навіщо ж ти тоді в Владивосток приїхав? Таке бодай вичитав з її очей Юліян, нагадавши собі обурений виклик „нащо тоді було город городити” на засіданні правління „Громади”, коли довго розглядали кандидатів, сортували на добрих і недобрих, а після того їх усіх „ан бльок” прийняли...

Щоб попередити, що в нього є громадські, а не особисті справи у цьому місті, оповів їм, що був у Д.-Сх. Секретаріяті, де мусів дещо довідатись для Української Громади і для бранців-колег.

Потім він повернувся знову до його подружніх плянів, бо обое допитувались, як він уявляє собі довести справу до кінця. Чи залишиться в Сибірі назавжди, чи повернеться таки в Європу? Що буде з батьком — чи заберуть його, коли б виїжджали?

Згодом Юліян у черзі випитувався їх, які в них пляни, яка майбутність Приморщини, чим те все покінчиться?

Ці питання пригасили веселий настрій навіть у Юлії Самсонівни. Вона споважніла, і Юліян побачив у світлі лампи, яка з під широкого абажура добре освічувала їхню трійку довкола

столу, легкі зморшки на її обличчі. Йому захотілось крикнути: „Смійтесь пан! З вас повага робить старуху! Вам сміх потрібний, як косметичний засіб!”

На Юліянові питання відповідав полковник довго й обширно. Йому не перебивали.

— Майбутність Приморщини... гм..., така як усього Сибіру, як всієї Росії. Большевизм закріпив уже свої позиції. Його війська вже не банди. У нього вже славні рускі генерали і полковники. Брусілов зі своїм сином, Зайончковський, Бонч-Бруєвич, барон Таубе, Гутор і багато інших. „Освободітельний” рух без інтервенцій уже нічого не вартий. Америка проти інтервенції і через те всяка поміч іззовні скоро скінчиться.

Большевики хитруни. В квітні 1920 р. дозволили різним демократам створити Далеко-Східну Республіку — буфер з тимчасовою столицею в Верхнєудінську, яку ще в січні затвердив Ленін. У березні „Дальрайком” відмовився від „советизації” Дал. Сходу, а в квітні ц. р. Чічерін підписав заяву про визнання уряду Дал. Сх. Республіки. Тим часом у Владивостоці існує т. зв. демократичний Земський Уряд на чолі з есером Медведевим з участю большевиків. Цей уряд хоче об'єднатися з Верхнєудінськом і творити разом Республіку. Але японці не дозволяють. Очевидно — до цього прийде, як тільки японці звільнять край зі своєї окупації. Це тільки питання часу, часу недалекого. І тоді Дал.-Східня Республіка впаде, як спілій овоч большевикам і вони „советизацію” чи пак об'єднання з Москвою негайно проведуть. Це все зовсім певне.

— Пілсудський взяв Київ, — говорив він далі. — Його звідти скоро проженуть. Польща не матиме сили втримати навіть Правобережну Україну, а для українців союз з Польщею — компромітуючий. Народня маса його не прийме. Скорше піде на союз з большевиками... Польща — це поміщики, це палі, на яких вбивали колись українських людей, це претенсії пересунути кордон до Дніпра — в ім'я відгомонілих „історичних” прав, яких ніколи вже не повернути...

А тут, на Далекому Сході, теж не довго потриває цей безглупдий стан інтриг японців і їхніх безнадійних спроб закріпитись у Сибірі... Приспішать провал японців так красні партизани (іманський ватажок „сопочних героїв” Грішка Хромой та інші), що викручують рельси, палять мости та поїзди „під одкос” пускають, як і неславні атамани Сем'янов і Калмиков та всі земці і есери, що своєю анархією докінчать діла. Трагедія Росії звершилась, коли Верховного Правителя віддали інтервенти большевикам, ген. Жанен і чеський ген. Сирови, а большевики його розстріляли та в Ушаковку-ріку вкинули...

— Ви чули, Юліяне, — завважила Коршунова, — що япон-

ці схопили Сергія Лазо і вкинули в топку паровоза на станції Муравйово, де він згорів? Це був „самий лучший партизан краєніх”. Давніше командував у Забайкаллі, а минулого року дістався у Владивосток, де тут повстання затіяв...

— Захопили його в повстанні?

— Ні! Це сталося тільки, коли накрили його і їхній Совет Революційний... От „молодці”!...

— А що з нами? — продовжував Степан Лукич. — Сидіти-мемо у Владивостоці так, як сидимо, хібащо „товарищі” не захочуть дати нам померти природною смертю і дадуть нам приспішенну „командіровку” до царства небесного.

— Що? — крикнула несамовитим голосом Коршунова і зірвалась з крісла. — Чекатимемо, аж з'явиться штаб Духоніна у Владивостоці? Ні! Ніколи! — Після того забарабанила кулаком об стіл. — Ідемо до Ніни! Чуєш? В Японію!

— І що будемо там робити? — спитав Коршунов перевтомленим голосом. Юліян доміркувався, що це не вперше у них така розмова.

— Не робить різниці! Буду японкам долівки мити, дітей колисати, аби тільки звідсіля, аби „подальше од русской землі”, на якій розсівся озброєний хам, кровожадний вампір, хуліган і розбішака. Знаєте, Юліяне, — продовжувала схвильованим тоном, — це страшне мати нездару чоловіка. Сам пхається під кул! Він, полковник, офіцер з діда на батька, контрреволюціонер у всіх фібрах, чинний до сьогодні по цю сторону революційної барикади, — він ще надіється, що його пощадять і природною смертю померти дозволять! I не стидно людині з таким життєвим досвідом думати таку нісенітнію?! Присипляти свою і мою чуйність, замість насторожитись і готовитись до виїзду, як це інші роблять? Кого не візьмеш зі знайомих, — репетувала вона далі: — Грібоєдових, Клюєвих, Красовських, Лебедовичів, — та що їх усіх називати, — всі вони готові на виїзд у любу годину. Так чи ні? — звернула до чоловіка ці останні слова.

— Твоя правда, Юліє Самсонівно, — заявив урочисто полковник. I по хвилині мовчанки додав: — Але я нікуди не поїду...

— Ну й не їдь! Вмирай передчасно, коли недотепа. Зрештою я впевнена, що ти ще передумаєш... А втім: чи не „военспецом” большевицьким задумав бути? Надто часто говориш про офіцерів, що запобігають ласки в „товарищів” і зраджують Росію.

Тим „стругнула” таке, що ніяково зробилось.

— Облиш! — сказав Коршунов. — Був сконфужений, що таке було сказане при гостю. — Твій язик не має стриму! Мене це просто ображує...

Він встав і пішов у кухню.

— Зараз валеріянки візьме, — сказала стурбовано шепотом, а потім голосно додала: — Скажіть, чи мені боронитись проти присуду смерти, що він мені і собі заздалегідь готує? Просто треба буде його, як дитину, спакувати і, не питаючись, повезти. Чую, що мадам Ольсен носиться з думками повернувшись у Ригу, якщо Латвія збереже себе від большевизму.

— Невже? — здивувався Юліан. — Ви більше знаєте про мікольчан тут, ніж я в самому Микольську.

— Ви дуже хутко забули і садибу і всіх пожильців, що там були разом з вами...

— Не говоріть того, — запротестував Юліан. — Я вас усіх до кінця віку згадуватиму. І Анатоль теж.

— А що з Анатолем?

Гість мусів оповісти все, що знат, і тішився, що змінилась тема і що полковник знову присів до столу. Але Рухлинський схаменувся, що пора вертатись до готелю. Щоправда, він у залишенні записці на столі відхилив спільній „вилад” з Миколою до циган-музикантів. Але мав разом з ним ночувати. Отож устав, щоб прощатись.

— Ні! Цього не буде, — крикнула Коршунова. — Залишайтесь на ніч. У нас мансарда і там є кімнаточка, де Степан Лукич працює. Поставимо похідне ліжко і небагато гірше буде, як у гостинці вдвох на одному ліжку.

Її смарагди в очах фосфоризували. В Юліана все сколихнулось. Він відчув, що стерно, на яке, здавалось, поклав сильну руку, виховзується йому, і його човник ось-ось сторчаком полетить у вир старого ділобруддя.

— Ні, ні! — перечив зі свого боку.

Та полковник поклав йому м'яко на рамена руку і посадив на крісло.

— Гаспадін Рухлинський! Та що ви? Ви нас, їй Богу, тим не беспокойте. Є окрема „ізбушка”, — приговорював.

— А може боїтесь заплямити репутацію? .. — саркастично завважила хазяйка, забираючи склянки зі столу.

— Ну, так я вам дам письмо до Віктора Симоновича (так він? Правда?) і стверджу своїм підписом вашу моральну поведінку у Владивостоці, — попав в її іронічний тон полковник. — Обое сміялись, а в Юліана — цілий бій з думками.

— Уявіть собі, як невдячно з моого боку... Жупанюк чекатиме мене. Ми мали йти слухати циганську музику... — І зловив себе, що бовкнув дурницю.

— А, ось що! .. — крикнули обое майже в один голос. А Коршунова: — Таке то в вас „чисте кохання”, про яке стільки нам теревень наплели! .. „Невеста” в Микольську, а він у печеру розпусти... Слухати, мовляв, циганів уночі...

— Хіба я кажу, що піду з ним, — боронився Рухлинський.
— Він пропонував, щоб піти „одвести душу”, побачити оригінальних циганів та послухати їх романсів. Але я, чесне слово, відмовив. Написав йому, що тільки почувати прийду. Отож він чекає.

— Назад раки лізуть!.. — кинула і побігла в кухню зі склянками.

— А ми йому подзвонимо, — найшов вихід полковник. — Підемо в ресторан у сусідньому домі — і діло готове. „Пайдьомтє”...

Старий накинув плащ на гостя, другий на себе, повів його за руку по темних сходах і переходах і вбрав у якусь таверну, де за столиками сиділи люди. Це були типи підозрілі: хто у яскраво-червоній кумачовій „рубашці”, хто у моряцькому півлахміттю, а були у френчах на-розхрист та в шинелях. Вони „косились” на них, коли обидва йшли в кут, до телефону. Поки полковник розговарився з хазяїном, Юліян тимчасом найшовся недалеко столика, де бородач цілавав і обіймав якогось молодого парубка і просив по п'яному, наче скавулів:

— Ну катай, Сер्यожа, сначала, ей Богу, люблю. Ех! Здорово пайош. Катай! — налягав. — І той затягнув, але так, що Юліянові аж струсонуло.

„Пропа-дай душа і тее-ело —
Вся пааалу-чка про-лее-етела”.

Старий підтягав за ним і розмахував руками:

„Пропадай душа моя
Палучіл палучку я...”

— Уух!.. — ревли, аж в уях боліло. Старий ще дужче цілує парубійку. Гідко було дивитись.

А далі, в глибині танцюристи. Один гурт з дівицями танцює, а другий їм підспівує та щосили плеще в долоні.

Нараз переходять на українську мову. Вигукують:

„Обідранці пішли в танці, голобоки пішли в скоки”... І вже йдуть то на вприсуди, то щупачком, а дівиці їм асистують і регочуться нестремно аж гомін іде.

„Гей, Нюрко, не журись, сюди-туди повернись...” — викрикує якийсь соліст... А бородач з юнаком знову іншу затягнув і Юліян їх мало що розуміє:

„Взяв я тебе босую, лахудру безволосую,
А ти мене чайнікі паяеш кождий день...”

„Парік тебе построїл, он трі з палтіної стойть,
А ти мене чайнікі паяеш кождий день...”

А потім проспівав сольо сам бородань:

„Жіл я в городє Одессе, там девчонку палюблі...”

Довго полковник чекав, поки телефон звільниться, та вів розмову з хазяїном. Врешті дістав телефон і покликав Юліана.

Миколу дістали досить швидко. Він нітрохи не здивувався, що Юліян найшов нічліг у знайомих. — „Залишайтесь, якщо вам добре, але завтра хіба вас побачу? До обіду буду в готелі...”

Вийшли. Від моря тягнуло вологістю. Приємно було дихати свіжим повітрям. Юліян був би залишки пройшовся вулицями, але ці тонули майже в пітьмі і виглядали трохи страшнувато. Зрештою старий не мав охоти йти кудись і потягнув його в свій будинок.

За час, коли їх не було, „ізбушка” була споряджена, тільки що за світло правила свічка, бо електрика туди не сягала. Юліян приляг у постіль і зразу одурманився відомим запахом парфумів. Він відчував, як появляються щілини в його твердих постановах і не дають спати. Він був лютий на себе, вичаровував у мріях образ Варюші і чув, як при її появлі всі пекольні сили, що на нього наступали, розбігаються і застигають десь по кутах кімнати. Тоді він чувся щасливим. Коли врешті заснув, то часто прокидався. Десь шкрябали миші, на пристані гуділи гудки пароплавів, то знов, здавалось, хтось шепоче в кімнаті і кличе його пристрасно і пестливо. Та найгірше було, коли йому приснилось, як обидва п'яниці в таверні примусили його з ними танцювати і співати „пропадай душа і тело”, ще і ще, в безконечність. А потім реготались вони і реготалась вся заля п'яниць, яких було більше і які затіснювали коло довкола нього.

Ранком зайшов до нього полковник, ідучи на службу.

— Юлія Самсонівна про вас подбає.

— Я йду з вами. (В цю мить почувся слабодухом).

— Вам нікуди аж так спішились. Дружина готове сніданок.

Коршунов дивився на нього так по-добрячому, так ласкаво, що далі перечити було незручно. Розцінувались тричі. Старий перехрестив його, і це було при свідомості недавнього гріхопадіння для Юліана зворушливе. Він знову відчув приплив сильної волі і готов був кинути визов усім сумбурним ситуаціям, коли по скрипучих сходах пролунали кроки старого. Він довго дивився в вікно і спостерігав спокійно далеку гладь води, а там далі ледве помітну в ранньому тумані смужку землі.

„Либонь Русский Острів. Туди нас мали завезти”, — думав і пригадав Забайкальщину і від’їзд на Далекий Схід та таборування в Микольськ-Уссурійському. — „Коли б були дійсно ту-

ди завезли, він ніколи не зінав би Варюші, ні взагалі українців на Зеленому Кліні . . .”

Він причесався, поправив краватку і промовив ранню молитву, задивлений в даль. А потім, не поспішаючи, зійшов поверх нижче і постукав у двері.

Коршунова мала вигляд урочистий. Жестом поважної дами, яка має шановного гостя, запросила його до столу. Вгощала сніданком, притримуючись етикети, прикметної кругам, з яких вийшла, в яких оберталась. Ні одним поруком чи словом не посмілювалась зблизитись до нього.

„Позує, щоб роззбрігти його мораль . . . А може певна, що ситуація змінилась, і що всякі спокуси будуть безуспішні? . . .” — питав у думках Юліян, достроюючись до її поведінки. Були моменти, коли він почувався як розведенець, котрий припадково, з непорозуміння поступив у гостину до бувшої своєї дружини, відверненої назавжди від нього. Були теж моменти, коли він відчував навіть упокорення знеціненості і душевний бунт проти того. Були врешті моменти, коли він хотів розсміятись і крикнути в її сторону: досить комедії, будьмо собою, як було раніше! Та разом із тим він радів, що культурна людина спроможна накреслити собі рямці і в них діяти, що є в неї гальма, якими вона орудує майстерно.

А потім почав усе більше любуватися нею. Зодягнута була в сукню бузкового кольору, в численних складках, що широко розплівалась при ході, далі на ногах — човники тогож кольору. Виглядала дуже святково. Невчайно. Цією чепурністю, звісно, вона хотіла підкresлити важливу подію в її житті, або інакше — хотіла закарбувати в його пам'яті раз на все свій образ краси і жіночого маєстарту, вартих колишнього „гріха”. Вся головка, при підмозі косметики для вродливого личка та з модною зачіскою (в якій грала переливами навіть діядемка), могли будь-кого очарувати. Навіть яскраве сяйво сонця, що виповнило всю кімнату, не могло зрушити естетичної насолоди зовнішності цієї бальзаківського віку жінки. А вже незрівняне було те, як вигадливо провадила вона розмову, не виходячи ні на хвилину з ролі, яку намітила, і не даючи зможи гостеві впасти в зухвалий тон колишнього переможця.

Коли Юліян встав, щоб іти до міста, вона ні словом не затримувала і заявила готовість його провести.

„Це теж маневр, щоб дома не прощатись, бо на вулиці, в білий день, не місце на „патетичні сонати” і поцілунки, — мигнуло в його голові.

Вона в кількох хвилинах вийшла з кухні готова, в ботиках, в плащику і навіть у капелюшку. На вулиці далі не відставала в розмові і тільки група причіпливих нахабних моряків, що

верталися з недалекої пристані, вивела її на якийсь час з рівноваги.

— Ось те, що нас чекає, Юліяне, коли большевики остаточно будуть горою. Дикої, невгнузданої свободи і безкарності у матросні, в салдатні і всякої боячні — тут чимало. Тільки Божий бич інтервентів тримає ще сяк-так у шпорах цю бестіяльську чернь. Минеться він — прийде страхіття. І ми це знаємо. В усіх нас почуття пасажирів на потапаючому пароплаві. Ви не знаєте, як рускі люди, хоч би тут, у Владивостоці, продаються кому завгодно, по-рабськи навипередки вислуговуються і спекулюють. Ви не знаєте, що ми тут одні другим перестали вірити. Я задихаюсь у цьому...

— Ідьте до Ніни! Це одинокий вихід! — щиро підтримав її пляни Юліян.

— Так, Юліяне. Це справді одинокий вихід. Але мій чоловік має рацію. В Японії нам теж добра не буде. Ви знаєте — як у гостях. Самі колись ви це сказали: „наперед золото, потім срібло, а потім мідь — хоч до дому їдь”. В Японію либо нь попахається багато наших, але в них валюта. А ми нічого не придбали, тільки витратились, бо в моого чоловіка завжди честь була на першому місці.

Вийшли з периферійної дільниці в центр міста. Відшукали готель Миколи і хутко попрощались, як близькі знайомі, навіть не як приятелі. Коли Юліян, крім руки, хотів в уста поцілувати, вона зручно підсунула щоку — холодну, як ледяна крига.

— Я до вас напишу, — сказала. — Бажаю вам щастя в супружжі...

Стояв, як укопаний і з почуттям, якого не міг окреслити, дивився в слід жінки, яка, мов метеор, з'явилась, освітила невеличкий кусень його життєвої дороги, і тепер — мабуть, остаточно, на всі часи відходила-зникала.

Не стримався. Рванув уперед за нею, дігнав і схвильовано почав виправдуватись, дякувати за добрість... Він бачив, як очі в неї заблистили сльозами.

— Будьте сильні, Юліяне! Так було краще... Я вас зрозуміла. Хай вас Бог милує... Ідіть!

Повернулась і швидко пішла. Майже побігла. Він почув здерев'янілість у ногах, коли надивившись ще довго за нею, звернув розторощений у сторону готелю.

ЖУПАНЮК чекав уже нетерпляче. Його кудись покликали телефоном і він поспішав вийти з хати. Погодився відвезти Рухлинського візником до американського магазину, де з деякого часу працював Гадзаман, як йому сказав попереднього дня Юрій Мова. Домовились зустрітися пополудні в готелі або відшу-

кати себе телефоном. В крайнім випадку Микола запевнив, що буде на вокзалі.

Гадзамана знайшов нескоро. Магазини були великі, і треба йому було ходити від відділу до відділу. Коли вже ставув віч-на-віч з секретарем освітніх справ Секретаріату, той був в американській уніформі.

—Хочете оглянути склади з усяким добром американців? —спитав Гадзаман.

—Гаразд! Мені цікаво... —погодився Юліян. За дозволом шефа вони довго ходили поміж військовим майном, що було акуратно зложене на безлічі полиць, або просто на долівці. Після того пішли в кантину. Там, у куточку, поки ще запарували перед ними глибокі мисочки військової зупи, вони обмірковували різні громадські справи. Гадзаман не відстав від праці в Д.-Сх. Секретаріаті. Він тільки не хотів обтяжувати далі громадського бюджету і рішив заробляти на прожиток в американців.

—Це буде недовго, —запевнював. —Американці наставлені вже зовсім на евакуацію. Вони не тільки самі хочуть покинути з політикою інтервенції, але й на других натискають. Чи японцям удастся довго хитрувати, користати з різних ситуацій та їх витворювати, щоб далі мати причину втримувати свої гарнізони, —нелегко передбачити. Либо ж наближаються великі переміни. Большевизм кріпне і виявляє надзвичайну пружну силу. Це ставить українців і їх політичний провід перед нові завдання. Чи найдуться бодай моральні сили, щоб гідно зустріти нові події? Є об'яви добрі, як у Владивостоці, так і в терені цілого краю. Але є й об'яви недобрі. Одні з наших ідуть до лісу, другі до біса. Є такі, що наживаються, спекулюючи високим відсотком українців на Далекому Сході. Є такі, що готують ґрунт ворогам: дехто „за страх”, дехто „за совість”. Холуй, що ладні вислуговувались чужим, нам ніколи не бракувало...

—А як ви думаете про Київ? —спитав, аж скрикнув Юліян — з досади, як вони могли про інше говорити, замість про те, що в цю хвилину таке хвилююче. —Чи маєте якісь докладні вісті?

—Вістей у нас інших, як ці короткі телеграми, що їх принесла вся дал.-східня преса, нема і не скоро будуть. Ви знаєте, що докладніші вісті черпаємо з української преси в Америці, а вона приходить до нас опізнюючись бодай на 3 тижні. Тямите великі надруки в „Щирому Слові”: „Київ наш”, коли він був уже не наш? Але треба було описати, як його знову здобули об'єднані українські армії... Щоправда, нераз трапляється, що в нас значно скорше бували вістки просто з японського штабу. Деякі були довірочні, не до опублікування...

Довго говорив він з Гадзаманом у кутку кантини. Іхня тематика то звужувалась до місцевого життя, то знову поверталась

до проблем української державності, до війни з большевиками і польських спроб відновити свої „історичні традиції” на наших землях. Бувало, що Гадзамана десь кликали службово, але він швидко вертався.

Потім Гадзаман представив Юліяна симпатичному американцеві, який говорив дуже ломаною українською мовою. „Містер Клім” він називався і дав згоду Гадзаманові видати Юліянові дещо з „пошкоджених речей”. Гадзаман знову повів Юліяна поміж поліциі.

— Це не пошкоджене, а дещо заплямлене, — сказав він, відкладаючи дещо з одягу і постелі. — Виперіть і буде нове...

Він найшов ще військовий мішок подорожній, запакували туди все і понесли в кімнату мр. Кліма. Цей написав папірець і стиснув Рухлинському руку.

— Мені ніяково... — хотів зі вступом подякувати за дарунки.

— Іт із ол-райт, — перервав той йому. — Америка роздала того багато.

Коли вийшли на вулицю, що купалась у весняному сонці, Гадзаман запропонував зайти до нього, додому. Юліян погодився: мав ще три годині часу до поїзду. Гадзаман жив у малюсенькій кімнаті, до якої вход був з кухні. Крім ліжка, стола і двох стільців не було більш нічого. На столі лежали книжки і газети. Посеред стола лежав розгорнутий скрипту.

— У вас тут і редакція, бачу...

— Це скопійовані матеріали про цю нашу країну, які я потрохи роздобуваю. Колись пригодяться. Нам усе здається, що ми нація бідна, а тим часом ми багаті, тільки рук і мозку доложити.

Коли сіли на стільцях, Гадзаман не залишив цієї теми.

— Я часто думаю над тим, чи ми, галицькі українці — що з волі Пана Бога опинились на цьому цікавому клаптику української землі — сповнили наше завдання гідно? Нам не довелося сповняти обов'язки в армії, то мусимо зробити те, що можна. Слід по нас, безумовно, залишиться скрізь, де ми бували, в цілому Сибірі, принаймні в душах земляків. Та либо ж найбільше цей слід залишиться тут, на Зеленому Клині, хоч ми гурт невеликий. До того є талановиті одиниці, що загубились у лябірінті чужих політичних інтересів і тепер шукають за ниткою Аріядни, щоб із них вийти. Дехто знову кинувся на інші примани: виживатись. Воно й не дивниця. В'язнені роками посягають по дрібку радощів. А втім — треба, щоб найшлись хоч одиниці з-посеред інтелігентів, які б використали свій побут тут, щоб вигребти по архівах і бібліотеках усе, що в'яжеться з нашим народом на Далекому Сході, з його поселенням, піонерськими зліднями і призабутою героїкою. Все те треба зафіксувати, зібрати бодай як матеріял,

як причинки до майбутніх студій. А архівний фонд тут багатошій і вартість його незбагнута для нас.

Хвилину помовчавши, Гадзаман продовжував:

— Я дещо придбав, але часу в мене на таку роботу небагато. Чимало міг зробити наш невіджалований друга Клюк. З нього був типовий і чи не найбільше посеред нас рутинований дослідник. Та він взявся за писання історії України і втратив масу часу й сил, а книжка писана все таки нашвидко.

— Ale вона потрібна, — перервав Юліян. — Харбінська гімназія не мала підручника, ну і взагалі брак приступних...

— Я знаю, — поспішився Гадзаман. — Безумовно потрібна, хоч можна було щось з Америки дістати або тут перевидати давні видання. Ось так Грушевського „Про старі часи” було б зовсім путяще. Знайте, приятелю, що нагоди не повертаються. Хто знає, що може статися з тутешніми архівами, книгозорами тощо. Там, де шабля і рушниця, там буває і вогонь, і зарища, і руїна. А нам треба дорожити найдрібнішими деталями нашої тутешньої бувальщини. Досить ми загубили. Одне знищило лихоліття, другим — „добре сусіди” поділились... — Ale давайте ще ваші питання, які ви для мене привезли, а то не встигнете на станцію.

Юліян добув нотатник і перейшов із господарем усе по пунктах, що їх заздалегідь підготовив і міг дещо з того призабути. Не стяմився, як час минув і треба було поспішати. Два десятка найновіших газет з-за океану і пара консерв збільшили й так уже солідне навантаження Рухлинського матеріальним добром.

— Я вам поможу донести, — потішив добрячий земляк і дотримав слова, поки не знайшовся візник, що їхав порожній.

Отож усе складалось добре. Владивосток був вихідним пунктом залізниці, вагони підставили досить вчасно. На вокзал прибув Жупанюк, і обидва сердечно його попрощали.

ЗА ТРИ ДНІ, коли Рухлинського не було в Микольську, заіснували в таборі важні події. До табору заїхала місія Американського Червоного Хреста, яка ніби то студіює можливості репатріації полонених морським шляхом. Ця подія з новою силою розгойдала настрої і піднесла температуру в бараках куди більше, ніж травневе сонце, що вже добре починало припікати. Навіть Віктор, що працював у „справочному отделенні”, відколи Юліян перейшов у книговодство, зустрів його в піднесеному настрої.

— Це вже, братіку, тобі не „лятрина”, а серйозна справа. В цьому ж таки році ми готові бути дома, — запевнював, потираючи руки, коли Юліян з недовір’ям похитував головою. Після обіду прийшов до канцелярії майор Ріттер фон Ляш і, завважив-

ши Юліана, підбіг до нього і просто трусишася, оповідаючи про поворот океанами.

Юліян рішив вести себе стримано і розглядати всю перспективу на виїзд холодно, не піддаючись таборовій психозі. Він тому й не пішов у барак до своїх друзів, а кинувся по службі до привезеного мішка, щоб вибрati щось для Журавецьких на дарунки.

Жаб'ячий Провулок і дорога Юліанові хатина дрімала в підвечірньому сонці. І коли заскрипіла хвіртка, прорізавши тишку, навіть птахи на липах стрепенулись і з криком шугнули кудись у простір.

В передпокої Юліян не зустрів нікого. Коли відчинив дальші двері, почув голосне „хто там?”, з ноткою тривоги.

„І тут я комусь сон сполосив”, — подумав він. Так і було. Віктор Симонович признався, що здрімнув, почуваючи втому. Скоріше вбігла Варя. Вона кинулась до Юліяна і вперше в присутності батька закинула йому руки на шию і міцно поцілуvala. А потім кинулась на канапу і, вдаючи що плаче, повторяла: „недобрий, недобрий”... Але швидко піднеслась і, підкреслюючи кожний склад з емфазою, проголосила:

— У мене через тиждень уже екзамени, а тобі це однаково...

— За тиждень? — здивувався хлопець.

— Так, а тобі це однаково... — повторила.

— Ні! Неоднаково! — заперечив. — Для мене це дуже важливe. Американський Червоний Хрест хоче нас перевозити морем в Європу і ми всі поїдемо... — заявив це з великою повагою. А побачивши стурбованість у батька і в доні, запитав: — Твої екзамени мали початись за три тижні. Що сталося?

— Я зовсім точно не знаю. Кажуть, що двох учителів кудись забирають чи самі вони виїжджають і тому треба поспішати...

— А як у Владивостоці? — поцікавився Журавецький.

— А папонька! — перервала Варя. — Юліян Денисович хоче скоро від нас їхати, а тобі політика захотілась...

— Що? — вигукнув Юліян і кинувся до Варі, обняв її за плечі. — Їхати від вас? І ще так офіційно сказано: Денисович... Це наруга над усіми моїми почуттями, над усіми плянами і думками. Знайте: я — це ви, а ви — це я! Ми є одно! Чуєш, Варюша! І поїдемо разом, я і ви всі!

— Вибач! — Поцілуvala його вдруге при батькові, зміркувавши, що старий Журавецький помирився зі свободною поведінкою доні. А потім повернулась до батька: — Добре, папонька, поїдемо!

І вже почала мріяти в голос:

— А в Європі я піду до фільму і стану славною актрисою,

славною, славною! Дома для тебе буду добра, віддана тобі, чутлива. А на екрані буду лята, хитра, демонічна.

— Гляди, щоб не було навпаки! — перервав їй Юліян.

Тріпнула головкою наліво і направо.

— Мовчазне заперечення? Дякую! Я певен, що ти будеш для мене добра. — І він поцілував її в руку.

Тут заговорив Віктор Симонович:

— А тепер послухайте, що я вам, діти, скажу... — Його слова звучали святково. — Ти, Варочка, вертайся до книжки і тетрадок. А ви, Юліяне, віддайтесь тепер справам „Громаді”. Прийдіть через тиждень і, якщо з екзаменом все гаразд скінчиться, тоді я вас ніколи не відтягатиму. Самі ви чули, молодий добродію, що верзеться в голові моєї доні. Фантазії воно чи ні, — одно певне, що покищо воно недоцільне і шкідливе. Замість бути сповненим історичних дат та імен, розв'язок тригонометричних завдань чи сюжетів літератури, мозок Варі працює над викохуванням міражів майбутнього, над складанням якихось нереальних плянів. І це все мене турбує...

Варя піднесла головку. Звела брови і вії затріпотіли, як чорні метелики. В її очах стояли слізози, що в припадковому зударі з яскравим промінчиком заходячого сонця, який саме заскочив у кімнату, заблистили драматично. Вона підійшла до батька, вицілувала його і заявила з повагою:

— Будь за мене спокійний, папонька. Я ручаюсь! Ти ж знаєш, що твоя воля для твоєї Варвари — свята. Отож і буде так, як ти хочеш. — А повернувшись до Рухлинського, сказала далі:

— Юліяне, ми так як би не зналисъ. За тиждень, — ні! — рівно за дев'ять днів запрошує тебе на чай і матимеш змогу привітати мене з успіхом. Прощай!

Притягнула його голову за чуба, поцілувала в чоло і вийшла.

Журавецький провів її очима до дверей, вслухався, як зачинила двері своєї кімнати, вдоволено посміхнувся і спітав байдорим голосом: — Ну, які там новини у Владивостоці?

Юліян вмостився в кут канапи і почав оповідати про свої зустрічі і розмови.

В „ГРОМАДІ” вислухали звідомлення Юліана з поїздки з такою увагою, немов би він звітував із важного посольства. Властиво — то слухали його тільки троє: Шарко, Лелека і Журченко, бо решта хто був хворий, хто поїхав за харчами на село, хто не міг прибути задля браку часу. Зразу рішили в місцеву політику якнайменше встarryвати, а в велику — таки зовсім ні. Хай, мовляв, Д.-Сх. Рада з секретарями сама цим клопочеться. Зате вважали потрібним поживити працю організаційну та освітню.

Довго сперечався Лелека. Він взагалі воював із тим, щоб повернати український рух на Зеленому Клині до довоєнної просвітленості, до боротьби за право навчання рідної мови, до політичної критики з українськими книжками в „Народному Домі” і до естрадного „квіління” про наші кривди.

— Досить того, щоб малодушність і хитрування декого з землячків гальмували нашу роботу. Розмахнулись ми революційно і потягнули маси, а далі духу не стає. Чому? Звичайно — з японцями не наше діло переговорювати, але в місцеву політику нам іти треба! Де поділись наші партійні гурти чи фракції? Не всі ж уже пішли в прихвостні до русских! Україна — Україною, Київ — Києвом, але нам треба тут творити життя і закріплятись. І то саме для тієї ж України. Коли там з нею краще — нас більшає і безідейний ракло⁶) теж до нас втирається. А коли там, над Дніпром, діло гіршає, — то поминай, як звали: заховався землячок і вмив руки... Ось тепер, наприклад: взяли поляки Київ і Петлюра з ними. Так знаєте, скільки за останні дні заходило в „Громаду” таких, що пів року в ній не бували?.. Гнав би їх у потилицю, більш нічого!

Шарко і Журченко в дечому перечили Лелеці, з дечим погоджувались. Проте здавалось, що вони дещо охляяли і воліли б рецепт російської приповідки „Тіше єдеш, дальше будеш”. Лелеку підтримав Юліян, хоч і не зовсім. У нього завжди була думка, що із „січкі” може бути користь, що з людським матеріалом, також із тим, що національно ще не вироблений, треба обходитись економно.

Відклали всі рішення до дня, коли збереться плёнум, і зайнялися розмовою про Київ. У той час зайшов у кімнату Благодар і, коли не заперечили, присів до них.

— Ось події! — своїм звичаєм почав „пронира”, що тішився з усіх сенсацій.

— Події то так, але ви, Юхиме Назаровичу, самі не знаєте, радіти нам треба чи сумувати з походу Пілсудського, хоч би і з Петлюрою вкупі. Звісно — не з добрим для нас ввійшли поляки в Київ, — попробував Шарко прохолодити Благодара. — З історією ми досить знайомі, щоб...

— Та що ви з історією лізете, — розгарячився той. — Україна не та, що була колись! Вона дасть полячкам чосу, якщо їм заманеться, щоб їх панство, їх шляхта там панувала... Важне, що поможуть червону кацапню прогнати...

Дальша розмова пішла вже таким тоном, що аж Марія Антонівна вскочила в кімнату, лята за базарний хід „засідання”. Коли ж вона второпала, що це вже приватні балачки („поза про-

⁶) Бояк, прайдисвіт (укр., вульг.).

токолом" — як звичайно їх називала) і про що йде річ, сама теж не дуже стримувала.

ЗАШУМІЛИ ТЕЖ грізним шумом бараки, де жили українці. Старшини ставились до походу поляків на Київ більш стримано. Вони вважали, що пакт з урядом Петлюри зобов'яже поляків до політичної пристойності. Зрештою слід чекати, як далі розвинеться події. Зате в долішньому таборі не було стриму. Вояки однодушно засудили спільній похід українців з поляками, з тими, що загарбали вже Львів і галицьку землю. Там не виявляли ні дрібки терпцю, щоб чекати висліду.

— Хто його знає — хто більший ворог: большевики чи поляки? — сумнівались наввипередки, хоч комуною поголовно гидували. Ті, гостріші язиком, говорили словами гарячішими від вогню, лютішими від люті, ненависнішими від самої ненависті. Це був словесний стиль довбушевих легінів, що збирались помстити за кривди простолюддя, або стиль колишніх „чорних рад”, невгомонних, готових радше на палі і бочки з гарячою смолою, ніж на життя в ярмі чи в поневірці. Повторилось те, що було оноді, коли наспілі вісті на Далекий Схід про втрату Галицької Землі і про перехід Української Галицької Армії на Велику Україну. Тепер знову підписав Гол. Отаман договір з Польщею та віддав її — мовляв — на вічні часи Галичину в данину. Людей охоплював шал і жажда пімсти.

Цим разом тільки один, Лихоніс, не хвилювався, а заспокоював других.

— А я вам кажу: сидіть тихо, — кричав своїм трохи хриплим голосом. — Ми щойно тепер Галичину зі Львовом дістанемо. Поляки навезуть зброї з Франції, заповнять новою магазини, а большевики не від того, щоб їм десь далеко не дати по кулях і тоді наш український народ покаже їм, де раки зимують! А ви, дурні, вже плачете і своїх батьків кленете, що вас такими нещасними народили! Наш народ моцний! Він ще одних і других за морду візьме! ..

Дивились на нього з-під лоба. І соромно було признатись, що не вірять у силу свого народу, і не думали так рожево, як думав їх товариш. А втім рішучий голос Лихоноса і його глумливі нотки вносили деяке успокоення в ці довірливі, здебільшого селянські душі, і тоді міг підійти до них з відповідним змістом Юлія: що часто, йдучи до міста, заскакував у барак, до хлопців.

Що більше: Юліян, знаючи як пильно вояки прочитували „Нашу Долю” від першої до останньої сторінки, написав у найближчому числі передову: „Чи винен Петлюра?” Він зробив їх уважними, що не слід кидати клеймо на Головного Отамана, безсумнівно українського патріота, за підписаний, а радше вимуше-

ний над ним договір з поляками, не знаючи на підставі коротких телеграм, в яких умовинах це зроблено і що з того вийде.

Це успокоїло людей.

ТРАПИЛОСЬ, що ЮЛІЯН, ідучи до міста, наткнувся неожданно на Шуру у степовій смузі між одним і другим табором. Ішла, нервово розглядаючись, проти нього і, хоч дивилась на нього, немов не пізнавала. І тільки згодом її обличя роз'яснилось. Усміхнулась, та це не була її давня усмішка.

— Що з вами було, Шура? Ніде не було вас видно . . .

— Хіба ви мене не забули? Так. Мене не було. Я хворіла і їздила до батьків. Там і довше залишилась. — І обійшовши питання його, чим захворіла, словом „пустяки”, згадала з ноткою зависті, що Соня вийшла заміж.

— Тішусь, але дивуюсь, — сказав Юліян. — Бож хіба хочеться комусь брати на дружину таку, що жила так розпусно?

— Ми всі так живемо, як вона: „роз-пус-но”, як ви це називаєте. — Ця щирість Шури просто оголомшила Юліяна.

— Коли ви такі одверті, Шура, то дозвольте з вами одверто говорити. Я чув і про вас, як полонені часто хваляться вами . . .

— говорив він схвильований, немов би хотів помститись за колишню наївність, що в'язала з нею стільки ідеальних думок.

— Так, ваші австрійці і мадяри хороші люди. Я їх люблю, бо вони хоч солдати, але немов не солдати. В них кохання не починається по-солдатські, як тепер це завелось у русских людей. В них є якийсь вступ, а це цінне для жінки, — цинічно продовжувала Шура.

Вони йшли безлюдною дорогою і тільки зрідка минав їх якийсь таборянин.

— Ви мене розчаровуєте у вартості тутешньої жінки. Невже ж вам . . .

— Ця вартість висока, як би ви не думали, — перервала йому обурена Шура. — Наша революція зрівняла жінку з мужчинами. Ми тепер живемо, як мужчини, й маємо право до того. — Її тон став запальний і вона продовжувала далі. — Жінки в красній гвардії, жінки в партизанах, на барикадах революції . . . Ось з наших сестер обі Мельнікові в „сопках”, Надя Нечипуренко вже й згинула, а Маша тільки тиждень тому, як пішла у „красні партізани”.

— Не перечу, — сказав він, перечекавши павзу, яку зробила Шура. — Але хіба не на те вам революція потрібна, щоб знищити основи родини, кохання і вірність двох людей собі взаємно . . .

— Це тільки один із здобутків революції, — відповіла вона. — А хіба ж ваша розпуста в молодості (кажу про мужчин), ваші прогулянки завжди з іншими жінками і барішнями, знищи-

ли основи сімейств? Погуляєте, присмирнієте на часок, одружившись, а там, буває, знову в гречку скачете. Сім'ї, як існували, так і далі існують та існуватимуть, хоч ми з вами в свободі зрівняємося. Ось Соњка. Вийшла заміж. І вона присмирніє. А потім, коли захоче, найде полюбовника або й більше.

— Не всі ж мужчини такі . . . — заперечив.

— Всі, всі, що я їх знаю. Гляньте хоч би на ваших пленників. Майже у всіх їх, як не дружина дома, то невіста. А тільки моргну, кожен іде зі мною попарубочити . . .

— Вони ж роками ізольовані були від жінок . . .

— Так, а нам, значить, добровільно йти в „ізолятори“?

— Залишімо цю тему. Ви не по-Божому думаете.

— Не по-Божому! . . . — І Шура розщедрилась сміхом. — Залишім Бога старим людям, що доживають віку. Революція його вимете, як усякий мотлох старої реакції. В моїх батьків я теж нашла тепер, як і раніш, ікони в хаті та чула молитви. Я й не пробувала навчати нетямущих. Хіба тільки згадала, що ми, молоді, вже не такі. Бодай по містах. Село ще вірить . . . Мати пла-кала і сказала, що в мене біс поселився.

Шура говорила російською мовою і тільки деякі слова, як „батько“, „хлопці“, „село“ чи „жінка“ підкидала українські.

— Я сюди, ліворуч, в оцю вуличку, — спинившись показала рукою. — Там, біля цих високих дерев мій санітарний пункт. І там тепер живу. Проведете? Ви-п’є-мо чаю, — підкреслила, примилюючись. В ніжній інтонації голосу, в очах і в руках вона знову була жінкою.

— Ні! — відрубав холодно Юліян. — Нам не по дорозі. Ви, Шура, комуністка, а я український патріот. Нашу батьківщину большевики плюндрують. Хочуть поневолити. Я думав, що з вас буде українка, а ви пішли з русскими. Посіяне мною зерно не принялось.

— Я українка. Хоч сестри дразнят мене „хахлушкию“, я не скриваюсь. Але треба раніш закріпити революцію. Ви бачите, як з усіх сторін підповзує контрреволюція. Самі гади. А інтервенти ладні врізати собі по куску Сибіру. Я і сама пішла б у партизани. Але не здужаю тепер. Може пізніше . . .

— Отож то! Така ви українка, Шура. За ворожу нам справу ви готові воювати. Я за вашу поміч у шпиталі і спочутливі ставлення до мене в часі операції та видужування, зберігатиму про вас добру пам'ять. А решту — старатимусь не згадувати. А тепер бувайте здорові!

— І не поцілуєте? — спитала, коли він на прощання подав руку.

— Жалую, але ні! — сказав. І відійшли в двох різних напрямках.

Юліян травив у голові все, що почув. І знову довелось по-гребати одну ілюзію. А втім — він радів. „Село ще вірить”, — повторяв за Шурою. Це значить, що село зберігає віру в Бога і своє українське обличчя.

„ЗДРАСТУЙ ЮЛЬ!” — І Юліян почав читати листа, що його тільки що принесла йому з задоволеною усмішкою Аня Рітер. Читав і хвілювався.

„Ще тепер, коли минуло вже три доби, як ти покинув мое мешкання, не перестає мене бентежити питання: чи треба було так, чи можна було йнакше?.. Коли покалічена душевно повернулась додому, полегшу найдала, скупавшись у сльозах. Уже раніше було в мене почуття самоти. Коли воно ставало занадто дошкульне, збігала я уявою до фантастичної пристані, сідала в човен, на якому був ти, і їхали ми на недоступний людям острів з чудових перел. Там був ти такий, як у перших часах нашого зближення в садибі мадам Ольсен: невимовно солодкий і коханий. Тепер, після Твого побування у нашему місті, відчуваю ту самоту міцніше. Уява, яка була моїм найкращим другом, мене підводить. Фантастична пристань, казковий човен і перлинний острів серед хвиль затопила коротка, але жорстока дійсність при зустрічі з Тобою... Я розумію: все пропало! Але чому якась демонічна сила позбавила мене можності бодай зображенувати собі щастя подавньому?.. Кому з того була яка шкода? Степан Лукич хропів завжди, так як йому треба, коли я з Тобою неслася у човні раювання. Коли треба було в супружжі відбути нераз „військову службу” — я її відбувала. А все ж я мала свою мрію, свого кумира... Тепер уже не маю... І я рішилась перед Тобою розкрити всю правду, сказати те, що давно хотіла сказати. (Тут було дописане: *Ні!* Брехня! Не всю, а частину).

Я в Твоїй особі, в піснях, що ви їх вдвох з Анатолем співали (тімеш, як я скрадалась по сходах, відчиняла двері, щоб слухати їх з Ніною), у Твоєму захваті далекою і близькою Україною, знайшла в пам'яті її посестру, землю моого дитинства — Кубань. Я, Юліяне, з походження теж українка і прізвище мое дівоче сuto хахлацьке — Шугаєнко. Та в мене життя атрофувало все, що рідна Кубань зерном посіяла в моїй душі. Я в Катеринодарі тільки почала гімназію і дуже швидко спинилася у Петербурзі, в дядька з маминого боку, і там утопилася у... російщині. Я, дурненька, слухаючи нераз насмішок з „хахлів”, жагуче бажала позбутись української шкаралущі, кострубатости в російській вимові, щобстати рівновартною тій шикарній публіці, що бувала в домі дядьків, розгулювала по бульварах царської столиці і жила безтурботно, черпаючи пригорщами солодощі життя. Я до кубанських станиць і хуторів не повернулася. (Була раз

на похороні моого батька). Ні золоті лани пшениці, ні степовий вітер, ні красива врода моїх земляків мене не поривали. Дядько-офіцер узяв мене раз, уже як курсистку, до Омська і там я, пізнавшись з тобольчанином Степаном Лукичем, відкинула решту моого українства, моє прізвище дівоче...

Тепер мені жаль, що я так легкодушно загубила те, чим Ти так гордишся, і що тепер з такою силою зголосило свої права до життя там, на півдні Росії. Я пробувала з Ніною вчитися цієї звучної мови моїх предків. Одначе доля і їй і мені — як знаєш — перетасувала всі карти...

Я вповні свідома, що Тобі, Юліяне, смішно і ніякovo робиться, коли читаєш цього листа і думаєш про кохання цієї порівняно старої жінки, якою Ти втішався і просив ласки. А втім, я впевнена, що коли, буває, переловиш себе на спогадах про „лекції життя” в Ольсенівській оселі (бо насправді то я була Твоєю вчителькою), не засуджуеш їх, як щось, що треба стерти чим-скорше з пам’яті, що треба здригаючись забути. Ти сказав мені якось, що я — „жінка з бурхливим минулім”, хоч і не багато Ти знат про мое минуле. Я могла б сьогодні далі перед Тобою сповідатись і тоді Ти знат би, що воно було далеко бурхливіше, ніж Ти думав. І чогось мені здається, що Ти був фіналом моїх спалахів, що Степан Лукич матиме з мене тепер прикладну, цнотливу дружину, зосереджену на ньому і на хаті. Я чую, що моя душа після знайомства з Тобою прийняла іншу формaciю, немов земля після землетрусу. Я ходжу в бібліотеку, шукаю за книжками про Кубань і про... Твою Україну. Мене цікавить тепер історія, гео- і етнографія. Щоправда — читаю теж різне про Японію, бо туди переїду...

А тепер ще одно. Тавригіна тямиш. Я була в його тенетах. Він дегенерат (про це я колись Тобі говорила). Коли рік до знайомства з Тобою він заманив мене до себе, він мене зробив уляглою для його огидних збочень, для еротичних зловживань (додане: відхилень від нормальної еротики). Він запевнив мене, що на очах моїх застрілить себе і довго валявся біля моїх ніг. І після того ми були спільноками великої „тайни”, і він запевнював мене, що це „вищий стиль кохання”, стиль духової еліти, стиль великого майбутнього. Коли я хиталася, він тероризував мене, по-грожуючи скандалом, ба навіть смертю. І я була слабою, поки зійшлась з Тобою. В мене настав радикальний перелім. Він — оцей нелюбий Тобі штабс-капітан, що незабаром мав стати жертвою загадкового нападу і пірвання, — довго скавулів по-собачому або показував вовчі ікла. Та я вже не злякалася. Я прилягла душою до Тебе. І то душою відчищеною. І я Тобі, Юль, за це вдячна. Через те мусіла відслонити рубець заслони, що закриває моє життя бурхливе.

Не знаю, чи я завжди ловила момент, так як Тебе вчила. Може дещо і прогаяла. Проте пройшла я крізь життя, наче крізь барвисту, пахучу леваду, побуваючи по дорозі в розкішних замках, де дійсність розсаджувала навіть найбільш фантастичні рамці і уяву. І на цій моїй дорозі стояла теж садиба біля Зеленого Острівка і там був Ти! Спасибіг!

Юль! Ти сказав мені, що Твоє призначення — Варюша. Я тішусь, що Ти щасливий і буду молитись, щоб Всешишній Вам сприяв від початку до кінця. Не пиши до мене. Я не жду Твоїх листів. Подай тільки до відома, коли вінчання, щоб ми Вас привітали".

Вечір був сповнений думок про Коршунову.

РОКАМИ НЕ діставав Юліян ніякої пошти з дому, від родини, аж тут — гляди! — чергового дня підбігла Аня до його столу і, ховаючи позад себе одну руку, кокетерійно спитала:

— А що буде, як я вам дам листа з „родини”?

Юліян скочив, мов опарений.

— Я вас до омління зацілу! — крикнув і кинувся до неї.

— Не треба, — сказала, — я вам презентую його без того.

Схопив двома руками переданий лист. Це справді був лист з дому. Писав його батько. В часі, коли йшов бій за Львів, перебули Содому і Гомору, — писав він. — Потім дались в знаки недостатки, бо новій владі урядовці-українці відмовили присягу. Вся родина жила готовими грішми і з грошової допомоги Павлі. Вона одна мала ввесь час скромний заробіток. Та й взагалі, що було б без неї? Поїхала до стрижка Федя по картоплю і не могла повернутись, бо за Львів почались бої. Та в цьому була рука Господня. Мілька, що був під Сиховом ранений, привезено в шпиталь в Бібрці. І вона щоденно там бігала, щоб його рятувати. Та що з того! Там вилікувався, а в Вінниці помер на тиф. Автентичний свідок його смерти, коли врешті дістався до Львова, приніс їм цю трагічну вістку. Мати дуже підкошена стражданнями, а особливо смертю Мілька. Він, батько, чекає на поворот Юлька. Коли почує його в своїх раменах, то може вмерти. Кличе його, щоб витримав до кінця. Воєнні дії скінчилися. Поворот їх не може бути далекий...

Довго ридав Юліян, оплакуючи смерть молодшого брата Мілька. Не живе він більше! Два роки зберігала його доля на італійському фронті, в скелистих западинах Карсту, загроженого весь час як не від куль і шрапнелів, то від уламків скель, — як писав він у листі. І як вояка української галицької армії здолав його щойно тиф в Україні. Страшне це було для Юліяна горе. Но сився він з ним, поки Віктор і Доманський не переконали його,

що мусить врешті зустріти мужньо цей удар, що ним націлилась тепер доля.

ЧЕХО-СЛОВАЦЬКИХ ЛЕГІОНЕРІВ, що їх спішно ванта-жили на пароплави, взяла на свій приціл владивостоцька преса. Цей від'їзд супроваджала гостра і з'їдлива нагінка журналістів. Ті, що фактично звільнили Сибір від большевицького панування, дали шансу політично-поміркованим силам (с.-д. та с.-р.), а врешті з розвитком подій також реакційним кругам дійти до влади, були в усіх зненавиджені. Не було виною чехо-словаків, що ні-одна з них сил не закріпилась, що большевики підсунулись знову під кордон Манджурії і що навіть у домені контрреволюції — в Далекосхідному Краю — вони були важним чинником, завжди готовим до обняття влади. Було очевидним, що виключно приявність інтервентів утримує на поверхні життя Д. Сходу „атаманів” і різних політиків правиці та центру. В процесі подій ні-одна сила не мала за собою прихильності населення в такій мірі, що могла б протиставитись комунізмові і дати без сторонніх чинників їм відсіч. Таким чинником не могли бути теж українці, для чого було багато причин.

Чеським легіонерам присвячувала преса багато статтей, фейлетонів, віршиків і кутиків сатири. В статтях аналізували круту політику чехів у Сибірі, виклинали їх зі слов'янського світу за видачу Колчака, гримали за повстання ген. Гайди у Владивостоці в користь лівих елементів, за неохоту боротись на фронтах за справу Росії і ніби всіх слов'ян, та врешті соромили їх за хапчи-вість і грабунок російського добра. У фейлетанах та віршиках глузовано з „слов'янського брата”, що не тільки вичищував усі банки і каси, користуючись перевагою зброї, але здирав золоту бляху з церковних купул (в тому переборщувано), грабував магазини, а навіть „облегшував” громадян з їх приватних надбань.

Хоч в Іркутську віддали большевикам цілий поїзд зробленого по банках Росії чистого золота зі страху, що їм висадять тунелі на трасі при Байкальському озері і не випустяТЬ їх транспортів, то все таки різне майно, що його везли чехи з Росії, обраховувала владивостоцька преса в мільярд золотих рублів.

Після від'їзду кожного корабля з легіонерами залишалось на березі чимало вантажу, якого за браком місця не вдавалось вивезти. Траплялись і веселі випадки — як ось з двома русскими жінками чехів. Їх запакували їхні подруги в мішки, щоб цим робом улегшити їм дістатись на пароплав усупереч волі їхніх „чоловіків”. Корабель відплів, мішки почали рухатись і обидвох жінок витягнули з кислими лицями і заголодженим шлунком. Вони клялись, що дуже кохали своїх „пепічків” і були готові радше

задушитись серед вантажу на пароплаві, ніж залишитись самі зі своїм безталанним коханням.

Явних „плачок” на березі перед кожним від’їздом корабля буvalа тьма-тьменна. Дарма, що проворні легіонери зуміли по-збутись більшості придбаних „жінок” уже по дорозі, не перей-маючись їх долею.

Рухлинський мав добрий перегляд від’їзду тих полонених з табору, що, зваживши реальну ситуацію, прийняли чеське громадянство як уродженці земель, приділених у Версалі до новоствореної ЧСР. Їхні імена надруковані були в „Пріказі” і він від-мічував їх на картотеках. Були це головно німці, мадяри та за-карпатські русини-українці. Поміж останніми було чимало тих, що помимо постанов Сан-Жерменських вважали себе мадярськими громадянами, просто мадярами, і з ними готовились виїжджати. Та був і гурт, що стояв разом з Доманським, вважав себе частиною українського народу і тішився, що бодай з чехами будуть жити, а не з мадярами.

Ті, що визнали себе чеськими громадянами, мали наявні користі. Їх, як і подібних німців та мадярів, чехи при помочі альянтських достав одягнули, взули та засобили консервами. Та-кож обіцяли незабаром репатріювати. Отож Юліан не здивувався, коли в його кімнаті з’явився Рігер від чуба до ніг в новому „пір’ї”. Хоч уся гардерoba була „комісняцька”, не поміряна і не прикроєна, але новіська.

— Пане кадет, — сказав він. — Я маленький чоловічок. Не мені вирішувати світову політику. Я знаю, що я німець і ним за-лишусь. А що лахміття скинув і черевики, як ви іх самі бачили, десять разів полатані, то за те чехам спасибіг. Як стану перед Ельзою і дітьми, то бодай у приличному виді. А це для вас...

Він вийняв з військової торби кілька консерв і з розмахом поставив на столі.

— Ні! Заберіть! — крикнув Юліан. — Ви самі мусите се-бе підгодувати.

— Я їх маю досить. А з черевом мені до жінки нема що їха-ти... — І замкнув за собою двері.

Рігера Юліан знав мало, хіба з того, що він заходив нераз до Доманського. Знали його краще люди в таборі, бо він каліграфічно виписував афіші з побожними словами апостолів, еванге-листів і святців та вивішував їх у кутку, де було його леговище на причі. „Моліться безпереривно” (слова св. Павла 5:17), „Де дух Господній, там і свобода” (св. Павло: Лист до Коринтян), або „Царство Христове є в вас самих” (св. Лука 17:21) — ось кілька зразків, часто змінюваних ним кожного тижня.

Коли його хтось питав, навіщо він це робить, він завжди відповідав:

— Ці мудрі і побожні слова дають мені силу вірити і налятись і хочу, щоб і ви теж їх читали.

РЯСНИМ КВІТОМ заглядали дерева і кущі з-поза огорожі на вулиці й доріжки, якою, витримавши томливий речинець, ішов Рухлинський до дому Журавецьких. Правда — квіти появились уже раніше, ще коли повернувся з Владивостоку. Весна вже від багатьох днів настирливо заглядала йому в очі, розмальовуючи палітру довкола нього багатством кольорів. Але зледеніле серце не сприймало цих залицянь і нило все, нило... Львів, лист, смерть брата, батькова боротьба зі самим собою і тверде рішення, нидіння мами, все те виорало болочу борозну в його душі...

Та сьогодні він уже очуняв. Налитий соняшним промінням день і вся ряснота весняної природи, а вже найбільше — ця договорена зустріч з Варюшою заслонили йому все лихе.

Коли з неспокійним серцем добігав до Жаб'ячого Провулку, помітив коло дому Варю і з нею Тамару Глечик. Обидві вони вистрибом кинулись назустріч і Варя впала Юліанові в обійми. Мов лункі дзвіночки дзеленькав, сріблився їх сміх і тріпотали співучі голосочки.

— Урра! Урра!... Вже скінчилася мука і nauка!... Все прошло надзвичайно!... Можете привітати! (Це Тамара). Можеш цілувати!... Ту! — і Варюша приказуючим тоном показала на наляні природним карміном уста, бо він цілував тільки її щічки з уваги на вулицю і Тамару.

— А тепер біжімо до татуська! — Зловила руку і плавним біgom потягнула за собою.

— Папонька — Юліян! — гукнула вже з першої кімнати.

Журавецького очі блистіли якось незвичайно, коли Рухлинський святковим звичаєм хотів поцілувати його руку. Він вихопив її і швидше, ніж він встиг це зробити, притягнув його за плечі і розцілувався.

— Ну, а що тепер, папочка? — зі смішною цікавістю спітала Варя.

— Тепер я згоден, щоб ви дружили. Але поки подумаете про те, щоб назавжди зв'язатись, підождіть і познайомтесь краще зі собою. Я свою покійну дружину спостерігав два роки, поки під вінець пішов із нею...

Юліян вибухнув сміхом.

— Я чув, що неодин 5 років дружить і вивчає, поки піде до церкви, а п'ять днів по одруженні як слід пізнає — з ким дружив і одружився!

— Ах, ти!.. Бачиш який... — кинулась до нього дівчина. Вона пригорнулась і всі втрійку вголос сміялись.

— А деж Глечик? Розбився по дорозі? — завважив щойно тепер гість.

— Тамара пішла в „Громаду”. Хіба ж ти забув, що сьогодні співанка?

— Підемо?

— Гаразд. Але вернемось з поворотом, — застереглась.

— Можемо піти, папонька?

— Ідіть, але швидко повертайтесь.

Вибігли на вулицю щасливі, веселі, тримаючись за руки, як діти. Сонце наче бігло за ними. Хоч і в тінь проскочили, в їх душах було повно соняшного сяйва.

— А тепер слухай! — сказала вона. — Є в нас у гімназії такий собі секретар, Жігулін. Нічого сам по собі, тільки що музиковатий і лисий, хоч не старий. Він — розумієш — мені проходу не давав, як я ще була в шостій класі. То значить — не так нахабно, а завжди очима ходив за мною і шукав розмови. А згодом, то й до папи людей підсилав. Чи не можна до твоєї дочки свататись? — питав він. Звичайно — мій батько не за тим, щоб спішитись. „Хай ще років кілька подівує” — сказав і повторив ще декілька разів. І ми тільки нераз посміхались з кацапа, а Катерина щорічно тримала готового величенького гарбуза. Мій папа — ти знаєш який: „кохайтесь чорнобриві, та не з москалями!” . . . Він у цьому твердий.

— А ти? — перервав він, заглядаючи допитливо в очі.

— Хіба я не дочка моого батька? — і згорда додала: — я Журавецька! А вони були завжди добрими українцями.

Поцілував її з вдячності руку, а вона далі оповідала.

— Отож цей Жігулін став в останній час дуже неспокійний. Прислав до батька дуже статочну людину і написав ще й листа, в якому докоряє, що батько видає дочку, мовляв, за „австрійця” і то за такого, що зі зброєю в руках пішов на Росію. — І в цьому місці вона заллялась сміхом.

— А Віктор Симонович що?

— Ти уявляєш дурника і нахабу. Тобі цікаво, що мій папа? Звісно — написав теж, але не йому, а тому штатському совітнику, що він його присилав . . . Ну й дістав оцей Жігулін прочухана і то такого, що раз назавжди не захочеться йому по українку сягати. А оце тепер чую, що він збирається дременути кудись за кордон, чи не в Китай або в Японію. Ну і слава Богу, відв'язався.

Доходили до „Громади”. З ганку вже кивали на них, щоб поспішались. Харітя навіть гукнула назустріч, що морока з тими закоханими. За це Варя не відгризлась по звичці, а навпаки, ще з нею розцілувалась. Знай, мовляв, що райдуга в душі від подуву не погасає і не гостри язика, бо все одно не погасиш . . .

В „Громаді” було шумно і тіснувато. Анатоль завів швидко порядок і хористи пильно заправлялись. Тільки в перерві знову піднявся гармідер у кімнатах і на ганку. „Хоч утікай на подвір’я”, — подумав Юліян. І справді пішов туди, натрапляючи там зразу на Радченкову, що когось шукала.

— Ну, добродію Рухлинський, — життя вам стелить самі шовки під ноги, — сказала, не без іронії, вітаючись з ним.

Юліян добре спостерігав частіші її погляди в сторону Варі, ніж у сторону диригента, коли співали, і в цих поглядах не було ні дружби, ні ласки. „І чого хоче, гадючка? — питав він тоді в думці. — Та ж у неї і чоловік і дитина”.

— Ваша правда, як завжди, Ганно Антонівно. — Я щасливий! Дай Біг, аби ваші добросердечні слова сповнилися і щоб справді шовки, а не каміння було на моїй дорозі.

— Погуляємо на весіллі? — питала штучно солодженим голоском, заглядаючи кокетерійно в очі.

— Зичливих людей завжди приемно запrosити, — завважив.

Пізналась по тону і розсипалась, наче заздалегідь напам'ять вивчила.

— А щоб ви знали, що я вам зичлива, Юліяне Денисовичу. І Варя — хорошенка дівчина. Я її люблю і ви краще не могли вибрати. В неї така вдача чудесна і маніри гарненькі, ну й ціла вона красуня. Те, що трохи задавака, вередлива і надто вимоглива, — ну й котра дівчина інакше буває... Трапляється зрідка й така, що батьками в колисці не так уже вигойдана. Але де й таку вам шукати? Одно тільки лихо, що батько прив’яже. Нікуди й не пойдете. Галичину вамі і вічі не бачити. Ну і взагалі важкувато буде...

В Юліяна накипало. „Голос, як сурмоньки, а чортові думоньки” — подумав і готовувався припекти її в порядку, та виручила його покищо Шарчиха, що хильцем підійшла і чула кінцеві слова режисерки.

— Не відмовляйте, Ганно Антонівно, бо й не відмовите! — скрикнула з люті.

— Ну, Господь Бог з вами! Хіба ж я відмовляю? Навпаки — кажу, що добродій не міг краще вибрати.

— А за батька чіпляєтесь! Ви знаєте, хто такий Журавецький? Коли б не хворий, то всім нам головою був би і то не тільки в Микольську, а на весь Зелений Клин. А те, що хворий, то й на те буде рада. Він такий, що для нікого тягарем не буде. Захочутъ — поїдуть з ним або без нього. Захочутъ залишитись — залишаться. Живемо ми, жити будуть і вони...

Приткнула, як вужа вилами, — пригадалась Юліянові чи не уссурійська приповідка.

— Звичайно! Я ж нічого, Маріє Антонівно, — вже схвилювало товкмачилась Радченкова. — Це ж чудова родина, прикладна, великої освіти... Ось і сама Варя скінчила гімназію...

Юліян не встиг ще сам щось сказати, як надбігла Варюша.

— Я тебе скрізь шукаю... — почала, як їй перервала Радченкова.

— Варечко! Ми вас ще не привітали з екзаменами. — Їй хотіло підлеститись. — Так добре все покінчили. Уявляю собі, яка радість для Віктора Симоновича. Взагалі — таку доню мати — це дар Господній. — Притягнула її і розцілуvala.

— Спасибі вам, Ганно Антонівно, — подякувала Варя. — Але нам треба спішитись, Юліяне. Тяміш, що папа просив не баритись.

Вийшли фірткою, не вертаючись в кімнати.

Затишний Провулок зустрів їх уперше цього року голосним жаб'ячим концертом.

„Буде дощ”, — подумав Юліян. — „Треба поспішати, щоб завчасно добігти до табору”.

Але Варя не дозволила. Мусів зайти на розмову. А коли вже почав, не втерпів, щоб не призватись до свого горя, не розповісти про Львів, про листа і смерть брата, про батька, маму і всю родину. Повертаючись через дві години в табір, він дорікав собі, що не пощадив Журавецьких у цей перший день радісної зустрічі і тим нанівець звів увесь настрій в хаті. Він їм завдав стільки болю, вони так розжалобились від його розповіді, що йому довелось потім заспокоювати і Віктора Симоновича, і Варю, ба навіть і Катерину, що слухаючи її собі разом з ними сльози витирала.

Перший з них сам батько схаменувся:

— Що вже в мене доля і то не нарікаю, — сказав він і взявся за чай, що його перед усіми поставила Катерина, припрашуючи вже вдруге до кабачків, якими хотіла звеличати сьогоднішню зустріч. Кабачки були начинювані м'ясом, а до чаю — торт з полуницями.

— Ми хутко влаштуємо, що ви зможете в нас ночувати, коли треба буде. Катерина погодилася відступити вам свою кімнату, — сказав йому на прощання.

ВЕСНУ ЗМІНИЛО ЛІТО і сонце починало томити. Але в „Громаді” продовжувалась робота. Доповіді полонених-галичан збиралі завжди більшу авдиторію, ніж виступи місцевих громадян. Юліянові сказав Лазаренко, що це тому, що від галичан іде здоровий подих всеукраїнства і вони не є в потребі оглядатись на задні колеса, а через те і сильніші в експресії. Либо ж це була правда.

Потреба самостійності для України і повного розриву з Росією були солідно обґрунтовані в доповідях Біляка і Рухлинського. Їхні тези були палко підтримані молодняком з місцевих та і старшими. Спроби декого з українців, що тяготіли до московських соціалістів різного гатунку, зберегти „общій котелок” в ім’я інтересів демократії, соромно провалились, хоч і наробыли шуму.

Дискусійний вечір про спільній похід Петлюри з поляками треба було перенести в більшу залю, бо охочих послухати і забрати слово було занадто багато. Це була тема, яку треба було ловити „на гарячо” і можна було попекти собі руки. Але як Лелека, так і його оспорювач, Сідловський, зуміли добором аргументів так сколихнути думками й настроями, що з гущі народу вдалось видобути чимало цінних завваж, які повчали провід, чим живе маса, хоч би та в місті. Найважнішим серед більшості була віра в Україну, як у щось зовсім оформлене, на які компроміси не довелось би їй тимчасово йти.

Молодь, яка гуртувалась у „Громаді”, щойно шукала — як це по їй натурі — правду і сприймала все без партійних упереджень, коли йшло про Україну. Цією молоддю гордились галичани, бо вони себе взаємно найкраще розуміли. Під виводами студента Лободи, що національний момент ставив на першому місці, а соціальний — на друге, могли підписатись усі без виїмку галичани і багато місцевих. Зате були б не підписались партійці, як ось рос. ес-ер Загура, що вважався українцем, і йому подібні. Зокрема Мазуренко, що від пам’ятної конференції „Пролеткульту” ні ногою не посмів станути в „Громаді”.

Молодь зачитувалась українськими книжками. Розхапувала пресу, що потрохи надходила з-поза океану, і слухала уважно доповідей, які б вони не були: про українську класику і про новітніх письменників, про боротьбу за український університет у Львові, про УСС-ів і про те, чому вони бились по стороні Австрії. Лекції доктора Фона про різні недуги продовжувались і відвідувало їх чимало жінок і чоловіків.

Цей д-р Зарецький жив тепер наче б другим життям. З фанатизмом неофіта старався пізнати українську історію і культуру, читаючи по черзі майже все, що було в бібліотеці, і горів бажанням дати з себе якнайбільше для України, від якої відбився, як звеличник Австрії і як офіцер-лікар високої ранги. Та разом із тим доктор зовсім розгублювався, коли в його теперішній зустрічі з вільним життям віч-на-віч станула проти нього жінка. Не жінка, як його слухачка або як хвора, що шукала лікарської поради. Просто — як жінка з палкими очима, з гнучким станом і форемними ногами. Він відчув сам по собі, що існує жіноча звабливість, про що говорив у своїх доповідях. Він у тому виявляв

майже хлоп'ячу безпорадність, паленів, коли говорив з дівчиною чи жінкою, яка йому подобалась. Він тратив весь дотеп, коли його заатакувала жінка, хоч би жартома, кидався, наче школяр, коли треба було їй щось подати. І так — коли проводив Радченкову додому, а вона забула парасольку в „Громаді”, доктор біг з запертих віддихом, щоб глянтно вручити їй річ.

Потім сталося те, чого не чекала ні Радченкова, ні він сам. Він закохався в неї, в оцю Ганну Антонівну, і не відступав від неї, завжди готов на послуги. Він заходив до її бідненької хатини, бігав з нею по Зеленому Остріві, завжди послушно несучи її парасольку, торбинку чи ще дещо.

Для вродливого, молодого Радченка, це не був суперник і він на все те дивився спокійно і згірдливо. А вона — думаючи завжди, що „муж не вуж, а все таки смокче кров”, — мстилась за те, що він усім подобався, і хизувалась бездарними аморами цього підстаркуватого лікаря, якщо не траплявся молодший.

Аж ось трапилось, що бас Жабурин знову повернувся до Микольська і, як звичайно, попав в українське довкілля. Там на-трапив на знайому вже Радченкову і кришка. Скрізь вона з ним, і в кіно, і на естрадних концертах на Зеленому Остріві, на вулицях і в „Громаді”. Дівчатам це не подобалось, а згодом вони пінились. Це був кавалер першого рангу і яка слава, коли б він тільки хоч би якийсь час залиявся. А тут, гляди — бісова Ганна Антонівна забрала його з-під носа, а він мов очманілій...

Тут уже не втерпів благорозумний і досі вирозумілий на всі вихватки своєї дружини Іван Борисович і з пімsti виписав двом гімназисткам на дерев'яних огорожах їх хат стільки нахабних слів про своє кохання, що, застрашені батьки таким еротичним освідомленням доньок, піднесли скандал таки в хаті Радченків у приявності тільки самої її. Заслухавши все, що було тоді їй сказане, вона з жахом ствердила, що її опінія зовсім обтріпана, і що їй загрожує гнів Терличенків і Гавриленків та всіх інших близчих і дальших сусідів.

— Безсоромна поведінка моого чоловіка змушує мене хіба виїхати з Микольська й осісти десь під тайгою, де гімназисток немає, і де плетені тини, що на них не напишеш, — жалувалась вона Шарчисі. І запевнювала її, що крім заміру не дати відчути самітності в Микольську Жабуринові, не було в неї в думці нічого більше.

І знову доктор Фон засяяв від радості, коли в кілька днів після того Жабурин відвернувся від Радченкової і доступ до неї знову став вільніший.

Жабурин не таїв нового свого відношення, сказавши жар-тівливо вголос, тоді, коли не було режисерки в „Громаді”: — „Як не бачу — душа мре, як побачу з душі пре”...

ЩЕ ПОКИ ЛІТО розжарилось докраю, влаштовано для розваги членів концерт-балль, при чому великою атракцією був сад, де відбулась частина нічної програми. Густо розвішені в ньому японські лямпіони, розцвілі кущі бузка і жасміну та заблукани в гущавині кущів доріжки склали казковий світ. Це тим паче, що й місяць викотився пузатий, примчавши швидко з обрію на середину неба, так і повис, спинившись нарощено, щоб і собі бути приятним на забаві. А сузір'я, як ніколи многозірне, вицяткувало небо золотом і завмерло, зачароване красою уссурійської ночі.

Цей вечір улаштований був за новими постановами головаців „Громади”, які засудили театральні вистави з обов’язковою чаркою на сцені та концерт з обов’язковим гопаком. І ніде правди діти, — як чарка була прогнана з театру доречно, то з гопаком (він же національний танок) скоїлась заборона тільки через Радченків. Вони одинокі його виконували сценічно і майстерно, зате завжди зі скандалом. Як тільки чимось Іван Борисович не догодив на сцені дружині, ця переривала танець і втікала за лаштунки. І щойно виляявши його там, удруге, всміхнена, наче нічого не сталося, виходила знову на сцену, а за нею похмурий, зніяковілий її чоловік.

Це було досі кожний раз і тому треба було зробити кінець. От, „лайлива Дідона” — думали за Котляревського Еней-дою. У цю програму ввійшов танець новий для зеленоклинців: гуцульський аркан. А вивів його справжній син Верховини, Ілько Мочалюк, зі своїми 20-ма підробленими легіннями. День-у-день вивчали вони в таборі своєрідну ритміку і кроки впродовж цілого місяця і труд їх не пішов на марне. Танець виконано з умінням і надхненням оригінальних верховинців.

Це була атракція! Юліян жалів, що чогось такого не придумав у таборі при зустрічі Нового року.

— Балет повторимо в саду після концерту! — крикнула зі сцени відповідальна за концерт пані Радченко, коли авдиторія криком і оплесками домагалась ще і ще повторити танець.

— Раз „балет” . . . — значить, і їй подобалось, — шепнула на вухо Юліанові Варя, — хоч ій напевно досадно, що не вона балетниця цим разом. Що не кажи, а вона таки красива і має в собі те, що не вкладається в рамці звичайної людини.

Юліян не міг заперечити того. Вона була справді вродлива, духовно обдарована. Вузьке життя провінційного містечка та й ще недостатки включно з норою, в якій вона жила, — все те могло підважити душевну рівновагу і довести до стану, в якому вона тепер — на грани психопатії . . . Ось зараз: — яка грація в постаті і в міміці, коли дивиться зі сцени, які сяйні, надхненні очі! Її впевненість, що в ролі заповідачки й аранжерки заступає

мистецтво, себто те, що її пориває і дозволяє забути про „суету життя” — робить її ще принаднішою.

— Але здалека... — додав нахилившись до Варі.

— Що таке? — спитаала здивовано, не знаючи ходу його думок.

— Вона гарна здалека, може не так тілом, як іншими прикметами, — договорив Юліян і замовк, бо до фортепіану приступив сліпий музика і почав грати Чайковського.

Коли пролунали останні акорди фортепіанна і загриміли оплески, співаки вистрибом кинулись зі залі на сцену. Всі вони знали, що Анатоль востаннє керує їх хором, що він їде вчителювати в далеке село, і старались нічим його не вразити. Навіть пані Радченко стояла, мов статуя, підкреслюючи тим, що весь провід тепер у Дрималика. Аж тоді, коли виступ хору закінчився, вона немов збудилась і з усім питомим їй жаром кинулась до диригента.

— Вас можна направду розцілувати!.. Навіщо їдете на глухі хутори? Хіба ж можна такий хор, вашу духову дитину, залишати? Пожалійте бодай нас! — лепетала і в очах у неї були сльози.

Коли після концерту висипались усі в сад, то Юліян швидко стратив зі свого кругозору Анатоля, Ганну Радченко, Харитю й інших. Він мов заворожений пірнув у казковий світ, що його вичарували прекрасна ніч раннього літа, рясний розсип зірок і світлотіні від місяця, японських лямпіонів і електричного сяйва з вікон будинку. Він обережно обняв за стан свою Варюшу і так ходили вони довго по доріжках між розцвілими кущами. Врешті закортіло слідом інших повернулись у залю, щоб, для відміни, танцювати коханочки, лезгінки, польки, що їх гучно грала оркестра. І було б йому і це приемне, коли б не бісові хлопці, які щораз відбивали йому дівчину, з якою було йому найкраще. А втім (не без намови Варюші) він танцював теж із другими, поки знову, взявши за руки, пішли в сад. Там зашились у куточок, де самітня лавочка стояла і тільки здалека прислухались, як лунала пісня на гуцульський мотив до ритму аркана.

Юліян зінав, що Мочалюк зі своєю „двадцяткою” почали танець в саду біля будинку. Але з Варею в тому запашному куточку було чудесно. Не хотілось рушати з місця. Ще момент і публіка, що спостерігає „гуцулів”, розbredеться по саду... А втім — що це? Хтось близько розреготовався. У згущеній тіні, в кущах перед ними, зяєніла білою плямою жіноча сукня, зашарудила і щезла. Щезла, — але сміх, якийсь недобрий сміх, зроджений завистю і люттю, котився ще далі...

— Так, мабуть, сміються гієни, — сказав лютий Юліян.

— Це вона була, — прошепотіла Варюша, і її руки здригнулися.

— Чудна людина! І мистецькі обов'язки має, а цікавіше їй за нами слідкувати.

Піднялись з лавочки і пішли доріжкою до будинку. А там теж непогано. Одні тягнуть до буфету, другі до танцю. Оркестра гримить, ніхто не бешкетує, російська мова звучить сумирно поряд з українською.

Лелека вдоволений похожав з Лазаренком і принагідно кинув Юліянові, скільки рублів матимуть чистого збору. Сума була показна! Буде й на організаційні витрати і на школу більше, ніж сподівались. Та Лелека не тільки цим радів. Все, коли бачить його з Журавецькю, сяє вдоволенням. По правді, то він їх зв'язав, цей чудовий Прокіп Левич. А Лазаренко теж про те знає і вдоволено вуса крутить, спостерігаючи уважно, як туляться до себе молодята, одно з Зеленого Клина, друге зі Львова.

Коли Юліян і Варя виглянули знову в сад, там сірів мрячний дещо ранок, вітрець коливав погаслими лямпіонами і весь час нічі здавався сном. Концерт-балль закінчився. — „Померклі пишність”, — сказала розжалоблена Варюша ...

ВІДВОРОТ З-ПІД КИЄВА поляків і війська УНР проходив у приглушеній тональності в розмовах далекосхідних українців. Все таки було їм жаль Петлюри, а не поляків. А серед полонених відчувалося ніби злорадне відпружження.

Саме в цей час з'явився знову Жакринич в Микольськ Усурійську. Був він сам, без секретарки. Коли ж Юліян спитав його за Зіну, він тільки відмахнувся. „Не згадуй, мовляв, це краще”. Отож нічого було й допитуватись далі.

Любомир мав дуже таємничу міну. Натискав, щоб скликаючи екстренне засідання проводу і може декого з громадських діячів з уваги на вагу моменту і заяву, які він має скласти. Відмовлялись довго. Але ввечорі наступного дня ледве зібрали належний кворум, потрібний для схвалень. Сам „посол від незнаного володаря” (як на вухо висловився іронічно Шарко, хоч усі знали, чию справу він заступає) хотів, щоб Юліян був приявний (сподівався, очевидно, його підтримки).

Почав Любомир з того, яке нове нещастя впало на Україну. Не згадуючи ні словом поляків, бідкався над черговою втратою столиці військами УНР. Вдаряючи в патріотизм, підкреслив, що в обличчі агресивності большевизму нам скрізь треба боротися з нахабним, кровожадним, варварським ворогом. Японці мають вже досить на Дал. Сході коаліційних урядів, включно з новим, напівбольшевицьким урядом Бінасика, і хочуть створити зовсім нову

ситуацію. Вони дивляться на українців, як на своїх союзників, і певні, що сьогодні ненависть українців до большевизму ще більша.

Любомир зробив невелику паузу, перебіг очима всіх присягних, набрав у легені повітря і крикнув, як несамовитий:

— Нам треба взяти владу в свої руки на цілому просторі Зел. Клина! Ми рішили зробити це вже в найближчому часі!

— Пробачте. Чи можете подати докладно хто такі „ми”? — спитав його спокійно Юліян.

Любомир скіпів, люто глянув на Рухлинського і процидав крізь зуби:

— Я не чекав у Микольську таких провокаційних питань . .

— І він витягнув з кишень малий, зgrabний бравнінг і поклав на столі перед себе.

Реакція всіх була негайна. Всі піднялися з місць, а предсідник заявив, що нарада скінчена. Любомир зм'як. Він склав зброю в кишеню і, надробляючи доброю міною, почав свій вчинок обертати в жарт. Мовляв — це було подумане тільки у відношенні до старого друга, Юліана, і то тільки на те, щоб цей набрав поваги до нього, якого він тямить зі слабих хвилин, заломань психічних . . Зараз він апелює до предсідника, щоб продовжував нараду.

Голова після деякого вагання вволив його волю, але застерігся, що „Окружна Мик.-Уссур. Українська Рада” і місцева „Громада” в ніякому разі не піддастся якому то не було б теророві групи людей, що стоять на службі японських військ. В усіх своїх діяннях керуватись буде інтересами українців на Дал. Сході і нашої справи. Наказів слухатиме У. Д.-Сх. Ради і її Секретаріату.

Врешті він просто спитав емісара, чи він порозумівся з тим центром і чи центр дав свою згоду на якусь мілітарну акцію?

Жакринич заміявся, але дуже скоро очуняв і потвердив.

— Якими силами ви можете розпоряджати?

— Ми приїдемо в Микольськ бронепоїздом. Привеземо зброю. Людей мусите ви на місцях дати . . — І він з'ясував коротко політичну ситуацію, запевнив, що большевики не підуть далі за Байкальського буфера. А навіть коли б пішли, то зчіпляться наперед з військами ат. Семйонова, якого японці не хочуть ліквидувати, а тільки підпорядкують українській владі. Через Манджурію вони перейти не можуть і не матимуть шансів змірятись з українцями, для яких призначенні покищо Уссурійський Край і Примор'я.

Любомир говорив ще далі, перескаючи зі зручністю політичного акробата всі складніші питання. Він запалювався щораз більше. Він чув, що його слова вже дещо діють, що до представлених ним плянів ставляться щораз серйозніше.

— Все це найбільша таємниця, — повторяв він часто. — Підготовляється грандіозна акція, але вона строго конспіративна до найостаннішого моменту. Отож, Бога ради, нікому ні чичирк!

Схвалено вислати негайно людину до централі у Владивосток для вияснення всіх цих справ.

Коли розходились, Любомир просив Юліана бути його гостем.

— Ти поступив нахабно і немудро, — відповів цей. — Але щоб ти знов, що я твоєї „гармати” не боюсь, запрошення приймаю.

У ДВОПОВЕРХОВОМУ БУДИНОЧКУ, на базарній площині, в готелі, де спинився на квартирі Любомир, був теж ресторан. Крім великої кімнати, було там кілька маленьких „сепараток” для піяtkи і розпусти, бо „кутьжом” славились усі гарнізонні міста і містечка Росії. В одно з тих відокремлених приміщень на поверхі завів їх офіціант, помахуючи серветкою сумінівної чистоти.

Любомир був у ідженні, а ще більше в питті так непоміркований, як у всій своїй поведінці. Карапочки „міцної” офіціант міняв доволі часто, випорожнені, а то й не зовсім. На це той не звертав найменшої уваги. Важне, щоб завжди, коли сягнув рукою, було щось налляти до склянки.

Цього вечора пізнав Юліан його ще краще, а головне — довідався стільки всього, що ледве чи краще могли бути на світлені мотиви його незвичайних діянь і його дивна вдача.

— Ти тямиш Дозю? Ти, щоправда, не зновав цієї царівни з лісничівки в Коростові. Але я звірився тобі з моїм трагічним коханням, — пригадуєш коли? — Тоді, коли під Шибалином московські салдати в нас ціляли при спалахах пожеж людських хат. А ми пили шампанське для відзначення роковин, — яких, то ти знаєш... Отож — представ собі. Декілька тижнів тому познайомився я з полоненим-австрійцем Корном. Було це під Благовіщенськом. Він і тепер там. Цей Корн — офіцер. Коли ще був в Омську, в таборі полонених, він приятелював з ляйт-нантом Губіною, чехом з Оломуньца, який — ти уявляєш собі? — одружений з моєю Дозею.

— Як це так? — спитав оголомшений Юлько.

— Ну що ж? Війна, мандрівка народів у військових уніформах, затримка ранених по шпиталях у недалекому запіллі. І так у Скользому вони зустрілись і одружились, — досить спокійно продовжував той свою розповідь.

— І де він тепер, оцей Губіна?

— Він помер... — Любомир замовк. У нього не появил-

лось нітрохи злорадності. Навпаки — він посумнів. Витримавши довшу павзу, неначе б відбіг кудись думками далеко, він відізвався знову: — Бідна Дозя. Даремно чекатиме на нього...

— Хай з Богом спочиває покійник. Тепер ти повинен до неї повернутись, — перервав йому Юліян, відгадуючи його задушевні мрії.

— Так! Щоб ти знов, друже! Дозя і тільки Дозя мусить бути моєю дружиною! — сказав він твердо. — Думка про неї, про те, що вона мусить бути моєю, рятувала мене в усіх труднощах життя, рятувала на фронті. Коли рік тому я револьвером промощував собі шлях до волі посеред очманілих від чаду большевицької пропаганди робітників у залізничному депо, де я часово працював, — я перед собою далеко, мов у мряковинні, бачив образ її, образ Дозі. Завдяки тому я висмикнувся від озвірілих фанатиків „майбутнього пролетарського щастя”... Але знаєш що? Я хочу повернутись до неї багатий! Не тому, що вона жадна гроша і вигод. Ні! Вона на диво скромна, невибаглива. Але я хочу, щоб вона в житті бодай матеріальних турбот не мала. А ти знаєш, як тяжко в нас у Галичині доробитись. Отож я муши привезти майно звідси, з Сибіру...

— Де ж ти його візьмеш? — спитав його наївно.

— Дають. Щось з того відкладаю. Тепер більше, ніж раніше. Уже мене Зіна не пильнує, — відповів зовсім щиро.

— Зіна? А що з нею?

— Попала в неласку. — Любомир покосився в сторону, начебто був не радий цій темі. — Звільнili. З жінками погане діло. Закохаеться і робиться менш обережна. На пароплаві, коли ми їхали по Амурі за ділом, пізнала якогось офіцера. Падлюка, але ніде правди діти — вид, як сам Аполлон. Після чотирьох тижнів він утік до червоних. Зіна не дорахувалася грошей і цілой течки з копіями рапортів. Скривала це якийсь час від японців. Але в них контррозвідка поставлена дуже добре...

— Ти поміг японцям?

— Питаєшся, бо вона теж представляє окремий уступ в книзі твоїх романтичних пригод. Маєш щастя, що ваша близькість найшла досить швидко фінал. А то ти б інакше сьогодні „співав”. Вона — до речі — тебе згадувала завжди тепло. Був час, що я тебе за це ненавидів. В мене теж зав'язалася з нею інтимність. Це була просто службова конечність. В моєму чуттєвому відношенні — вона і Дозя стояли на двох полюсах. Зіна викликала в мене затрату глупдів виключно через її майстерність у ролі самички. Знову ж Дозя — це щось етеричне, щось, що не заплямлене ніяким брудом, це візерунок, вигалтований золотою пряжею самого Творця... У пристрастях я виживаюсь. Сьогодні вся Росія — один люпанар, а далекосхідня периферія не

відстає в тому. Баби самі до тебе лізуть... Нема тільки тої, яку кохаю...

Любомир засвітив сльозами. Був міцно зворушений. Сягнув за склянкою і сказав зрезигновано: „отруйна брага, але без неї погано...”

„Отруя” діяла. Він п’янів і з мінорного настрою перескачував до мажорного з легкістю сценічного майстра. Він хапав за руку Юліана і впевняв його, що він не є платний агент чужоземного інтервента для того тільки, аби гроші здобути. Ні! Його завдання — нищити ворога скрізь і як можна, мститись за те, що большевики заступили Україні шлях до волі і всю її залляли кров’ю. То знову він відштовхував його руку, коли цей не погоджувався на збройний виступ українців на Дал. Сході, бо, мовляв, це заздалегідь засуджене на невдачу і страшну компромітацію. Любомир впевняв, що українці політично невироблені. Вони не вміють послужити навіть ворогові свого нещадного ворога. „Там”, де він служить, українців небагато, а з галичан — він один, решта місцеві. Зате москалів — тьма тьменна. Вони і роботу роблять і гроші збирають. А про нас нашіптують хлібодавцям найгірші речі. Переконують навіть нахабно, що ми з ними один нарід і що це тільки сварка в родині.

І знову зловив за руку Рухлинського і сказав:

— Знай, що я тебе хочу мати побіч себе! Ти чув уже про те раніше, та тепер кличу тебе востаннє: ставай зі мною до праці! Хай тебе не відштовхує гріш. Матеріальне тут пов’язане з ідеальним. Кинь задушливий барак, покінчи з душевною втому, яка тобі відбирає глузди. Чи ти знаєш, як солодко мати можливість вільних порухів навіть тут, на терені Далекого Сходу? Це суміш цивілізації і тайги тут на Сході, сальону і шатра кочовиків, крайності в стилі і ментальності. Правда, — коли б були тут большевики, вони швидко з тим покінчили б, переваривши все в одному горнилі. Скрізь була б тайга, в переносному значенні цього слова, себто царство розбещених тваринних інстинктів, моральна пуща, право сильнішого, нахабнішого і підлішого... Ale спасибі японцям, що не дають їм приступу з Забайкалья, отож і солодко можемо тут пожити. А в цьому — коли ти чуеш, що гаманець твій повний, що ніщо не існує, що тобі було б недозволене, що найкращі жінки, найсмачніші страви, найдорожчі вина, найелегантніший одяг, — словом усе тобі доступне, — ти відчуваєш, що живеш, що твоє життя є сповнене радостей...

Рухлинський почав говорити, та той перервав йому після двох слів.

— А потім — який в тебе росте пошанівок самого до себе, коли приїжджаєш у Владивосток, в штаб японських військ, ки-

неш своє прізвище і негайно допускають тебе скрізь до такого чи іншого японського штабового офіцера. А там чуеш від нього — назвімо його паном Гігошіма, — що ти їм потрібний, що робиш добру роботу для Японії і для своїх, українців, які ніколи не погодяться з большевиками. Тим то їм іти треба разом з японцями. Мовляв — коли японці відсунуть русских далеко на захід, то українцям буде добре. Японці їх люблять. Народ бо трудячий, богообойний, а таких Японія цінить. Потребує їх тут, а ще більше там, де Хабаровськ і Благовіщенськ, де японським людям занадто холодно і де багато їхніх вояків вмирає, не витримуючи сильних сибірських морозів. І хутра не помагають від крижаної студені... I тоді японський офіцер запевнює тобі все життя добру посаду, зробиш кар'єру...

— Тепер вже мусиш мене допустити до голосу! — майже крикнув Юліян. — Отож знай, що в мене протухлий барак провітрюється щоденно цікавою і цінною для мене громадською роботою. Це перше. А друге — в мене наречена, тут таки в Микольську, і вона для мене тим, чим Дозя для тебе. В тих умовинах з'ясоване тобою буйне життя мене не бере. Коли ти певен, що ти робиш добре діло для України, роби. Я готов бути літописцем твоїх добрих діл. Зате знай: якщо захочеш, щоб український рух на Зеленому Клині застряг у грузькому болоті політичних авантюр, щоб наші дядьки по селах і хуторах відсахнулись від нас, збегнувши здоровим хлопським розумом, що їх хочуть втягнути в безвихідну ситуацію, тоді я буду теж літописцем твоїх діл, але безпощадним для твоєї опінії. Скажи це тим, яких ти назвав „ми”, й освідом собі, що демонструвати при помочі револьвера, як це було сьогодні в „Громаді”, накидати терором свої думки — не варто. Це тільки твою позицію підриває, а не зміцнює.

— Дантон сказав своїм приятелям: „Опінія — це продажна жінка. На честь мені наплювати. А будуче — то смердяча яма”. Це слова Ромен Ролляна в його революційній драмі „Дантон”. І це правда.

Любомир розрегоався. Він видістав з кишені револьвер. — А тепер подивись: в цій гаківниці ні дрібки пороху...

— Хіба це грає ролю, що ти тільки страшив? — спитав Рухлинський, спостерігаючи уважно, як той виняв з кишені пуделько з кулями і почав спроквола вкладати одну за другою в отвір бравнінга. — Ти хотів тільки погрозити і захистити дисципліну послуху центрові провінційної організації. Сьогодні на ніч поїхав у Владивосток д-р Зарецький і вияснить цю справу.

Але Жакринич не ставився сприятливо до цієї поїздки і довго викладав свою оцінку людей і їх діяльність в Дал.-Сх. Секретаріяті, поклавши бравнінг у кишеню. Баских, мовляв, ко-

ней треба було б запрягти до українського воза... Тепер не пора для „просвітнини”, а на радикальні політичні акції, а коли треба — й на посів крові, щоб з нього був путящий вро-жай... Там немає політиків...

Він запалювався, не щадив гострих слів. Язык йому плутався. Крайній час був розійтись. Коли встали — Юліян побачив, що в нього ноги хитаються. Він провів його до кімнати, поміг роздягнувшись і тільки, коли цей був у ліжку, зійшов по скрипучих сходах і перехрестившись вийшов з готелю.

Ніч була напрочуд погідна. Рухлинський випив набагато менше і чув тільки в собі відвагу піти серед ночі в табір. Хоч хвилинку думав, чи не постукати до Шарків і не попросити дозволу заночувати в „Громаді”. Але повний місяць так довірливо дивився на нього, так запевняв, що проведе до самого дому, що Юліян вибрав мандрівку на край міста та ще й з „гаком” через степову полосу. І саме вже в цій полосі зустрів японську патрулю. Та обійшлося щасливо. Один з вояків говорив не зле німецькою мовою і Юліян завів із ним цілу балачку. Закурили разом і японці провели його аж під саму браму.

АНЯ RITER принесла горішкову халву і поклада перед Юліяном на бюрку. Ах, ця Аня! Якщо б не існувала Варюша, тоді хто зна чи він не закохався б в неї. Дзвінкоголоса, жартівниця, лукавинка в очах, а скільки жіночої краси і грації! Нещодавно оповів йому Доманський, що назріває трагедія. Шандор, зв'язковий з долішніх бараків, який щоденно приходить за поштою, за приказами комandanта, виказами тощо і забирає те все з рук Ані, закохався в неї до безтями. Аня для нього, як блакитної крові аристократка для пастуха з мадярської „пушти”... І він, хлоп зрештою „до речі” і штрамацький фельдфебель, розуміє, що воно „не грає” і через те страждає...

Щось більше хотів він сказати, крім дякую, за цю лакоминку, як прибігає Доманський. — „До вас телефон, пане кадет!” — сказав службово, вживаючи по звичці військового титулу. Це був Жакринич.

— Все покищо відклікане, — сказав він. — Маю нові інструкції. У вас має хтось добрі контакти. Але готуйтесь, як не тепер, то в четвер. Справа напевно піде в рух. Тим часом я вижджаю.

— Навіщо було доктора до Владивостоку посылати? — з докором сказав Юліян.

— А хіба я його послав? То ви це ухвалили. А втім — воно й добре. Побудить зі сну наших „панів-міністрів”. Може відкладуть на бік писання меморіялів у справах шкіл, кооператив і інших дрібоньких постулятів з XIX століття і хай відчувають по-

дих гарячого часу, період бурхливих поривань. Тоді почнуть діяти. І будуть результати, хоч наші сліди тут давним-давно пристигнути...

— І ти вірив в те твоє „бурхливе поривання”, до якого нас учора намовляв? Мало б воно якийсь успіх?

— Мало б — не мало б... Але треба щось робити.

— Дивує і сердить мене, що не маєш признання для нашої роботи... Хіба треба тільки те робити, що твоїм хлібодавцям важне?.. Не пхай нас в халепу. Це хай буде тобі на дорогу від старого друга.

— Власне тому тобі й прощаю, що ти старий друг. А якщо хочеш бути глибше в курсі справ, то знай, що мої шефи не придумали тої революційної акції, не погодились ще на неї, та взагалі (хай це залишиться між нами) весь мій проект був фікцією. Вжив я її тільки, щоб збегнути, скільки у вас тут боєвого духа і яким людським матеріалом ми могли б в Уссурійщині розпоряджати. Не думай, що я зовсім без глуздів. Сам розумію, що негайно на таку акцію нема місця. Солом'яними чучелами, як здобув Єрмак Сибір і полонив хана Кучуму, — це не для наших часів. Не спокусиш нікого на жертви, коли знаєш заздалегідь, що програєш. Таке діло треба готовити не тиждень і не два. Політичний момент може показатись для нас сприятливішим і тоді засвідчимо, що є ще порох в наших гаківницях, а не так як учора в моїй пістолі. Та й вона вже заряджена тепер.

— Ну, бодай добре, що ти схаменувся, Любку! А то я вже боявся, що в тебе брехня і крутійство завелись. Видумуєш неможливі ситуації і пляни, в які сам не віриш. Це таке, що психологи назвали „псевдологія фантастіка”. А це вже друже небезпечна недуга! Я знаю, що японці хочуть зичливої невтральності з боку українців і це ми робимо... А втім — щодо зарядження вчора твоєї пістолі... Чи це мала бути чергова погроза в мою сторону?

— Дурне! Мої кулі призначені для ворогів, не на приятелів. Зіна вже щезла з нашого горизонту (він розрекотався), а в національних питаннях ми домовимось. Я того певен. Та це справа майбутнього. Я знову швидко прийду до вас. Може на твоє весілля, якщо запросиш... Бачиш, так і не поговорили про твою Варюшу. Чи скоро готуєшся гніздачко вистеляти? Але в тебе свій розум. А тим часом — „сервус”. Я зараз сідаю на візника і іду на залізницю. До „Громади” скочу по дорозі і віддам конверту. В ній є кілька єн, щоб не нарікали на мене за кошт подорожні доктора, вашого емісара. Не гримайте на мене! Я не пройдисвіт, як думають у вашім штабі. Попрощай, кого треба, а своїй дамі серця галантно уцілуй ручку. Скажи їй, що якщо не запро-

сите на весілля, я з'явлюсь несподівано, як колись розбійник Кармелюк у панський палац, але без його замислів і плянів ...

— Важна якась розмова, пане кадете? — спитав Доманський, коли Юліян скінчив.

— Важна і неважна, пане фельдфебель. — Старий приятель від'їжджає ...

— В Галичину повертається?

— Ні! Він живе у Владивостоці.

— А ви знаєте, що я мушу пакуватись. Написали мені чехи з того власне Владивостоку, щоб я там за два тижні зголосився. Ну що ж? Поїду. Нема чого сидіти в Сибірі. А раз віддали нашу землю чехам і словакам, то Доманський того не змінить. Краще може буде, ніж під мадяром, або вам, у поляків. Як ви думаєте?

— Я думаю, що вам їхати треба. Вже ваші земляки поїхали, ви вже, мабуть, з найостанніших. А таки й справді нема чого вам тут робити. Готуйтесь до виїзду.

ОСЬ І ПРИЧАЛЯТЬ ПАРОПЛАВИ

НАПРОЧУД ПОГІДНІ були дні, що нанизувались у цілі тижні. Траплялось, що викотились з-поза обрію тучеві хмари, гойно покропили землю, а лискавиці черкали небо сліпучими гадючками та гнівно гуркотіли. Але не минула година — і знову була погода, вологість та свіжість.

В саду Журавецьких було як у віллі. Густа зелень прикривала все: і огорожу, і доріжки, що розбігались, і альтанку привітну, вкриту дикою рожею, а на боках альтанки визрівали грона червоного винограду, з якого Катря вино заготовляла¹⁾. З одного боку саду лежав один шматок до сонця. Там було яринне царство Катерини. Там теж на двох грядках з під листочків заглядали кривавими цятками полуниці. А далі стояли кущики смородини, що прикривали надломані штакети.

День-у-день пересиджував тепер пан Журавецький в саду. Його привозили вже ранком у фотелі-візочку і кожних дві-три години пересовували в інше місце, де був холодочок або тоді, коли хотів спостерігати жінок, що працювали на яринних грядках чи в кущах ягід. А роботи було влітку досить. Катерина з любов'ю ставилася до хазяйства і заздалегідь дбала, щоб комора була повна. Завжди, коли треба було, нашлися і огірки домашнього засолу і повні сулії різних наливок і чорне варення зі смородини, що його ніколи раніше Юліян не бачив.

Коли заходив Рухлинський, Варя кидала роботу в саду, мила руки в криниці, розкладала біля батька на муріжку плахту і починалась довга розмова. Нерідко розповідав Юліян про Львів і вони обое охоче слухали. Потім Варя подавала чай або Катерина приходила з мискою полуниць, з глечиком сметани та з череп'яними мисочками і ложечками, щоби кожному по одній. Ще пізніше, коли роса падала, відвозили старого в кімнату і тільки молодятам дозволено було переглянути в саду всі куточки та альтанку.

¹⁾ В Манджурії і Приморщині росте червоний виноград і з ньогороблять вино.

Іншими погожими днями Юліан з Варею ішли в „Громаду”. Там співанок не було, хоч на місце Анатоля знайдено нового диригента, поручника Картаченка. Та в нього хворіли діти і він відкликав покищо сходини. А втім молодь сходилася і гуртом ішла звичайно на Зелений Острів. Кудись дещо далі, як нераз пляновано, щоб вийти з міста на ріку Сайфун і на урочища та могили, якими багатілі околиці Микольськ-Уссурійського, щоб побачити могилу-пам'ятник Джінгіс Хана²⁾ (це особливо цікавило Юліяна), — відкладали кожний раз на пізніше. Завжди вибирали Зелений Острів, що був у місті, де гриміла оркестра і публіки багато проходжувалось по алеях та де танцювали на дерев'яному градуснику біля естради. Коли розжарились зорі на небі, тоді дівчата й хлопці з „Громади” збивались у гурт біля якоїсь лавочки і затягали пісню. З цього починається концерт, в якому помагали швидко перехожі. І коли проспівали

„... буду тебе цілувати поки сон ізможе...”

з „Чумарочки рябесенької”, неодна пара тишком-нишком відходила в темінь алей, щоби даром ці слова в повітрі не кружляли... І коли повертались гуртом до дому, доброї половини бракувало. До того й привикли. Варя за Тамарою вже не шукала. Знала, що Віктор не з тих, що ще до півночі дівчину під хату приводять.

До речі — Віктор таки добре „підкотився” до неї так, що вона зовсім забула сліпого музику. На сліпця теж всі інші забули, бо яка з нього тепер користь, коли тягне голубий простір, коли стелиться м'яка травичка, що аж проситься, щоб її помняті. А тут піклуйся невидючим... Були такі, що десь-колись до нього зайшли, і потім чуда оповідали про його філософську систему, що нагадувала Сковороду, і про його ніби то писань, якого ніхто не бачив.

Тамара, або „капочка”, як її називав тепер Віктор (ніби тому, що була капосна), палко прив’язалася до нього. Але вона брала річ просто. Хотіла мати біля себе „красивого кавалера”, не каламутила кохання вимогами супружжя, всупереч інтенціям її батька. Бо старий Глечик брав напрямок Журавецького і мріяв про переїзд в галицьку сторону. Сама ж „капочка” не вірила в спільній переїзд з Віктором і не зобов’язувала його ані залишатись в уссурійській глушині, ані їхати з нею в Галичину. Нюансів їхнього кохання взагалі ніхто не знав.

ПОЛІТИЧНІ МІСТИФІКАЦІЇ Любомира прогомоніли безслідно, коли не рахувати того, що Юліана нераз муляла думка,

²⁾ Джінгіс Хан, світової слави татаро-монгольський вождь, якого азійське військо розбило на ріці Калці українські княжі дружини в р. 1223.

вроді тої: „а що, коли б...” — Хай би на один тиждень опанувати адміністрацію, щоб заакцентувати право українців до Дал. Сходу...Хоч би тільки для історії замаяв український прапор на ратушах Владивостоку і Микольська, як замаяв він у Києві й у Львові, в тисячах міст України та на крейсерах, міноносцях...

Він з цими думками звірювався Вікторові і Білякові, судді Журавецькому, Лелеці, Журченкові і Шаркові.

— Мріяти, звичайно, можна... — Такі або подібні були їх думки. Доктор Зарецький привіз з Секретаріату некорисну довідку про Любомира і його роботу.

„Безвідповідальність, мовляв, агента, який нікого і ніщо не презентує. Пише японцям довгі рапорти, правдиві і неправдиві, і висовує різні сугестії”.

Ото ж Юліян у своїх розмовах відмежовувався від особи Любомира і погоджувався, що його власні думки — тільки міражі, якими він осолоджує собі тимчасову прогру державницьких змагань на Рідних Землях.

По румовищах осягів національної революції з тяжкою жалобою в серці шугали думками й далекосхідні українці, які недавно з такими гордощами сприймали великі події в Україні. Ось писав Анатоль з Нигівки, де навчає в українській школі, що плутагатирі в полі зупиняються в роботі і думають про далеку рідну землю та її недолю; що мисливці, йдучи в ліс чи в надозерні і надрічні комиші полювати, міцніше стискають рушницю і думають: либо нь там зброй забракло...; і що рибалки, розкладаючи сіті на річці, перекидаються словами й один одного питаютъ: чи не наспілі які нові вісті з України?

А міські люди? Юліян їх щораз бачить: тих, що реєструвались на поворот в Україну, і тих, що про те думки не мали. Всіх однаково гнітить недоля України. І хоч у декого затирається ідейний профіль під впливом подій та страху за власну шкіру, то більшість непохитна, національно — наснажена революцією, свідома і стійка. Ось недавно зустрів Юліян Архипа Безхатька. Він комерсант. Торгує шкірою і заробляє так, що грішми не турбується. Якось раз, коли він забігав до „Громади”, згадував свою колишню бідність, коли хлопчаком босоніж бігав поміж огірками, кавунами й соняшниками в панському баштані, що його пильнував батько. Це ще було в далекій Україні. Там ще „дядя відал, как барін єдал”... гусячі лапки, і тільки облизувався. А згодом, коли переселились в Уссурію, пощастило завестись їм великим хазяйством, а там уже грошики Бог дав. І можна було починати торгівлю — і то ще до війни, коли сиротою став і самому було краще піти в місто.

Ось і стрінувшись тепер — Безхатько зразу над Дніпро стрибнув.

— Ну що? Проженуть більшевиків з України, чи під руського пролетаря-голодранця підемо? — запитав лютокоїй. — А потім, коли розглянули події і погрались у ворожбите, він стиснув руку Рухлинському й каже:

— Вітайте там усіх у „Громаді”, а знайте, що гаманець у мене повний. Треба грошей на справу — дам! Тільки ходити мені до вас ніколи. Але Антін Савич мою адресу знає. Вона у вас теж у реєстрі.

Ось на днях почали в „Раді” розробляти програму на осінь і зиму. Рішили настирливіше домагатись прав і натискати на земські уездні і волосні управи, на міську управу, на шкільне управління, — щоб українці були скрізь заступлені і щоб до їх голосу пильніше прислухались. І тоді теж почув Юліян, що Безхатько не поскупився грішми на потреби „Окружної Ради”. До того згодився дати в довгий кредит багато шкіри українській коопераціві, яку саме плянують в Микольську оснувати.

— Аби нам тільки добр. Жакринич революції не хотів робити, — завважив Лелека.

— Я думаю, що нескоро він тут з’явиться. А якщо і приїде, то не так з ним поговоримо, як останнім разом, — підтримав тему Павло Журченко. — Воно взагалі недоречне, що будь-який агент має доступ на засідання „Ради” чи „Громади”, або що він вимушує скликати екстренні зібрання.

ДВА ДНІ ПІДРЯД ЮЛІЯН не був у місті, бо в таборі покотилось усе сторчаком.

У стукіт друкарської машинки і „щотів” таборової канцелярії раптом вмішались голосні й дивні розмови та запити. Помітна була навіть метушня. Шукали перекладача англійської мови. Аня бачила у кімнаті коменданта трьох цивільних мужчин. Ніна вияснювала, що це делегати Червоного Хреста, міжнародного мабуть.

Скоро справа вияснилась. Mr. Парсіваль Кар, про якого досі ніхто не чував, відкриває в таборі репатріаційне бюро Американського Червоного Хреста і підготовляє першу партію — з двох тисяч людей до морського транспорту.

Розпорядки посипались в „американському темпі”. Кожна національна група має цього ж дня вибрati на 200 людей одного представника до Прибічної Ради м-ра Кара. Канцелярія „воєннопленних” переходить негайно в долішній табір, усі канцеляристи переходять теж туди.

Гуркотом грому рознеслися ці вістки. Туга за родиною і домом почала знову виливатись у надто бурхливі форми. Зараз цього ж дня увечорі відбулися сходини національних груп. Рухлинського вибрано представником українців, з доданням до пов-

них 200 людей кількох поляків і кільканадцятьох хорватів. Були щасливі, що найшли когось, хто не націлений на перший транспорт.

В долішньому бараці, куди переходила канцелярія, було кілька малих кімнаток, крім двох великих. Одну малу отримав Юліян на мешкання і своє бюро. Йому помагати прийшли три полонених-українців.

— У нас, пане кадете, ще один є, кому не спішиться додому, — сказав Дерлиця, що завжди його гостив чаєм і коржиками.

— Хто це такий? — спитав Юліян.

— Юрко Мочиряк. Тямите, — ми його кличмо Жаба... Ми його відкомандирали до вас на джуру. Ви будете за нас турбуватись, то і ми вам поміч дамо. Він буде чистити вашу кімнату, вбрання та всі послуги робити. Тільки нині він не міг, бо дівчину замовив... Він і за для неї ще їхати не хоче, — розповідав Снігур, стягаючи шнуром матрац.

— От дурний. „Затабачився” в сибірячку і тепер сарака має клопіт... — додав Дерлиця.

— Клопіт? Це, брате, смерть — і то через дівку. Так, ніби в нас на селах дівок не буде. Дурний його піп хрестив, — сердився Маринич, що від жінок здалека тримався. — Яке тут добро чекає? Воювати будуть ще з 10 років...

— Що ти знаєш? Ожениться і поїде. Правда, пане кадете? — звернувся Снігур.

— Певно, що так, — відповів цей. — То значить, я ще не знаю, як з тим буде докладно, бо ще не було засідання. Але, думаю, що й супружжя заберуть. Це людське...

Атишком подумав: „Ці хлопці знають, що і в нього дівчина, що він через неї відкладає виїзд. І там, у своєму бараці, не один Маринич кепкує з нього так, як з Юрка”...

Але хлопці пригодились. Скільки мороки мав би він з улаштуванням нової кімнатки! А при їх помочі пішло складно, хоч до Журавецьких не мав можливості рушитись. Та й наступного дня не вийшло. М-р Кар затримав делегатів довго. Пояснив, як робити всі листи трьох категорій. Поспіх, з яким діяв, він оправдував коротким речинцем, в якому треба підготовити перший транспорт, бо пароплав буде доставлений вже незабаром. Він сам повертається до Владивостоку, де його головне бюро, і вся його надія на справну працю делегатів. Він обіцяв за те прийняти до уваги їх особисті побажання щодо себе.

„Боже мій” — подумав Рухлинський, — „яке це йому важне!” Він зразу підсунувся біжче і поставив питання: — А що з тими, що подружились?

— Поїдуть, — сказав американець.

— А що з родинами дружин?

— Їх не беремо до уваги.

Юліян почув, як дико стукнуло йому серце.

— У мене витворилась особлива ситуація, — сказав він за якийсь час, коли підсунувся ще близче до нього. — І коротко, але драматично представив недугу судді і недопустимість залишити його самого після виїзду Варі з ним до Європи.

М-р Кар задумався, а потім приляг своїми лагідними очами до очей його і запевнив, що він шукатиме корисної розв'язки і має надію, що її найде.

— Представте мені те все на письмі і пришліть, не гаючись, до Владивостоку. Я зроблю все, що буде в моїх силах. Або ще краще: віддайте ваше письмо д-рові Лінеманові. Він повинен приїхати до мене через 7 днів з усіма списками...

Майор Лінеман, австрійський жид, адвокат з Відня, був відомий масі полонених. Його промову на відкритті пам'ятника для померлих гавплтман Ріттер фон Ляш поставив нарівні з класичною промовою Перікла, присвяченою поляглим атенцям. Лінемана обрано тепер головою національних делегатів і зв'язковим з головним бюром. Він чекав на візу до Америки і не хотів поверватись до Європи. Про його зичливість Юліян був певний. Тим то, коли вийшов з мітингу, він уже не так хвилювався, хоч збудження його нервів і почувань було все ще велике. А до того — в таборі метушня і гарячка. Він навіть не спромігся побігти в Жаб'ячий Провулок, щоб подати важну вістку, щоб негайно ладили весілля. Бо яким чином до виїзду робити заходи, коли він з Варею ще не одружений... А тут нема часу йти до Журавецьких, бо обступили свої хлопці, за яких він має тепер турбуватись. Хочуть вісток, порад, інформацій...

Заповів сходини через пів години. Послав гінця в горішній табір, щоб прийшли старшини. І застяг у балачках до пізньої ночі.

ТРЕТЬОГО ДНЯ Рухлинський не міг дочекатися кінця служби. І врешті перегони з вітром, що люто наскакував на нього і наганяв на місто густі дощові хмари.

Скрипнули знайомі ворота, постукав у знайомі двері. Вийшла Катря. Чогось дуже похмура, стала на порозі і руками розводить.

— Варя поїхала до тьоті Лізи, а пан хворий...

— Можна мені побачити пана?

— Ні, він спить.

— Прийти мені через годину, через дві?

— Ні! Може через 5 до 6 днів.

— Катре! Що це таке?.. Що сталося? Коли повернеться Варюша? — Докірливо глянув на неї.

— Панночка повернеться не скоро. Ліза Симонівна нездужає, а Благовіщенськ далеко.

— Катерино! Бійтесь Бога, скажіть, не скривайте! — з розпухою в голосі кричав Рухлинський. — Може думали, що я відрікся? Я, ій Богу, не міг прийти скорше! Розумієте? Не міг! У нас таке зайдло в таборі, що не пускали. Я сам терпів, страждав, але не було ради...

— Hi! Не думайте... Не те... Не те... — Розгублено говорила наймичка.

— А що? Що? — наполягав Юліян. — Скажіть, Катре! Ви такі завжди добрячі були! Змилуйтесь — скажіть!

Побачив, як очі Катрі подобріли.

Сказала б, та сама не знаю багато. Пан щось довго з панночкою говорили, — продовжувала стищеним голосом, — щось про „мерзоти” (це, звичайно, не про вас, пропечте) та про вітрогонів. Варійка поплакувала, а вчора під ніч від’їхала до хворотьоті. Ранком Віктор Симонович дорікав собі, що пустив її в дорогу, потім ослаб дуже і не дозволив нікого пускати до себе. Коли я за вас спитала, то вдруге сказав: „Нікого...”

— В такий важкий час!... — бідкався Юліян, знепритомнілий від такого удару. Далі говорив мов не своїми устами, входивши Катрю за обі руки:

— Скажіть панові, що в нас готують уже перший пароплав, що я в комітеті, який рішає, кому іхати скорше, кому пізніше, що я домігся від американців нас усіх забрати, що мені треба чимскорше з Варюшою звінчатись... Скажіть, що я прошу побачення, благаю побачення...

Очі Катерини розплілились і забігали, щоб прикрити звірушення.

— Прийдіть після завтра, — сказала.

Пустив порепані її руки і подався до фіртки. Ішов по вулиці цілком розгублений. Спrijимав тільки хаос в голові і чув, що все в ньому розпачем напняте. Зайшов майже на край міста і повернувся. Нараз щось шепнуло до вуха: „Йди до Лелеків, вони помогуть...” Пройти треба було шмат дороги. Та йому була потрібна ця напруга тіла.

Ввійшов на ганок. Постукав, але ніхто не зголосився. Натиснув клямку: не зачинено. З передпокою ввійшов до ї дальні. І знову нікого. Двері до кухні стояли наростиж. Посеред кухні на долівці сиділа Леся і впихала у великий чобіт свої ноженята та приспівувала: „Катерина не дура, нові чоботи обула, ге-е-й...”

І в цю мить завважила Юліяна та заллялась срібним сміхом. Він не витримав: скочив, узяв її на руки і почав цілувати.

— Де матуся? Де татко? — спитав.

— В садочку. Яблука обривають... — Вона пірвала його

за руку та потягнула в сад. Йшли доріжкою. Леся дріботіла біля нього з ручкою в його руці.

Пані Наталя перша уздріла його і аж сплеснула руками. Прокіп Левич вийшов назустріч. Він хмурився від сонця, що підвічирнім сяйвом залляв їхній сад. Підійшли до неї. В багряниці сонця і в простенькому хатньому халатику, з засмаглим від сонця личком, вона прикувала увагу гостя.

— Навернулись і до нас... Наталя згадувала саме вчора, що вже забуває, як ви виглядаєте, — сказав Лелека, стискаючи його руку.

— Пробачте пані Наталю і ви, Прокопе Левичу. Якось так завжди складалось, що я справді занедбав відвідувати ваш дім частіше, — боронився Юліян. — Якщо не зменшить мою вину, то знайте, що думками часто при вас...

Ходімо в хату. Зaproшу вас на чай, Юліяне Денисовичу, — сказала пані Наталя. Взяла Лесю за ручку і поперед них пішла в хату.

Покориставшись тим, Рухлинський шепнув Лелеці: — В мене дуже важне діло до вас, добродію. Не громадське, а особисте.

— Наталю, — гукнув до дружини. — Ми зараз!..

Повернули в бічну доріжку.

— Я недовго... — почав Юліян. І голосом, в якому був слід потрясення, він оповів події з останніх трьох днів і несподіванку, яку спіткав він в домі Журавецьких.

— Не хвилюйтесь, — пробував заспокоїти його Лелека. — Варя урвиголова, я знаю.

— Hi! Вона чудова дівчина! — гаряче заперечив гість. — Я її кохаю, безмежно кохаю...

— І те я знаю. Тому все буде гаразд, я певний того. Я все розвідаю. Приходьте завтра, трохи раніш, як сьогодні. Я тільки після служби зможу піти до Віктора Симоновича, а в нього треба посидіти довгенько. У мене теж так складалось, що був у нього вже давненько.

Завернули на освітлені вікна. З порога дому Леся вже гукала: — татусю-ю-ю!

При чайку говорили здебільшого про початок репатріації, про перший пароплав, про додаткову працю, якою обтяжили Юліана, і про те, що вона заваджатиме в громадській його роботі. Правда, — одної миті пані Наталя пробувала звести розмову на Журавецьких, турбуючись прискореним виїздом полонених і згодом теж Юліана. Та він твердо заявив, що скорше не поїде, поки не вивезе Варю і батька до Європи.

Навантажений яблуками, а ще більше думками, Юліян повертається до табору. Тепер він міг спокійніше розглядати те, що скійлось. Він вкінці прийняв думку, що Журавецький, мабуть, рі-

шив не віддати йому Варі. І ввесь жаль зосередився тепер на особі батька. А втім — важко було йому збегнути, з ким і з чим могли в'язатись слова „мерзота” й „вітрогон”, підслухані Катрею при таємній розмові батька з доночкою. Хіба ж вони могли мати якийсь зв'язок з його особою?... „Страшне, жорстоке!” — повторяв що якийсь час Юліян... Яка невдачність для людини, що так прив'язалась до них і готова бути з ними все життя...

В вікні його кімнати світилось. Коли доходив до неї, чув, як Юрко з кимсь сперечався. Юліян увійшов.

— Я кажу, пане кадете, що вже пізно нині, а цей пан зауважився на вас чекати, — сказав Юрко з обуренням у голосі.

В людині, що стояла виструнчена Юліян пізнав Зигмунта Роневича, коменданта польської групи в Троїцкосавську, до якої належав тоді гурток українців. Він виявляв незвичайно гарне відношення до українців і довелось нераз ковтнути гірку пігулку за це від своїх одноземців.

Сердечно привітались. Роневич прийшов з важливим проханням. Він тільки сьогодні з глибокої провінції, де жив у батьків своєї жінки-сібірячки. З Владивостоку дістав телеграму від приятеля про пляновану репатріацію і тому прийшов сюди. Він просить примістити його з дружиною в таборі і вставити в лісту поворотців.

— Мені сказали, що поляки належать тепер до вас, як значної групи, і що ви є нашим паном життя і смерти. Віддаєте під вашу опікунчу руку.

— Здорові жартуйте! Я дуже тішусь, що зможу вам у де-чому помогти. Ви колись нам помагали. Ходімо зі мною!

Бігали по різних бараках, говорили з різними людьми, і врешті Юліян вдоволений повернувся у свою кімнату. Він не тільки найшов окреме приміщення для Роневичів, але вже й полагодив справу харчування.

Став нишпорити у списках, читав листи і записи від полонених, що їх поклав Жаба на його столику, вставив у список Роневичів, тимчасово без деталів. Старався не думати про особисте лихо, надіючись на наступний день і на місію Лелеки. Вдивлений в образ Богоматері з Ісусом на стіні над ліжком, він цього вечора гарячо молився.

КРОВ ПОХОЛОЛА в Юліана, коли він вислухував Лелеку, що вже чекав його в себе, приготовивши для розмови кімнату. Журавецький дістав листа від невідомої людини, яка, покликавшись на його розсудливість, перестерігала довірити Варю Юліянові, що є звичайним гульвісою, розпусником, вітрогоном. В листі був описаний барак „благородних дівиць”. В ньому, мовляв,

Юліян постійний відвідувач, співдієць гидких оргій з „русским сестріцам” ...

Коли батько познайомив доньку зі змістом листа, вона заявила, що Юліян тепер відразливий для неї. Змусило їх повірити долучене до аноніму фото, де були „сестриці” і Юліян з гуртком полонених.

Довго не міг очуняти Юліян після цієї розповіді. Звісно — чиясь злоба повела огидну гру з його честю і майбутністю. Але хто це такий? Хто наважився на таке діло?

Юліян одним віддихом хотів вияснити все другові Лелеці. Він зінав, що таке навіжене писання принижувало його в домі, в якому він цієї миті був і де його шанували. І він говорив. Говорив довго і чув, як тремтів йому голос. Він питав — кого запідозріти у цьому злющому наговорі і в десятий раз запевняв, що це очевидна брехня. Врешті його нерви не витримали і він заплачав.

Його втихомирив добрячий Лелека. Він сам зразу не вірив тому. Йдучи додому, дивувався легковірності старого юриста і його присудові без суду. Отож той же Лелека не зрікається місії довести діло до кінця. Стишивши ще більше голос, вони вдвох розглянули різні прізвища імовірного наклепника і спинились біля пані Радченко. Хоч страшно було подумати, що ця „громадська діячка”, мистець і режисер — могла бути спричинником такого лиха. Але хто ж, зрештою, міг ним бути?

Домовились завтра знову зустрінутись. Та ледве розлучились, як на Юліяна налетіли з новою силою скорботні міркування. Він чув досаду за зневажливе відношення до нього Журавецьких, на неспроможність негайно з корінням вирвати це отруйне зілля — наклепу. Раптово майнула в його пам'яті ніч під Спасівку на лісничівці, гріх Жакринича під оп'янений розум, фінал його життєвої казки з Дозею ...

Так! Алеж у Юліяна ніякої провини немає. Ганебний наклеп, що його Бог не подарує! Він у безславному бараці ніколи ногою не був!

Він чув, як його огортає темний вир одчаю ...

Тепер його увага зосередилася на Шурі. — „А що як це вона зробила? Може Ганна Антонівна в тому не винна? Шура найскорше мала це фото. Та зрештою — тих фот могло бути багато. Це ж велика група була на ньому. Це ж було Новорічного вечора в таборі. Він пригадує собі добре, що там є навіть Ріттер фон Ляш. Так! Він сам його навіть жартома втягнув у групу сестриць”.

Цеї ночі не міг влежати. Ходив по кімнатці, метався в дикій безтямі, а згодом вийшов на подвір'я. Довго ходив там з Віктором, з одинокою людиною, якій призвався — на яке лихо на-

поровся. Він пробував також розгадати загадку і запідозрив сам теж Радченкову, хоча чомусь уявляв собі, що до чогось такого вона б не піднялася...

ДІЛОВОД ЄВТЕЄВ і його наречена тільки що повернулися з Гродеково, де в батьків Ніни відбулось їхнє весілля. Вони обоє були росіяни, з родинною традицією вищого чиновничого щабля, з вирівняною товариською культурою і з ширшим горизонтом думки. Тим вони добре гармоніювали з собою, різнились тільки ростом у відворотному порядку: він малий, вона струнка, вища за нього. Всі в канцелярії любили їх за їхню ввічливість.

Тим то Юліянові не так легко було відмовити в проханні, з яким вони звернулися до нього. Вони хотіли, щоб він „приписав” їх до полонених, щоб могли дістатись до Європи. Це було сказане зі збереженням найбільшої таємниці і обставлене аргументами, з яких деякі були дуже зворушливі. Євтєев був непохитно впевнений, що через рік або два большевики вийдуть з забайкальського „буферу”, проженуту японців і підсунуться до морського побережжя. А тоді прийде на чергу розправа з „буржуазним елементом”, до якого він і Ніна фізично й духовно належать. Він обіцяв Юліянові, що візьмуться негайно за вивчення української мови, якщо буде надія на їхній виїзд.

Важко, дуже важко було Юліянові відмовитися від такої помочі молодій парі, яка почала спільне життя зі свідомістю грядучої драми. Довелося з місця вказати на неможливість підроблювати списки. Зате він обіцяв переговорити з містером Каром у справі доповнення останнього транспорту людьми, які співпрацюючи іншим були зв'язані з полоненими або для них прислужились. Він потайки був навіть вдячний Євтєєву, бо його прохання зародило в Юліяна ідею вивезти деякі українські родини до Європи, якщо найдуться охочі. Він не уявляв собі, щоб транспортові кораблі, з яких кожен мав забрати 2000 осіб, мали точно таку містимість. Отож буде можливим доповнити транспорти людьми з-поміж не-полонених і тоді вдастися їх врятувати...

Мороки зі списками більшали, бо кожного дня повертались тепер полонені з сіл і з хуторів. Було між ними чимало, що встигли придбати жінок і дітей. Треба було подбати за Анатолія. Він послав йому у Нигівку листа і радив бути готовим для першого транспорту з уваги на „ветеранство” його полону з 1914 року. Лінеман заходив тепер кожного вечора в Юліянову кімнату, знайомився з матеріялом поворотців, вирішував спільні з Юліяном сумнівні справи. Перед виїздом до м-ра Кара забрав готові вже списки і письмо Рухлинського в його особистій справі.

В ті дні не було спроможності вибратись до міста і він говорив з Лелекою двічі телефоном. Почуття в нього поправи-

лось. Вісті були корисні. Журавецький першого разу ще не прийняв з переконливістю виправдань Лелеки. Але за другим разом виявив більшу зговірливість і врешті пом'як таки зовсім і запевнив, що напише листа Варюші, взываючи її повернутись у Микольськ, а то й тъотю Лізу привезти з собою.

— „Гріх перед Богом берете, Віктore Симоновичу, коли не вирівняєте негайно кривду, заподіяну нашому дорогому землякові зі Львова”, — сказав я йому. — Таке передав телефоном добрячий Лелека. Він знов, що попаде в тон, бо старий був віруючий і патріот-соборник. Одно лише побажання передав старий до Юліана, — щоб він не з'являвся в його домі, поки не приде Варя, бо розмова на цю тему його хвилює, а все одно треба буде її повести в приятності дочки вдруге.

— Господи, слава Тобі! — повторяв Юліян незчисленну кількість разів і відчував, як повертається до нього енергія і оптимізм. Спостерігаючи співчуття з боку діловода й Ніни до себе, Юліян сповнювався мріями про його майбутнє щастя з Варюшою. Він прощав Жабі, що повертається нераз пізно від своєї сибирячки і не все як слід та в час приготує те, що треба. Ба що більше — він готов був простити навіть нелюдові, який йому стільки кривди і турбот заподіяв своїм наклепництвом, хто б це не був: Ганна Радченко чи хтось інший.

ЗВІЛЬНИВШИСЬ З ЗАГОТОВЛЕННЯМ списків, Юліян щоденно заходив тепер у „Громаду”, говорив довше з Шарками, з Павлом і Петром Журченком і з тими земляками, що не минали громадської домівки. На вулиці, на лавочці біля свого дому, сидів, бувало, Журченко-батько і радо встряявав з Юліяном у розмову.

— Прийде оця біснувата комуна сюди, і на наш Зелений Клин, добродію, — бідкався старий. І очі його дивились сумно-сумно. — Ні русскі, ні українці до нічого не годяться, вже запродалися і зледащіли. Верховодять усякі інтернаціонали, що їм ні Бога не треба, ні батьківщини, а революції. Руйнувати і на мітингах народ бунтувати, баламутити цих безграмотних, що їх дурний цар наплодив, — ось і все діло, в якому вони майстри, оці чортові сини . . .

І він щасливий був, що Юліян погоджувався з його думками і задумливо щораз крутив нову цигарку, спльовуючи на боки з досади. Якось раз спітав він Рухлинського:

— А знаєте, добродію, що таке комуна? Це кому — „на”, а кому — „дуля”. А народ нетямущий вірить, що буде благоденствувати. Звичайно, хтось буде. Ті, що пропаганду розводять. Може навіть і мій Петро. Він щораз то мотає удочку, щоб до них, туди на захід. Може в Москву дістанеться, а може в Київ,

щоб душити українців... Ой, задушив би я тебе собственими руками, коли б Бога не боявся!

Страшно робилось Юліянові від того, як старий виливав свій жаль.

— Не такий то з Петра комуніст, Андрію Федоровичу, — пробував боронити. — Він усе таки Україну любить. Скільки ми розмов з ним мали — завжди заступався за неї. Не думайте, що він би душив наш народ, коли б туди поїхав. Може б навіть у повстанці пішов, щоб за справжню правду воювати.

Старий розреготався і затягнувсь димом сигарки.

В цей мент воротами з подвіря вийшов той же Петро. Не глянувши на батька, подав руку Юліянові і зразу направився до міста. Та в мить спинився, і глянув на обважніле хмарами небо.

— Мабуть заливного дощу не буде... — мовив, але пішов далі.

Юліян подумав: більше за Павла він вродливий, але той демократ, а цей комунізуючий. Колись дуже любились обидва, хоч вдачею дуже різняться, і студії вибрали однакові — Гірничий Інститут у Томську. Тепер у дві сторони тягнуть. Хоч Павло забігає нераз у „Громаду”, доповідями цікавиться, на імпрезах буває, але голосу ніколи публічно не займає. Завжди поважний та задуманий. Дівчата в „Громаді” його не цікавлять. Чудний якийсь...

Батько довго дивився слідом сина, а потім сказав:

— Хороше діло, що заберуть звідсіля мадярів, жидів і германців. Вони чимало провинились і в Росії і в Сибірі, бо помагали большевикам улаштуватись. Жаль тільки вас, галичан. Ми з вами поріднилися. Ви нам помагали тут добре діло робити, народ просвіщати, українське життя поживлювати... Ну що ж? Спасибі вам за це, а вам таки розумно не чекати, поки красний зброд надлізе...

Про те, що вже не місцеві партизани, а ті, від „города Москви” посягнути на владу на Далекому Сході, говорили часто в кімнатах „Громади”. Було вже відомо, що японці запобігають миру з большевиками, що вислали військову місію у Верхнєудінськ, щоб переговорювати з „правителством буфера” Краснощокова-Тобельсьона, і що готові евакуювати східню частку Забайкалья. Багатьом уже здається, що це початок кінця японської окупації і на цьому терені.

Але не тим турбувались українські діячі в Микольську. Збентежила їх думка про галичан, що готовуться відплисти вже скоро в Європу.

— Маріє Антонівно, чого так хутко беретесь плакати за нами, — говорив мало не щодня Юліян Шарчисі. — Ми ще з вами, і хто зна коли поїдемо. Усе це тільки підготова. Поки не

почнуть вантажити перший пароплав, доти я не вірю в репатріацію.

— Потішаєте нас, добродію, а поїдете, нічого дурити себе й нас. Та дивуватись нічого. Кожному хочеться додому³).

— Ми не почуваємось тут як у гостях, а як у дома. Наші люди, гарячі в них душі та й взагалі рідна це земля тут у вас, — по широті говорив Юліян.

Лазаренко однаково всім турбувався, а найбільше було ѹому жаль Біляка, що разом з ним, Савченком і Радченком день-денно витрачав багато часу на підготову кооперативи, майбутній гордість Микольськ-Уссурійського.

— Знаю, знаю... В нього аж душа захворіла з туги. Діток стільки років не бачив... А жінки... І не молодий він уже, щоб ѹому було однаково — чи тепер, чи за рік повернеться. Це, звичайно, для справи недобре. Треба мені передати комусь другому писарське діло, а самому тільки кооперативою зайнятись.

— І не пробуйте, Кирило Кост'овичу, — заперечив Шарко. — Ми вам когось підшукаємо, а секретарське діло тримайте, хоч що. Поки ви хворіли, то добре. Рухлинський виручував, а тепер у нього нової роботи набралось, та й виїзд — хоч і припізниється, все ж не такий то далекий.

— Нічого! Мене можете ще навантажити дечим. Може й не поїду, — сказав весело Юліян. — А втім, кожного можна заступити. Пішов Анатоль учителювати, найшовся Картаченко і хордалі існує. Трапилось нещастя в Радченків, заступав режисерку новий театральний знавець. Отож і без нас українська справа тут не завалиться...

— Ви згадали Радченкову, — шепнув ѹому в ухо Шарко. — Вона чогось загнівалась і збирається переїхати в Манджурію. Один доктор ще до неї заходить. На вас вона більш усього сердита...

Юліян почув укол у серці. Згадав тишком анонім і закипів люттю. Опанував себе і сказав:

— Хай їде. Може й менше буде клопітливих ситуацій. Гриць Березин навчився чимало біля неї і, здається, непоганий режисер з нього буде. Взагалі — треба б молодь навантажити побільше громадськими обов'язками. Лобода, Колісник, Штукар, Соломко — це хлопці як золото, а з дівчат Харитина Василенко, Одарка Джміль, чи ще інші. Всяке діло поведуть. Ім не тільки бальконцерти чи Зелений Острів, але й поважні речі до вподоби. Тільки запрягти — потягнуть...

³⁾ Читачі завважили, що ми майже постійно вживаемо слово „добродій” або „добродійка” замість „пан” і „пані”. Це загально приняте на Зеленому Клині і до цього положені, здебільша молоді мужчини, мусіли привикати.

— Доведеться це зробити... — призадумався Шарко. І нараз відірвавшись від лульки, перескочив на друге.

— Вчора Павло Андрійович зустрів суддю Рудікова. Згадав йому й те, що ви так відцуралісь, що ніколи не зайдете. Мадам Ольсен хворіла важкувато, близька смерти була.

— Зайду, обов'язково зайду, мабуть завтра. Ви знаєте, Антоне Савичу, як час біжить. Завжди як не одно, то друге найдеться, щоб його зробити.

— Да, звісно! Ми знаємо, що „кагда девчонкой младенец ульвокся”⁴⁾ то і рідних батьків забуде, — підморгнув і всміхнувся.

— А до речі — чи думаете Варю з батьком в Європу повезти?

— Обов'язково. Я вже роблю заходи в американського шефа...

— Ну що ж? Щасти Боже!

— Ви що, Антоне Савичу, чи не на далеку дорогу щастя бажаєте добр. Рухлинському? — спитав його „пронира”-всюди-сущий. — А я вас запевняю, що він нікуди не поїде. Ось я поїздив тепер по окрузі і найшов в десяток галичан, що подружились, дітьми забагатілі і нікуди не збираються виїжджати. Ось вам і прізвища: Козак, Черепун, Коник, Василина... Забув одного. Сидить на Суйфуні і рибу ловить. Уже й галіцького в нього не осталось...

— Може вони не поїдуть, а може поїдуть, — сказав Юліян.

— Ви, Юхиме Назаровичу, не все гаразд знаєте. Ось Черепун уже зголосився на виїзд, а інші може ще й не знають...

— Козак і Василина заприсяглись мені, що нікуди не рухаються. В них хазяйство таке, ого! Козак по традиції коней страшно любить. У нього табун коней, що й не перелічиш. А Василина мисливець. Як завів мене в сарай, то там хутра і хутра назбиралось... Одні шкіри розвішані, щоб сушились. Другі вже поскладані акуратно. Питає мене: ви знаєте, скільки тут майна? А поїду до дому, в Галіцю, — злідарем буду. Не хоче!

— Ну й добре, — погодився Юліян. — Кожному воля, як він улаштується. А щодо мене, дорогий, то я сам ще не знаю, як усе укладеться. Може так, як я пляную, а може так, як ви кажете.

ДЕКІЛЬКА РАЗІВ розганявся Юліян до Жуків і завжди йому щось перебивало. Аж одного дня, бажаючи знати чи дідусь ще живе, постукав у фронтові двері. Боявся заходити від подвір'я, де до хропоти гавкав собака. Довго стукав, та ніхто не з'являвся. Аж оце почув лютий голос Жучихи на подвір'ї. За хвилину вибігло хлоп'я та прожогом кинулось у сусідній двір.

⁴⁾ Коли молодець дівчинкою захопився.

— А щоб тебе гнус заїв, бахурча прокляте! — кричала йому навздогін Жучиха. — Щоб я тебе в вічі більше не бачила⁵⁾.

— Мене, Килино Іванівно? — спитав сміючись. Він тепер уже наслілився ввійти на подвір'я. Собака притих, начебто уступив грізнішій від нього хазяїці зайнятись пришельцем. А вона зразу подобріла. Лице посвітлішало.

— З дорогої душі просимо! Заходьте! Я ж до цього кляного сусідського сина. Геть зледащів, іродова душа! Не знає здуру, що йому робить і дратує собаку, а дідові спокою від того немає, — оправдувалась пані Килина. — Хоч малюха, а лиходій вже який!

— Як здоров'я діда?

— Погано, таки дуже погано. — А потім додала тихіше: — Może вже останніх днів доживають.

— А я оце хотів поговорити з ним . . .

— Краще їх не турбуйте зараз, — м'яко попередила. — Вони й так не годяться для розмови, мовчать і стогнуть. Трухляве вже зовсім, як дерево, буває, поточене шашлями . . . — Заходьте, — запрошуvalа хазяйка. — Федір скоро прийде. Підождете.

Вони подались у хату. І тільки ввійшли у вітальню, як за ними залиував густий бас Спиридіновича.

— Спасибіг вам, добродію Рухлинський, що нашли час навідатись до Жуків. (Не давши йому говорити, додав далі): — Знаю, молодий ви ще парубок. Краче всього вільний час уссурійським дівчатам віддати, ось як Варочці, щоб у добрий час сказати . . .

І моргнув. Мовляв, „усе знаю”, а потім гукнув весело дружині, щоб частувала всім, що в хаті. „Застеляй стіл, а скатерть бери з вишиваних найкращий”. — А сам поквално вибіг з кімнати. Юліянові приємно було сидіти на м'якій канапі в холоднуватій хаті в душний, гарячий день. Під вікнами рядочком уставились густі кущі, заступаючи дорогу сонцю. На стіні, навпроти нього, висів на почесному місці портрет Шевченка, що частину рямок свого портрета губив у білосніжних рушниках, вишиваних багатими взорами. А по столиках стояла миргородська кераміка, поливаний опішнянський посуд і інше.

— Федоре Спиридоновичу, — хіба ж це потрібне? — спитав по ширості Юліян, коли хазяїн увійшов у кімнату, вимахуючи вдоволено здоровезнюю пляшкою.

⁵⁾ Гнус, себто мошки і комарі, що обсідають людину і худобу та до крові кусають, є великим лихом цього краю. Трапилось, що на станції Зінківка американці заatakували партизанів, що хотіли розкрутити рейки. Зате партизани, що досі вірили в прихильність американців, — коли взяли в полон двох американських вояків, прив'язали їх у тайзі до дерев на з'їдження гнусами. Андрушкович, оповідаючи це в „Останній Росії”, подає, що після того факту американська армія була пильніша в службі.

— Дістав. А то думав, що на сухому доведеться вас гостити. Позавчора були в нас родичі моєї дружини і всю горілку видуднили.

— Не думайте, добродію, — заперечила Жучиха, вносячи полуимиски з їжею. — Що були вони, то були. І що вони до чарки заглядали — це так. Але було б і на сьогодні, коли б мій чоловік, що любить усяку нагоду і коли зайдуть гости — за всіх випиває...

— Ну, звичайно, — потвердив господар, сміючись на весь рот. — І я грішний випив здорово, так як і треба нащадкові запорожців. Вони привезли козулю, а я поставив горілку. Вони їли м'ясо своєї козулі і пили мою горілку, а я пив свою горілку і їв їхню козулю. Справедливо й по-Божому.

— Будь ласка, накладайте побільше! — просила хазяйка.

— Накладайте, — заоочував теж хазяїн. — У нас завелось від двох днів багато м'яса. Отож не щадіть нас, а вона, ця уссурійська козуля, смачна. Це Килинин родич пошився в мисливця і почав мандрувати по горах Да-Дянь-Шань і там чи не там, біс його знає, вплював козулю. Казав, щоправда, що й кабана вбив, одного чи навіть двох. Але нібито залишив по китайських фанзах за те, що його чумизною кашою годували. А щось спільнникові віддав. Так, що нас тільки козятиною обдарував та й ще якусь дику качку добавив, але ми її вже пойли. Качка була нічого, легко проходила крізь горло. А ще коли й чаркою піділляв, то й зовсім легко поплила, мов жива.

— Чуєте? — сказала заклопотано пані Килина, що ще не встигла примиритися з жартівливим тоном свого чоловіка і брала все на-поважно. — І мій родич йому нібіто не такий, як треба, і качку, мовляв, аж треба було підливати, аби проковтнути...

— Хіба ж я нарушив твої господарські чесноти, Килино? Та ж ти спекла її так, як не можна краще. Ти в мене взагалі хазяйка першун на весь Микольськ.

І пан Федір кинувся цілувати її, міцно обнявши кріпкими раменами.

— Як давун! — пручаючись, крикнула вона. — Доволі! Відчепись!

— Я не ізза качки жалію, що не був у вас учора чи позавчора, — сказав Юліян. — Жаль тільки, що не міг почути цікавих оповідань родича про його мисливські пригоди в уссурійській пушці.

— Оце так. Велика шкода для вас, мушу сказати. Уявіть собі: Ось засівся він у камішах якоїсь річки, або в тирсі біля озера Ханки, і паф! Вистрілив. І посипались на нього лебеді, качки, гуси. Все те, щоправда, дике, але після запечення — смачне. Один вистріл — це 5 чи 6 птахів. Або загнався в тайгу, заплутався в ліяни, приляг, причаївся. Бачить тигр, „настоящий” тигр,

амба — як звуть його китайці. Серце завмерло. Прицілився. Вистрілив. А це був ... крот.

Розреготався.

— Неправда, бо це був рогач, — заперечила живо дружина. — Чуєте, як він кепкує. А сам у житті і в одну птицю не вцілив. Ото ж Гриць поранив оленя і той тікаючи, роздавив крота.

— Ну? — глузував далі пан Федір. — Чи на мое не вийшло. На кінець залишився йому впольований крот, бо олень кудись щез. Він зашився мабуть у недалеку гущавину і вилизуючи рану, дивився, як твій Гриць крота розглядає ...

— Та облиш уже моого родича, — трохи люто крикнула йому. І звертаючись до Юліяна спітала: — Це правда, що вас скоро почнуть вивозити в Європу?

— Мабуть, так. У Микольськ приїхав заступник Американського Червоного Хреста і вже виготовили список для першого транспорту.

— І не жаль буде нас кидати? — спітала Жучиха і її теплі, добрячі очі немов зайшли росою. — Хто ж поможе в „Громаді”?

— Не турбуйся, Ліно, — успокоював Жук. — Юліана Варочка не пустить. З них, українців, кожний другий приліг кудись серцем і не рветься вдорогу. Та ще куди? В Польшу, щоб її добра не було!

Він сплюнув з пересердя, наляв чарки і крикнув:

— Відвоюємо Львів! Коли б не комунари, Львова полякам не бачити було б. Київ поміг би. А то бідний Петлюра запобігає ще й ласки Варшаві! І як тут не палати від сорому й образи?.. От життя — біс батька!.. Та кажу вам — проженемо їх утришия, полячків, чортове зілля ...

— Яка шкода, що в мене доньки немає. За такого, як ви, віддала б зараз. Ви такі стримані, культурні ...

— Дякую вам, пані, за добру про мене думку. Коли йде про мене — то різно може бути... Може й не поїду.

— Ого-го! Не казав я! — зрадів Жук. Повеселішала Жучиха.

За весь час гостини вона забігала в крайню кімнату, де лежав хворий дід. Вертаючись, кожний раз докірливо дивилась на свого чоловіка, що розкидався так безжурно гумором, хоч це його батько при смерті. Щоправда — він кожний раз питався „як батько?” та веселість поверталась наново.

Випустили Юліяна головними дверима та запрошували, щоб завтра прийшов кінчати козулю з ними.

Д-Р ЛІНЕМАН НЕ повертався, хоч як ніетерпляче чекав його Юліян. Він мав привезти відповідь на його прохання. Може

й добре, що Варюша ще в Благовіщенську, — думав. Про її приїзд і про велику „розправу” повинен був попередити його Лелека. Тим то доводиться здригатися, коли тільки телефон подзвонить . . .

— Ви чимось хвілюєтесь? — завважила Аня Рітер. І додала: — кажуть, ви закохались . . .

— Це зло чи добре? — спитав весело Юліян.

— Коли їхати — це зло, коли залишились — добре! — відповіла.

— Можна поїхати вдвох . . .

— Можна й не можна. Я б не їхала.

— Бережіться, щоб вас силою не вивезли, — жартома натякнув на Іштвана, що тепер став телефоністом замість Доманського і наштовхувався частіше на її очі.

— Не кепкуйте собі з мене.

— Повірте мені, Аню, що коли б у мене не була наречена, я б вас схопив — і на пароплав.

— Може б я і не дуже пручалась, — відказала сміючись, — коли б на те зважились ви, а не хто інший. Поміж українцями не було б мені так сумно жити. Мадяри — зовсім чуже, мови не розбереш нічого . . . — закінчила вже зовсім поважно.

— А от Домна Гавриловна їде, батьків залишає. І полковник не побивається за нею. І вона либо не боїться, що змарнується на чужині.

— Бувають відважні . . . — А потім нахилилась до Юліана, біски заскакали в її очах. — Ви намовили б своїх, хоч би мадярів і германців, наскочити на дім Кузьми Фйодоровича з його сімома донями . . . Уявляєте, яка б це була картина! Щось наче „схоплення сабінок” у давнину. Колесніков у божевільній радості віддав би всі ордени, якими обвішує свій парадний мундир . . .

Раптом Аня відскочила від його стола. В залю ввійшов Нікітін, а за ним Колесніков. Вони стали по середині залі і комендант у святковому тоні проголосив вістку, яку саме отримав. Залеглі платні, мовляв, будуть швидко вирівняні срібними „грівеніками”, тобто 10-копійками і що кожен має пошити собі мішечок і зголоситься з ним „до получки”.

На запит, звідкіля взялось стільки срібла, сказав: — Це ще царське замовлення в монетарних заводах. Через революцію не було все доставлене. Тепер японський уряд рішив дати нашій владі у Владивостоці, щоб покрила ними державні видатки, в першу чергу „жалування” урядовців.

— Уrra! — крикнув хріпло старий Рітер і всі повеселішли. Коли розходилися, — одні одним нагадували, щоб не забувши мішечок і тішились новим курйозом революції, — „срібняками”, рахуючи, що за них куплять.

РОЛЬФ ЛАЩИВСЯ до Юліана, коли він ввійшов на подвір'я. Входові двері до кухні були зчинені і довго стукав неочікуваний гость, поки заскрипів замок і Чі-ю зі звичним йому низькопоклонним викликом „ходя”⁶⁾) пустив його в хату. І знову те саме його „січас, січас, мадама” і побіг у своїх м'яких, беззвучних виступцях на гору і зараз таки з'явився, отираючи широко двері. Все було добре знайоме. І залізni сходи, і їдальня з могутнім „павуком” і хрустальними скельцями, і образ Ляївнії над кредитеном. Тільки безлюддя вражало, як щось несамовите.

— Заходьте в мою спальню, — почув голос пані Ольсен.

Вона лежала в ліжку. Виглядала постарілою і неакуратною в плеканні свого обличчя. Довго оповідала про свою недугу, про дні безнадійності, про нестерпне почуття самоти. А потім була невтомна у ставленні питань і дивом-дивувалась, як може Юліян в'язатись тут з кимось, коли вже є вигляди на візду.

— Тільки молодеча легкодушність штовхає вас на таке діло. Подумайте тільки . . . — І довго-довго вона аналізувала його постанову. Аргументи, хоч і могли б бути переконливі, не влучали в його розум, а ще більше в серце. Врешті мадам Ольсен, розвівши руками в доказ безсильності, перейшла на інші теми. А їх було чимало. Передусім те, що вона зв'язалась уже з Ригою, подала прохання про латвійське громадянство і надіється найдалі до року виїхати теж до Європи. В неї там двоюрідна сестра, яка турбується в цій справі й регулярно повідомляє її листами. Труднощі будуть тільки з продажем садиби, бо навряд чи найдеться покупець в обличчі соціалізації по приході большевії. До того ж — місцевий гріш нікудишній, а на ени чи доляри продати трудно. І врешті — спільність власності. Щоправда, Ніна може вийти заміж і залишитись в Японії. Тоді їй буде нецікаво тримати власність в Росії. Але може бути різно. Її суджений — чеський дипломат в службі. Цей сорт людей — наче перекотиполе. Вони молоді люди і можуть чекати змін. А мені тепер чекати не можна.

— Маєте вісті від Коршунових? — спитав цікаво.

— Вони хотіть переїджати в Японію і бомбардують листами Ніну, щоби у неї приміститись. А Ніна — ви знаєте, яка вона до кожного ввічлива й уважна. Не відмовить, дармащо в її мами в Кіото дім типово японський, мало не з картону. Вона шукає для них квартири, але це коштуватиме. Не знаю, чи в них є гроши. Краще, щоб переїхали в Манджурію і він туди й хотів би.

⁶⁾ „Ходя”, що ми його більше разів уживаємо, не має певного значення, бо це московська вигадка. Походження його імовірно від „людина, що ходить”. Це слово можна розуміти, як „тутешній”, або „крайній”. Слово „ходя” поголовно вживається на Далекому Сході у взаєминах з китайцями і вони часто вживають його до некитайців.

Але Юлія Самсонівна рішає. Степан Лукич — колись людина з зализа, а тепер в її руках восковина.

— Я був у них у Владивостоці. Він тоді думав залишитися на місці, але вона противилася рішуче.

— Ах, ви були там? — здивувалась вона і додала: — Залишитись — по-дурному. Йому треба неодмінно щезнути, але не в Японію, де дорога валюта.

Наприкінці Юліян довідався, що в Рудікових ніщо не змінилось. Якщо в нього добре нерви, то може піти до них. Старичок Вольф попав у „манію переслідування”. Барикадує двері шафами та столами і труситься перед бандитами. Воно і правда, що тепер небезпечно. Недавно хтось добивався ніччю до її вілли. Суддя загрозив, що стрілятиме і це помогло. Лянгє не допускає вже Чі-ю до себе, а її пустив в осібняк після довгої перевірки. І тоді побачила в нього страхіття. Там царство павуків, що постарілись разом з ним, а всякої нечисти стільки, що цілий віз навантажити б можна. Просив, щоб його лишити самого. Він на схилі життя і, крім спокою, нічого не хоче. В бувшій канцелярії інспектора доживає теж пара стариків, а в його мешканні нікого немає.

— Якби ви так хотіли, — заявила мадам Ольсен на прощання, — то могли б замешкати в кімнатах Коршунових зовсім безплатно. Для мене це безпечніше. Вірте мені, що інколи робиться страшно...

Та хоч як жаль було Юліанові її, він не міг приняти цієї, в інших умовинах спокусливої, оферти. Його приявність у таборі була необхідна.

Внизу ввійшов у коридор, що вів до Рудікових і до парадного входу. Довголисті агави і дивовижні формою кактуси стояли під вікнами поздовжнього коридору. Юліян поступав у двері, але ніхто не відізвався. Написав записку і залишив, шкодуючи, що їх не бачив.

ПОВОРОТ ЛІНЕМАНА і вістка про приїзд Варі зійшлися чудом в один вечір. До місцевого бюро м-ра Кара скликано всіх делегатів. Привезені вісті нагадували своєю фантастичністю таборові „лятрини”. До тижня — говорив він — вийде з табору 1900 осіб, у тому числі всі хворі, старші віком і ті, яких подані причини для приспішеного виїзду були досить поважні, врешті ті, які в полоні вже з 1914 і 1915 (до липня) років. Ще того самого дня, коли прийдуть до Владивостоку, відбудеться вантаження на пароплав „Шангорст”, який допливає вже до порту.

Далі було подано: скільки вантажу можна взяти, що можна мати при собі, а що віддати до трюмів — і багато інших подробиць.

Делегати пильно нотували всі інформації, щоб подати їх

далі у своїх групах. В них пашіли гарячкою очі від хвилювання, і їм хотілося чимшвидше вибігти і кричати на ввесь голос про те, що неймовірне стало певністю, мрії — дійсністю.

Юліян мав причину подвійно хвилюватись. Він чекав зі стисненим серцем на хвилину, коли зможе підійти до Лінемана з особистою справою. Та поки це сталось, той зупинив на ньому свій погляд і сказав:

— Одруженим полоненим буде можливість, очевидно, виїхати з їх родинами, тобто з жінками і дітьми. Вони будуть приміщені в кабінах. Їх дуже набагато: 18 жінок і 16 дітей. Ваше прохання, пане Рухлинський, полагоджено прихильно, з уваги на особливі умовини. Ви дістанете ще інформації, зв'язані з деякими формальностями, але пізніше, бо ваш виїзд не буде першим транспортом.

В Юліяна серце затріпотало з такою силою, що він мусів надавити його рукою. Ще кілька завваж предсідника — і конференція скінчилася. Делегати вискочили з бюра, наче школярі на звук дзвінка, і розбіглися кожен в інше місце. Один Юліян залишився, підійшов до Лінемана і подякував за добру вістку.

— Ми ще повернемось до цієї справи після першого транспорту, не скорше, як через два місяці. Якщо захотите — поїдете, але одружіться до цього часу. Не відкладайте!

Коли тільки навернувся в свою кімнату, прибіг за ним Юрко і покликав до телефону. Лелека сповіщав, що тільки що повернулася з Благовіщенська Варя. Приїхала теж тьотя Ліза. Прощайти прийти завтра. Сьогодні вже пізно.

— Все просто як у казці! — гукнув Юліян у трубку телефона. — Американці погодились вивезти теж Журавецького. В сам час є Варя. Боже! Який я вам вдячний, дорогий свате. В мене зараз зібрання. Точно за тиждень виїжджають з Микольська!

Вистрибнув з телефонної кімнати. Послав Жабу до горішнього табору за офіцерами. Виявилося, що всі вже чекали в бараці вояків.

Так тяжко упорядкувати думки! А тут стільки очей і стопожжих вух! Кожен хоче якомога скорше довідатись про себе. В бараці душно, хоч вікнами ллється вечірня прохолода. Десь недалеко галасують: уже знають!

В Юліяна надиво голос твердий, коли перечитував прізвища призначених для виїзду. Біляк на радощах розридався, коли почув, що за тиждень від'їде. Він саме святкує шості роковини неволі! Кулик по-хлоп'ячому пустотливо штовхав своїх сусідів і хіхікав. Дехто сидів, наче здеревілій, і тільки коли піdnісся загальний шум після вислухання всіх інформацій, проявилась різнородність темпераментів з нестримною силою і жагою.

Ще трохи і в цілому таборі гриміло, дудоніло і гуло від

людського гамору, співу і сміху. Збірний шал. Мало хто цеї ночі думав про сон. Навіть ті, що завжди нарікали на примусовий симбіоз, тепер шукали одні одних, щоб упиватись радістю спільно, щоб не відставати від масового вияву екзальтації і палення фіміяму вільному життю, яке вже майоріло в їх очах. Те, що покищо менша половина призначена для „Шангорста”, не так важне. Найважніше, що відчинився шлях до волі, що найшовся транспорт, що хтось ними турбується... За тиждень? Прегарно! Чезрь два місяці — теж добре. Хай і довше, аби надія не була тим димком, що розпливається, залишаючи гіркоту розчарувань...

Юліян висмикнувся врешті з усіх гуртків, до яких його втягали. Було далеко поза північ. Бурхливою хвилею виливався вікнами гомін табору, в голові бушувало каламуття думок. Руки Юліяна складались до молитви, відчувалась душевна і тілесна втома, а над усім царювала тиха радість.

„Завтра”... Чи часто трапляється таке важливе „завтра”? Хіба як вийняткове „нині”...

ПРОКИНУВСЯ. Бризки сонця прилягли на стіні і на доловці і яскраво горіли. „Мабуть, у Варюші також стрибають тепер такі світляні зайчики по кімнаті”, — подумав і щасливо всміхнувся. Він намагався схопити дату цього історичного дня, що тільки починається. А як він скінчиться? Він у тому впевнений. Треба долю за роги взяти.

— Нині, Юрку, треба подати телеграми: в Нигівку Дрималикові, цьому диригентові з чорною бородою, — тямите? — і Черепунові. Того і я і ви не знаємо. Він в Імані. В нього жінка і дитина. Лихоніс його зареєстрував. Спитайте — чи він сам дасть телеграму? — Ах, та й Роневичу не сказав нічого, — пригадав собі. — Ідіть до того поляка, що з жінкою приїхав, і скажіть, щоб зараз прийшов у канцелярію. Добре було б, як би ви пішли до міста, в аптеку, і сказали ляйтнантові Гайкевичеві, щоби зі мною пов’язався... Або підождіть. В нього певно телефон... Доктор мав службу вчора в шпиталі і ще нічого не знає... Скільки ще всього треба зробити.

Пополуднем Юліян пішов у Жаб’ячий Провулок. Гарний був день, як мрія, повний соняшного сяйва і голубого неба. Легіт, який іноді налітав, освіжував і пестив лицез, а довкільна тиша дозволяла пустити віжки думкам.

Він був святково одягнений і в святковому настрої. Вважав, що всі запідозріння пішли в непам’ять, що знову вони подавньому близькі і добрі. Яке ж то було розторочуюче — носити жало в своїй душі. Він не збирається їм докоряти. Але знає, що загориться вогнем обурення, як тільки трапиться якась зневага. Але ні!.. Цікаво, що вона собі таке оця тьотя Ліза? Хто

знає, чи саме не вона захоче звести нанівець усі пляни й постанови? Треба бути до неї шанобливим, навіть зі старою пофліртувати, підлабузнитись трохи. В неї напевно виїзд її брата і братаниці не покривається з її інтересом. Їй хотілось би мати когось на випадок чого й спадщину комусь залишити. А так — раз на завжди приречена до самітності, до опущеності при смерті. В мадам Ольсен і то є надія, що дістанеться в Ригу і буде з двоюрідною сестрою, а як вона тепер страждає! А Лянгє? До речі — Юліан не мав досі часу поміркувати, чи добре було б навідатись до старого? Він тих золотих монет, з яких дві дав їм на Різдво, а третю Анатолеві вже пізніше, може й мішок повний має. Може варто відвідати його? А гріш у дорозі пригодиться, як колись ко-закові тютюн та лулька....

Спіймав себе на нісенітному думанні і повернувся до Варі. Ішов по дірявих дерев'яних хідниках вулиць, а за думками здавалось йому, що йде левадою, що вся вона в пишному цвіті. Він її так вицілує сьогодні, так тулитиме!.. Хай дивляться на це татусь і тъотя. А хіба пошлюбна подорож не буде прекрасна? В нормальний час на таку і здобутись трудно. Подумати тільки: Японія, Китай, Малая, Індія, Цейлон, Єгипет, Італія, Австрія... Напевно дадуть нам кабіну. Чей же Лінеман згадував про це вчора...

Ледве встиг Юліан звернути в Жаб'ячий Провулок, як уже проти нього йшла, як розкішна з'ява, Варюша. Вся в білому — хоч зараз у церкву. Кинувся прожогом до неї. Впали собі в обійми і не вистачало їм духа сказати щось до себе. А потім сміялись і разом з тим їхні очі зовсім вологими стали.

Потягнула його в сад. Там сидів, як завжди, в наколісному фотелі, Журавецький, а недалечко під розп'ятою парасолькою тъотя Ліза. Вона приклада до очей пенсне і вже здалека приглядалась гостеві, поважна, навіть строга.

Привітання було сердешне. Варя підсунула йому заготовлене крісло, а сама з грацією балерини зсунулась на розстелену хустку на моріжку. Мусів оповісти все, що скoilось за останній час у таборі, про свою роботу, про визначений речинець першого транспорту, про карнавал з учора на сьогодні радости полонених і про корисне полагодження його прохання м-ром Каром.

З'ясовуючи останнє, він чув, як щораз важче йому опановувати своє хвилювання, як досі рівний його голос починає вібрувати. Він спостерігав лиця, щораз то перескакуючи очима від судді, через все ще кам'яне обличчя тъоті, до солодкого личка Варюші. Хотів вчитати з їх виду поставу до цілої справи.

Коли скінчив, добру хвилину всі мовчали. Першою вскочила Варя.

— Скажи, тіточко, як довго треба твою сукню перешивати?

— Господи! Що з тобою! — сказала ця і вп'ялила в братаницю строгий погляд. — Не даси подумати над тим, що так страшно важливе, що може бути щастям або й нещастям родини. Рахуйся з тим, що ти не одна на світі. А ти вже про весільний наряд подумала зразу. Це ціла будучність наша нерозгадана . . .

Юліян зледенів. „От і на біду її привезли”, — подумав і наїжився в бойову поставу.

Пані Тирсин говорила досить доброю українською мовою, хоч підмішувала й російщину. Але тембр її голосу не був дуже привабливий, а хід її перших думок віщував, що боротьба буде затяжна й нелегка.

— Ви хочете з Варею одружитись? — спитала, хоч це питання було зовсім зайве.

— Так. Коли не з нею, то з ніким іншим у житті, — відповів твердо Юліян.

— Чи ви знаєте, молодий господине, який хомут закладаєте собі на шию? — питала далі. — В ней хворий батько, а вона в нього одна.

— В нас однаково турбуються хворими, як тут. Я вам присягаю, що до недужого Віктора Симоновича буду ставитись так дбайливо, як рідний його син. Я вас прошу, Лізо Симонівно, будьте для мене добрим янголом, якого сам Бог прислав з Благовіщенська, і не гальмуйте діла. Навпаки — поможіть нам справитися з усіми труднощами. Найважніше вже підготоване: нас беруть утрійку. Переїзд безкоштовний. На пароплаві буде лікарська опіка. А по дорозі в Відні може найдемо такого лікаря, що зразу нашого дорогого таточка поставить на ноги. Відень славний досконалими лікарями. Я Варюшу безмежно кохаю і відчуваю її взаємність у тому. Через те хай і тягар, або хомут, як ви це назвали, що його беру на себе, подавить мене трохи в перший час, але ми будемо щасливі. Хто знає, чи ви, Лізо Симонівно, згодом не візьмете подорожні сакви і не поїдете за нами за тридев'ять земель . . .

Кам'яне обличчя тьоті пом'якшало.

— Я зворушена глибиною вашого кохання. Старатимусь бути добрим янголом. Але труднощі будуть більші, ніж ви собі уявляєте. Ви повинні їхати за два місяці. А в брата майно, якого зараз не можна згрошевити.

— Залишимо його вам, — з молодечою очайдушністю завважив.

— Легка в вас рука, пане Рухлинський. А чи подумали ви, що далі? Приїдете туди і що?

— В мене батьки не бідні. Поможуть. Зрештою працюватиму.

— Вам треба ще вчитись, — може в університет піти, а не

зразу за роботу хапатись, — вперше відізвався Журавецький. — А у ваших батьків на ласковому хлібі та й ще з потребами лікування сидіти ніяково, які б вони не були добрячі. Бувають межі у всьому. Але не турбуйтесь покищо. Треба розглянутись. У мене м'ясар Бородаєнко хотів свого часу дім купити. Тямиш, Лізо? Тоді, коли натискала, щоб я з Варійкою у Благовіщенськ переїхав. Це скільки є? Два роки?

— Три, — поправила пані Тирсин. — Місяць до большевицької революції.

— Ну, гаразд. Три. Отож з Бородаєнком треба б знову говорити. Але залишім цю тему. Юліяне Денисовичу, ви знаєте, що я вам свою згоду дав і від неї не відступлю. За решту треба подбати...

Юліян зірвався з крісла, підійшов до старого і поцілував його в руку, хоч він боронився. І зараз після того суддя притягнув його до себе й оба кріпко розцілувались. Потім зі словами „дякую вам, Лізо Симонівно, за вашу зичливість” поцілував руку старій дамі. Врешті приклікнув біля Варі, що обнявши коліна руками, мовчки сиділа на розстеленій в траві хустці, і сказав зворушений:

— Варюша, я вже зовсім щасливий, що будемо належати до себе і будемо обое щасливі.

Її очі наляялись слезами, вона заховала личко на колінах і тишком плакала. Це ще більше зворушило Рухлинського. Він присів біля неї, взяв її головку в руки і збирав її слізинки устами, поки визбирав, а потім ціluвав її щічки, уста і волосся.

— Твої оченята — мов смарагдова гладь океанів, якими будемо плисти внедовзі, Варійко. Тішишся, що поїдемо в Європу?

— Так, — сказала всміхаючись.

І Юліян тоді представив маршрут, називаючи екзотичні країни, до яких, за його розрахунком, причались по дорозі їх пароплав. Розмальовував далі ще дорогу залізниці з Тріесту через провалля Альп до Відня, Праги і Львова...

Варя заплескала в долоні, зірвалася з землі, прискочила до тьоті, вицілувала її, а потім обняла і вицілувала батька. І кинувши „я зараз” побігла до дому. Через кілька хвилин винесла грубезну книгу, „атляс”. Юліян мусів ще раз перед усіми показати маршрут майбутньої подорожі. Потім Варя з Катериною принесли розставленій столик і заставили всячиною до підвечірку. А ще пізніше молоді проходжувались по саду, обнявши рукаами, і довго-довго гуторили на близькі і дорогі їм теми, коли обое старші вже заховались від роси в хаті.

В густих сутінках вечора пані Тирсин удвох з Варею провели Юліана два квартали, а коли повернулись, він дивився їм услід, поки розплились у далечі біла суконка Варюші.

Цей день винагородив юному все страждання останнього ча-

су. Теплим струмом ввілялось відчуття щастя в його душу і там застигло мирним озерцем з зеленкуватим пlesом її очей.

БЛАЖЕННІ І ЦІКАВІ наступили тепер дні. Табір стояв під знаком репатріації, за якою всі роками тужили і тепер роздобrіли до того, що один одному готов був до найбільших прислуг. До Ріттера фон Ляша і до рітмайстра Шелегі приходили тепер старшини, що записались колись на дуелі зі своїми колегами за порушення офіцерської чести, коли повернуться додому. Вони просили скреслити їх запис. Щоправда, найшлись і непримиренці, які рішили кров'ю змазати заподіяну їм образу. Та таких були одиниці. До табору заїжджали тепер ті, що були на роботах на провінції. Анатоль розповілій, наче повернувся з найкращої санаторії, засмаглив від сонця, обшмаганий вітром. Гайкевич притаскав цілу сулію спирту, що його назбирав в аптекі, і цим вдвоє підніс настрої офіцерів-українців, з яких тільки Юліян і Вовк залишились до наступного транспорту. Розспівані таборяні тільки з сірим ранком прилягали для спочинку, влаштовуючи ночами прощальні трапези. І хоч як відмахувався від них Рухлінський, нішо не помогало. Його тягнули просто „за обшивку”. Ні одної ночі не міг виспатись достатньо, а кожний день був заповнений службовими справами та двогодинною романтикою Жаб'ячого Переувулка.

Навіть в канцелярії з'явилися свої сенсації. Іштван недбайливо ставився тепер до телефонічної служби, а приліг розпеченим серцем до столика Ані. Шепотом сповіщали собі канцеляристи поточні вісті з розвитку „драматичного кохання”, приспішеної з уваги на від'їзд Іштвана вже першим транспортом. Завзятий син мадярської пушки заходив тепер до Рітерів господи і просив віддати йому Аню на дружину. Останньо заявив, що зреєзигнував з „Шангорста” і що поїде черговим пароплавом, але вже з Анею. Сполохана дівчина, не знаючи, що може затягти мадярський паруб'яга в душевному зламі, перестала ходити в бюро, зголосивши недугу. Іштван снувався по канцелярії, як примара, і з пісним обличчям стверджував порожнє місце при її столику.

Юліян мусів зайти в домівку заступити писаря Лазаренка на засіданні Ради. Обмірковувано головно письмо читинської Української Ради, що заповідала приїзд своїх делегатів у важливій політичній місії, яка повинна швидко підтягнути українство на схід від Чити до співрішального чинника цих обширів. Те, мовляв, зайніціоване авторитетною владою і підтримане тими, що мають рішальний голос від кордонів забайкальського буфера до Владивостоку.

— Невже ж нова авантюра починається? — дивувались члени Ради.

Вони з легкістю відгадали, що це акція з кола отамана Сем'онова (Чита його столиця!) і рішили відкликатись негайно до Далекосхідного Секретаріату, домагаючись вказівок відносно становища, що його має зайняти Микольськ-Уссурійська Рада в розмовах з заповідженими делегатами.

Коли після засідання вийшов Юліан у сусідню кімнату, наткнувся на Ганну Радченко, яка власне тільки з'явилася. Привітала бурхливо, кокетуючи по звичці палкими очами і виявляючи страшну радість з приводу його постанови не їхати ще, а підождати.

— Інакше мені й не можна. Я тільки з року 1916 в полоні, а з тих їдуть тільки хворі і спеціальної категорії.

— Ну й не кажіть! — перечила авторитетно. — Варя, Варя! Ось де причина.

— Це друга справа. Може й справді не поїхав би з першими, коли б мав право. Зрештою — ваша правда. Варя для мене все: батьківщина і родина. Найшлись уже навіть плюгавці, яким у печинці мої прив'язаність до неї. Пробували осоромити мене і напакостити. Але їм не повезло. Самі тільки осоромились, бо відомо хто це...

Він уважно слідкував за враженням цих слів і, крім здивування, не завважав нічого. Ну, що ж? Актриса!

— Такий світ! — сказала. — Нікчемних скрізь буває більше, ніж шляхетних. Добре, що викрили. Бодай знаєте, хто ваш ворог!..

— Ви теж знаєте хто, — пішов на риск Юліан, сподіваючись, що це кине її в духову розтіч. Але витримала його погляд і провокацію, нічим не зрадившись, ні збентеженістю, ні виглядом лиця.

— Й Богу, не знаю і не домірковуюсь навіть... — сказала спокійно. — Коли б я знала, я перша нап'ятнувала б підлість інтриганта...

— Інтригантки... — поправив він, ще раз нащупуючи ґрунт під ногами.

— Мене ж вже саму цікавить, хто це такий найшовся... — і знизила плечима.

— Ну гаразд. Колись вам скажу. Для мене воно вже не важне. Важне було в перший час, як тільки наколотила. Тепер минулось. Але скажіть, Ганно Антонівно, — ви переїжджаєте в Харбін? — з полегшею перемінив тему.

— І хочеться і не хочеться, — відповіла. — Плянується різне в такий непевний час, хоч „товаріщі” нам не грізні. Ви бачили — в якому барлозі ми живемо. І мій чоловік тільки кооператор, нішо друге. Жаль залишити тутешню „Громаду” і режисером нікому бути... Іноді справді плянуємо переїхати, а іноді —

залишивтись. Тимпаче, що організується тут українська коопераціва, і Ваня думає перейти до неї...

— Тепер Іван Борисович кооператор, але був морським офіцером, — завважив він.

— Комерційної фльоти... — додала. — За большевиків теж би міг ним бути. Тільки що я не хочу. Зрештою — ми переїхали б в Україну.

Відірвавшись від пані Радченко, Рухлинський сконфужений був тепер, чи винна вона в анонімі? Витримала! Може тому, що артистка. А може й справді хтось другий приклад пальців...

TRANSPORT VІD'IXAB. Останньої ночі Юліян не примкнув ока. Чогось саме його вибрал Ріттер фон Ляш, як представника на прощальний ритуал, що його влаштував комендант табору полк. Нікітін для своєї доні і зятя. Зaproшені теж Варю з уваги на нього. Юліян привіз її візником і галянтний Ференч поміг їй висісти. Не пощадив при цьому похвал для красуні, яка своєю прияvnістю, мовляв, звеличає його прощання з Сибіром. Заступлені були різні національні групи; полонені офіцери вищих ранг, здебільшого мадяри, були в близкучих уніформах. Виставність і розмах, з яким усе відбувалось, перевищали все те, що досі бачив Юліян в Сибірі. Свята в садибі мадам Ольсен, гостина, яку зготовив корнет Жупанюк у „Морському Фонарі”, яку охрестив Юліян „Люкулівським бенкетом”, не рівня тому, що влаштовано було в розкішно прибраних залях і кімнатах великого бараку, де недавно містилась канцелярія і де відбувся знаменитий „Сильвестер”. Цілий штаб мадярських кухарів приготовив страви, рафіновані виглядом і смаком. Солодкі лакоминки, овочі, горілки, вина, цигарки — все те було першоякісне. Не дарма Варя вирячила на те все очі і шепнула Юліанові весело: Ми попрощаємо Азію скромніше...

Бенкет переплітали промови і пописи справжньої циганської оркестри, яка грала теж до танців. При столі праворуч Юліана сиділа його дівчина, а ліворуч одна з „сабінок” — Колеснікова, Анастазія Кузьмівна, що зовсім не була така бридка, як про неї говорили. Юліян прилучився до низки тостів і промовців. Коли скінчив, — Україна, як і інші держави, дісталася від мадяр гучне „еліен!” і від німців „ес лєбе гох!”. А від циганської оркестри — на радість Юліана і Варі — гімн „Ще не вмерла”. Проворний Ференч казав оркестрантам навчитись гімнів усіх народів, що були заступлені на прощанні, і всім їм гості настоячки віддавали шану.

Варя була ввесь час, як кажуть, „на сьомому небі”. Бо і справді було чим захопитись. В'юнкий аранжер подбав, щоб дами не зануджувались з одним дансером. Чардаш, хоч його вміли тан-

цювати самі мужчини, був зразком краси і поривчого темпераменту, в якому і Домна не відстала. Вона одинока ще до „Сильвестра” встигла навчитись чардаша і збирала як тоді, так і тепер, бурю оплесків і кавалерських поцілунків у руку.

Коли був близький кінець і коли майже всі були сп’янілі, аранжер спинив музикантів і заповів танець „фарандолю”, до чого будуть роздані всім танцючим маски, які вони обов’язково повинні одягнути. Танець невідомий і кожен може його виконувати, як йому вигадливість підкаже. Важне, щоб темпо було затримане „з вітром”...

Найбільше розбрикана фантазія не могла б змалювати картину, на яку цей провансальський танок з південної Франції змінив гостей і зали. „Маски” гримасних монструмів (японського виробу), до яких причеплені були барвисті хусточки на голову жінок і довге волосся в мужчин, крутились в божевільно-швидкій музиці циганів, виробляючи фантастичні фігури і смішно-несамовиті пози, при чому хустки і волосся грайливо кружляли. Ця дика фарандоля була хіба похожа на твіста, що з'явився більш ніж сорок років пізніше в Америці, переміщаним з чардашем, полькою-гальопкою і нашим гопаком, зблазнованих до краю. Коли маски підходили в танцю до кружалів кольорових світел лямп, то на вас дивились монструми з гримасами і вас невгаваюче веселили. Ефект був виняткової сили. Був це справжній верх забави, гумористичної точки вечора.

Юліан з Варею ввійшли спочатку в вир танцюючих, маючи на собі маски, але потім — зваживши, що деякі офіцери вправлялись перед забавою і досконало виконують свої ролі, — було їм вартісніше придивлятись спектаклеві. Варя по-дитячому пlesкала в долоні і захоплено повтаряла „як гарно, як цікаво!”... А потім, коли аранжер повів танцюючих „колом”, з „масками” на зовні і вони кружляли серед грому оплесків та крику, Юліан з Варею пристав до їх кола.

— „Маски просимо затримати на пам’ятку сьогоднішнього вечора” — сказав після того аранжер.

— Ах, ця Домна! — захоплено лепетала Варя, коли Юліан відвізив її додому.

— Ах, моя Варюша! — вслід того шептав їй на вухо Юліан, притуливши тісно до себе. — Незадовго у Львові ти будеш поривати за собою людські очі.

— Підлабузник. Ось тому я й повірила згаряча доносові про тебе. Ти пропадаєш за жінками і вмієш їх пустоту комплементами вдоволяти.

Відскочив обурливо від неї.

— Нагадала! Скажи: як ви могли потурати так людській злобі? Чому перше, ніж відсахнутись так брутально від мене, не

додумались покликати і спитати, чи це правда? Чому якась нікчена найшла більше в вас довір'я, ніж я?

— Не гарячись! — просила, цілуочи. — Я знаю: це вийшло дуже негарно! Забудь! Мій батенька і я почуваемось винні! Прости нам вину нашу! Не знущайся! Ти мій! І тільки мій! „Помиляєтись — це людське, прощати — божеське”, сказав один англійський поет . . .

Вона лашилась так, що Юліан зовсім відкипів, уласкавився і знову притиснув її до себе.

— Я не пам'ятаю, щоб я мала будь-коли такий багатий вечір, як сьогодні. З кожного огляду багатий! Такі всі привітні . . . Грали як чудесно цигани . . . А ця „фарандоля” . . . Дякую. Я очарована Домною також, — сказала, коли під'їхали під хату.

Розмріяний велів візникові завезти себе до табору.

Сірів ранок. Хтось з хлопців завважив, як він повернувся і поставив на ноги своїх підпитих побратимів. Прийшли до нього і так довго просили, що Юліан погодився піти до їх бараку. Він сказав тим, що від'їджали, промову і залишився з ними до часу збірки.

Та він не пожалів ночі. Там, на бенкеті, була його Варюша, а тут — ті, з якими зв'язала його доля новітньої неволі. Тут був перш за все Анатоль, були Віктор, Біляк і інші. Підводи за підводами виїздili з таборової площини і вивозили людей та їх речі. Юліан зі списком у руці провірив „своїх”, з деякими розcіливався, іншим стиснув сердечно руку. Провід української групи віддав Білякові, вручаючи йому копію списків.

— Привітайте від мене рідний, коханий Львів, і заповідайте мій приїзд, — гукав він своїм друзям.

— Але з Варюшою! — додавали. — Він, звичайно, погоджується.

Чув, як судорога стискала все більше його горло. Ще попрощається з д-ром Зарецьким і вернувся в свою кімнату з повними очима сліз. Коли б не Юрко, що теж увійшов за ним у кімнату, був би ридав уголос. Усі приятелі від'їхали . . .

ХОЧ ЗАЛИШИЛОСЬ ЩЕ дальших неповних дві тисячі людей в таборі, проте життя в ньому стало якесь інше. Деякі бараки світили пусткою. Тільки малі в них кімнати зайняли спритніші. А в залах гуляв, бувало, осінній вітер, що скрадався розбитими вікнами. Люди в перший час виявляли втому з великого гласу, що був у таборі, а дехто сумував за втраченими друзями. Ремесло збідніло на майстрів, торгівля — на метких посередників, мистецтво різних жанрів стратило теж чимало своїх представників.

Підготова до дальнього транспорту не спинялась. Юліан

написав листи в Хабаровськ до Кийовича й у Владивосток до Гадзамана, пропонуючи їм скористати з можливостей виїзду. Дуже швидко наспілі відповіді від обох. Вони не зацікавлені в повороті під польську займанщину. Присвятившись національній справі на Зеленому Клині, хочуть витримати до кінця. Обидва вони, різними словами, але однодушно згадують значення для України її далекої на сході частки над Тихим Океаном і непохитно вірять, що вона свою ролю відіграє в користь метрополії.

ТЬОТЯ ЛІЗА подалась з поворотом до Благовіщенська. Вона не мала тут спокою. Її дім — це малий звіринець, в якому вона тримала по клітках пів тузина співучих і барвистоперих птахів, а без кліток 3 расових собак і стільки ж котів. Від'їжджаючи вона дала свій живий інвентар під опіку сусідам. Але заєдно хвилювалась, що її звірячі друзі зі самої туги не захочуть істи і — чого доброго — готові подохнути, або бодай захворіють. До того — в неї були цінні колекції порцеляни, скульптур, образів великої вартості, придбаних за добрих часів, та всякого майна, за яке треба тремтіти.

Варя оповідала, що тільки згодом привикла до такої звірячої компанії і її багатозвучності, як також до невпинного бідкання тьоті над щораз то іншим звірятком. В перших двох днях це її так розстроювало, що вона втікала на берег Амуру і годинами спостерігала, як широку гладь води пороли пароплави, баркаси і китайські джонки, як майорить іздалека манджурський берег і як дивну живучість виявляла вода зблизька, коли сполоскували набережну, хоч далеке плесо було в спокійну погоду мертвє. Там у далині синіло хвилясте гірське пасмо — загадочний хребет. — А при тому мріяла про тебе, — додала Варя і кинулась Юліанові на шию.

— Тужила?

— Дуже! До фізичного болю!

Таке запевнення Юліан мусів мати щоденно, щоб непохитно вірити в своє щастя. Хоч — чи могло бути щось більш переконливе, як те, що Варя за вказівками кравчині, яка заходила щоденно з сусідньої вулиці, перешивала весільну сукню тьоті Лізи з важкого, дорогого шовку, невиданого від років у торгівлі?

Щоправда з Бородаєнком нічого не вийшло. Три роки тому була інша коньюктура, а тепер інша. Продаж дому повисла у повітрі. Попит на нерухоме майно в той час рівнялося нулеві. Недаром турбувалась тим і мадам Ольсен, хоч була в неї надія, що може все таки хтось спокуситься на її величаву, як на Микольськ, резиденцію . . .

— Не журись, Юлю! — потішала його Варя, коли проходжувались удвох по доріжках саду гарного осіннього дня, повно-

го решток пестливого сонця і духмяного аромату природи, що скинула з себе вагітність плодів. — Ми не мусимо продати хату, — говорила вона далі. — В нас гроші є. Їх чимало лежить в Харбіні в банку. Кілька років проживемо в Європі на них безтурботно, а там — ти вже до чогось доб'єшся...

— Я тебе ніколи за гроші не питав, — сказав ображений.
— Не для грошей...

— Я знаю любий! — перервала. — Знову гарячишся даром. Я тобі кажу, аби ти зізнав, що гроші гальмом у нічому не будуть. Але не згадуй татусьові про банк. Він тобі колись сам скаже.

Хоч не гнався Рухлинський за грішми, все таки признаяв у душі, що добру тайну зрадила йому Варя. Гроші в Хабаровському банку напевно повноцінні. Не то, що місцеві, що ще сурогатами дихають, а ще трохи, то тільки натуральний обмін залишиться, як за царя Гороха...

— Я забув тобі згадати, що нам на днях виплатять жалування сріблом. Нам казали пошити собі мішечки, бо це будуть самі 10-копійки.

— Що? — скрикнула і заллялась сміхом. Ходи! Мусимо це папочці оповісти.

І потягнула його в будинок, а там довго всі сміялись з тих чудних „фінансів“. Мішечка не треба було шити, бо зовсім підходящий найшовся в Варі. Вона тримала в ньому котушки ниток і інше для шитва приладдя.

ПОДЗВОНИВ ЛЕЛЕКА, щоб прийти обов'язково в „Раду“. Приїхали читинці.

Коли Юліян прийшов, там були вже всі місцеві діячі і делегати зі східнього Забайкалля.

— Познайомтесь, — сказав Шарко. — Це „уповноважений щодо українських справ при ставці отамана Сем'онова“ добродій Шведін і невтомний в тутешній громадській праці добр. Рухлинський.

Руку Рухлинського стиснула могутня долоня великана, що за часів Катерини був би напевно в grenadiers.

— А це перший секретар, добр. Сулієнко і врешті другий секретар, добр. Вирава.

— Починаймо! — скомандував Ступчак.

Після вступних пояснень і заяви, що засідання таємне і що вхідні двері до будинку зчинені, дано слово Шведінові для його доповіді. Цей довго кружляв довкола суттєвої справи, кидаючи силу патріотичних фраз, а потім розповів у чому справа. На вокзалі, в Слобідці, стоїть вагон, увесь у жовто-блакитних пррапорах. Цим вагоном їздить він і його секретарі по всіх важливіших цен-

трах нашого краю, щоби покласти основи під щось нове і багатоцінне.

Після того Шведин змалював „велику постать революції” отамана Сем'онова, його, мовляв, історичні заслуги у приборканні большевизму в Сибірі, його батьківську любов до всіх синівнародів на східніх периферіях Росії, зокрема до бурятів і українців. Найкращою вимовою цього є „Грамота”, з якою отаман звернувся минулого вересня до Української Ради за Байкалом.

Прибрали святкову позу, стоячи, прочитав Шведин російський текст „Грамоти” головнокомандуючого всіми „вооруженними силами” і „походного атамана” всіх козачих військ „Російской Восточной Окраїни”. Крім гарних слів, грамота вміщала запевнення „атамана” дати українцям право на самоуправу на нац.-побутових засадах і 7 пунктів, в яких було вказане, як вони мають цим правом покористуватись і що для цього потрібне. Отож треба: зорганізувати на місцях національну управу, тимчасово за зразками козачих військ, поки Крайовий Український Нац. З’їзд не оформиться так, як треба; створити Крайову Раду з осідком у Читі з уповноважених членів Окружних і Обласних Рад і ця Рада мусіла б виправдовувати проект виборчого закону для вибору делегатів згаданого З’їзду. Відтак цей З’їзд опрацював би проект закону про нац. автономію, який після затвердження „атаманом” став би правосильним. З’їзд вирішив би питання фінансів, культури і інші, пов’язані з автономією, та справу виборів до Крайової Ради.

Покликавши поміч Бога і згадавши українську братську кров, що вже три роки ллеться за народ, віру й основи родинного життя в боротьбі з большевиками, склав під грамотою підпис ген.-лейт. атаман Сем'онов і „Управляючій ведомством внутренніх дел” Волгін.

Прочитавши грамоту, Шведин сів. Він перед тим закликав піти назустріч „великодушності атамана”, який хоче дати українцям автономію, і приступити до виконання пунктів Грамоти. З коштами, мовляв, отаман не поскупиться. З його доручення Держ. Банк у Читі готовий на вступні потреби видати відповідний аванс у золотій валюті. Делегація на чолі з ним готова прийняти на себе пропагандивну і технічну підготову конференції діячів, яка виправдовала б програму Кр. Нац. З’їзду. Врешті він підкреслив, що отаман вміє дотримати слова, як це доказав з автономією бурятів.

Дискусія почалась бурхливо, хоч думки були однодушні. Для того, щоб творити нову Крайову Раду, нема ніяких підстав тоді, коли існують уже Українська Далеко-Східня Рада і її виконний орган У. Д.-Сх. Секретаріят, інституції створені і визнані всім організованим українським населенням. Також існує Консти-

туція Українців Д. Сходу, і їй нікому не можна нехтувати, хто б ним він не був. Усім відомо, — зазначували дискутанти, — що в наслідок зм'якшення політики японців до Совдепії, у Читі зачинає бути „гаряче”. Семіонов, мабуть, за згодою свого великого протектора, задумує пересунутись більше на схід і хоче з'єднати собі українське населення Зеленого Кліну. Якщо в його руках опиниться дійсна влада над Д. Сх. Республікою і він захоче дотримати зобов'язання, поданого в „Грамоті”, українці автономію приймуть, бо її хочуть і вона їм належиться. Але авторитетним органом для переговорів є У. Д.-Сх. Рада, чи пак її Секретаріят. Все, що дотичить українського населення, мусить іти головними дверима, а не „чорним входом”. Якщо У. Д.-Сх. Рада визнає потрібним — скличе черговий, 5-ий З'їзд Українців Далекого Сходу. Він, зрештою, і заплянований на кінець листопада.

Коротка порада була дана при кінці делегатам „атамана”: поїхати у Владивосток і зв'язатись там з авторитетними верховними організаціями українців. Усі separatні акції У. Ради Забайкалья уважатимуть шкідливою акцією так Окр. Рада Уссурійщини, як і інші Окружні Ради. Бо це є зламання солідарності фронту, який досі втримався, не дивлячись на партійні різниці українців і різні агентурні інтриги ворожих чинників.

З тим і від'їхали посли от. Семіонова, бідкаючись на політичну невиробленість українських діячів Микольська. Грамоту мали тільки в одному примірнику. Тому, поки розмови тривали, Юліян на швидку руку переписав її текст для потреб „Окружної Ради”.

Ще цього самого вечора Юліян представив цілу справу Журавецькому, який сказав наперед „Тімео Даноас”⁷⁾), а потім висловив ще кілька критичних завваг про от. Семіонова, хитрого півмонгола, який гальмував боротьбу з большевиками своїм амбітним авантюризмом і приспішив заломання фронту та упадок Колчака і його „соратників”.

З ПАРОПЛАВУ „ШАНГОРСТ” з'явилась перша пошта. Накинулись на неї передусім канцеляристи-полонені, чекаючи вісток про морську недугу. Але прочитавши — здеревіли. В усіх листах чи карточках найбільше місця займало самогубство Іштвана. Він наступного дня (після виїзду з порту) кинувся з палуби корабля в море. І хоч пароплав спинили та спустили човен для рятунку, не вдалось його з води виловити. Це драматичне видовище в ясному дні, на очах усіх, розстріло нерви багатьом пасажирам і жвавим темпом пішли поміж них балочки про безсердечну Аню.

⁷⁾ *Timeo Danaos et dona ferentes* (лат.) . . . Боюсь данайців (греків), що приносять дарунки. (З „Енеїдіг” — Вергілія).

Спершу ніхто в таборі не спішився повідомити про це Аню. Але в обідовій перерві хтось таки пустив в обіг жахливу вістку. Коли Юліян повернувся до свого столика, Аня плакала, а біля неї стояли Євтесеви, Мінасіянц, Маша й, очевидно, батько. Останній саме розповідав, як передостаннього вечора з'явився Іштван в них дома і як погрожував їйому та всій родині. Через те ані він, ані Аня не були на бенкеті в Нікітіних, хоч їм обіцяли прислати мадярську сторожу.

— Він був божевільний! — викрикнув Рітер. — Я зразу помітив, коли він у нас з'явився. В нього очі були каламутні і не-самовиті. А скажіть: хіба могла моя Аня їхати в світ за-очі з чужинцем, з мадяром, незугарним мужиком? Хоч був він обдарований і видом непоганий, але була це людина проста, без освіти.

І вигласуючи її по голові, примовляв: „Не плач, Анюсечка... Ти ж у його смерті неповинна... Бог це добре знає, що ти безгрішна... Хіба ти могла йнакше зробити? Може він душогуб по вдачі? А ти ще слізки пускаєш...”

Аня схлипувала, але мовчала. А потім випросилась додому. В канцеляристів залишився весь день пригноблений настрій. Не поправила його „получка”.

Саме цього дня привезли з „казначейства” повний мішок сріблистих „гривеників”, карбуваних в Японії. Раховано їх двічі і відсипувано кожному до мішечка.

— Віддаю твій мішечок, — сказав Юліян, забігши, як щоденно, до Жаб'ячого Провулка.

— Ну що ти? — здивовано запротестувала Варя. — Це ж твоя заробітна плата і вжий її на свої потреби. Але стрівай! Хай бодай подивлюся. — І відчинила мішечок, заглянула до нього і кинулась до батька. Повна дітвацького захоплення, висипала на столику частину, що розбіглися виблискуючи свіжістю срібла.

— Гляди, таточку! От тобі й гроші! — крикнула. Старий здива витягнув ще жменю з мішечка, наче б то не вірив, що все воно таке вдале, всипав з поворотом і затрусиився сміхом.

— Ото здобуток революції! В мирний час, не то що в часі війни, жаден чиновник не дістав стільки срібного гроша, — заекпкував Юліян.

— А ви знаєте, що все таки справжній гріш, — сказав уже поважно Журавецький. — Старорежимний і повновартісний, не те, що керенки, сибірські казначейки, всякі „краткосрочки”, „виїграшні займи”, читінські „голубки” і біс його знає які ще грошові знаки курсували та курсують по містах і областях Сибіру.

— Ну так. Матеріял щось вартий, хоч це не чисте срібло, — потвердив Юліян і оповів про „банкноти”, що їх видавали полонені, як гроші для внутрішнього вжитку в таборах. Згодом цей гріш видістався поза табір і в певних періодах цей „лягергельд”

був найкращим обіговим грошем, що його приймала сибірська людність охотніше, ніж гріш офіційний. Він це чув від полонених, що приїздили з інших таборів, особливо багато від тих, що збігаються тепер для репатріації. Він навіть дещо зібраав серед них і має вже цікаву колекцію цих „таборових грошей”. Є між ними простенького виконання, але є такі, що в них графічне оформлення просто майстерне і за очі хапає. Він сам пам’ятає, як з „лягергельдом”, що його випустив „лягерний банк” у Березовці, в Забайкаллі, можна було йти на купівлю в Верхнєудінск, коли там забракло вимінного гроша.

Та так, як можна було брати „на-весело” грошеві вихиляси, так розповідь Юліана про драматичний епізод у морській дорозі полонених потрясло і батьком і дочкою. Вони випитували про деталі, поверталися до них кількаразово, ахкали і хвилювались. Варя пригадувала собі Аню з „Сильвестра”. Вона вживалась у почуття людини, через яку друга людина віддала своє життя непотрібно.

— Це мусить бути страшне! — бідкалась. — Свідомість про те в’ідалась би в мою душу, як іржа. Тінь тої другої людини ходила б за мною, як невідступний месник . . .

ОПУЩЕНИ БАРАКИ залюднювались тепер наново. Табір у Микольськ-Уссурійську став збірною станицею для репатріації. Щоденно зголошувались у ньому пришельці — інколи страхітливі, навіть відразливі типи, бородаті, поросійщені, навіть напівзничілі. Десь жили вони по уссурійсько-козацьких „займках”, мабуть, з повдовілими козачками. І зачувиши про виїзд, повтікали від них. Або воюючи в рядах червоної гвардії, продерлись згодом на схід і скривались десь по закинених у глухині хуторах, наймаючись там на працю, або навіть по китайських фанзах.

Це були здебільшого мадяри або австрійські німці, але траплялися теж турки, босняки, буковинські румуни, болгари й інші. Стягались до табору теж українці. Але їх було мало і всі вони, з виїмком одного „Васі”, нічим поганим не вражали; навпаки — були це бадьорі люди, повні життєвої наснаги. Зате „Вася” був страшний на вигляд, а ще страшніший через „загублений розум”. Він попав між рибалок, роками був з ними і відтоді, коли топився в Сучані, стратив глузди. Він тямив тільки свою кличку „Вася”, а коли його про прізвище питали, показував якесь потріпане „удостоверені” з „уезда”. Мовляв, у ньому все прочитаєш. Він як сновида ходив по бараках, мовчки приглядався, придуркувато сміявся, значуще підморгував. А вночі, як оповідали його сусіди, він тривожно зривався з причі, довго роздивлявся довкола, крежкав і, заспокоївшись, лягав знову спати. Поза тим був мирної вдачі.

Доказати комусь участь у домашній війні, може навіть в убивствах, насильствах чи в інших кримінальних вчинках, або навіть в покиненні сім'ї, було неможливе і тим нікто не цікавився. Вистачило, щоб хтось зголосив бажання вертатись на батьківщину, мав докази, що є військовим або цивільним полоненим з армії чи з терену центральних держав, — і він відразу був реєстрований у картотеці табору і в списку на виїзд. Заступники національних груп приймали кожного під свою опіку. Д-р Лінеман вмішувався тільки у віймково скомплікованих випадках: коли напр. новопришелець не мав жадних особистих виказок, забув свою рідну мову, не знаходив нікого зі свого полку і плутався у своїх заявах. Лікарі ствердили в кількох випадках „амнезію” — повну або переходову затрату пам'яті. З такими Лінеман мав дещо мороки. Була теж довга історія з сибіряком-москалем, що виказався посвідками, які по довгих дослідах виявились не його, а по-мерлого на праці в нього слова. Доказати йому вбивства цього слова не було можливо, бо на його хуторі жила тільки його мати і вже цілком без пам'яті. Він, звичайно, був скреслений з реєстрації.

З'явились теж два типи, резперезані не тільки виглядом, але й поведінкою. Це були горлорізи, нахаби, заражені не то революційним, не то кримінальним духом. Вони присмирніли щойно тоді, коли їх скреслено з репатріяції. Згодом упросились на ново. Вправдувались тим, що за нехіть до праці їх тримали роками в тюрмі, де вони мусіли жити з російським шумовинням, з бандитами, вломниками і громилами.

Дослідники, передусім соціо- і психологи, мали б при цьому нагоду до цікавих і важливих спостережень і могли б написати цілі студії про ту різношерсту масу людей з усіх прошарків суспільства. Пробував це робити Лінеман, до чого призвався раз у розмові з Рухлинським, коли цей натякнув на вартість такого зосередження людей, що підпали під вплив політичного і морального хаосу, спричиненого війною, а ще більше зі специфікою революційної Росії. Але Лінеман не мав, як юрист, потрібної наукової підготови, а з тим і критерія різних соціологічних і психологічних явищ. Він був певен, що найшлись люди фахові, особливо серед німців, які використали свій побут, обсервуючи і записуючи собі в нотатник явища і факти з життя полонених, які будуть відтак предметом студій.

ПОСТІЙНЕ ДОПОВНЮВАННЯ значно збільшило тепер табір. Населення його знову зросло понад 2000 „з гаком”. Отож Рухлинський не натискав на Журавецьких, Він розраховував тепер, що „гак” не вміститься на другому пароплаві, і тому прийде пізніше ще й третій. Якщо він не попаде на другий, поїде з ро-

диною ще пізнішим. Зоряна констеляція над Жаб'ячим Провулком тепер корисна. Пані Тирсин, від'їжджаючи, погодилась на Варіне одруження з Юліяном і висловилась корисно про нього. Вона боїться тільки за свого брата, якого здоров'я може не витримати довгої морської дороги. Але задля майбутності небоги, вона погоджується з тим, що заплянували, хоч для неї особисто їх від'їзд буде болючий. Суддя і вона старі. Їм уж багато не осталось жити. А Варя щойно входить в життя. Хай отже іде в Европу, у світ кращий, як той, що його принесуть большевики, або який і без них є тепер на Далекому Сході.

Те все оповіла йому Варюша. Він жалів, що тітка так раптово рішилась на поворот до Благовіщенська, після невиспавної ночі, коли то вона весь час клала собі компреси на голову і на серце. І ще жалів Юліян, що не встиг подякувати їй за великудушне і доброзичливе відношення до цілої справи.

— Та й на це прийде пора, — потішала його Варя, — ботьотя зобов'язалась попрощатися з нами при від'їзді, хоч би в самому порті.

А втім — Юліян постановив написати їй зворушливого листа і зробив це негайно. Бо й справді, коли б вона поставилась інакше, то вся справа була б провалилась.

ЯКОСТЬ ВЕЧІРНОЮ ПОРОЮ, щойно Юліян повернувся від Варі, в його кімнату ввійшла молода людина і за військовою звичкою „штрамацько” привіталаась. Це був австрійський офіцер, українець, що ледве кілька годин тому приїхав з теренів західного Сибіру. Він щасливий, що приїхав на саму репатріацію.

Юрко приніс самовар, поставив на стіл і кру, шматок ковбаси і копченої риби. Розмова обох старшин швидко набрала сердечного тону.

Антін Ковалисько, хорунжий, мав за собою кілька років сірого життя в західному Сибірі, терпів на малярію, з якої ледве виліз, розширену аорту серця, довгу ізоляцію під караулом і коротку волю. Та ось врешті сенсаційна відправа на схід.

„Сибірський життєпис” Ковалиська почався в Устькамено-горську Семипалатинської області, де в „добавочній тюрмі” він поблагоденствував якийсь час ще в буржуазному кліматі царської Росії, при пошанівку офіцерських відзнак, поки з повівом революції не переселили його з іншими колегами до касарень „дисциплінарної роти”. Там Кучеренко, військовий лікар-українець, підсунув його і ще декого з земляків до транспорту хворих з тим, щоб він попав на Україну. Але транспорт застряг в Омську, де полонені мусили прийняти на себе всі удари розшалілого большевизму, зашахованого тоді повстанням чехів і російських контрреволюціонерів. Знову табір, стухла каша, зупа з коров'ячих хво-

стів і рогів або рибяча юшка — „уха”. Можна було зажити краще, якби хотів стати в обороні совєтської влади, до чого намовляли його емісари полонених. Прийшли чехи і швидко після того старшин перенесли до Красноярська над Єнісеєм. Там у „Воєнному Городку” в мурованих касарнях жило 2000 офіцерів, а в землянках-бараках біля 20 тисяч вояків. Начальником був чех, Ріхтер. Виявилось, що вони з одного полку. Результатом була перепустка до міста.

— Треба вам сказати, — продовжував свою розповідь гість, — що в красноярському таборі духові потреби людей могли бути повністю вдоволені: симфонічна оркестра і театр на високому рівні, імпозантний книгозбір і різноманітні, майже університетські курси, пристійна каварня, тaborова газета „Сибіряк” (німецькою мовою) та інші видання. Зате один жах був, коли йдеться про потреби тіла. Коли минули перші тижні, в яких ми могли рятуватися тим, що дістали перед виїздом з Омська від шведського консула готівку і короткі кожушки, ми попали з усіми в крутіж справжнього голоду. Пшено, шматок хліба і „kip’яток” — ось були наші харчі. До того зима морозна, а палива чорт-ма. Костеніли люди по бараках, снувались похуділі мов тіні і лихі, поки не додумались до того, щоб „промишляти”. Я ввійшов у спілку з тими, що купували плити в фотографів, а в аптеках ртуть, і продукували нові дзеркала, які пускали в торгівлю. Завдяки мому „пропускові” ми могли позбутися дорогоого посередника-мадяра. Я сам став купувати сирівець і продавати готовий продукт, заклавши „Акційне торг.-промислове Товариство”. Заходом фірми і з дозволу ген. Шарпентіє, комісара міста, попав я на мешкання до родини адвоката. Кажу вам, я міг з радості запоморочення дістати. Але політична коньюктура гіршла не тижнями, а днями. Чехи втекли, колчаківці за ними — і в січні 1920 р. „товарищи” були в Красноярську. Комісари брали „на учит” все включно з нашою фірмою. Спочатку ми підкуплювали їх дарунками, аж врешті нашу крамницю замкнули. Проголошено швидко „трудову мобілізацію” і „отдел труда” скерував мене до „Єнісейського Гувсовнархозу”. Працював я там „счетоводом” на марних умовинах. Зате я мав змого добре приглянутись большевицькій господарці. Постійний крадіж (не вважаючи на дики репресії) прикриваний різними хитро-мудрими викрутами, а найчастіше т. зв. „усушкою” (тобто ніби втратою матеріялу від висихання).

Була північ. Гість схопився, не покінчивши розповіді. Обіцяв прийти згодом і тоді скінчити.

ЦІ ДНІ ЮЛІЯН затримувався досить довго в Жаб’ячому Провулку, так що часто ніч проспав в „алькові” Катерини. Він

радісно спостерігав, як суддя готує ліквідацію свого майна, як переговорює з якимись людьми, оферуючи їм дім і комплекс площ, що були біля дому.

Варюша примірювала готову вже весільну сукню і все ще щось поправляла на ній, дармаща Юліан запевнював, що сукня під кожним оглядом досконала. Він з третмливою напругою чекав дня, коли його „мрія мрій” найде своє завершення під високими банями собору і він зможе назвати Варю „своєю”, невідклично своюю назавжди. Його дратували бідкання намічених на дружки Тамари і Одарки, двох Варіних подруг, в яких не було суконь, приблизно рівних пишнотою і вибагливістю весільний сукні молодої. Але найбільше дратувало його те, що саме весілля відкладено до останнього менту, коли, мовляв, буде впевненість щодо спільногого виїзду в Європу.

— Таке ставлення створює зачароване коло, — нарікав Юліян. — Містер Кар вимагає виразного з'ясування моого відношення до тебе і до тата. Чи ми тільки нареченство, — тоді виключений спільній виїзд, — чи супружжя? Таке він питав...

І справді. Американець був тільки що в Микольську і проводив пленарним засіданням представників національних груп. Він уточнив речинець наступного транспорту на кінець листопада і подав навіть назву пароплава: „Франкфурт”. Це був один із сконфікованих у німців кораблів.

Цим разом Рухлинський мав спроможність представити справу в усій широчині. М-р Кар заповів приїзд американського лікаря, що мав би переглянути хворих у лазареті, призначених до виїзду. При цій нагоді буде мати його доручення оцінити „транспортову спроможність” Журавецького. Але м-р Кар хоче почути, чи вони вже одружились, бо тільки тоді можна поставити їх імення на транспортових списках.

А тут, на лихо, ще й Журавецький щось нездужає, покашлює. Ввечорі мав підвищену температуру і чимдалі то більше тим станом хвилюється.

Одна Варя була, здавалось, безтурботна чи вдавала таку. Вона вірила, що йде непохитно назустріч щастю, що ніщо її в тому не перепинить. Чепурилась щораз із більшою вигадливістю, весело вітала Юліана з приходом і розспівана вештала по хаті. Це вирівнювало настрій Катерини, що полохливо спиняла очі на хазяїні, начеб то боялась, аби хто цілій справі не наврошив, хоч знала вона, що треба їй буде після виїзду Журавецьких самій кудись дітись. І хоч, бувало, нишком сльозину обтирала, хотіла таки, щоби задумане діло пройшло справно, щоб панночка повінчалась з „далеким земляком”, що завжди такий уважливий до неї і взагалі хороший собі парубійка. Щоб господар разом з молодими до німців переїхав, де доктори мудріші і поможуть їйому

ще на власних ногах ходити... А їй Божа Мати з ікони і всі Святці, що на образах в алькирі, поможуть селитьбу нову влаштувати і денебудь себе серед добрих людей приткнути. В неї і своякня якась в Залізнодорожній Слобідці, що за нею пропадає. І Ліза Симонівна, коли тепер була тут, хотіла щоб Катерина до неї в Благовіщенськ переїхала. А врешті може і в неї щось з поежжником вийде, що повдовів оце надавно і тепер за нею очима водить.

Таке Катерині верзлося в голові і вона панночці якось до того призналась, а ця в нестямі зі свого щастя передала Юліянові на те, щоб знат, що й Катря проти них своїх Святців не буде намовляти.

Побравшись за руки вибігали молоді щоденно в сад, хоч уже листя не на деревах, а під ногами шелестіло, хоч квіти, що де-де збереглись, змиршавіли зовсім. Та ця елегія відмирання природи нічим не вражала молодят, сповнених власними мрійними думками.

ДНЯМИ МАВ ПРИІХАТИ американський лікар, щоб оглянути хворих і „замкнути” список до найближчого транспорту. Що-правда, д-р Лінеман передбачує дальший транспорт у січні або в лютому, але м-р Кар цього офіційно не стверджив, хоч не запречував, що ще один пароплав після „Франкфурта” мав би бути.

Вечорі ставали зовсім холодні. Часто бушував вітер, а то й сік дощ, коли Юліян повертається в табір. Нераз, минаючи собор, здавалось йому, що сичі лиховісно кричали і його холодом обдавало. Юрко запізнювався тепер ще більше і рідко був до півночі дома, хібащо це було Рухлинському потрібне і заздалегідь ним наказане з уваги на роботу. Галина не відставала від нього і наполягала женитись, а хлопці його відмовляли і насміхались.

Юліян був тепер вдоволений, що тепер приходив до нього Ковалісько і відтягав його від власних думок. Вони подружилися, і Юліян одного вечора наче б приклекнув у сповіdalниці. Він звірився з усім своїм щастям і горем. Та поки це сталося, той розповів решту своєї „одиссеї”.

Попавши поміж жорна совітської „мобілізації труда” з призначенням в контору Губсовнархозу, Ковалісько захворів, не витримавши жахливих умовин: мокрий підвал, погане світло, 12 годин праці щоденно включно з неділею, постійне голодування. Це видалося трагічним непорозумінням для тих, які перейшли навіть найгірше в місяцях „жовтневого” хаосу. Повертатись в табір? Та він офіційно не існував. Всі, що мали здорові руки, були розкинені по роботах. В колишньому таборі тинялись інваліди, дезертири з праці, що іх інколи виловлювали та карали, волоцюги неозначеного походження. Жили вони раніш кониною, як і інші красноярці. (Коней було взимку сила-силенна — це були залиш-

ки розбитої кавалерії колчаківців і розброєної польської дивізії; вони дохнули і місяцями лежали їх трупи по довкільному степу і навіть на вулицях міста. І тільки з весною, коли гнильний процес наляг кошмарною загрозою на місто, змобілізовано „грабарів”, і тисячі кінських трупів щезло в нетрях землі. — До речі: сибірська польська дивізія мала до 10.000 людей. Коли чехо-словацькі легіонери замкнули їм дорогу на схід, то в боях з большевиками їх впало чи поранено чи не одна тисяча, поки дивізія не скапітулювала. Решта пішла „за дроти” й там її викінчують).

В пригоді став Ковалиськові лікар, даючи йому двомісячну відпустку, і друзі, що працювали на лісозаготівлі, які влаштували його помічником кухаря. В густому чатинному лісі, на здорових харцах, серед безжурного пташиного співу два місяці відпустки видалисі бідоласі курортним відпочинком. Повернувшись в контору, він застав ту саму жахливу експлоатацію людини. Одно тільки змінилось. Два офіцери, що притаїли своє білогвардійське минуле і жили разом з ним у „буржуазному гніздечку” їх хазяйки, примостились у харчевій конторі, де викрадали харчеві картки. Тепер в їх квартирі було їжі вдостач. Ну що ж? Можна на роботі потерпіти, коли поїсиш щодня досита та відпочинеш на м'яких меблях в окремій кімнатці, повній квітів та інших ознак „буржуазного минулого”.

І саме ця кімната була Ковалиськові найбільшим скарбом. Одного дня зайшов до нього Шимкін, завідуючий „Губеваком” (Губернським Евакуац. Пунктом) і запропонував йому таке: Він, Ковалисько, приділений буде негайно до репатріації через Владивосток, а за те він, Шишкін, дістане через нього цю кімнату!

— І я на це пристав. Щоправда, не все йшло гладко. На красноярському вокзалі, коли придирилися до мене „красна комісія” з мадяр і німців, — оповідав Ковалисько, — вирішило Шишкінове тверде слово. Але таких „красних комісій” було по дорозі більше, а в Іркутську — то вже сам Всешибній врятував мене з гарячих опалів.

— А цікаво, що факт про репатріацію став швидко скрізь відомий, так що большевики починають присилати до нас людей з далеких околиць. І до тих щасливих ви належите, — замітив Юліян.

— Так. І то я один здоровий! Хоч може і впхали між нас агентів, які мають повести тут акцію в користь комунізму. Та й не тільки тут, а й далі в Європі — в Мадярщині, Австрії та в Німеччині. Це все можливе . . .

ВТАЄМНИЧЕНОГО В СПРАВУ відношення до дому Журавецьких свого друга Юліян забрав одного дня до їх дому. Ця ніким не підготована зустріч мала всі ознаки широти і тепла.

Варюша не силувалась на ніщо, а всі відрухи її були до тонкощів природні. Її чар діяв безпосередньо, і Юліян з радістю спостерігав, як Ковалисько був приємно вражений. І суддя був цим разом говіркіший ніж останніх днів, коли його мучив кашель. А Катерина, збагнувши, що до гарних і цікавих розмов треба для повноти докласти теж майстерність її куховарства, заставила стіл печеними куріпками і солодким „варенням”.

Варіне „ми поїдемо з вами” звучало для Юліана як райські дзвіночки, як чергова присяга кохання, як символ віри всім дотеперішнім запевненням.

— Так, поїдете! Мусите їхати! — підтримував Ковалисько. А Юліян пригортає Варюшу, цілував її гарячі щічки і запевнював: там будемо направду щасливі.

— I наш татусь також, — сплеснувши по-дитячому руками, вигукнула дівчина.

Завішений на небі місячний серп і його зоряний почет, розсіяний над сонним Микольськом Уссурійським, додали ще декілька романтичних мазків чітко закарбованій у пам'яті картині прощання при фіртці господи Журавецьких. Поклавши голівку на рам'я Рухлинського, Варюша не поспішала додому і слухала, як весело жартував Антошко, як він запевняв, що не вірив у казку, немов би то можна найти цвіт щастя, аж тепер, мовляв, переконається **наочно**...

Варюша в ту ж мить піднесла голову, поцілувала свого нареченого і шепнула тихим голоском, наче в трансі: „Так, я уссурійське дівча — твій цвіт щастя”. А потім показала на небо, на пояскравілій вже окрайок місяця, сказала голосніше, немов про-кинулася з трансу:

— Молодик! Боже — він праворуч нас... Це значить — усе буде гаразд!

Коли вийшли на вулицю, вже без Варі, відчули самітність.

— Ну, друже. — Тепер я тебе щойно розумію, — перший перервав мовчанку Ковалисько. — Вислухавши твою „сповідь”, я — не гнівайся — подумав, що ти з глузду з'їхав: тягнути до Європи сибірячку з інвалідом-батьком... Ні! Ніяк у голові не вміщалось. Але твоя Варя справді квіт папороті. Вона чудесна! Більш того — вона справжня красуня душою і тілом. І вона тебе направду кохає. З нею будеш щасливий. А батька теж десь примиши. Не журись...

А потім він оповів про Наталку Чайченко, також красуню-українку, біля якої всі в Красноярську упадали. В неї був демонічний дар чарування і горда свідомість своєї принадності. Але вона безсовісно, легкодушно гралась почуттями молодих людей. Через неї він, Антошко, стратив свого друга Балицького зі Львова, що покінчив самогубством, перерізавши собі вени. Вже майже

обезкровлений, ще проказував молитву, в яку вклав кількаразово слово „Наталя”... Це була небезпечна бестійка! — мовив по павзі Антошко. — Вона й мене манила. Щоб сватався. А я собі сказав: не лізь, хлопе. І витримав, — з полегшою зідхнув. — Але коли б я таку Варюшу стрінув, не відстав би. І не тільки за-брал би немічного батька, але й пів десятка тіток, якщо б такі були в неї.

— Одна є! — крикнув Юліян. — Але на щастя тьотя Ліза не виявляє охоти кудинебудь їхати, ще й по стільки океанах, які їй назава.

— До речі: у мене була ще в Красноярську дівчина, Одарка. Та до неї підсунувся Шишкін і я певен, що вона підмовила його на моє мешкання і на висилку мене сюди.

Пригадавши собі її, звернувся туди, де на його думку був захід і сказав: — Дякую мені, моя волошкоока Одарочко. Якщо в цій плєяді зірок є теж твоя зірка, то через неї шлю тобі привіт і подяку ...

В „ГРОМАДУ” ХОДИВ тепер Юліян зрідка, занятий власними і таборовими справами. До хору не пристав ні він, ні Варя. Там вивчали тепер весільно-церковні пісні, призначенні на їхнє весілля. Пані Радченко готовила зі своїм гуртком п’есу. Кооператори кінчали організувати кооперативу. Коротко — діло йшло.

Коли Юліян привів уперше Ковалиська, застали там тільки Шарчиху і старого Журченка. Тільки через якийсь час прийшла Радченкова, дуже скоро прилипла до його приятеля і цей охоче розмовляв з нею.

— Ганно Антонівно, — вам моє признання. Ви гарніші стали, — привітав її Юліян. — І справді. Кокетерійна режисерка за літо поповніла і соняшний загар залишився на ній, дармащо вже була пізня осінь. А вона ще до того вміла змобілізувати в розмові всі свої атрибути: блиск очей, біlosnіжність зубів, гнуцкий стан і мелодію голосу. І треба сказати, що „дебютант” в Микольську відразу піддався її зальотам, і тільки з великим зусиллям міг Юліян відірвати Ковалиська від неї і познайомити його з виднішими членами „Громади”, що в міжчасі прибули в домівку.

Пані Радченко була тою, що зібрала велику кількість слухачів, коли кілька днів пізніше Ковалисько виголосив доповідь про українське життя в Омську та в Красноярську. Але в міжчасі Юліян встиг привести його до пам’яті після першого захоплення Радченковою, в якому він крикнув: — Вона як писанка! ..

— Розбий ту писанку, то найдеш в середині тухле яйце... — І він розповів про часті випадки мороки з нею в „Громаді”, про те як вона малтретує свого чоловіка і які тільки сильця вона не наставляла, щоб зловити якогось „галицького звірка”, з яким ра-

до переїхала б в Європу, залишивши і дитину при батькові... Вона наче вітрогон, блудниця...

Це було й непочесно обмовити так жінку, котра, що б не казати, а чимало часу і труду віддавала громадській роботі. Але Юліан боявся, щоб саме Антошко не влетів у „сильце” і не відклав поїздки до другого пароплава. Він ще в той вечір вірив, що разом зі Журавецькими попаде ще на близький транспорт і хотів конечно мати з собою красноярського друга.

ЧЕРГОВОГО ДНЯ д-р Гвайт з далекого і, як Юліанові тоді видалось, безсердечного для людської долі Кольорадо, провіривши стан здоров'я Журавецького, заявив категорично, що його повезти до Європи не можна.

— Невже ж ви хочете корм для риб забрати зі собою, — спітав він Рухлинського, затримуючи строгий вигляд свого ліця. — Ця людина в ніякому разі не витримає півторамісячного транспорту на морській дорозі! Навіть не все разом, а одне з того на що він нездужає, вистачить, щоб його на пароплав не брати.

І він почав вияснювати побіліому з розпачі Юліанові, які в старого недуги і як вони реагували б у часі плавби, а передусім серце.

— Якщо суддя залишиться на місці в своїй садибі, поживе ще може і довший час, — продовжував д-р Гвайт свої міркування. — Якщо ж він рушить пароплавом у дорогу, мусіли б ви його не далі як ще на Індійському Океані викинути за борт неживого...

Це було страшне вирішення справи. Воно припечатувало долю Рухлинського і Варі, яка з стражданням дивилась то на лікаря, то на Юліана.

Коментарі були подані їм у Варіній кімнаті. Але судді подав лікар свою думку безпосередньо, орудуючи трохи російською мовою.

Що тепер робити? — Таке питання стало відразу руба, але відповіді в божевільно-потрясеному домі в Жаб'ячому Пропулку від нікого чекати не можна було. Гнітюча душила всіх чорна скорбота й безнадійність. Юліян побоюювався, що на все залишаться в нього судороги, що він їх чув у горлі. Він сидів на ліжку біля Варі, що закопалась головою в подушці і гірко ридала. Він тільки гласкав її по голівці, а спромогтись на слово розради не був усилі.

Цієї ночі він залишився в алькирі і довго-довго добирав мольби з глибини душі, благаючи Бога і всіх Святців. І йому відавалось, що всі вони поставились спочутливо до його благань.

Почув уже перших півнів, коли до його очей сон добирався. Коли прокинувся, було все ще темно в безвіконному алькирі, але поміж заслонок на дверях прокрадався день, і в кухні йшла

вже розмова. Він рішив не йти цього дня до праці, а подумати разом про те: що далі?

Після сніданку Журавецький покликав Юліана і Варю і заявив своє бажання, щоб вони одружились і виїхали вдвох найближчим транспортом. Він рішив залишитись на місці з Катериною, а як би не виходило, то може буде всілі переїхати до Лізи Симонівної. Звідтіля, коли треба буде, то і в Манджурію скорше попаде, бо вона за рікою.

— Татусю! Я тебе не залишу! — І ридаючи на весь голос, Варя припала до батька.

Це був драматичний момент. Страшно було дивитись на суддю — як він боровся з плачем і зніяковіло відкашлювався та врешті заплакав. Юліян в克莱кнув і цілував руку то старому, то Варі. А при дверях, спершись об одвірок, ридала Катерина.

Перший спам'ятався батько.

— Буде! Поплакали і досить. — І витерши хустиною слози, він з докладністю юриста почав з'ясовувати Варюші, яка все ще схлипувала, що в нього вже пляни „потойбічні”, а в них — поцейбічного світу. В нього ще трохи — і смерть, а в них щойно зачинається повноцінне життя. Залишатись молодим людям, які мають шанс в Європі жити повноцінним життям, було б безглаздям. Отож його бажання, щоб вони до двох тижнів повінчались.

— Вставте в список транспорту, любий Юліяне, себе і дружину Варвару, а мене не рахуйте...

Ці слова спричинили новий струм сліз Варі, а Юліян дивився остоуплій і водночас до глибини душі зворушений жертвеністю батька.

Варя ще довго перечила, поки батько не пригадав їй знову, що вона завжди шанувала досі волю батька і його слова називаючи їх голосом Бога. Юліян наче б то впав у шал. Він вибігав у сад і гнався по доріжках, то знову вбігав у хату, забирає з собою Варюшу в сад, і тлумачив усе від початку.

Пополудні він побіг у табір, спровадив у кімнату Антошку і виклав перед ним усе, що сталося за останніх 24 години. Плакав, коли говорив про лікарський присуд і сміявся радісно, коли представив присуд батька. Ковалісько, в якого вже було досконале знання цієї сцени і її героїв, плакав з ним разом і ревів з радості, коли слухав про недалеке одруження і виїзд. Врешті він серйозно подивився на Юліана, взяв його за руки і сказав:

— Ти знаєш, — цей безсердечний лікар є великим твоїм добродієм.

Рухлинський похнюпився.

— Ні, друже, — заперечив. — Я волів би мати суддю з нами.

— Так, він чудова і мудра людина, — зідхнув приятель, — але... Та що там говорити. Ми й так не маємо на це впливу.

— Це так, — погодився той. — А тепер дивись, як я святочно в список заношу себе і мій цвіт папороті, — квіт щастя Варюшу під моїм прізвищем. Ти чуеш? Під моїм уже прізвищем! Дивись! Це раз, і тепер у другий примірник і в третій . . .

У ТАБОРИ ЗНОВУ тисячі полонених готовились до близького від'їзду. Приїзд „Франкфурта” заповіджений був на 26 листопада 1920 року, а наступного дня вантаження. Народ шалів з радості і розбазарював різне манаття, що в ті часи господарської розрухи мало свою ціну на базарах. Вояки-українці просили Юліяна навідуватись до них, до бараку, вислуховували інформацій і були щасливі, що з ними поїде трьох старшин. Вони цікавились, яка доля їх зустріне на галицькій землі? Дехто питався, чи поляки будуть придиратись до них, як до комуністів?

— Не в праві ви навіть думати про це, — сказав якось раз Ковалисько, коли були всі разом. Різні народи серед полонених дали большевикам кондотьєрів-найманців. Тільки одні українці не дали. Навіть у 5-ї польській дивізії, що їх відтак розбили в пух і прах большевики під Красноярськом, мали поляки в себе большевицьких агентів-донощиків. Литовці, що творили власний батальйон при поляках, скоро перейшли до большевицьких партизан. Ба навіть чехи мали своїх комуністів. Їх відділи боролись з власним легіоном під Уфою і Свердловськом.

— В Інтернаціональній гвардії найшовся один Василишин зі Самбірщини, московофіл, ворожий до українців, — перервав йому Рухлинський. — Його вже мабуть вбили. Я його бачив між большевицькими полоненими, коли їх вели легіонери в Березовці. — І Юліян оповів про цього провокатора і донощика, про його подвиги ще в Троїцкосавську.

— Щоправда — є кількох галичан, але не в війську большевицькому і не в українських частинах, — розказував Ковалисько. — Є т. зв. Галицьке Краєве Бюро в Омську при Сиб. Бюрі Рос. Комуністичної Партиї (большевиків), який почав тепер, коли я виїжджав, видавати газету в українській мові „Пролетар”, призначене для пропаганди полонених. Я мав перше число. Та на одній станції в дорозі стрінув наших, які задля цікавості випросили в мене дати їм почитати. Але в Омську за часів „верховного правителя” Колчака проявив себе інший рід хрестопродаців. Це були галичани-московофіли. Розвели „карпаторуску” язву і давай барабанити, щоб наші люди вступали до їхнього „карпаторуського отряду” . . .

— В нас також штурмували коменданта табору, щоби прислав усіх карпаторосів, — сказав Юліян. — І він представив кумедну розмову його з полковником Нікітіном тоді, коли такий наказ прийшов (оба вони „не знали”, що це за народ такий), і вдру-

ге, значно пізніше, коли з глибокої провінції приїхав до табору закарпатець Спілюш, який захотів їхати до „карпаторусского отряду”...

— Отож і так було, коли всякі Копистянські і інші базарні дурисвіти налягали на наших полонених і обіцювали їм усякі блага, включно з гарантією уряду наділити охотників-карпаторосів землею в нагороду, — продовжував Ковалисько. — І зліпили якийсь „отряд” та в вересні 1918 року післали його на фронт проти червоної армії. І що сталося? Долинула скоро вістка, що бісові діти — карпатороси, — як тільки з'явились на фронт, цілим своїм „отрядом” перейшли до більшевиків, звівши вівієць всі надії російських патріотів, слав'янофілів, ген. Ринова і йому подібних, що в своїй наївності бачили в карпаторосах „залізних гренадірів”. І хоч як лиховісно забреніло, то все ж не йняли віри. Мовляв — не встоялися сараки... *Gute Leute und schlechte Musikanten!*¹⁸⁾

Це закінчення викликало загальну веселість серед вояків.

— В Сибірі було 200 тисяч полонених центральних держав і ними оправдували американці свою інтервенцію. — говорив Вовк. — Вони, мовляв, мусили висадити десант, бо ці полонені під проводом своїх офіцерів були б спроможні загорнути магазини зброї і окупувати Сибір для Німеччини. В дійсності — то всього кілька тисяч з них дали заманитись до більшевицької гвардії чи партизан. Це були майже самі німці, мадяри й жиди. І ті не всі були революціонерами, а просто втікали від голоду і нужди.

Так. Голод, недуги, пошести і вимоглива праця — це було страшне лиxo. Всі згадували і дякували за Ласку Божу, що позволила їм витримати те все і вертатись тепер до дому, тоді, коли так багато на віки-вічні в землі залишилось. Страшні умовини при будові ташкентської залізниці взяли гекатомби жертв, так, як подібно було в Мурманську, коли в 1915 р. пігнали полонених будувати залізницю в болотах і в воді і їх тисячі померли там з обезсилення і болотної гарячки. А скільки тисяч забрав тиф у Тоцку, оренбурської губернії, в Петропавловську, в Городку біля Красноярська і в інших лягерах? ..

„НІЯКА СИЛА не змаже!” — пригадував Юліан з гірким осадом у душі. Бо сталося інакше. Варя розхvorілась і лягла в ліжко. Новий удар! Який страшний! У цім черговім моменті одчаю він згадав, як Руссо написав листа до Бога і склав його на престолі катедралі Нотр-Дам у Парижі. Чи й йому своє прохання не скласти на письмі в соборі, благаючи Ласки Божої і помочі? ..

Він побіг до лікаря-австрійця д-ра Раабе і забрав його зі собою. „Російський лікар знає своє, а австрійський — своє”, —

¹⁸⁾ Добрі люди, але кепські музиканти!

думав наївно, розпачаючи, що ось-ось день шлюбу, а тут справа відсовується в безконечність. Але австрієць не змінив ситуації: поки не понизиться темпо праці серця і не спаде гарячка, доти Варя мусить залишитись у ліжку. Потребувала абсолютноного спокою і довгого сну.

З Владивостоку повернувся д-р Лінеман. Він мав багато зрозуміння для ситуації в Юліяна, але не радив зрезигнувати з транспорту. За реляціями Американського Червоного Хреста черговий пароплав, мабуть, скоро не відійде, може аж на початку літа. І взагалі для його відходу гарантії немає ніякої. Може й так статись, що його не буде...

Щоденно мав він право на недовгу розмову з Варею. Вона його голубила, виціловувала, а потім багато говорила про татуська. Часто воно виходило нескладно, невлад із-за гарячки. Але виразно позначувався душевний конфлікт на тлі виїзду і залишення батька, конфлікт між коханням і любов'ю до батька. Юліян з страхом слідкував за термометром і вважав кожну риску вгору на ньому цвяхом до домовини його супружжя. Катерина бідкалась, що Варя вночі встає і ходить по кімнатах, шукає батька. Коли найде його на своєму місці, іде потім до неї в алькир і триვожно запитує, чи не поїхав Юліян без неї і без батька? Коли вона почує, що ні, заспокоюється і дає себе покласти до ліжка.

Юліян від тепер вже щоночі залишався в Журавецьких. Нарешті в дні, коли мав бути їх шлюб, гарячка почала спадати. Юліян міг навіть відбути довшу розмову з нею. Але тут власне почув найтрагічніше. Варя питалась: невже ж годиться їхати їй без батька?

Спроби намовити її мусіли бути дуже обережні, щоб хвору не хвилювати. Вона клялась у коханні і плакала, запевняючи, що й так вона батька не переживе надовго, бо туга за Юліяном її викінчить дуже швидко. До її кімнати привозили її батька і розмови були щораз довші. В приявності батька Варя не була така рішуча. Сказала, що скоро встане і вони повінчаються. Юліян мусів навіть вийти з кімнати, бо зворушення в нього переростало можливість стримати сльози. Врешті склав уроочисту заяву, що після одруження залишається з ними разом у Микольську на долю і на недолю.

І Варя і батько були тим потрясені. Варя погодилась і погано почала горнути Юліяна до себе. Але батько заперечив і вів ту саму лінію: якщо здоров'я поліпшиться, вінчатись і їхати! Звінчаться можна навіть в переддень від'їзду. До цього часу, дасть Бог, і Варочка видужає.

Варочка знову захиталась. Боже, за кілька днів вінчання! І вона вже казала покликати обох дружок на нараду.

Юліян переганявся з вітром, коли гнав до табору, щоб по-

дивитись, що там діється, і поділитись з Антошком чудовим зворотом справ. Він наказав Юркові складати речі до скрині, залишаючи неспакованим тільки щоденно необхідне.

Діловод Євтєєв і його дружина, після відповіді Юліяна втратили всіляку надію дістатись до Європи. Ніна, а ще більше Аня щоденно випитували Юліяна за одруження і дуже спочутливо сприйняли вістку про відкінення батька з транспорту. Добряча Аня навіть заявляла готовість заходити до Жаб'ячого Провулка й помогти Катерині піклуватися хворим. Хтось колись видвигнув питання: чи в Сибірі „совість замерзає”. Він пригадав: Короленко. Та це неправда. „Тут чудові люди, — думав Юліян, — повні глибокої сердечності та готовості помогти близньому. В першому ряді між ними — наші люди, виходці з України і діти та внуки їхні...”

Крім Ані і Ніни не було вже нікого з канцеляристок. Тамара пішла мабуть за партизаном, Надежда впала в домо-розпушну аферу, а Машу „розщитали” теж давно. Старий Рітер хворів, Мінасіянц точно відсиджував урядові години в своїм бюрі, щораз поправляючи золоторамкове пенсне. Настрій у Нікітіна і його помічника був понурий: обом грозила близька втрата посади.

Юліянові було приємно, що його всі в канцелярії любили. Щораз хтось підходив і випитував про від'їзд. Він помічав на собі уважливий погляд шефа-вірменіна і відчував його жаль, що Юліян скоро від'їде. Навіть обидва коменданти зближались до його столика і говорили про Україну, висловлюючи признання за її витривалість у боротьбі з большевизмом, жаліючи, що не могла врешті встоятись.

НАСТУПНИЙ ДЕНЬ приніс рішальну новину.

— Ні, Юліяне! — сказала Варя. — Я постановила собі батька не залишати. Це моя невідклична заява.

Коли Рухлинський мовчав розгублено, вона продовжувала:

— Чи трапилось тобі читати прекрасні писання Джека Лондона? Я вже років чотири як читала одно оповідання, де табір ескімосів виступає в дальшу мандрівку. Він залишає немічного діда на снігу біля вогнища, щоб не годувати його безпотрібно, коли весь табір і так упроголодь живе. Це такий в них закон. Бо љ цей старик, — йому на ім'я було Кос-Куш, я затямila добре, — пригадує, що й він колись свого батька саме так залишив, прирікаючи на швидку смерть і на жир вовкам-сіроманцям.

Юліян почув, як схвильована Варя старається захопити найбільше повітря в легені, щоб рівно говорити.

— І ось табір з його сином, з невісткою та іншими родичами відійшов, а батько залишився зі своїми важкими думками і спогадами, підкладав куски дерева в огнище та рахував хвили-

ни, які мав прожити. Яке ж це потрясаючо-драматичне, коли він почув дотик вовчих морд і пробував відганятись горючими вітками, пізніш розжареними головешками. Та вони його врешті подолали . . .

— Юліяне! — скрикнула Варя, розридавшись. — Чи думаєш, — почала знову, коли спазма плачу перейшла, — я б мала в житті хвилину спокою, коли покинула б батька і вийшла з тобою у далекий, щасливіший світ? Ні! Ні! Я б завжди пригадувала собі опущеного Кос-Куша на снігу. Я бачила б кругом батька зграю большевицьких вовків, що хочуть його на куски рознести за його буржуазне минуле, немічного, беспомічного . . . I я збожеволіла б . . .

Ледве опановуючи себе, Юліян заявив:

— Я знаю, що це було б безглузде з моого боку — чіплятись за згоду твого достойного татка на виїзд наш без нього. Але знай: на мою згоду до великодушного наміру твого батька склались недоспани мої ночі, мое невгомонне прагнення до нашого спільнога щастя, неугавний крик моого серця . . . Однак — я розумію. Я був би нікчемою, коли б наполягав на тому, щоб ти таку жахливу ціну платила за наше щастя. Отож ще раз кажу, що залишаюсь з вами назавжди тут у Микольську. Попробуємо влаштувати собі тут життя, а згодом може кудись інде переїдемо. Якщо б я сам поїхав, повіз би розшматоване серце і носився б з болем довгими роками.

Безліччю поцілунків дякувала Варя за його шляхетність. Вона йому нашпітувала при тому стільки пестливих слів, що Юліян забув на все своє страждання.

— А тепер послухай далі твоєї Варі. Якщо справді залишишся стійко при своїх почуттях, вірний дівчаті з дикої Уссурійщини, то й справді поберемось, хоч і не зараз. Я таки багато молодша за моого татуся і, ніде правди діти, колись він мене осиротить. У мене така думка: ми заручимось — і ти поїдеш. Я тобі присягну зберегти себе для тебе і чекатиму. Ти тим часом учись в університеті. Ти молодий, тобі всього 25 років, мені 19 — нам нічого так страшно спішитись. Я писатиму до тебе часто-часто і житимемо спільними думками. Не думаю, щоб могла зайнісувати ситуація, яка б не дозволила нам зійтись разом. Чей і большевики, якщо вони тут запанують, дозволять мені виїхати. В попа в книгах записане, що назначено нам повінчатись. А може до цього часу я буду в Манджурії? .. Тоді і стриму ніякого не буде. Безкоштовний переїзд мені не грає ролі. В нас, як знаєш, гроши є . . . Якщо ж і ти залишишся, то ми обое вгрузнемо в революційне болото — і ні сюди, ні туди . . .

— Не так воно! — заперечив він. — Я не їх громадянин, я під опікою Міжнародного Червоного Хреста.

— Так, — продовжувала Варя. — Ми про все з татусем говорили. І його правда. Чекатимеш роками. А за кілька років большевики вважатимуть тебе своїм громадянином. Права, які маєш, може будуть ще важні рік-два. А після того ніхто не буде тобою турбуватись... Навіть Міжнародний Червоний Хрест.

Знову впали собі в обійми і рюмсали над тим, що... троянд немає без колючок. А коли сиділи за вечерею, Журавецький ще ширше і глибше скоментував думки, що їх Юліян почув від Варі.

— Вікторе Симоновичу, — запитав Юліян, — чи не думаете, що ваша розв'язка цієї трагічної для мене проблеми занадто жорстока?

— Я до нюансів усе передумав, діти. Так буде найкраще, раз Варя рішила мене самого не залишати.

І так останні дні підряд Юліян бігав, як божевільний. Він радився у всіх і вся. Був у Лелеків, забігав до Шарків, до Журченків, до Лазаренка і до Жуків і, врешті, в садибу мадам Ольсен.

— Росія — це горіючий корабель, — говорила Ельза Павлівна. — Хоч пригасять пожар, залишаться румовища, сморід пeregару і здичілі пасажири, що один одного кидатимуть у воду на погибелль. Спасайся хто може, поки полум'я пожару ще тільки вкрадається в цю частину Сибіру! Судя розумний. Послухайте його і їдьте.

— А тепер — що вам дати на пам'ятку з моого дому? Чекайте... — І принесла з своєї кімнати статуетку. — Це оригінальна з севрського фарфору. Танець куртизани. А тепер ходіть за мною. — Ввійшли в кімнату Ніни.

— Ось тут оригінальні дереворити давніх японських майстрів, таких як: Утамаро, Гаруного, Гіросіге, — повівши рукою по розвішених картинах сказала мадам Ольсен. — Ніна, від'їжджаючи, заявила мені: коли Юліян прийде прощатись, хай вибере один із цих образів...

Очі Юліяна спинились на одному. Він завжди одушевлено оглядав це чудесне цвітіння дерева, як тільки заходив у кімнату Ніни. Він вказав тепер на нього.

— Це вишня в цвіті, „сакура”, оспівувана в поезії і в пісні японців. Робота великого майстра Утамаро, — вияснила вона.

Загорнула один і другий дарунок і з ними відпустила Юліяна, приговорюючи: — їдьте, їдьте чимскорше...

Коли вдруге зайшов до Лелеків, пані Наталя переконувала його, щоб таки їхав хоч би наразі без Варі, вживуючи стилю, якого вживають з хворими. І інші, яких відвідав, обстоювали те ж саме, хоч дехто послуговувався аргументами, важкими, як таран, що ним розбивають мури. Жаліли, що його не буде далі з ними. Але годі! Звичайно, — ці благочестиві поради обставлени ще були словами співчуття для нього й Варі, особливо тоді, коли Юліян

„на всякий випадок” прощався зі своїми дорогими знайомими — приятелями і співробітниками в громадській праці.

У декого він був сам, а інколи ішли вдвох з Ковалиськом. В кожному домі їх гостили, в кожній сім'ї хтось прослезився за ним, а всі бажали їм і далекій Україні, куди вони їхали, добра і щастя. Тільки в Радченків не застали нікого дома і лишили записку.

ЦЕРЕМОНІЯЛ ЗАРУЧИН в Журавецьких і святковий обід відбувся в переддень від’їзду транспорту до пароплава.

— Вистражданого довгими днями і ночами мого рішення, — сказав Віктор Симонович, — щоб принести найвищу жертву, на яку я можу спромогтись, тобто самому залишитись, а вас, дорогі діти, вислати в супружому з’єднанні в Європу — Господь Бог прияти не захотів. На час, коли в Його храмі мало завершиться це з’єднання, Він прив’язав Варю недужою до ліжка. Це було Його, Господа, рішення і Йому ми мусимо скоритись. Глибина й щирість вашого кохання зайшли в гострий конфлікт з любов’ю Варі до батька. Я благословлю вас, дорогі мої, і спогадайте цей мент колись, коли ваше задушевне бажання сповниться, а мене вже в живих не буде. Згадайте тоді, що я вас уже поблагословив і скажіть це батькам Юліана Денисевича, які — дай Біг — дочекаються вашого великого свята.

Після того молоді приклонили коліна до батькового благословення і з ним розцілувались. Тоді Журавецький сягнув до кишені і витягнув коробочку, в якій були заховані перстені. Один із них, з брилянтом, подав дрожачою рукою Варі, а другий, з аквамарином, вручив Юліанові.

— Це покійної Людмили Ігоровної і мій зарученеві перстені. Хай вони і вам нагадуватимуть один одного. Ми теж два роки ждали, поки звінчалися . . .

Гостей було багато: Лелеки, Шарки, Павло Журченко, Глечик з Тамарою, Жабурин та ще дехто з молоді. Був також Ковалисько. Обід затягнувся довго. Катерина вжила все своє куховарське вміння, щоб поставитись, збираючи від гостей признання і подяку. Молодь пашіла веселошами, розкидалась жартами й балляндрасами, а перш за все щораз то починала пісню під гітару Жабурина. Він, — ця окраса хору „Громади” — привертав увагу незрівняною басовою „октавою”, згущуючи музичні фарби гуртового співу, а коли натискали на нього, то й ще сам співав пісні, між ними ліричні і жартівливі, нікому з присутніх невідомі, супроводжуючи їх своєю майстерною гітарою.

— Варя з Юліяном хай „фарандолю” затанцюють — крикнула Тамара.

Молодь настоювала, та вони не захотіли. Всеж Варя побігла в свою кімнату й обі маски принесла.

— Я пропоную, щоб наш поет Колісник з Тамарою затанцював. Він майстер гопака. А це ж хоч трохи подібний, — сказала Варя.

Вклали на них маски. Жабурин вдариив у гітару і заспівав арію гопака. За ним дехто підтягав, але інші реготались з масок, що були смішні собою. Колісник дійсно майстерно провів гопака і Тамара була несогірша. Та вона в танці скинула маску і теж саме зробив Колісник. Він сказав: — Ні, це не годиться для нашого гопака. Хіба, як наша режисерка танцюватиме...

— Ха, ха, ха — покотився гомін сміху. Це був дотеп! ..

— Ви не уявляєте собі, що це була за краса і гумор ця дика фарандоля, коли ми Ференча і Домну прощали. — І Варя розповіла, як це там було. А потім вручила Юліянові його маску:

— Бери з собою. Вона твоя...

— Ні. Хай залишиться. Вони належать до себе разом.

Коли сіли знову до столу, до вина й солодкого, що в міжчасі підготовила Катерина, прощальне слово виголосив Лелека. Він у першу чергу згадав галичан-українців, що іх кинула доля, як військово-полонених, на Зелений Клин. І це було щасливо для них і для наших тутешніх українців. Вони стали активними творцями і співбудівничими тутешнього українського життя. Вони виявляли при тому свою цінність повнокровних, морально й ідейно оформленіх українців. Зокрема він підкреслив працю Юліяна, ділову-організаційну, як також товарицьку, чим приманював і об'єднував молодь у зразковій гармонії. — Варя — сказав він — не могла вибрати кращого подруга, ніж Юліян, дарма, що капризна доля не дозволяє їм покищо звінчатись...

— Попутних вітрів у вашій морській подорожі в Україну, добродію Рухлинський, — закінчив свою промову Лелека, передану тут короткими словами. — А Варю Вікторовну чекайте! Вона приїде!

Рухлинський не був у риторичному настрої. Він силою опановував зворушення, але відповісти своєму сватові мусів. Він склав доземний поклін усім, що йому і товаришам українцям додали сили життя в неволі. „Божеський аромат рідного Зеленого Кліну і спомини про життєвість тут українського духу, понесено ми вдалкообрійну нашу Батьківщину” — сказав він. Тільки своєї Варі не візьме тепер він з собою. Але вона зaimпонувала йому і завжди імпонуватиме поставивши на перше місце свого батька. Цим виявила Варя свій твердий, благородний характер української дівчини-доні, і це облегчуватиме його психічну в душі травму, що його суджена розлучена з ним. Далека відстань, ця галицька Україна, і довгий час розділить їх, окутавши безмеж-

ною тугою. Але ніколи не зблідне в його пам'яті геройський маєстат батька, Віктора Симоновича, що стільки боїв він звів з Варочкою, заявляючи готовість на велику жертву самотності. Він сам, Юліян, буде сильним і мужнім, щоби примиритись з тим усім, і радіти буде, коли судя житиме багато років, і за це він буде Богу молитись. Коли ж Віктора Симоновича осінить в далекому часі надхнення з Всевишнім поеднатись, то все ж у їхньому півстолітті життя, що ще перед ними, ще багато років втішатись будуть собою. Покищо дарований йому сьогодні перстень кольору зеленої морської води з блиском сріблястої зірки, нагадуватиме завжди очі Варі, ті незабутні оченята його дорогої нареченої.

Варі очі пломеніли, коли слухала слова Юліана, і в мрійливій схвилюваності, з росою вкритими, вдивлялась то в нього, то в батька. І коли після промови Юліяна злетіла і затихла пісня „многолітствія”, Юліян припав до неї. Тоді Варя пригадала вголос відомого їй з гімназії древнього Гомера, як він оспівував ніжний смуток вірної Пенелопи, яку війна розлучила з Одиссеєм на довгих двадцять років.

— Це ж тільки в мітології старої Греції Пенелопа була дружиною Одиссея і, звичайно, могла йому бути вірною аж двадцять років! — крикнув робленим розплачливим голосом Юліян.

Сміялись вони обое крізь сльози, лунав сміх усіх, особливо розкотисто реготалась молодь. Всім було приємно, що ніхто не Доходила північ. В судді Журавецького був стомлений виплаче, що всім весело . . .

гляд. Антошко, що вже виявляв кипуче нетерпіння, пригадав Юліянові, що на досвітках виїзд на станцію, а ім треба ж бути вже раньше в таборі. І гості поспішали. Юліян і Варя найшли в міжчасі куточек на взаємне звірення та кінцеві поцілунки. Пролунали ще останні пісні, забряжчали останні келіхи з вином, гучне прощання і . . . все минулось.

ВАНТАЖЕННЯ НА ПАРОПЛАВ проходило справно. Могутня залізна підйома з мотузяною сіткою щораз забирала майно полонених, щоби заховати його в таємні льохи океанічного великані. Гора мішків, клунків, скринь і валіз помітно меншала і вкінці зовсім зникла.

Поки ще йшло вантаження, Юліян, піклуючись людьми і сповнений їхніми турботами, не мав часу подумати про себе, про своє особисте. Не можна було навіть мріяти про відвідини Коршунових або Гадзамана. Далеко ж бо від порту шумливе місто. Щоправда, ще з Микольська Рухлинський послав їм поштою вістку, де і коли вони від'їжджають. І тепер, коли був ще на березі, перебирає очима вервицю глядачів, чи не зустріне знайомих об-

лич. На якусь хвилину він навіть доскочив до телефону і подзвонив у бюро Українського Далеко-Східнього Секретаріату. Та міг тільки попрощатись з його головою, Юрієм Мовою, передавши останній привіт Гадзаманові, коли довідався, що він лежить у ліжку хворий. Дома в нього не було телефону і так само в Коршунових.

Повернувшись, він побачив перших полонених, як входили по хиткому містку на палубу пароплава. Майор Лінеман, що в останню хвилину з'явився, подав Юліанові до відома порти, до яких по всій імовірності причалять у дорозі. Були це: Нагасакі в Японії, Сінгапур на Малаях, Коломбо на Цейлоні, Аден і Порт-Саїд у Суезі й Триест в Італії. Юліян вбіг на місток і за ним згодом увійшли останні з команди. Місток, що в'язав пароплав з суходолом, зняли раптово. Лунко заревів гудок і пароплав відбився від берега.

Тисячоголосий крик людської маси, що заповнила палубу, був останнім з Сибіру салютом тим, що назавжди тут лишились, подолані смертю, і одночасно фанфарою тріумфу живих, що вийшли переможно з лабет полону, витримавши всі негоди й небезпеки . . .

На палубі, спершись на бильце балюстради, спостерігав Юліян разом з Антошком і Юрком, як віддалювався іх „Франк-фурт”. Він відчув боляче, як щось йому у душі рветься. Бігав очима по великій юрбі на березі і нараз йому здалося, що дама, яка в останній хвилині підбігла до гурта глядачів на невеличкій кручині, була полковниця Коршунова. Він же так добре знає її футро!.. Ось вона тримається одною рукою за серце, а другою вимахує хустиною . . .

Раптом її постать майнула в даль і в очах Юліана появився дорогий образ Варі. Він чув, як спазма тисне йому горло. Він насилиу стримувавсь, щоб не заридати при всіх на все горло . . .

Краєвид Владивостоку корчився, припорощений сніgom, і в рожевіючих відблисках заходу сонця уявлявся наче казкова оселя. Неначе хотів він наостанку виправдати Сибір і залишити в відшельців гарну згадку про себе. У різних кутках пристані погукували гудки, і на багряному небі в бухті „Золотий Ріг” рисувались щогли і димарі кораблів, пароплавів. Згодом тільки мерехтіли вже світла, які запалювало потапаюче у фіолетах вечора місто, що носило горду назву „Володар сходу”.

Швидко запала ніч. Гострий морозний вітер і гойдання пароплава прогнали з палуби майже всіх пасажирів. З важкою раною в серці, з обважнілою від думок головою, Юліян зійшов в транспортову залю і приліг у свій гамак. Хоч був утомлений і невиспаний, та спати не хотілось, дарма, що гамак, наче рукою ма-

тері, як здавалось, його колисав. Примиритись бо з дійсністю було йому неможливе: Варя залишилась! .. Чи справді тимчасово?

Він далі охоплював духовим зором проведені в Сибірі роки, особливо два останні на Далекому Сході, на Зеленому Клині. Спливали в його пам'яті переживання, зустрічі і розмови з тамошніми земляками. Стрінувши там близькі українські душі, він нітрохи не почувався чужим, самотнім. Хоч доля не дозволила йому воювати за Батьківщину, то все таки він, чим тільки міг, сприяв у пробудженні і зміцненні українства на Далекому Сході. Чи не в цьому містилась синтеза його буття за останні роки війни і революції? ..

Ця перша ніч минула не то в сні, не то наяву, в маяченні і міражах.

МОРЯМИ . . . ОКЕАНАМИ . . .

ПЕРША НІЧ НА МОРІ була для багатьох страшнувата і безсонна. „Франкфурт” став наче б то пливучим лазаретом. Щойно коли засірів ранок, можна було зажахнутись навидноті від масового хоріння. Ті, що їх не захопило, ходили сполохані і тривожно зустрічали кожну нудоту.

Оба приятелі, Юліян і Антошко, не хворіли і тримались надіво по молодецьки. Якби не „розжалоблена душа” одного з них, вони впоювалися б до беззятія чаром морського простору, таким багатим, таким мінливим.

Вигадливий приятель найшов врешті щось, що приспало думки про Варішу. Він підсунув йому спогади про Ніну Ольсен, що жила тепер в Японії. Він заставив його оповідати ще і ще про неї, про її матір, мадам Мітсуко, про відвідини в свій час Микольська. Їх пароплав узяв саме курс на Японію і завтра мали приchalити.

— А може б ми так чкурунули в Кіото? — запропонував дружок весело. — Ти уявляєш собі пережиття? Їзда потягом, чи — про мене — якимсь корабликом, бо хто знає, де є Кіото... А по дорозі чудові краєвиди, кратери вульканів, що їх там так багато, японська екзотика, а врешті Ніна, схвилювана несподіваною твоєю появою, біжить вітатись...

Це фантазування Антошка виявилось просто чудодійним. Юліяна поцікавила вже Японія і те, як би то справді можливий був такий сюрприз, щоби заскочити в Кіото...

Коли в'їхали в затоку Нагасакі, привітало їх на диво справжнє, божеське літо. На довколишніх пагорбах згусла зелень, повітря було насичене теплом, запашними квітами і сонцем. На березі рисувалися могутні спорудження порту, далі будинки, що підносились угору, одні понад одними, вітаючись з ними з непроглядного міста. На воді кишіло від парусних шлюпок, від шхун, барж і корабельних щоглів.

— Сьогодні всі залишаться на пароплаві. А завтра кожен, хто захоче, зможе перейхати на берег і залишитись три го-

дини в місті. — Це було сказане їм тубами на німецькій, мадярській і турецькій мовах.

Счинився несамовитий гамір. Всі раділи. Юліян тряс Антошком і кричав: — „Може Кіото і справді недалеко?” — Не було в кого спитати, не було в чому прочитати і треба було набратись терпцю до завтра.

А що сьогодні? Теж цікаво. Ось до пароплава, що оподалік від пристані закинув якір, підпліли дві баржі з вугіллям. Умить кинено мотузяні драбинки і на них розставились десятки жінок, балансуючи на них з рутиною циркових акторів. Круглі, солом'яні кошики, наповнені вугіллям, застрибали в повітрі від одних рук до других. І так це йшло зо дві години, поки обидві баржі не спорожніли, а пароплав був навантажений потрібним паливом.

— Дивись, дивись! — кричали дивом дивуючись чужинці, приглядаючись з чердака важкій роботі. — В цеї дитина спить на плечах...

— А в тої теж! — показував хтось на другу. — Та ще є там, ось знову там...

— Коли б так тут принялись большевицькі „мікроби”, що їх так старанно японська армія спалювала вогнем в Сибірі, то революція була б може ще кривавіша ніж у Росії, — сказав Юліян хлопцям, що часто підходили до нього на розмову. — Тут і жінки масово включились би в клясову боротьбу. — І він пригадав їм, як то в Микольську, а мабуть скрізь, японські вояки фанатично палили військове майно червоних полків, переконані командами, що „большевизм” — це мікроби...

— Не думаю, що б тут вибухла революція, — заперечив Антошко.

— Я не вірю в те, — заявив Юліян. — Кажу „якби”, бо дивлюсь на таку важку працю жінок, ще й з дітьми на плечах, думаю, що таке щось в нас неможливе.

— Бо ви не знаєте села, пане кадете...

І Юрко, підтриманий ще іншими хлопцями, довго оповідав про мозольну працю від досвіта до ночі українських селянок. В його та в його побратимів простих словах було стільки теплого признання і любові для матерей, жінок і сестер, що Юліян зрадів. Ці люди везуть у рідні села чисті і добрячі душі, хоч як військовий і таборовий побут іржою в'їдався роками в найбільш сильні характери і нашіптував їм найгірше.

— Честь вам хлопці! — сказав накінець їм Рухлинський. — Я тішусь, що вас таких везу на рідну землю.

В СИНЬОМУ ПРИСМЕРКУ і до пізньої ночі гуторили пасажири, не сходячи з палуби до своїх гамаків, насолоджуючи

свої очі чарами японського порту. З широкого простору моря десятками збігались у бухту човни з барвистими світельцями, немов жучки-світляки. Це, мабуть, рибалки. А час до часу підливав з ясними рядочками каютих вікон пароплав з радісним погукуванням сирен. І берег теж яскравився світлами, що півкругом опоясували бухту. Нагасакі довго не спало, а гамір, що йшов від нього, перетинався гудками фабрик і пароплавів.

Коли знявся світанковою просинною ранок, люди вже хвильовались. Охочих переїхатись до міста, було багато, а — коли час наспів — то човнів підплило всього десяток. Гребці японці дивились розсміяними очима вгору, де спочатку зчинилася котонечка. Команда транспорту втихомирила всіх, запевняючи, що всі матимуть змогу зйті на берег.

Але що таке три години, коли хочеться побачити Японію в такому прекрасному відтинкові, як Нагасакі! Дехто сідав на рікшу вже в пристані і, користаючи з людського запрягу, що гнався з вітром по вулицях міста, скоплював спрагненим зором те, що можна на бігу схопити. Інші розбрелись по найближчих дільницях, де вже вплив европейської цивілізації значився зовсім помітно, заходили в крамниці і ресторани, приглядаючись вуличному рухові. Вони зупинялись біля юрби японців, які зосереджено спостерігали чаклунів-штукарів або танець гейш зі смугастими парасольками в яскравих кольорах, входили в буддійські святыні і впрошувались у японські мешкання, щоб розглянути їх з середини.

Юліян і Антошко ледви встигли добігти до берега і захопити з поворотом місце в човні в означений час. Хоч Кіото залишилося недosoсяжним, обидва приятелі начудувались такій екзотиці, наласувались takoю мозайкою барв і незвичайних картин, що обидва погодилися з думкою жартуна на їхньому човні, немов би то варто було п'ять років посидіти на Сибірі, щоб почути п'ять годин у Нагасакі.

Прощай, остріве Кіюшю, прощай чудове Нагасакі! — побожно шептав Юліян. — Ти був першуном колись, в'яжучись з Европою і ми, недавні в'язні, ніколи не затужимо за Сибіром, але завжди тужитимемо за українським Зеленим Клином і за тобою.

Кіото було далеко, навіть не на тому, а на ще дальншому острові Гоншу. Залишалось йому тільки одне. Написати Ніні Ольсен листівку з видом Нагасакі і в кількох словах поскаржитись, що хоч і поталанило бути в Японії, то не довелось відвідати її, хоч як він того бажав. Тимто тільки письмово прощається з нею на завжди і запевнює, що в пам'яті глибоко її заховає.

В затишній японській таверні, де покірно ввічливий хазяїн поставив перед ними рижове пиво „сакі”, взялися вони

вдвох з Антошком до писання листівок. Та вони не були собі пара. Ковалисько всі думки мав при Перемишлі, де його рідня, а Рухлинський все ще не міг відірватись від людей, що їх тількищо покинув. Треба було писати не тільки Варюші, а багатьом громадянам Микольська: Шаркам, Лелекам, Журченкам, Жукам, мадам Ольсен і багатьом іншим. Теж до Львова батькам, сестрам. А до того: чи можна писати Варюші так собі, за склянкою сакі?.. Юліян брався до цього наче б то до священодійства, а Антошко кепкував собі з нього. Тут, мовляв, поспішай, брате, щоб Японії побачив побільше. А там, на пароплаві з нудьги і так нічого буде робити і можна буде досхочу похникати над довжелезними листами, якщо буде до цього охота.

Погодились на „золоту середину”. Юліян дещо скоротився, Антошко додав і приязнь їх не захитається. Тепер сиділи вже на палубі і „Франкфурт” гнав на південь по морях, сумежних з Китаем, чи по самому Тихому океані. Спостерігали танець хвиль довкола і безмежну гладь води попід саме небо.

ДНІ БУЛИ НАПРОЧУД погожі і нікому не хотілось сидіти в понурому „череві” пароплава. В прозорому повітрі рисувались далекі горизонти, і хоч потягало холодком, палубу обслідувала комашня і гомоніла стоголосо та жагуче розглядалась, чи не появиться щось на морській гладі. Звичайно — хотілось усім побачити землю, бодай далеку і вузеньку смужку її, бо за нічим так не тужить людина на морі, як за землею. Але довкола не було ані натяку на неї. Зате інколи вимиали їх пароплави, здебільшого японські з обов'язковим словом „Мару” в назві на другому місці. Коли на морсько-небесному кордоні задимилося, а потім замаячіло щось темне, сотні очей звертались у те місце, приглядаючись, що буде далі... А далі виринали комини і за ними корпус корабля і все це з манусенської точки розросталось у велике. І коли якийсь „Гушу Мару” порівнявся праворуч чи ліворуч з „Франкфуртом” і пароплави привітались сиренами, поворотці-полонені вітались теж, вигукуючи та вимахуючи хустинками і шапками.

Це була одна з нечисленних відмін у морському пейзажі. Були ж бо маєстатичні і незрівняні красою захід і схід сонця, або недалекі від пароплава герці китів з фонтанами, що вони їх вистрілювали в повітря, немов би пишаючись перед людьми своїм цікавим умінням.

Короткий побут у Нагасакі надхнув цю людську масу наче б то „японським духом”, що просякнув тематику людських розмов.

— Я мало що не заприсягнувся, коли ми виїздили з Нагасакі, що не забуду весь вік цього міста, — сказав Антошкові

і своїм хлопцям Юліан, коли сиділи гуртом на палубі, спостерігаючи, як хмаринки біlosніжних птахів, що звідкіля взялися, ширяли над ними і припадали до води довкола їх пароплава. — А те, що я почув, впевнює мене, що і японці нас скоро не забудуть. Два мадяри, що мають по сусіству гамаки, показали мені вчора цінні речі. Їх нахапались у Японії, завдяки наявній довірливості тамошніх купців. Один з мадярів признається просто, що крав, бо його дратувала, мовляв, некупецька поведінка японців. Вони ж бо сиділи на матах і не слідкували за покупцем, ніскільки не цікавились ним, поки він чогось не вибрав і не по кликав, щоб довідатись за ціну та щоб заплатити.

— Вони не одні такі, пане кадете, — відізвався Тузик. — Мій знайомий, фельдфебель з Лінцу, також показував різні пам'ятки з Японії і сміявся, коли я його питав за ціну.

— Гарну пам'ять залишили европейці в азіятів!.. — злісно крикнув Ковалисько і сплюнув з пересердя в море.

В цьому менті хтось крикнув „земля!” Всі очі звернулись на темну смужку, що ледве-ледве бовваніла праворуч.

— Звісно, коли з'явилися птахи, то і земля десь недалеко, — сказав тоном філософа капітан Функе, що сидів недалеко. Він витягнув заялозену і потріпану географічну карту і, заглянувши в неї, сказав: — це острів Тайван, належить до Японії.

— Що Тайван?.. Скажіть Формоза! Так ми всі вчили в школі і знаємо, що це китайський острів, який захопили японці, — поправив його Антошко.

— Як хочете, — погоджувався Функе. — Він має теж назу Формоза. Я не дуже впевнений, що це, що бачимо, є й справді Формоза. Може це берег котрогось з островів, котрі недалеко цього острова-великанів.

— Воно не таке важне, — відізвався хтось з гурту капітана. — Важне, що земля! Боже, земля! Чому ще не наша, не Європа? Так довго треба ще чекати!

— Чому це не наша земля? — як відлуння пронеслося... Це був прояв нетерплячки тих, котрі рахували дні і години в безмежжю своєї тури за зустріччю з дітьми, з жінками, з батьками...

КЛІМАТ У ДОРОЗІ змінювався з наявною швидкістю. Плащі, ватованки і кожушки давно закинені були по кутах і люди все більше роздягалися. „Франкфурт” зблизився щільно до екваторіального простору і пасажири втікали від сонця, як від зарази. Вже були й такі, що з необачності ходили в опіках на тлі і страждали від болю. Показалось, що староримське „соляріум” не могло б існувати, коли б Рим не лежав так далеко

від рівника, і ледве чи додумались би тоді до благодійного впливу сонця на організм людини.

Над чердаком моряки розіп'яли грубі рядна. Їх щораз то зливали водою. Також біля водних тушів стояли цілими днями черги пасажирів. Людська голизна проглядала скрізь, куди не зверталось око. Тільки моряки звикли до тропічного сонця і не так роздягались.

— Все звичка, — толкував хлопцям Дерлиця. — Наш гуцул носить кожух у спекоту ічується файно.

— А я вам скажу, що нам треба було в Сибірі лишатись, — мудрував Юрко-джура. — От файно було, як сніг зарипів і мороз до сlinи в роті добирається! Від зимна сховаєшся або закутаєшся так, що тобі тепло, або „грубку” у хаті нагрієш та й морозу не чути. А в спеку шкіри не скинеш, а як скинеш, як оци мудрагелі зробили, то бачиш, що м'ясо без шкіри нічого не вартує. Та й болить сараку.

— От вигадав! Лишив свою Галину в Сибірі й тепер за ним йому банно, — перечились другі. — А нам Сибіру ні трохи не жаль, хай його світ не знає!

— Проскочимо з Божою ласкою оци тропіки, а дома вже буде так, як ми звикли: сонце гріє, що аж любо, а слина в роті не так то замерзає і в лютішу зиму. Сам Бог вибрав місце для українського народу. Є морози — та не сибірські. Є спека — та не така, як тут.

Але всі балачки кінчались тепер дуже хутко. Втіма від жарі гнала людей з місця на місце, з палуби в долину. З долини знову вилазили на палубу. Всі чекали ночі, як каня дощу, і раділи як діти, коли сонце поринало в воду на багряному заході і коли пізніш підносився на високе небо нешкідливий місяць.

— А щоб ти окаянне втопилося там у морі і завтра вже не вилізло, — гукнув раз спересердя Снігур у слід потапаючого сонця. Так і пригадалась Юліянові Шарчиха, жінка з голубиним серцем, але з „міцним ротом”, що залюбки вживала слово „окаянний”.

Та на досвітках сонце знову викарабкувалось з морської глибини і розкидало жар ще палкіше, ще сильніше...

СІНГАПУР НАЗИВАВСЯ порт, у якому закинув якір їхній пароплав, аби запастись вугіллям на дальшу дорогу. Насправді то зупинився він далеко від набережної, що обставлена була різноманітністю суден так густо, що, здавалось, їх пароплав немає змоги піднести зовсім близько. Та чи неоднаково їм де він стоїть? У Нагасакі теж не причалив щільно до гавані, а все ж вони були на березі човнами.

Тим часом увага всіх пасажирів зосередилася на барвистих

картинах, що немов за порухом чародійної палички якогось нездивного режисера, вичарував їх раптово місцевий звичай з жадоби заробітку. При стінах високого пароплава заметушились багато десятків човнів, повні дивовижного дива, що навезли люди брунатної раси. Бували тут мавпи на ланцюжках, що непримушувані ніким давали цілі циркові спектаклі, папуги різних відмін і в багатуючих комбінаціях кольорів, що підносили несамовитий гамір. Були тут гори-стоси кокосових оріхів і інших південних овочів та різноманітних лакоминок. А далі — безліч пам'яткових дрібниць, з написами „Сінгапур” і без них, та речі, про яких призначення чи вжитковість мало хто й знав. Усе те оферували вертки фантастичного вигляду купчики-маляйці, надриваючись від захвалювання свого краму і переговорів з пасажирами. Транспорт грошей і товарів проходив на мотузках, що їх спускали і підносили люди на палубі.

Великим сюрпризом для очманілих полонених були нурці, що з малюсеньких своїх човнів кидались у воду за кинутою їм згори срібною монетою. Вони виловлювали її глибоко в воді, а потім допливали до своїх човнів та показували людям на палубі добутий гріш. Ці витівки тубільців, що на собі нічого крім плавців не мали, хвилювали глядачів, особливо коли, бувало, той що пірнув у воду, деякий час не з'являвся на поверхні, і коли його ніхто не брався рятувати. Тільки згодом, коли він, випорсуючи воду, виридав з глибини, стискаючи в жмені срібну добичу, рев і оплески згори заглушували на мент ярмарковий гамір.

Полонені кидали срібні російські гривеники. Нурці не нехтували ними і, як здавалось, готові були і життя продати так дешево.

Та й на саму палубу перенеслись спектаклі. Хтось купив мавпочку і вона невтомно бешкетувала і смішила. Хтось інший придбав собі на власність палугу з розкішним пір'ям, що лаялась і викрикувала щось на чужій мові і більше клопоту принесла новому власникові, ніж радості...

Шойно коли згустів присмерк і тінь ночі налягла на воду так, що запалені на човнах світла ледве миготіли в довкіллі, купці повідпливали з живим і мертвим крамом в атональному супроводі крикливих папуг і мавп. Щезали також нурці. І тоді полонені прилягли побожними очима до берега, що в далині яскравів від свіtel, від їх переливів і рефлексів на водному плесі. Всі обіцювали собі „на завтра” продовження цих переживань і з тремтінням чекали на дозвіл поплисти човнами до порту.

Однак чиясь воля знівечила всі надії і мрії. Вночі навантажено вугілля, і сірим ранком, коли прокинулись зі сну найвчасніші, стверджено, що „Франкфурт” зняв якір і веде курс

на повне море. Довкола знову була тільки водяна пустеля. Те, що було вчора, видавалось фантастичним сном.

КІЛЬКА ДНІВ ПІДРЯД „відплакували” поворотці жорстокість невідомих недругів, що не дозволили їм покористатись неповторною нагодою побачити південну екзотику Сінгапуру. Тільки передсмак її дали їм малайські купці своїм цікавим крамом.

Зоріентовані всезнайки вигадали чи довідались десь причину. Колоніальна влада порту вважала, що на пароплаві є полонені з Росії, заражені комунізмом, і що багато, мабуть, між ними большевицьких агентів. Через те розпорядилася, щоб їх повністю від населення ізолювати та на берег нікого не пускати. Так буде, мовляв, в усіх британських колоніях, де спиниться їхній пароплав.

Ця вістка всіх роздратувала. “Gott strafe England!” — залунало серед полонених гасло, що його кинули тепер, як і під час війни та масово підтримали кайзер-райхові німці. Хоч Бог покарав не Англію, а Німеччину, і гасло це звучало тепер гротесково, проте воно подобалось тепер і ненімцям, яких розносила лютъ задля сінгапурських розчарувань ...

„Побачимо далі!” — наче б то відгрожувались і запитували, не маючи знівідки відповіді: невже ж ми в плаваючій політичній квартанні?

— Гей, хто тут комуніст? Признавайся! — ходив по чердаку і викрикував чолов'яга з папугою, що сиділа на його раменні і кричала теж щось грізно та діявольськи реготалася. Звичайно — апель ішов у порожнечу. Але цей розшук новітнього Діогена, що замість ліхтарні взяв до помочі папугу, поправив настрій.

Пили Індійським Океаном, що мав воду густу, мов оливу. Отяжілі хвилі були без білосніжних грив і з рідкісними морщинаами на плесі, що скоро вигладжувались і щезали.

„Діятомові речовини, мікроскопійні кремнеземні організми, — вияснював баварець Оц, — витворюються в певній порі на верхах вод, а по якомусь часі потапають в океані. В тому часі вода стає густою”.

Дошкульний жар сонця, що, здавалось, тільки й наставився на цей пливучий табір, щоб нібито винагородити сторицею за сибірські морози, діяв щораз гірше. Багато вже похворіли і не виходили з-під лікарської опіки. Юрко десь підслухав, що ім „мозок розплівся”. Страйкований тим запитував Рухлинського, чи з ним таке саме трапитись може? Він тоді, коли захворів морською хворобою і кілька днів у болях викачався на долівці, заедно чекав для себе якогось нещастя і не вірилось йому, що доїде щасливо додому.

— Ви не смійтесь, панс кадете, — сказав він якось раз, —

бо хто знає, що за дух сидів у Галині. Може й наврошила, чого доброго, за те, що поїхав. Вона так гірко плакала, коли я прощався, „цюлювала” і знову плакала та просила остатись на віки з нею. „Хіба — питалася, — у вас земелька краща цієї, що тут? Чи може у вас там працювати не треба? А захочеш не на ріллі робити, а в городі, себто в місті, то і в ньому не пропадемо. Я дівка дебела і ти здоровезний”, — казала... I не дивуйтесь, пане кадете, що в голові різне верзеться, але щось воно не таке, як у других. У Сибірі був я справді здоровезний, такий моцний, що хоч бери сокиру і пів тайги рубай. А тут штовхнете мене пальцем, то в море перекинусь. I навіть коли „екзесирку” робимо на ту катастрофу, як корабель захоче топитися, то придивіться: завжди найгірший пояс мені припадає, так як би було десь написане, що загибати — то мені першому доведеться...

МИАЛО 12 ДНІВ безупинної праці пароплава від останньої його зупинки в Сінгапурі по пустині Індійського Океану. В тому ж часі довелось пасажирам нічого іншого не спостерігати, крім інколи зустрічних пароплавів і частіше дельфінів, що чередою тяглись за „Франкфуртом”. Пригадалась Юліянові вичитана десь думка Дж. Р. Ловеля: Ніщо не є так безнадійно монотонне, як море, і я вже не дивуюсь, що пірати були такі жорстокі...

Вночі вилазили оба друзі, Юліян і Антошко, на котрийсь з рятункових човнів, що їх кілька на ланцюгах звисало, і клалисъ на розтягнений на ньому цельт, немов у колиску. Відкриття такої прекрасної лежанки вони згодні були зарахувати до помітних відкритий 20-го сторіччя. Це було просто щось фантастичне: лежати горілиць і дивитись на золоті зорі. Вони не тільки розсипались густо по цілому небі, але ще своїми відблисками на гладкому плесі Океану підходили вщерть під самісенький пароплав, так що він плив увесь час неначе б то під щільним зоряним бальдахіном.

Ковалісько, полюбувавшись божеським видом, засинав. I тоді Рухлинський міг дати волю думкам і мріям, без боязni, що їх хтось сполосить. Його уява проявляла таку чіткість, що проскочивши на крилах думки в Уссурійський Край, у сам Микольськ, він здригнувся від холоду. Йдучи в Жаб'ячий Провулок, глибоко бродив у сніжних кучугурах. Чув, як заскрипіла фіртка, як дзвінко зачунали його кроки по стежці до „чорного входу”. Він вітався з Катериною, з батьком і повний душевного трепетіння схилявся над ліжком Варюші. Він цілував палко її личко, а вона, обвивши його шию гадючками-ручками, схвилювано питала: скажи, Боже, чи це сон чи ява?

В інтервалах думок і мрій, насичених щастям, Юліян плачув. Тихо і скрито, щоб не прокинувся Антошко. Це розвантан-

жувало йому душу і знову робило її легокрилою, поки знову до-п'яна не впійвся щастям із келіха мрій під зоряним бальдахіном і поки новий інтервал не вирвав йому цього келіха з рук і не розквітчав уяви...

Це повторялось щоночі і тільки пізно, втомившись вкрай почуттями, Юліан засипляв і ранком довго щулився від повені світла і шукав за рискою, де збігається небо з водою, і ледь-ледь міг її відрізняти. Ніч розхолодила тіло, хоч тільки трішки, і боязко ставало перед палючим промінням сонця. Хотілось уже буревійних вітрів, торохтіння грому, холоду, а ще більше землі, землі!.. Пароплави траплялись зрідка і цікавіше ставало, коли на далекому обрії пихнуло димом і згодом зарисувався корпус пароплаву з високими димарями, що йшов їм назустріч і зрівнявшиесь без жалю просунувся далі, поки знову не щез на протилежному горизонті.

Від надміру часу люди торочили нісенітниці, а інші, навіть мудріші, їм прислухались. Одні шукали оповідачів, другі — слухачів. І тематика рябіла від воєнних спогадів, від сибірських переживань, від революційних епізодів, романтичних пригод та героїки, якої може ніколи не було. Пустомети траплялись частіше, ніж люди, що щось уміли сказати, але й пустомети мали свою уважну авдиторію.

Юліан і Антошко мали своє постійне місце на заді палуби, де часто спостерігали, як дельфіни і інші риб'ячі створіння плили за пароплавом та як вони кидалися на кухонні рештки, що їх всипували в воду кухарі. Там інколи підходив до них Вовк, а то й чимало хлопців сідали довкола них і тоді велись живі розмови.

ЗАІХАЛИ В КОЛЬОМБО на острові Цейлон. Довго перед тим спостерігали смуги землі і пестили їх своїми очима. І знову сотні човнів і пароплавів, парусів та комінів, портових споруджень, круть-верть людей, з лицями і тілом спаленим від сонця.

Посилено цікавість виманила з трюмів найбільших сплюхів та боколежів. На горі стало гамірно і тіснувато. В дальший перспективі видко було буйну фльору, а буйна уява дорисовувала собі тихомирних слонів і небезпечних крокодилів, хоч щодо останніх — то ніхто певно не знав, чи вони є на Цейлоні, чи їх нема.

І знову роля „запорожців” на весіллі, у значенні, що їх вигадала Шарчиха, і яке нічого не мало до діла зі славним військом запоріжським, а тільки з їх назвою. Вона розказувала, як колись, підлітком, у рідному селі із-за порога приглядалась весіллям. Так і ці поворотці з неволі, що їх доля повела попри райські країни тропічної зони, вдоволялись тим, що мусять спостерігати з поза порога, якого переступити не мали спроможності. І знову

лють виливали на англійців та жалкували неповторної нагоди бачити кусок цейльонської країни.

Другого дня під вечір залишили ліворуч групу „атолів”, коралевих островів, і в'їхали в безмежну і безострівну західну частину Індійського Океану, прямуючи в біблійне Червоне Море і в обітовану землю, але не в жидівську, а свою рідну, де зросли і де на їх тепер з тугою чекали.

Дні і півсонні ночі довжились і дратували. Рухлинський все ще вдовольняв себе уссурійськими спогадами, живими, як оці хвилі, що обплескували боки пароплава й хлюпали пінливою водою інколи сягаючи на поклад. Звичайно — героєм спогадів була Варюша. Він чув через шум юрби й через пошум моря її тужливі слова. А ніччю, коли все спало і тільки дехто блукав по палубі, мов сновида чи задивлений у місяць люнатик, він у своїй „колисці” в'язав плетиво думок зі зорями на небі і їх посестрами в дзеркалі води. В золототканих міражах переживав ще й ще раз усе, пережите з милою дівчиною.

КАР'ЄРА ШАХІСТА почалась у Юліана, коли відпили з Кольомбо і коли з усіх кутів гляділа на них безнадійна скука. Тоді д-р Шаль, тай самий, що так безсердечно підтримав американського лікаря в його приреченні про транспортову неспроможність Варіного батька, завважив Юліана на палубі й покликав у свою кабіну.

— Заграєте зі мною партію шахів? — спитав він після того, коли згадав Журавецького і пожалів, що перешкоджено було Юліанові одружитись і родину забрати.

— Гаразд! Бодай матом у шахах пімщусь за вашу жорстоку прислугу в моїй справі, — півжартома відповів Юліян.

Д-р Шаль сприйняв його закид поважно і розставляючи фігури, а й потім у ході гри, виправдував своє лікарське рішення, вираховуючи всі мотиви і цитуючи різні латинські назви.

Дуже швидко Юліян полюбив цю шахову атракцію і заздріпльнував, щоб доктор не нашов собі іншого партнера. Йому було приємно сидіти дві-три години в кабіні у прохолоді вентилятора і комбінувати складні ходи своїх фігур. Ще й до того діставав на підвечірок запашної кави і кілька шматків швайцарського сиру або шинки на білому хлібі. Приносив те все кухарський бой після того, коли доктор натискав гузик і казав, що потрібні дві порції. В умовинах військового харчування зі спільногого кітла, хоч було воно м'ясне й масне, кава з додатками скрашувала Рухлинському кожний день, не менше, як гра в шахи. До того ще лікар був цікавий оповідач. Він розповів йому про монгольські шахи „шатар”, в яких з європейських фігур одинокий кінь такий сам, а решта — це собака (королева), верблюд, телі-

га, а пішаками — щенята. І правила гри були подекуди інші. Між монголами ходить легенда, як хан грав партію з браміном. Висланник по його душу захопився їхньох грою, прогаяв хвилину і мусів залишити хана в живих.

Цей шаховий турнір з лікарем не припинявся і тоді, коли їхній пароплав спинився в Адені, перед в'їздом у Червоне Море, ані на цьому ж морі, що не обдарувало пасажирів помітнішими враженнями, та й пізніше — коли осягнули порт Суез, при в'їзді в Суезький Канал. Цей щойно давав деякі атракції. Хоч береги були пустельні, проте на деяких обшарах розложені були військові табори з шатрами, на овіді появлялись каравани верблюдів, денеде щось зеленіло наче оаза, зрештою виділось море жовтого піску. З ним ішла боротьба людини. Насипали в кошки пісок, що його поклав вітер там, де непотрібно, і вивозили дальше верблюдами, що при роботі, покірно клячучи, чекали. Праворуч і ліворуч берег Каналу був настільки близький, що пароплави не могли минатись. Один із них причалював, даючи дорогу другому.

Порт Саїд, Аден і Суез так, як Сінгапур, Колюмбо, були в бритійському володінні, і зійти з корабля полоненим не дозволяли. Отож тут, як комашня, облягли „Франкфурт” крамнички на човнах, і торг ішов докладно, як у Сінгапурі. Його пасажири, маючи на увазі, що це вже останній етап перед берегом Європи, остання можливість придбати щось екзотичне, висипали рештки срібних монет і паперових японських єн, щоб мати для дарунків речі з написами „Made in Egypt”, або в Порт-Саїді чи в Каїрі. „Срібні” перстені і бранзолети з різьбленими пірамідами, сфінксами, верблюдами і пустинними оазами, портсигари та сотні інших дрібниць з дешевим але манливим бліском, строкаті хустини, шкіряні вироби з непідроблених і підроблених крокодилів, фігурки з питоменностями Єгипту та інша всячина, — все те розпалювало очі поворотців огнем зацікавлення і стрибало в великій кількості на шнурочках, щоб дістатись на поклад пароплаву.

Юліян придбав декілька речей пам'яткових для Варі, судді й Катерини, щоб післати їх негайно, для чого була зорганізована пошта. Він написав чимало карток їм і декому з Микольчан. Але його думки й почування ділилися тепер між Уссурією й Галичиною. Він тямив тепер про пам'ятки для батьків і сестер та взагалі частіше думав вже про Львів.

КОЛИ ПАРОПЛАВ минув білосніжні береги Криту, що ледь-ледь було їх здалека видно, насунулась на нього жахлива буря. Розгойдане море кидало кораблем вниз та вгору, шквал за шквалом бив у боки величезного океанічного велетня, граючись ним, як шкориною з оріха. Коли маси води з ревом перемівали палубу, тоді всі пасажири, разом із світонудами, що весь час

бажали вражень бурі, принишкli в розгойданих гамаках у трюмах, щільно зачинених від води на всі замки й від страху благали в Бога милости.

Пароплав клався на боки, то знову поров носом у якусь глибину, щоб несподівано присісти на зад, тяжко борячись з розшалілою стихією. З поличок з тарахкотінням летів посуд, зі страшною силою кидало по долівці ручний багаж пасажирів, а гамаки зі застраженими людьми далі гойдались розмашисто й зловісно рипіли. Рятункові пояси, що їх кожен з них стискав рукою, були стебелиною, що за неї хапається потатаючий, хоч і знає, що воно нідоочого.

Юліян довго молився й бачив, як у груди б'ється побожно Ковалисько у своєму гамаці. Хтось поза ним поплачував, хтось скаржився на серце, що не витримає такої нервової напруги. Хтось, як п'яний, закочувався, добираючись до своєї мотузяної лежанки.

І коли врешті щасливо все минуло, коли заспокоїлись гамаки й люди, коли відчинили трюми і струї свіжого повітря почали розріджувати задух, Юліян з Антошком були одними з перших, що вибігли глянути на море. Воно було понуре, навіть ще сердите, роззухвалене в своїй сваволі, що могла коштувати життя поверх двох тисяч людей і то в останній хвилині, коли добираються до останнього берега — за нюх табаки. Навислі хмарі ще давили корабель згущеною мрякою та навколоишною морську пустелю, а в повітрі відчуvalась ще насиченість рештками бурі.

В ТРІЄСТІ, ПІСЛЯ ВИСАДКИ, Юліян встиг забігти до свого друга, італійця Рената. Він стояв як вкопаний, наштовхнувшись на нього в брамі, саме поспішаючи кудись до міста. Був це тепер елегантний панок в „габігу” і чорному, дорогому пальті, в шкіряних „глясе”-рукавичках.

Приятелі кинулись собі в обійми, і Юліян не спам'ятився, як найшовся в розкішному сальоні перед високою дамою, що заскочена була надзвичайним зворушенням свого сина.

— Мамо, мамусю! Це мій Джуліяно, що я стільки тобі оповідав про нього. Це мій друг зі Сибіру, українець, — кричав Ренато. — Він теж вирятувався, він теж повернувся!

Дама достойно стиснула Рухлинському руку і попросила бути їхнім дуже дорогим гостем. Та яка шкода! Юліян мусів поспішати. Він не мав ніяких інформацій про дальший транспорт і рискнув поїхати у Тріест-місто, залишивши своє майно під опіку Антошка.

Ренато відчинив шафу.

— Вибірай, що хочеш із гардероби, — сказав зі зворуш-

ливою щирістю тоді, коли його мати зі служанкою накривала стіл у сусідній кімнаті.

Малий зростом побачив, що сконфузив друга не тільки своїм „одвертим серцем”, але й тим, що розмір гардероби не підходив набагато вищому приятелеві. Він вибрав зі шафи одяг свого батька, ще зовсім новий, вибрав також осінній плащ, докинув кілька пар білизни, шкіряні рукавички й краватку, убрав усе те в дві великі торби і сказав оставшому Юліянові: це для тебе — дарма, що той відмовлявся. Потім його нагодували, додали торбину провіянтів, і сам Ренато відставив його візником до порту, де все ще чипіли перемерзлі від зимна і вологости бувші пасажири „Франкфурту”.

Це сталося саме в пору. Через 30 хвилин їх завезли на залізничний двірець і посадили в вагони.

ТРИ ПОВНИХ ДНІВ їзди по крутих узбіччях і горах Альп, що знову дихнули на них морозом, наче тим самим, що його залишили 35 днів тому у Владивостоці. Це було шість днів тріумfu і свята. На перонах кількох десятків міст і селищ маленької тепер держави Австрії, де лише зупинився їх потяг, греміли на привітання оркестри. Святково зодягнуті люди викрикували в нескінченість „Willkommen!”, те саме слово, що розписане було на транспарантах. Дівчата в білому подавали букети квітів тим, що на тій станції виходили. А панове в чорному, покірно тримали в руках циліндри, виголошували промови. Жінки підбігали до вагонів і не питаючись хто вони, що дальнє їдуть і куди їдуть, кидали їм харчі, ставили пляшки з молоком і яйця в плетених кошичках.

Ці зустрічі на залізниці обдавали жаром не тільки тих, що залишились, але теж, що їхали далі. Ті, що робили параду, знали, що привезли їм земляків і далі везуть поворотців — австрійців, між ними чужинців. Вони знали, що в Відні переймають своїх нових громадян держави, які постали на руїнах австро-угорської імперії. Тим не менше австрійці не вийшли з ролі господаря, а вітали всіх, які боролись за спільну справу і за цю справу терпіли в російській неволі.

До того ж прекрасні зимові пейзажі Альп, крижані вершини гірських масивів, скелясті стіни, бездонні кручі й прірви та тунелі були ще дальшою особливою прикрасою цієї надмірно довгої дороги до Відня. Вона тривала вдвічі довше, ніж повинна тривати. Поїзд скеровували так, щоб це був його тріумфальний маршрут, щоб осягнув всі більші міста і побільше містечок і сельбищ.

На одній зі станцій, недалеко Відня, Антошко скочив у ва-

гон і підсунув Юліянові газету. Це був "Neues Wiener Journall", щоденник.

Заглибились вони обидва у читання й відмічали вісті й дописи з різних нових держав. Нараз Юліян тицьнув схвильовано пальцем в одно місце газети і крикнув Антошкові: „Читай, скоро читай, це незвичайне!..”

В газеті було описане душегубство в „Українській Переходовій Станиці” в Відні. Якийсь здемобілізований українець піддобрився якомусь другому українцеві, що приїхав саме з Америки, і довідався, що той везе зі собою доляри, щоби придбати за них у Галичині господарство. Цієї ж ночі „здемобілізований” зарізав „американця”, забрав доляри і щез безслідно . . .

Обидва друзі погоджувались, що жалюгідним убивством повинна заняться кримінальна поліція і що їм особисто немає сенсу хвилюватись з цього приводу. Ale вони також погоджувались, що адреса Станиці, подана в газетній нотатці, є для них неоціненим скарбом. Після приїзду зможуть негайно зв'язатись з одним з українських центрів. Знають уже число й вулицю в З-му „бецірку”.

КОЛЬОСАЛЬНЕ МІСТО шуміло тисячами шумів. Їх привезли під височений будинок на Маріягільферштрассе, заповнили ними просторе подвір'я і наказали чекати, поки по відбір зголосяться представники їхніх „штатів”. I справді — швидко після того з'явилися різні „уніформи”. Між ними були два в шапках „мацеюфках” з орлом на переді. Були це підофіцерські „шаржі”. Один із них, мордатий і сердитий, наказав усім з „Польські”, байдуже „полякам, жидам чи русінам” терпеливо чекати вечора, коли то їх відвезуть на „бангоф” і звідтам „до ойцизни”. В міжчасі, мовляв, вони дістануть хліб і зупу.

Юліян та Антошко пошепотіли з Юрком, віддали йому під опіку їхнє манаття, і самі вибігли на вулицю, вскочили в трамвай і там щойно почали розпитувати, як їхніх на Лівергассе. Вони з гордістю стверджували в себе брак боязності недавніх „печерних людей” зі сибірських бараків.

Ось добились. Цілий комплекс будинків, велике подвір'я, вояки в різних уніформах українських армій, рідна мова.

— Хто тут командант? — питают стрічного.

— Сотник Яворський. Він у головному будинку, — відповів їм і пішов попереду них, щоб показати.

Через кілька хвилин вони стають на струнко перед сотником УГА. Він з ними м'який, ласкавий, хоч погляд і постава воїнська.

— Хочете залишитись у Відні? — питает, коли з'ясували свою ситуацію. — Гаразд! Вертайтесь за речами й приїздіть чим-

скорше. У нас тут сьогодні Свят-Вечір і на ньому з'явиться українське громадянство в великій кількості. Думаю, що віднайдете багато знайомих. Я буду дуже щасливий привітати вас на нашій вечері! Кімната для вас буде. А якщо ще кілька ваших захоче остаться у Відні, приведіть зі собою.

На подвір'ї на Маріягільферштрассе застали прибитих, невеселих.

— Де Юрко? — спитав Юліян.

— Забрали румуни. Він мало не заплакав, що не попрощався з вами, пане кадете, — пояснив Маринич. — А речі ваші я пильную.

— Отож послухайте мене тепер, — оглядаючись на всі боки сказав притишеним голосом Рухлинський. — Ми залишаємося. Może хто і з вас хоче?

І далі вдвох, з Антошком, розповіли про українську Станицю далеко, на периферії міста, і про Святий Вечір, що там саме починається і про їхню розмову з сотником Яворським. У той час повернувся з міста задиханий Вовк. Треба було повторяти передане щойно. Він негайно зголосив своє бажання залишитись у Відні і за ним ще двоє, Жовтанюк і Савара.

Рухлинський передав команду фельдфеблеві Тузикові, побажав усім щастя, закликав гідно триматись на рідній землі, як також не забути українців Зеленого Клину й обіцяв колись їх розшукати, коли вже „віднайдуть свою долю”.

Довго стискали хлопці Юліянові і всім чотирьом руки, не один при тому стер сльозинку з ока. Гурток п'ятьох відчайдухів з одним помічником, навантажених речами, що аж дух відбирало, обсадили дві платформи трамвайного „байвагену” і помчалися в збірну Станицю українських вояків у Відні, відсугаючи вимріяний поворот до Львова чи до інших місць Галичини на дальніший плян.

Першою людиною, що їх тепер буквально заскочила при входових дверях головного будинку, був лікар д-р Зарецький. Він встиг уже довідатись про їх приїзд і нетерпляче виглядав їх повороту до Станиці. Несподівано зустріччю з сибірським другом розпочалась ця фантастична ніч. Виявилось, що цей пасажир „Шарнгорста” залишився покищо в Відні, щоб незабаром переїхати в Німецьке Яблонне на Чехію. Він уже зголосився там у бригаді УГА, яка формально інтернована, а на ділі чекає на нове призначення, вірячи, що війна для України ще не скінчилася. Він не міг розлучитись з військом. Це спрямувало його тепер у кадри решток української армії.

Юліян і Антошко склали свої речі тимчасово в доктора, помилились там і переодягнулися і покликавши всіх хлопців, рушили лавою до святочної зали.

Заля була велика, вщерть повна світла, гамору й людей, що ледве в ній вміщались. Виглядало, наче святкова вечеря доходила кінця, бо подавано вже кутю і узвар і дехто відходив від столу, шукаючи розваги. „Зеленоклинці” не мали часу приглядатись. Їх прихід помітив негайно сам сотник Яворський, посадив їх за стіл і гощання почалося від традиційного борщу. Після того підходили різні люди, приглядалися їм або знайомились. Вістка бо про їх приїзд розійшлась миттю поміж людьми. Якісь панянки підбігали і дві з них запевнили Юліана, що знають його зі Львова. Їх представлювано різним державним і військовим достойникам, що їх імена в роки революції і воєн з ворогами частинно не сходили зі сторінок преси. Сенатор Шелухин, вітаючи їх, сказав: як у Грибоєдова — з корабля на баль. Ім ставлено десятки питань про Зелений Клин і про далекі океани, питань розумних і нісенітних. А один із редакторів не вступився так довго Юліанові з дороги, поки не впевнився, що до кількох днів дістане статтю для його журналу про українців на Далекому Сході.

Рухлинський зовсім розгубився в тому середовищі живих свідків і активних діячів та борців за волю України, що недавно рисувались в його уяві, як легендарні герої. В цю ніч під Різдво з'явились перед ним у повній життєвій насназі і з німбом діл до-конаних, затираючи межі дійсності та сну.

Віднайдені в юрбі колишні товариши з гімназії, Охримович і Гоцький, що у бойовому порядку сходили галицькі і наддніпрянські простори, а тепер продовжували студії в віденському університеті, тихцем інформували Юліана, примостившись у кутку, недалеко розкішної ялинки. І як тільки їх зір зловив на залі когось із „знатніших”, Юліян негайно довідувався від них, хто це такий і яка була його роля в бурхливі роки, що їх відлуння ще не прогомоніло. Були прізвища політичних надхненників національного здвигу, прізвища партійних лідерів, членів Центральної Ради і галицького парламенту, міністра і сенатора, послів до чужих держав, командирів і повстанчих отаманів. Назви переплітались з коментарями, в яких оцінка заслуг була дуже різна.

Прислуховуючись, Юліян відразу збагнув, що ця велика громада земляків, така ніби одностайні назовні, насправді сповнена розходжень і взаємних обвинувачень, пристрасних критеріїв і жагучого бажання найти винуватців провалу визвольного діла. Юліян не сприймав критичних завважень своїх бувших колег без застережень й однаково з подивом приглядався живим діямам сходу й заходу своєї батьківщини. Крім того спиняв радо очі на „сірих героях” великих подій, на вояках в одностроях армій ЗУНР і УНР що їх тоді за курявою шляхів перемаршу і за димом гармат не було видно, і тепер не вирізняли його коментатори. Юліян по-

чувався щасливим, що залишився в Відні і побачив цю принагідну ревію „знатних і незнатних”, для яких мав однаково стільки подиву в роки далекої сибірської ізоляції.

Та на тому не покінчились чудеса цієї незабутньої ночі. В той час, коли при одних столах велись пристрасні політичні дискусії, при інших розповідали барвисто про бойові епізоди, коли під ялинкою лунали іноді колядки, а збоку — запевнення „непоборних”, що момент розплати недалекий, дарма що „версальцям” здається, наче б то вони світ замирали, Ксеня Федівна, невеличка ростом шатенка, намовила Юліяна до танцю. Власне, почала громіти оркестра і цивільна та військова молодь кинулась за дансерками. Тоді Ксеня, яку знав Юліян „з видження” зі Львова в гімназійних часах і яка тепер сиділа при тому столі, подивилась на нього так, наче б то не радила десь дальше шукати партнерки до танцю, а тільки зовсім близько.

І не сам танець захопив його так, що він був згоден її розціluвати. До цього була поважна причина. Вона в разомі згадала, що її батько підготував до матури Юліянового брата, що недавно повернувся з армії з Великої України.

— Як це так? То він живе? Значить не правдою було те, що писав йому батько на Сибір про те, що він помер на тиф в Україні? Панно Ксеню! Ви сам післанець самого Бога, ви посол небес . . . — Він не знав, чи йому плакати з утіхи, чи сміяться. До очей тиснулись слізи, а в душі був цілий подвійний празник.

У ВІДНІ, В ОДНОМУ з найбільших в той час центрів української еміграції, приятелі залишалися два десятки днів. День по дніві оп’янювали їх мозаїка переживань. Їх забирали старі й нові знайомі в Станиці в свої кімнати чи на приватні мешкання, де вони в перші дні поринали в святкові настрої. Вони прислухались фантастичним, як би здавалось, розповідям лицарів, що їм вибито тимчасово зброю, і суперечкам, які стверджували, що по-дій ще надто свіжі. Вони довідувались про факти, про які ніхто з них не чував там, на кінці Азії, про „героїку” одних і „хруніяду” других. Перемішання цих понять чи легкодушність в їх уживанню були їм однак очевидні. Причинились здебільша до того присміні і щирі розмови Юліяна і Антошка з сотником Кирицею, молодим наддніпрянцем, який ці людські „єреміяди” задля програної війни вирівнював своїм дотепом і гумором. Він був один із їхньої трійки, призначеної на мешкання в одній спільній кімнаті в Станиці, і нагадував Юліянові корнета Жупанюка з Далекого Сходу.

Врешті прийшов день, коли святковість послабла, коли духове похмілля почало розвіватись, і перед ними руба стануло питання особистої натури: що далі?

— Що далі? — повторив їх питання студент Гоцький, з яким на матуральному табльо Юліян був найближчим сусідом. — Далі ви залишаєтесь у Відні, записуєтесь на якусь високу школу і вливаєтесь у численні ряди еміграційного студентства. А по закінченні студій побачите, що далі... Політична ситуація далека від стабільності і кожен день може перевернути все горі коренем.

— Скільки коштує життя в Відні? — питався заклопотаний Ковалисько.

— Гроші? Дурниця! Вже за п'ять долярів у місяць не помрете з голоду. Така тепер ситуація в Австрії. Перший час проживете даром на Станиці. Трохи позичите. Так що грішми не морочте собі голови. Аби тільки охота була до науки...

— А наші рідні? Та ж ми їх ще не бачили?

— Запишітесь в університет і їдьте вже студентами, — радив далі Гоцький. — Це найкраще. Саме зачинається семестр...

Ще цього ж вечора пішли телеграми до Львова і під Перемишль: Пришліть негайно свідоцтво матуральне. Приїзд за пізниться на кілька днів.

ЕПІЛОГ

ВАРЯ ЗАЛИШИЛАСЬ там назавжди. Там, у далекій Уссурії, де виходці з України в процесі мимовільної конкістадорської героїки, вбились Зеленим Клином в монгольсько-китайський світ, на че б то з помсти за посягання колись монголів на наддніпрянські і наддністрянські землі і за руїну давньої української державності.

Після бурхливого привітання з родиною у Львові (яке щастя: брат, усупереч вісткам, повернувся здоров із Наддніпрянщини!) Юліан негайно переїхав до Відня, де взявся пильно до студій в університеті. Туди доходила до нього пошта з Микольсько-Уссурійського. Близько два роки розлуки Юліан і Варя регулярно листувались і знали взаємно подробиці свого життя. А потім, коли большевицька навала цілком залила Далекий Схід, на початку 1923 року листування припинилось. Врешті з Харбіна наспів від Лелеків лист, що Варя, рятуючи свого батька (якого не вдалося вивезти в Манджурію і якому большевицька влада грозила репресіями), вийшла заміж за Петра, молодшого сина Андрія Федоровича Журченка, що, на горе батькові і братові, склонювався весь час до большевизму. Сам батько Павла й Петра у котрусь ніч після приходу большевиків перенісся в вічність, куди й поніс свою до них ненависть і свій задушевний жаль за блудним, опутаним дияволом, сином...

Лелека, що вчасно встиг переїхати до Харбіна з дружиною і доночкою, писав йому з розpacем про кошмарну руїну українського організованого життя, про ув'язнення діячів на Зелений Україні, перевезення їх до Чити і згодом про їх засуд. Про це останнє писав набагато пізніше. Були між засудженими Мова-Глушко, Горовий, полк. Геруцький і інші. „Відірвання русского Далекого Сходу від Росії і передача його міжнародним капіталістам і буржуям” — було, мовляв, бажанням і діяльністю цих українських патріотів і діячів на Зеленому Клині...

Таке писала большевицька преса, а судове обвинувачення і присуд подав ось такі причини арештів і засудження українських головних діячів: Спочатку орієнтація на контрреволюційних українських вождів, на Скоропадського і Петлюру, а згодом на чужинецьких інтервентів, формування українських військових

частин і заходи їх визнання тими інтервентами і російською контрреволюційною владою в Сибірі, та врешті найголовніше — співпраця з атаманом Семіоновим та його грошевою підмогою в останній час.

Два роки після виїзду Юліана з Далекого Сходу політичні відносини мінялися, як у калейдоскопі. Уряд у Владивостоці чергувався кількаразово від „демократичного” з участю комуністів (при Земській Управі), аж до „буржуазного”. Від 1921 р. стояли на чолі уряду Антонов (большевик), а далі: брати Меркулови, ген. Молчанов, С. Меркулов, ген. Дітерікс (всі вони „праві”), і врешті уряд „сібирського областічства” Сазонова — аж до приходу Червоної Армії 24 жовтня 1922. В міжчасі, в березні 1921 р., відчинено в Читі Установчі Збори Далекого Сходу з ініціативи „буфера” в Верхнєудінську. На Установчі Збори з'явилося 351 делегатів, в тому 41 українців. Забракло ще 73 вибраних на Далекому Сході, між ними багато українців, які не змогли приїхати. Дві третини приявних були селяни-безпартійники, які не сприяли большевикам. В ухвалих конституції вони дали Далеко-Східній Республіці устрій демократичний, а неросійським національностям дали право культурної автономії. Провід в українському департаменті міністерства національностей, як віце-міністр, обняв Петро Марчишин, який разом з Юліяном був у таборах полонених у Троїцкосавську і в Березовці. Його праця визначалась особливо в ділянці шкільництва. Та разом з тим все те, що творилося між Забайкаллям і Тихоокеанічним побережжям, швидко зникло після вмаршу червоної армії, що йшла вперед в міру евакуації японців (яких вже кілька літ скоріше випередили союзники — американці, англійці, французи).

В переписі 1926 р. призналось 315 тисяч до української національності і мови. Насправді повинно було бути близько пів мільйона, але це вже було по арештах і процесах. В десяти районах большевики перевели „українізацію” адміністраційних органів, шкільництва тощо. Але швидко найшло це кінець в періоді колективізації, тоді почався курс русифікації.

**

Недавно, сорок років після виїзду Юліана з Далекого Сходу, попав йому один київський журнал, де був надрукований вірш „Батьківщина”:

„Я в Примор'ї стрічаю світанки, скоро знов у дорогу мені,
Недалеко від озера Ханка українські співають пісні.
Добираючи слово до слова, прислухаюсь до пісні весь день
І повторюю знову і знову всі уривки знайомих пісень.
Поміж сопок Приморського Краю складась піснею думка ясна,

Що свою Батьківщину я маю — і єдина для мене вона.
То земля, що на ній народився, де біжать у Дніпро ручай,
Де я рідної мови навчився й не забуду ніколи її...”

З неї Юліян упевнився, що там, на Зеленому Клині, живе
і проявляє себе та ж сама українська стихія, що пробудившись
під час революції, не дала себе знищити і напевно тямить добре
про свій зв'язок з великою українською землею над Дніпром і
Дністром.

КІНЦЕВЕ СЛОВО ВІД АВТОРА

Набент sua fata libelli — як говорили старинні римляни. Так і ця моя книжка (як і інші мої праці) мала свою історію.

В році 1937 у Львові я взявся до писання історії національно-культурного й політичного відродження українців, поселених на Далекому Сході Азії, на Зеленому Клині, яке сталося під впливом революції 1917

р. в Росії і могутнього Зриву України до волі. Вважав я це своїм обов'язком, бо був не тільки свідком цього відродження, але й співдіяв у міру моїх можливостей разом з моїми земляками на Далекому Сході. Туди бо кинула мене доля, як старшину австрійської армії, полоненого москалями на фронті в 1916 році.

Історію про Зелений Клин не захотів писати я сам, а разом з п. В. Кийовичем, що — теж полонений, як я — найшовся в той час там, і був дуже діяльний в Амурському Краю, в місті Хабаровську тоді, коли я жив і діяв в Уссурійському Краю, в місті Мінському, якому міг себе доповнити, пішучи покищо окремо, інформуючи чи дораджуючи один одному. Кийович мав ще більше джерел і рідкісні фото. Деякі з них знімок

Світлина автора, як полоненого, зроблена в 1919 році в Микольськ-Уссурійську (Аматорська).

Мінськ-Уссурійськ. Ми додогадились взаємно пішучи покищо окремо, інформуючи чи дораджуючи один одному. Кийович мав ще більше джерел і рідкісні фото. Деякі з них знімок

переслав мені заздалегідь для вміщення їх в задуманій книзі. Праця з писанням ішла вперед.

На цьому захопила нас війна. Не тільки „Історія Зеленого Кліну”, над якою я саме працював, але запропастились теж мої закінчені для друку праці (повернений з друкарні оо. Василіян у Жовкві скрипту великої книжки „Подвійне Книговодство”, — „бо війна” — сказали, — виготовлений підручник „Проблеми новітньої економіки” і зредагований мною великий том на поверх 800 сторін „Енциклопедії Українського Підприємства”, на яку склалися праці 10 авторів, у тому і моя праця, а яку мав видати Союз Українських Купців і Промисловців). Всі вони пропали безслідно. Це сталося у моєму мешканні, яке в моїй неприявності у Львові захопило мабуть НКВД (чи інші поліційні урядовці). Тільки „Подвійне Книговодство” було заховане в купецькій гімназії Рідної Школи, де в загадковий спосіб також щезло . . .

Перебуваючи всю війну на Шлезьку закортіло мені від 1942 р. взятись в вільну хвилину за перо і починати нову книжку про Зелений Клин, Далекий Схід, але вже в формі репортажів чи роману. Написав з того два більші розділи і дещо нотаток. Коли дозрівала потреба дальшої втечі на захід, я поїхав до Відня і вручив ці записи для переховування знайомій з часів моїх студій п. Ользі Бібер, дружині інженера. І вона не раз, угікаючи від бомб у підвали, несла зі своїми найціннішими речами також мій невеликий пакет. А мене з дружиною незабаром понесло іншими дорогами на захід. Мешкання п. Бібер найшлося в окупаційній зоні червоної армії і вона напевно мусіла не раз дрижати задля „компромітуючих паперів”, яких мови вона не розуміла. Врешті — зали ще червона армія відступила з Відня — п. Бібер передісталась з мої пакетом до американської зони і вислава його поштою мені до Америки.

Verbindlichsten Dank Ihnen, Frau Olga Biber!

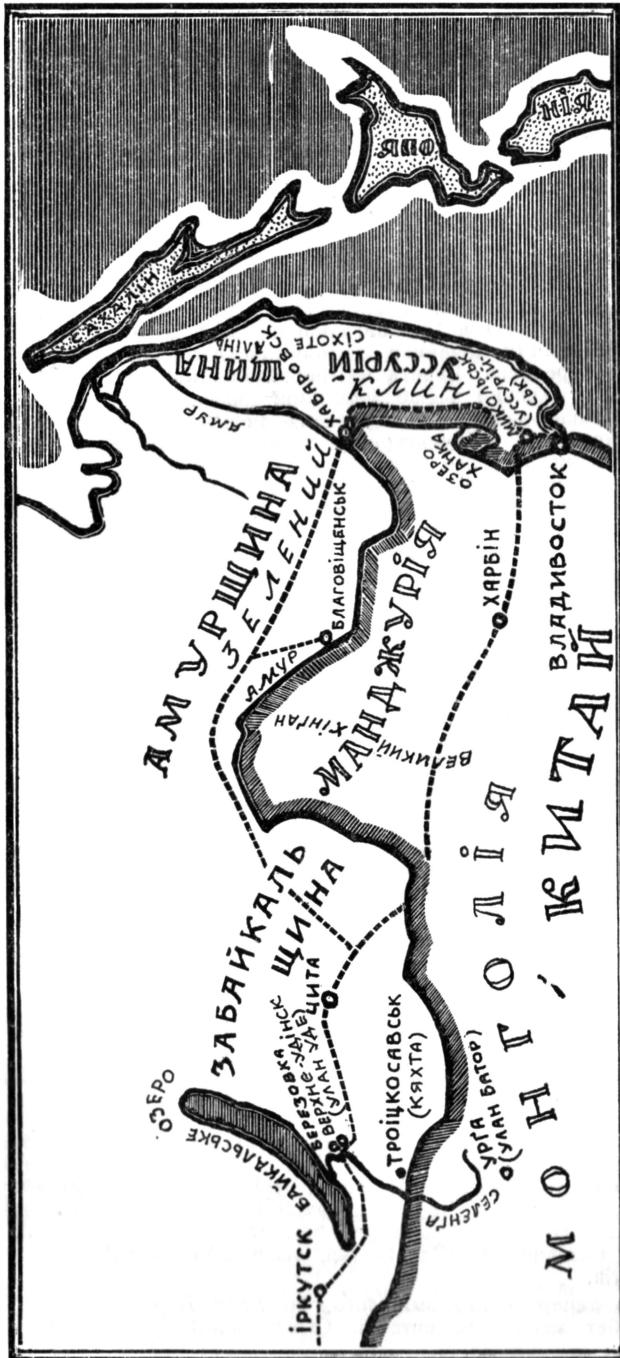
I знову минули літа, як мені закортіло прочитати те, що було в пакеті. Було в ньому не багато, то все таки стимулювало воно мене взяти за перо і писати . . . роман, хоч нелегко було мое „журналістичне” перо замінити на „белетристичне”. Був час, що заповнивши близько 1000 аркушів, вложив я цей „скрипт” у мою службову сталеву шафу і тримав його повних 6 років, не заглядаючи до нього.

Щойно після останньої недуги в 1963 році я взявся редактувати кожну сторінку і переписувати скрипт на машинці. Довелось з того дуже багато відкинути і доповнити сторінки подекуди новим матеріялом. Шановний Читач цієї книжки, якщо мав терпець прочитати її до кінця і дійшов до того „кінцевого слова”, — має вже свою власну думку про її вартість. Я скажу тільки, що поклавши в основу живі ще спогади, я старався дати приблизно пра-

вильний образ приватного, товариського і громадсько-національного життя на тлі політичних, революційних подій, що там в тому часі заіснували. Очевидно — і уява мала в тому найбільше праці, тож далеко не все можна це в'язати зі самими спогадами. Зазначу, що частина дієвих осіб має правдиві прізвища, особливо покійники.

Ця книжка появляється саме в 50-річчя початку першої світової війни, але й у... 70-річчя (незабаром) її автора, що в так похилому віці зважився дати свій перший об'ємистий літературний твір.

В. Т. Несторович

Орієнтаційна карта Зеленого Клину — Далекого Сходу Азії (північна частина). Спеціальний рисунок для цієї книжки мистця Михайла Дмитренка.

КОМЕНТАРІ

ПО ЦЕЙ І ПО ТОЙ БІК РОСІЙСЬКО-МОНГОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ

Березовка, в якій переходить частина агції роману і недалеке місто Верхнєудінск (одна залізнична станція далі), містяться в Забайкальщині, якого населення так, як і в Прибайкальщині, здебільша — буряти. Вони, в значний більшості кочовики, з монгольського походження і мають спільну мову і передання. Буряти в Прибайкальщині частинно зрусифікувались (Іркутськ), а інші і в Забайкальщині належать до панмонгольського руху. Вони мали зв'язки з осередками релігійного життя, з монгольськими монастирями, і з культурними центрами. Козацький атаман Сем'йонов, сам півмонгольського походження, мав дивізію, зложену з самих монголо-бурятів. Він в році 1918 скликав в Читі конференцію делегатів монгольських племен, які склали проект конституції і державної організації краю. Був там теж представник Японії, офіцер Курокі. Китай, покористуючись хаосом в Росії, розбройів монгольські війська і відібрав монголам права автономії. Але большевики, коли впорались з Колчаком, ввійшли до Монголії, зорганізували монгольську народно-революційну армію і зробили Зовнішню Монголію самостійною, в дійсності зовсім залежну від Москви.

Незабаром, в році 1920, Верхнєудінск став столицею „демократичного буфера” Далекосхідної Республіки, за дозволом Москви. Після вигнання Сем'йонова з Чити, цю столицю Д.-Сх. Республіки перенесено туди. В травні 1923 року створили большевики Бурято-Монгольську Авт. Р.С.Р., а від 3 липня 58 р. перемінили її на „Бурятську”. Назву „Верхнєудінск” замінили на монгольську Улан-Уде, зробивши з нього столицю Бурятської Республіки. „За господарський і культурний розвиток і для відзначення 300 років добровільного входження бурятів до Російської держави нагороджено Бурятську А.Р.С.Р. 3-го липня 1959 р. орденом Леніна” — читаємо в Радянській Енциклопедії. А яке це було добровільне об’єднання довідуюємо з російської Большої Енциклопедії царських часів (вид. 1901 р.): „Покорення бурятів коштувало козаків дуже дорого і було осягнене великим трудом. Відтак відбувались там повстання і масова втеча бурятів у Монголію...”

Теперішнє міста Кяхта називали давніше Троїцкосавськ (від кінця XIX сторіччя до кінця революції), а Кяхтою називали монголи підміський його район, уже в полосі монгольській, де поруч був „китайський городок” (купців і урядовців), Майマイ-чен. Після остаточного завоювання російськими большевиками Сибіру, відновили вони давню монгольську назву Кяхта, так що Троїцкосавськ щез зовсім з карт Сибіру. Причиною того було те, що Зовнішня Монголія, назвавшись „Монгольською Народною Республікою”, прийняла комуністичний лад і стала московським сателітом. Також столицю Урга перейменували монголи на Улан-Батор (Гото), що означає „місто червоних героїв”. Урга була релігійною святістю монголів (будистів-лямаїстів), так як Лхаса в Тибеті, звідки привозили до Урги обновлене божество „кутухта” (коли живий помер), якого визначив їм Далай-лама, найвищий достойник в ієархії будистів-лямаїстів.

Очевидно тепер багато змінилось, бо Улан Батор сьогодні комуністичний, а Тибет завоювали китайці. Сьогоднішній Китай висуває свою

руку по Зовнішню Монголію, сателіта Москви, вважаючи, що він мусить належати до нього, так як належав до 1924 року.

Через Кяхту і Троїцкосавськ переходили з Монголії великі каравани з товаром (худоба, коні, барани, вовна й верблюжа шерсть, шкіра тощо). Все те було скероване головно до Іркутська, частинно дорогами, частинно пароплавами Селенгою.

ВІД СИБІРСЬКОГО УРЯДУ ДО ВЕРХОВНОГО ПРАВИТЕЛЯ РОСІЇ АДМ. КОЛЧАКА

В грудні 1917 року, два місяці після жовтневої революції, прийнявся щойно большевізм у Сибірі. Більшість робітників ставилась до нього позитивно, а селяни, ба навіть козаки — невороже і вони його не відчували. Большевізм — ще дуже слабий — тримався тільки зовні. На початку 1918 р. розігнали земства і городські думи, а Сибірська Обласна Дума проіснувала за большевиків тільки 2 дні, як теж Сибірський Уряд. (Згадаємо тут, що в Сиб. Обласній Думі було 4 українців: В. Яновицький, голова Ради Сибіру, П. Потапенко, від Омської У. Гол. Ради, В. Строкань, з Алтайської і І. Нагірний, з Акмолінської У. Ради, а в Сиб. Уряді був міністром екстер. народів українець, Д. Сулима). Тоді протибольшевицькі політики і діяльність партій пішли в підпілля.

В швидкому часі прийшла несподівана поміч від чехо-слов. легіону, який у силі біля 40.000 людей був евакуйований з України і в той час найшовся в дорозі на Далекий Схід. Його транспорти залізницею розтягались на великих просторах. Коли перший транспорт осягнув вже Владивостока, то кінцеві були ще біля Пензи і Челябінська в европ. Росії. І тоді, коли большевицька влада виявила ворожі тенденції до легіону, погрожуючи обезброєнням транспортів, чехи виступили, створивши фронт проти большевиків. Поруч чехів на фронті над Волгою стали протибольшевицькі сили, створивши в скорому часі „народну армію”. В Томську відновила свою працю Сиб. Обласна Дума, а в Омську створився Сибірський Уряд (Вологодського), який був під впливом соц.-революціонерів. Дотеперішні большевицькі чинники були зметені досить легко. Також у Владивостоці виступ чехів покінчив з тамошньою совет. владою 29 червня 1918 р. Впродовж 3 місяців західний Сибір був відрізаний від Далекого Сходу, бо Амурщина і При- та Забайкалля були большевицькі. Ген. Хорват в липні 1918 р. прийняв на сході державну владу, а в Владивостоці створився інший уряд (Derbera). Козацький отаман Семіонов заняв Читу. Виступ чехів дав початок появи інтервентів у Сибірі, японських, американських, англійських, французьких і інших військ. Як причину подано: поміч ч.-сл. легіонові, приборкання большевизму і іхніх союзників, якими є полонені Німеччини, Австрії, Угорщини і Туреччини. До кінця серпня 1918 р. було очищено Забайкалля від большевиків, а згодом — Амурщину. В той спосіб відновлено зв'язок заходу з Дал. Сходом. Транспорти ч.-сл. легіону йшли тепер з поворотом на захід, щоб створити на Волзі фронт проти большевиків.

Сибірський уряд і Сиб. Обл. Дума йшли під прапором біло-зеленим, себто сибірської автономії. (Замітне, що Е. Н. Carr в книжці “The Bolshevik Revolution”, N. York 1951, твердить, що в Сибірі ніякого національного чи сепаратистичного руху не було. Це на стор. 350). Але „Государственное совещаніе”, скликане до Уфи, перетворило Сибір. уряд у всеросійську 5-членну Директорію, очолену Авксентієвим і такі ж загально-державні міністерства. В Самарі створився Комітет перших вибранців до „Учред. Соборія”, що його розігнали большевики.

В вересні 1918 приїхала делегація цієї директії на чолі з Вологодським на Далекий Схід, яка в скорому часі осягнула ліквідацію урядів у Владивостоці і в Харбіні (ген. Хорват) і визнання Директії в Омську всеросійською. Та вже 18 листопада 1918, вчинено в Омську переворот,

скинувши залежну від ес-ерів Директорію і обрано адм. Колчака всесоюзним „Верховним Правителем” з повнотою державної влади і з відповідальністю його і „Совета міністрів” перед майбутнім „Учред. Собранием”. Члени був. Директорії Авксентев, Зензінов і деято інший вийшли закордон, ведучи там противопропаганду, а Вологодський (ес-ер) залишився для співпраці з Колчаком і в його уряді.

Хоч назагал переворот відбувся спокійно, проте протестуючих було багато. Були члени „Государственного Совещанія” (деякі), „Учред. Собрания”, „Совета управляющих ведомствами”, взагалі всі ес-ери і їх партія, разом з їх опікунами, якими були ч.-сл. легіоністи (заява: переворот проповідічить ідеалам свободи і народоправства та порушує закони), і атаман Сем'янов, який не признав нового ладу. Відбулись арешти (м. і. арештовано В. Чернова, предс. Учр. Собрания), противники пішли в підпілля, чехи почали відходити з фронту. Ще восени на фронті погіршилось. Казань, Симбірськ, Созрань і Самара перейшли в руки большевиків. Тепер ситуація стала ще гіршою. Колчак „зняв з должності” Сем'янова. Цей не піддався, робив різni труднощі в транспорті в Забайкальщині, а японці післиали в глибину Сибіру свою армію, яка дійшла до озера Байкал, патрочуючи ат. Сем'янові, як також атаманові уссурійських козаків, Калмикові.

Колчак оточив себе новими людьми, фанатиками диктатури і Великої Росії. Його визнали Верховним правителем Росії: Денікін, Юденіч (фронт на Балтії) і Мюллер (Архангельськ). В цілому Сибірі покликано до армії багато річників і армія пішла наступом у грудні 1918 р. Взяли тоді Перм.

Колчак поїхав на фронт, де запевнював військо, що устрій Росії буде демократичний. На весні 1919 р. Його армія взяла Уфу і Вятку, добившись контакту з Мюллером, а далі зблизилась на 80 км. від Казані, Самари і Симбірська. Це дало надію незабаром з'єднати фронт з Денікіном. Тоді клали натиск на визнання Колчака всіми Союзниками і робили заходи в цьому сенсі. Але надаремно. Сем'янов помирився і дістав від Колчака піднесення.

Однак в кінці квітня більшевики взяли знову обшири між Волгою та Уралом. Від того часу замість успіхів прийшли невдачі. Революційний спротив збільшився. Не було правопорядку. Економічний хаос, захитаана адміністраційна машина, арешти, розстріли, зловживання, цензура, — все те насторожувало проти Колчака навіть помірковану демократію. Селянство настроювалось неприхильно. Ес-ери, що засіли в земствах і в кооперації, весь час вели ворожку пропаганду, під'юджували чехів, готовували повстання. І таке становище вдальшому значно погіршилось. Безлюдні простори і непроходима тайга служила склонищем дезертирам і партізанам, здебільша більшевицьким.

Розбита армія постійно відходила. Колчак заповів скликання „Государственного Земського Совещанія”, що мало б бути парламентом. Ситуація гіршає кожного дня. Міністерства евакують з Омська до Іркутська. Колчак видає заклик „Вітчизна в небезпеці” і велить мобілізувати „всенародне ополчення”. Прем'єром став Пепеляєв (замість Вологодського) і зроблено інші зміни. Колчак спочатку залишається боронити Омська. Його віддали 14 листопада 1919 р. Почались повстання (лівих елементів) 17 листопаду у Владивостоці під проводом Гайди (б. чеського воєдя), а 21 листопада — ес-ерів довкола Іркутська. Союзники (з виїмком Японії) сприяють їм. Врешті потяг з Колчаком наспів і на ст. Іннокентієвське. Там запрошено його в вагон, удекорований пррапорами союзників, і звідтіля видано його з Пепеляєвим повстанцям для суду разом з золотом уряду. Есерівський Політ-Центр прийняв владу 5 січня 1920, а вже 21 віддав її більшевикам разом з Колчаком і золотом. Дня 7 лютого 1920 р. Колчак був убитий. Більшевицька армія дійшла тільки до Байкалу, не бажаючи воювати з японцями, які займали Забайкальщину. Там у квітні 1920 р. створено буфер, Далеко-Східну Республіку, яка в жовтні 1922 р., після евакуації японців, була занята більшевиками, включно з Владивостоком. (Те, що було там в міжчасі, ми написали в „Епілозі” в нашій книжці).

РОЛЯ СОЮЗНИКІВ В СИБІРІ

Інтервенція Союзників почалась у квітні 1918 р., коли то американці порадили японцям висадити десант у Владивостоці і зайняти важливіші пункти. Між Союзниками було в тій справі додоговорення, після того, коли чехо- словацький легіон в Пензі виступив проти большевиків збройно (кінцеві транспорти, які їхали з України у Владивосток), що дало початок війні з большевиками на Волзі. В цю війну негайно включились противі большевицькі москалі, створивши „народну армію”.

За японськими військами незабаром висадили десант американці, відтак Англія, Франція і інші. Морріс, представник американців у Владивостоці, представив мотиви інтервенції так, що вона має дати підтримку чехам (тут будемо називати коротко „чехи” замість ч.-сл. Легіон), щоб ім було можливим вийти до Європи, перешкодити німецьким і австрійським полоненим включитись у боротьбу большевиків і тим помогти в війні німцям проти союзників, добувши зброю й інші запаси з сибірських магазинів. Ще додали пізніше американці: поміч русским в організації їх власної самооборони.

Американці трималися тільки Приморської Области (з Уссурійчиною) і підтримували повстанців (ес-ерів) ради демократичним amer. засадам („завдяки жидам-долмечерам” — пише Андрушкевич). Мали велики магазини у Владивостоці, але не знаємо, чи й скільки з того давали рос. армії або населенню. Андрушкевич у книжці „Последная Росія” (Бєлій Архів) пише, що американці жили весело, гуляли як день, так і ніч. В Спаську був їх арешт, де сиділо багато їх вояків дуже вигідно, здебільша за нелегальний продаж револьверів Кольта китайцям.

Спеціяльний апель написав адм. Колчак президентові Вільсонові (Гінс подав повний текст його в своїй книжці „Сибір, Союзники і Колчак”), прохаючи Америку про поміч урядові та армії та визнання влади Верх. Правителя. Однак відповіді Вільсона не було і ніколи цієї влади Америка не визнала. Ми думаемо, що поміч напевно Америка була б дала, якщо б була втрималась всеросійська директорія в Омську, яку створила „Госуд. Совещаніє” в Уфі, а яка за п'ять місяців пізніше була замінена Верх. правителем адм. Колчаком, що ввів терор і реакцію. Мабуть теж Америка була б визнала Директорію, як всерос. Уряд.

Америка була представлена крім Моррісом, ще ген. Грэвсом і консулом в Омську Гаррісоном. Американського війська було висаджено біля 10.000 людей.

Японці теж опублікували заяву, яка виправдувала їх прихід у Сибір. ... завданням японської армії є звільнити Росію від страждань і рабства, яке їй спричинило „нашествіє” німецьких і австрійських полонених і червоноармійців”.

Японці пішли глибоко в східний Сибір, осягнувши озеро Байкал. Їх бо заміри були різні. В Японії існували два табори, які розрізнено дивилися на доцільність десанту. Військовий табір хотів тривалої окупації деяких теренів. А цивільний табір хотів чимськоре забрати військо з Приморя і Сибіру, вважаючи марнуванням коштів його утримування. І останній табір врешті побідив, так, що хоч останніми вийшли японські війська з Сибіру, проте вийшли з нього наперекір замірам їх генералів. Ці заміри вони за здадегід підготовляли, докладно розглядаючись в теренах, виявляючи зацікавлення українським населенням, добуваючи свою політикою симпатії росіян та виступаючи активно проти большевиків тощо.

Кількість їх війська спочатку сягала мабуть 28,000, а пізніше було піднесено до 4 дивізій, тобто до 200,000. Вони стерегли залізницю, машерували в різні околиці, часто поборюючи больш. партізанів, а обсадивши Забайкальську область, не допустили дальше червону армію, коли вона по знищенні Колчака дійшла до Іркутська. Навіть потім, коли вже японці готовилися стягнути війська на свої острови, в дорозі в Гонготі в липні 1920 р. визнали Дал.-Східну Республіку (буфер) під умовою, що вона буде демократична. Це, звичайно, проіснувало тільки до жовтня 1922 р., коли червона армія опанувала весь Сибір по Японське море після відходу япон-

ців. Щоправда — японці не бажали ангажуватись в дальшій акції — іти поза Байкал, в часі панування, чи пак перед упадком Колчака, так як це пропоновано в Омську Вис. Комісареві Японії, Като, в жовтні 1919 р. — берегти залізницю до Омська (вона була в руках чехів, яким нічого вже не довіряли). Його відповідь була виминаюча, хоч їх 200,000 війська могли б напевно дійти побідою аж до Москви, бо були знаменно озброєні й строго дисципліновані.

Англійці виявили свою добрую долю помогти в Сибірі, доставляючи велике військове майно, яке дозволяло одягнути й озброїти 400,000 людей. Іх десант був 1,700 (чи більше дійшло — не знаємо, мабуть ні).

Англійці — пише Андрушкевич — справляли негативне враження своєю поведінкою. Сторонили від себе населення як у кольоніях, хоча загально були ввічливі. Представником їх був ген. Нокс.

Їхні війська зайшли аж до Хабаровська і там під проводом полк. Вурда воювали з більшевиками.

Французи в було мало (760 вояків), хоч ген. Жанен був голкомандуючим усіх союзних військ. Він був винен в видачі адм. Колчака більшевикам (властиво наперед ес-арам) при помочі чеського ген. Сирівого. Швидко після того він вийшов до Франції. Цей самий ген. Жанен спротивився формуванню нац. військ українських, хоч спочатку наче б то погоджувався.

Французи не любили і сварились з ними — каже Андрушкевич. — За опінією Гінса — представник Франції Реньо при першому сибірському уряді відносився до нього дуже сердечно.

Чехи, яких визнали „аліянтами“ (ми знову маемо на увазі ч.-слов. легіон), мали коло 40,000 війська. Про них ми написали багато в самому романі і згадуємо їх в одному уступі про Колчака. Вони були призначенні на від’їзд до Франції морським шляхом через Владивосток (потім, коли почалась війна з більшевиками, то змінено маршрут на Архангельськ) і скерували їх транспорт з України в Сибір. Та обставини змусили їх розпочати новий розділ історії рос. революції, коли почали вони війну з більшевиками в Європі, закінчену сумно і... нечесно (видання адм. Колчака до рук більшевиків-убивців). Різні були тут причини і ми не будемо їх судити, бо для українців упадок і кінець Колчаківщини був позитивним на короткий час. Та фактом залишилось, що схвалення сибірським населенням початкових дій чехів і вважання їх „героями“ швидко було забуте й опінія про них витворилася пізніше якнайгірша. Після перевороту Колчака — їх зняла їхня команда з фронту на відпочинок, під час якого вони опікувались залізницею, зловживаючи тим правом і виказуючи тим свої погляди і егоїзм. Те, що вони помогали лівим, соціалістичним течіям в Сибірі, можна виправдати, бо Колчак і його люди не могли подобатись демократам-чехам. Але вони вмішувались в високу політику, яка їх не повинна була обходити. Фактом є, що обое повстання — у Владивостові і в Черемхові та Іркутському — були ними дуже сильно підтримувані. В своєму меморіалі (18. XI. 1919) заявили: хочемо вийти, а не підтримувати страхіття білого режиму...

Були ще в Сибірі союзні війська канадійців, сербів, румунів (по 4 тисячі людей) і італійців — 2,000 та врешті поляки. Ці останні мали біля 11 тисяч, змобілізованих з полонених. Вони понесли великі втрати завдяки відношенню до них чехів.

Поміч Союзників була не рішуча, не вистачальна, не обдумана і не скординована, хоч існувала в Владивостоці Міжсоюзна Військова Рада. Вони байдуже придивлялись агонії Росії, щоправда реакційної, але з тим провалилась і демократична.

Згідно з заявою Союзників — найголовнішою причиною їх десантів і інтервенції були полонені, які, мовляв, нападали чи можуть нападати на транспорти чехо-словаків, на російські воєнні магазини, та озбройтись і впливати на вислід європейської війни в користь Німеччини. Це очевидно була нісенітніца. Автор цього роману був у кількісичноному таборі і ніколи не помічав ніяких замірів, навіть балачок на ці теми. Була щоправда група з большевичених мадярів (передовсім, хоч вони твердили, що це ніби то були угорські жиди), дещо австрійців (за національністю німців) і німців.

Якась сотня з них пішла в червону армію. Загалом на майже 200,000 полонених у Сибірі не більше кількох тисяч зголосилось до червоних, і то виявляючи своє соціальне наставлення, а не національне.

АДМІРАЛ КОЛЧАК І УКРАЇНСЬКІ СПРАВИ

Один із персонажів нашого роману, полк. Коршунов, каже, що Колчак, мовляв, не є ворогом українців, бо його дружина є з роду українкою.

Ці це дійсно так було, того ми не спроможні були ствердити, бо в книжках ми нічого не нашли, що відносилося б до приватного життя адм. Колчака. А також про його відношення до українських справ довідуємося дуже набагато, однаке й цього вистачає, щоб бачити його вороже ставлення до українців.

До французького ген. Жанена, що був призначений Головнокомандуючим Міжсоюзних Військ у Сибірі, зголосились негайно після його приїзду туди на весні 1918 р. представники різних слов'янських народів, які проживали в Сибірі як громадяни, або як полонені. Вони всі захотіли формувати свої національні війська і претендували на опіку союзників, — як про це пише Г. К. Гінс у першому томі своєї книжки „Сибір, Союзники і Колчак”. Ген. Жанен охоче погодився на це в засаді. Йшло про такі нації, як серби, румуни, українці, поляки і другі. (Подаємо в черзі, як їх подавав граф де-Мартель, який приїхав тоді з ген. Жаненом до Омська). На Раді Верх. Правителі, себто Колчака, підняли це питання міністри. Між ними Гінс виявив сумніви творити у привілейовані національні частини, і його підтримали інші. „Адмірал досить різко замітив, що це питання не викликає в нього сумнівів. Він бо — нотує в згаданій книжці Гінс — не може не дозволити формування нац. військ, яких обмундурування і постачання буде переводитись на рахунок союзників, без шкоди для російських військ”.

Відомо було, що консул України в Харбіні, П. Твардовський, робив разом з Українським Далекосхідним Секретаріатом у Владивостоці заходи в ген. Жанена, щоб він дозволив створити 40,000 корпус з українців, який би рівночасно забезпечував порядок на Далекому Сході. Він був схильний це зробити, але відволікав, аж врешті такого дозволу не дав. Наскільки вплив мав на це остаточне негативне становище Гол. Штаб у Франції або Штаб Міжсоюзних Військ у Владивостоці, а наскільки Колчак — не відомо.

До речі — українські частини існували, але вони були на коштах російських військ, і роля Колчака в формуванні їх була або ніяка, або в конструкції неприязни. Курінь Сагайдачного сформований був ще при Сибірському уряді завдяки ген. Грішина-Алмазова, і цей курінь уже за влади Колчака поніс на уральському фронті великі втрати, борччись хоробрно, і майже весь його склад був большевиками винищений. А другий курінь ім. Т. Шевченка не був ще закінчений в формуванні, і після перевороту Колчака його влада поповнила цей курінь большевицькими полоненими (ніби то зрагабілітованими). Це поповнення, коли курінь пішов на фронт, перейшло до „червоних”, перебивши перед тим українців. (Ширше про таку поєднаність писав І. Світ у „Свободі” п. н. „Українці в Азії”).

Щоправда, від уряду Колчака був відтак дозвіл формувати українські частини і постав український курінь у Владивостоці. Але досить швидко підручний Колчака, Верховний уповноважений на Приморський край ген. Розанов, велів розв'язати курінь, розпустивши козаків і виарештувавши офіцерів.

Зате спеціальною опікою тішився „Карпаторуський отряд” в Омську, який показав свою нікчемну вартість — як ми це пишемо в романі — і до краю розчарував їх протекторів. Член Р. Н. С. „Прикарпатської Русі”, Г. Малець, радив в своєму „докладі” урядові „примусову мобілізацію усіх

уродженців Прикарпатської Русі" (себто всіх українців — гл. Білій Архів 1926 р. — Лисовий). А бар. Бурберг у своїх спогадах, поміщених в „Архіві Революції" писав: „Дізnavши про примусову мобілізацію, вони („карпаторосі") розбіглись з Омська і в сіті ген. Іванова-Ринова попала тільки з них одна частка". — Очевидно і ця частинка, коли прийшла на фронт, перейшла в цілості до червоних, маючи надію, що їх большевики пустять до дому...

Цікаве говорить уступ „Невислана телеграма" в 2-му томі книжки Гінса про становище до України адм. Колчака. Причину до тієї телеграмами дала вістка, що війська Денікіна і Петлюри зударилися. Гінс написав текст секретної телеграми, яку представив Колчакові на його бажання. Телеграма була адресована до Денікіна, який був підвладний Колчакові, як Всеросійському Верховному Правителю.

Ми передаємо тут тільки коротко зміст цеї довгої телеграми:

Збройний зудар з петлюрівськими військами може мати смертельні наслідки. Я розумію ваше відношення до сепаратизму, але вважаю небезпечним такі ворожі розходження, а тим більше зудар поодиноких звільнених частин території. Дальше сповільнення в акції проти большевиків грозить зруйнуванням держави. Тому я відношусь з повною терпимістю до оголошення Юденічем самостійної Естонії і готов те саме часово зробити супроти незалежності України, як також зі східними границями Польщі, якщо це дозволить нам згармонізувати дії всіх протибольшевицьких сил: наших, українських, польських і інших. „Собіраніє Русі" не може бути ділом місяців. Тимчасове роздрібнення Росії — конечне лихо. Коли настане мир і сильний уряд, вони будуть притягати до себе відпавші частини.

Адмірал хотів уже підписати телеграму, але сам Гінс запропонував запитати про думку мін. Сукина з уваги, що він вів листування в цій справі. Коли Гінс тиждень пізніше дістав копію висланої телеграми, то побачив, що в ній говорилося про Україну, але основна думка міритьсь з сепаратизмом була скреслена. І він пише: через деякий час зудари з Петлюрою прийняли форму війни, спинили наступ на Москву й потім виявились одною з причин провалу всього денікінського походу, точно так, як погубило Юденіча запізнене визнання Естонії. Денікін відповів на телеграму, що — наскільки справи стосуються Польщі, то з тією нацією він може співпрацювати, але з Петлюрою — ніколи...

Гінс додає: „На фронті (сибірському на Уралі) вістка про боротьбу Денікіна з Петлюрою зробила оголомшуюче враження", очевидно і в уряді і в Колчака.

А все таки Колчак заявив, коли йшло про Денікіна, що він акцептує всі його дії.

Та найважливішим свідоцтвом відношення Колчака до України є для нас ось **такий факт**:

На запит п'ятьох великоріджав Антанти — як представляє собі Колчак політичне положення в Росії, він дав негайно таку відповідь: Польщу й Фінляндію признає вільними, а долю народів Прибалтики, Кавказу і за Каспієм він сподіється незабаром вирішити по лінії автономії. Підписав адм. Колчак. — Хіба досить! Україні Колчак не обіцяв не то самостійності, але навіть автономії...

ЗЕЛЕНИЙ КЛІН — УКРАЇНСЬКИЙ ДАЛЕКИЙ СХІД

Китайсько-советський конфлікт, що виріс завдяки суперечності в першестві комуністичної потуги, на тлі ніби то розуміння комуністичних евангелій (Маркс і Ленін), та переведення комуністичної політики в світі, висунув рівночасно тепер теренові претенсії Китаю до Росії. По суті цей конфлікт є зударом двох імперіалістичних потуг у комуністичному таборі на ґрунті теренових загарбань. Недавно, коли пишемо ці рядки, Мао-Тсей-Тунг заявив японським журналістам м. і., що Китай мусів відступити цар-

Група українських політичних і громадських діячів на зеленому Клині — Далекому Сході Азії — в революційних роках 1917-1922. Сидять зліва на право: Василь Ткалич, Кутенко, Юрій Мова-Глушко, полковник Федір Стешко, Іван Гадзман, Олексій Макаренко, Микола Кобилянський. Стоять з ліва на право: Іван Орлик в американській унiformі (тоді частини американської армії були серед інтервентів на Далекому Сході), Гнат Кислий, Віталій Жук, Кость Стрільбицький, Теодосій Ковтун, Микола Новицький, Щека ренко, Лемішко і Григорій Кучеренко. Світлина зроблена в січні 1920 року в Владивостоці перед від'ездом полк. Стешка в Україну.

ській Росії 100 років тому, коли найшовся в дуже прикromу положенні, 900.000 км², „історичних китайських земель” в центральній Азії і на Далекому Сході, і вони тепер є в володінні ССРР. Він згадав поіменно міста Владивосток і Хабаровськ та величезні терени, що їх оточують, і що є тими анектованими землями. Ясно — це той край, про який ми пишемо в цьому романі-репортажі. Тому варто буде тут пригадати кілька дат.

В р. 1644 російські козаки дійшли до ріки Амур (Хай-лун-цзян, себто ріка чорного дракона), що зачинається з двох допливів: Шилка в Забайкаллі і Аргун на кордоні Манджурії (Китаю). 1655 р. заснували вони остріг Албузін, з якого 1685 р. китайці їх прогнали. Коли ж козаки рік пізніше туди повернулись, китайці знову облягли їх, так що цар вислав до них посли, аби помиритись. 1689 р. прийшло до миру в Нерчинську, на підставі якого ріка Аргун і хребти Яблонних гір стали границею обох держав. Албазін зруйновано. І це тривало так до XIX століття. Щойно коли в 1850 р. ставген. губернатором схід. Сибіру Муравйов, він почав реалізувати ідею доступу Росії до Тихого Океану. В р. 1851 вислано ноту до Пекіну, що Росія бере контроль над гирлом Амуру і після довших переговорів російська ескадра на Паціфіку забльокувала це гирло. Трапилось вnedovzі, що Китай, замотаний в поборюванні повстання Тай-пінгів, що замірились скинути з престолу династію Манджу, мусів вести війну з брітанцями і французами. Отож в р. 1858 дійшло до договору з Росією в Айгуні, в якому Китай віддав їй весь лівий берег Амуру, а край між Уссурі та морем був визнаний спільним добром Китаю з Росією. Але в трагічному 1860 році, коли Пекін облягли британські й французькі війська, Китай зрікся тієї співвласності, так що до Амурщини дійшла тепер Уссурійщина разом з Приморським краєм, ставши цілком власністю Росії і давши їй вихід до Тихого океану без втрати одної каплі крові (тоді Муравйов зістав графом уссурійським).

Ось так коло 100 років минуло з того часу, а в часі, в якому описані в нашему романі речі, — минуло тоді всього 60 років. І тепер уявім собі, що в тих 60 роках з оселі китайських рибаків, які ловили трепанги (морські хробаки) й морську капусту, виросло велике портове місто Владивосток, що постали такі міста, як: Микольськ-Уссурійськ, Хабаровськ, Благовіщенськ, Миколаївськ (на гирлі Амуру) і багато менших. В цьому 60-річчю відбувалась велика іміграція населення з європейської Росії, а зокрема з України на Далекий Схід. Українські поселенці, що складали більшу половину населення в першій світовій війні, заклали масу сіл і хуторів, називаючи їх по-українськи, взяли своїми мозолистими руками під плуг і сокиру землю, культивуючи ці дики простори та заповнюючи їх, мовчазні досі, гомоном чудової української мови й пісni.

Довгий час утрималась і втримається ще назва „Зелений Клин” в її приміненні до Уссурійщини. Назвали її українські поселенці тому, що Уссурійський Край дійсно входить клином, втисненим між рікою Уссурі та гірським хребтом Сіхоте Алінь, що відмежовує ним приморську смугу. Та ця назва була згодом вживана в ширшому значенні, приноровлюючи її та-кож до Приморщини і до Амурщини, а згодом почала приймати подекуди назву „Зелена Україна”, посягаючи навіть у Забайкалля (Чому Зелена? Бо яскрава зелень скрізь там).

Коли взяти тільки простір Приморсько-Уссурійського Краю і Амурської області, то його величина дорівнює всій території, заселеній українцями в Європі (це каже проф. Шимонович в брошурі „Зелений Клин — Нова Україна“). Його кордони сягають від Кореї (невеликий, на південь від Владивостоку), з Китаєм — по лінії Уссурі на заході й Амуру на півночі, межують на півночі з Якутською областю, а зі сходу з Японським і Охотським морями, з Тихим океаном (Пацифіком) за ними. Очевидно — населення зосереджується більше на землях врожайних. В цьому відношенні дуже добра земля є на півдні Уссурійщини, тимто там найбільше поселялися українці, звичайно і уссурійські козаки та москали. Крім них в Уссурійщині живуть ще китайці, гольди, ороочі і корейці. Здається тубільцями були гольди й ороочі. Китайці і корейці замандрували пізніше. Іхні села і фанзи подібні. Одні і другі пильні хлібороби й огородники. Зате ні гольди, ні ороочі не займаються хліборобством, хіба дещо городиною. Гольди зай-

маються риболовством, а зимою звіринним промислом (соболиний передусім), і орочі теж саме: ловлять рибу, а зимою робляться звіроловами.

У Уссурійщині є озеро Ханка (гл. на карту), довге 86 км. і широке 65. Воно плитке (в середині ок. 8 метрів, біля берега до двох метрів). Дно його піскувате, заросле різним водоростом. Берег з піском або болотнистий. Це велике царство риби, як у ріках. Фльора різноманітна, південні (горіх, виноград) та північні дерева (сосна, кедрина і інше). Величезні ліси, подекуди мають вони характер тайги. Є вікові дуби, тис, модрина, чорнокора береза і інші. Звіри — від тигрів і медведів до білок і бурундуків. Тимто звіроловів тьма-тьмуща, які зокрема полюють на марелів, тобто шляхотних оленів, яких роги (панти) оцінюються дуже високо. Також є шукачі кореня жень-шена, або деякі виплекують його штучно, бо дістають за нього великі гроши.

Головне місто — Микольськ-Уссурійськ, яке більшевики перейменували в 1935 році Ворошиловськ, а від 57-го досі — Уссурійськ.

Амурський Край гористий, покритий дрімучими лісами. Але має довгу і широку степову смугу, яка йде від гирла Зеї (доплив Амуру) біля Благовіщенська до Хабаровська. Це смуга добра на поселення, земля врожайна. Тимто вона поселена українцями, москалями й амурськими козаками, які займаються головно хліборобством, частинно полюванням і рибальством. В Амурщині живуть також орочани, гіляки, манджури й китайці та ще інші дрібні племена, та їх усіх не дуже багато. Амурські болота мають характер тундри, тобто вкриті вони мохом.

Капітан Дяченко був на чолі солдатів, коли причалив з ними шлюпкою до берега і оснував пост Хабарівку на славу Єр. Хабарова, який був перший, що промостиив шлях до Приамура. З цього виріс Хабаровськ. Також і головне місто, Благовіщенськ, був оснований козаками, як військова стійка, в 1858 році.

Ще під кінець 1920 року, коли автор цього роману був ще в Микольськ-Уссурійську, ця територія належала фактично до двох держав: Приамурщина разом з Забайкаллям творили Дал.-Східну Республіку, а Приморський Край (разом з Уссурійщиною), хоч формально належав до тієї Республіки, не визнавав її, і створив собі свій власний „правий“ уряд, (той був демократичний з соціалістами і комуністами). Цим робом вибрані в Приморщині до Установчих Зборів делегати не з'явилися в тодішній столиці Верхнеудінськ. Цікаве, що серед 351 делегатів було тільки 41 українців, бо вибраних в Уссурійщині не було. В міністерстві національностей віцепремістром для українців був П. Марчишин, наш добрий знайомий, положений колись, талановитий і рухливий. Як подає в промові до праці Івана Світа знайомий вже читачам нашого роману В. Кийович, який з українцем Глибоцьким опрацював частину Конституції: Уряд з доручення міністерства національностей удержавив Українські Ради, запровадив при обласних емісарах уряд уповноваженого для справ національностей (а в областях, де українці були в більшості — українців) і повів прихильну лінію в інших домаганнях. А був це уряд в більшості комуністичний, але рахувався з соц.-демократами і з ес.-ерами, бо більшість делегатів була антибільшевицькою (до речі: на 351 було 180 селян). Марчишин зробив чимало для українського шкільництва так, що все заповідалось добре.

Але політична ситуація змінилась під кінець 1922 року. Японці рішили закінчити свою інтервенцію на Сибірі, їх війська уступили, вийджаючи до Японії. Війська Москви підсувались все ближче і опанували раніше Забайкалля і врешті Далекий Схід. У Владивостоці проголошено советську владу актом 14-го листопада 1922 року.

Прийшли арешти, в першу чергу українців. Між 200 арештованих нашлись 24 визначніші діячів з головою Укр. Д.-Сх. Секретаріату Ю. Глушком-Мовою, з головою Укр. Кооперативної Централі П. Горовим, з Кийовичем, видатним діячем Хабарівщини і іншими. З них 14 засуджено в публічному процесі в Читі, а суджені всіх як зрадників і провокаторів, вислужників капіталістичних, зокрема японських і семіоновських (як це писала більшевицька преса), а в дійсності за сепаратизм і самостійність. Цей процес описаний широко Іваном Світом в його брошурі „Суд над українцями в Читі“, Лондон 1964.

Я представив у романі приїзд в 1920 році Шведина, уповноваженого в українських справах Семйонова, до Микольська, і відчитання ним „Грамоти”, скерованої до українського населення цим козацьким горе-отаманом, що рівночасно обіцяв дати золото українським організаціям. (Цю грамоту я помістив в моїй статті в р. 1921 в віденському журналі Піснячевського „Воля” і випадково затримав її оригінал. Та не хочу її передруковувати тут дослівно, а передав п. І. Світові і він дасть її в книжці про життя українців в Азії). Цю підмогу золотом в р. 1921 приняв іменем У. Дал.-Сх. Секретаріату п. Горовий, почавши організовувати Нац. Комітети (Влад. і Мик.) і це було ніби мотивом засудження большевицьким судом. „Як би не це золото, — пише Кийович — яке приняла чигинська організація в 1919 р. і Горовий з Владивостоку в 1921 році (в чому відомий читачам цього роману Жакринич (Неділко) був посередником, — В. Н.), українське національне відродження було б вільне від яких би не було плям, бо воно йшло прямим шляхом, своїми силами на підставі прав революції і добилось того, що з українцями почали лічитись як з могутньою силою”.

УКРАЇНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ЗЕЛЕНОМУ КЛІНІ І ІХ ОБ'ЄДНАННЯ

Змальоване в багатьох місцях роману-репортажу організаційне життя українців на Зеленому Клині (зокремо в Микольськ-Уссурійську) може вдоволити цікавість читачів. Тут подаємо ще коротко (спираючись на циклостилевій розвідці І. Світа: „Український Далекий Схід”) схему організацій в цих часах (від 1917 року). І так:

1). **Низові організації** за округами і за абеткою: **Благовіщенський** — Клуб у Благовіщенську і Громади — в Миколаївському, Константиноградівці, Верхній Полтавці, Черкасівці і Грібському селищі. **Владивостоцький** — Громада в місті і в селах Куєвичі, Новокиевськ, Посьєта. **Іманський** — Громада в Імані, Ольгинську, Феодосієвську, Новопокровському, Зіньківську, Вязімську, Андієвську, Гончарівську, Уссурійському, Спаську, Дроздівську, Виноградівську, Муравйову-Амурську й тов. Просвіта в Спаську. **Камчатський** — Громада в Петропавлівську. **Микольськ-Уссурійський** — Просвіта й Громада в місті і Громади в селах Михайлівськ, Монастирище, Осинівка і Григорівка. **Сахалінський** — Громада в Миколаївську на Амурі і дрібні громади на рибних промислах та на Сахаліні. **Свободненський** — Просвіта в Свободному і Громади в Бочкареві, Гондатеві, Великих Саванцях, Білоногівці, Ключевському, Кустановському, Бузулинську, Чебарівські і Добрянські. **Хабарівський** — Просвіта в Хабарівську, Громади в Лермонтівці та на станції Вяземська. (Здебільшого „Громади” називались „Українські”, але ми того не додавали). Крім того в деяких місцевостях були укр. проф. спілки, як учителів, поштовиків, кооператорів і ін. і коопер. спілки.

2). Вищі від низових організацій були **Окружні Ради** в містах: Благовіщенськ, Владивосток, Імань, Микольськ-Уссур., Миколаївськ на Амурі (Сахалінська), Свободний і Хабаровськ.

3). Іх усіх об'єднували **Українська Далеко-Східня Рада** з її Виконавчим органом — **Секретаріатом** і в роді парляменту — **Українські Далеко-Східні З'їзди**.

Поза межами Зеленого Клину — в **Манджурії** була Окружна Рада в Харбіні й Клуб та Громади на станціях: Хайлляр, Бухеду, Яомінь, Іманьпо, Ханьдаохацзи і Погранічна.

УКРАЇНСЬКЕ НЕСЕЛЕННЯ — ВАЖНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

Поважним фактором уважає проф. Лео Маніно українське населення

у Східній Азії, посвятивши цій справі розвідку в журналі Військового Географічного Інститута в Флоренції і видану окремою книжкою (журнал L'Universo, XX р. 1937, ч. 4 — Prof. Leo Magnino: La colonizzazione Ukraina Nell' Asia Orientale"). Автор подає історію кольонізації українцями Зеленого Клина (Verdant wedge) і спиняється на її характеристиці та на історії культ.-освітнього і політичного розвитку українців. Він пише дослідно: Політично-військове значення завтра зможе мати ця українська меншість в Манджукуо і наsovетському Далекому Сході дійсно велике і без сумніву Японія це дуже добре відчула. (Це пише автор в 1937 році!). Українська акція в Манджурії спрямована сьогодні на вдереждання та підсилення всіх можливих звязків з українським населеннямsovітського Далекого Сходу, яке завтра зможе значно вплинути на розвій японської експансії на ті землі. Бо ж не треба забувати, що мілітарні бази (Владивосток, Хабаровськ і Благовіщенськ) окруженні територією з великим процентом українців". — Автор кінчає свою книжку твердженням, що українці в культурно і соціальному змислі краще зорганізовані, як інші мешканцісов. Д. Сходу, і ця їхня вітальна сила примусить реконструювати mapu центро-орієнタルnoї географії Азії. Силу українських поселенців на світ. Далекому Сході в тому часі (себто в часі Існування самост. Манджукуо під японським протекторатом) визначує проф. Маніно цифрою поверх 600,000 осіб, себто 48%. Додає до цього ще 12,000 українців у Манджурії або 22% всіх там європейців.

Тепер ситуація на Далекому Сході очевидно змінилась. Сьогодні за-мість Японії зазіхає наsovітський Дал. Схід Китай. Та у всякому випадку значення українців на Зеленому Клині є і буде завжди дуже поважне.

ЧИ МОГИЛА ДЖІНГІС ХАНА БІЛЯ МИКОЛЬСЬК УССУРІЙСЬКА, ЧИ ТІЛЬКИ ПАМ'ЯТНИК?

Авторові не довелося побачити могилу особисто, як це й він згадує в своїй книжці. Темуджін — Джінгіс Хан (1155 — 1227) збудував могутню монгольську імперію в середній Азії і армію, якої вжив для завоювання світу. Його війська розбили в 1223 році збріні дружини українських князів (Мстислава і 6-ти інших князів) над рікою Калкою, з поміччю половців. Це започаткувало похід у близькому часі татаро-монголів на Європу, в першій черзі на Русь-Україну, що привело до страшних спустошень.

З іменем Джінгіс Хана, його походженням і діяльністю, пов'язана колосальна історична література. Чи дійсно могила його є недалеко Микольськ Уссурійська, де проходить акція цього роману-репортажу, чи це тільки пам'ятник — не відомо. Науковець Іван Світ, який є добрым знавцем Азії, подав авторові м. і. назву японської книжки п. н. „Чи Джінгіс Хан був Йошітане” Автор її доказує, що він був японцем і що називався Йошітане. Але китайські й європейські вчені вважають це японською пропагандою. В цій книжці, в 7-му уступі (стор. 94 — 101) автор книжки розглядає справу пам'ятника (монумент) коло Микольськ Уссурійська і про плиту в музеї в Хабаровську. На окремій вкладній сторінці поміщене foto мікольського пам'ятника з дітьми біля нього.

НАУКОВЕЦЬ ІВАН СВІТ ПІДГОТОВЛЯЄ ТРИТОМОВУ ПРАЦЮ ПРО УКРАЇНЦІВ В АЗІЇ

Наш науковець і довголітній журналіст Іван Світ закінчує свою ре-дакційну працю над „Історією Українського Життя в Азії в роках 1249-1949”.

Вона буде мати три томи і напевно вичерпає все цікове з цеї ділянки. Окремі розділи з неї були видруковані на протязі майже 30 років у формі статей, а також були видані в формі книжок і брошур на тему життя українців в Азії. І. Світ публікував речі на цю тему не тільки в українській мові, але теж розвідки і статті в московській, англійській та японській мовах. Був він редактором великої мапи Зеленої України, довголітнім редактором українського тижневика „Манджурський Вістник“ (Харбін) і інших газет, дописувачем львівського „Діла“ з Азії, а тепер „Свободи“ і інших газет та журналів. І. Світ є член-кореспондентом УВАН і Гаклюїт Сосяїті в Лондоні. Живе тепер у Вундсайт біля Нью-Йорку. Він теж познайомився з більшою частиною скрипту цієї книжки ще перед її надрукуванням і дав авторові кілька цінних заваг, що взяті були з подякою до уваги.

НА АМУРІ

(Автор цієї книжки найшов колись у московському журналі „Огоньок“ з січня 1959 року російський вірш „На Амурі“ Михайла Годенка, який привернув його увагу. Цей поет, напевно українського походження, про що говорить його прізвище, і мабуть сибіряк, засвідчує в своєму вірші переважний український вигляд сіл на Зеленому Клині, їх мову, пісню і настрої українські. Отож збережений цей вірш, що його так добре переклав тепер нам літератор Павло Маляр, може бути доброю ілюстрацією сучасного стану і потвердженням змісту книжки, яка говорить про півмільйонову вітку українського народу на Далекому Сході Азії, стрінуту там у роках 1918-1920).

Не Дніпр реве — Амур глибокий,
Не верби гнуться, а ялини.
В зеленім краї цім широкім
Мені ти бачишся, Вкраїно.

Зайшла сюди шукати волі?!

На край Землі шукать землі?
Високі скирти при оборах,
А при криницях журавлі.

Розквітлі мальви коло хати,
В причільні дивляться вікно.
Земля не знала тут лопати,
Не сіялось ще тут зерно.

Тепер тут зріють урожай,
Жнива і тут — гарячий час.
Стели так само величаві,
Як на Херсонщині у нас!

А по шляхах біжать машини,
Комбайні на полях гудуть.

Дівчата пісню про калину
Співаючи додому йдуть.

Жінки вас стрінуть ласкою,
Погостяять хлібом і вином —
Говіркою полтавською,
Як на Вкраїні ще було!

І тут тини — не схилені,
В садів біліють димарі,
Зрубові хати, але білені,
Білійші хмарки у горі.

І соняж світиться за тином,
Палає мальва при вікні.
Ти й тут, далека Україно, —
Батьківський край, батьківський
двор!

Реве, співа Амур глибокий,
Скрипить високая ялина.
Звідсіль — із „Дальнього Востоку“
Тебе я бачу, Україно!

ПІСЛЯ НАДРУКУВАННЯ КНИЖКИ НАЙШЛИ МИ ОСЬ ТАКІ ПОМИЛКИ:

<i>Сторінка</i>	<i>Рядок Надруковане</i>	<i>Має бути</i>
45	9 здолу оснаньої	останньої
47	22 згори фельдфебель	фельдфебель
78	16 згори неселенням	населенням
92	10 здолу собто	себто
155	14 здолу з котяг	з котят
163	15 здолу бадьро	бадьоро
165	22 згори засинав	заспав
168	2 здолу суд'ха	суддиха
180	5 згори судїха	суддиха
189	15 здолу англійськи	англійську
182	11 згори п'ненький	п'яненький
185	19 згори судд'ха	суддиха
195	5 здолу переїждже	переїжджає
209	21 згори коли Юліян	коли Анатоль
217	26 згори шніон	шпіон
237	19 здолу нанадзвичайна	не надзвичайна
252	19 згори субірської	сибірської
271	25 згори Рущиль-	Рущиць-
277	18 згори навих	нових
287	7 згори йнашке	йнакше
300	2/3 згори „делопроізводітель”	„казначей”
327	7 здолу немовби	немов би
397	16 здолу причались	причалить
400	9 здолу мадяр	мадярів
404	12/3 згори в Хабарівському	в Харбінському
416	15 згори Дякую мені	Дякую тобі
427	26 згори плаче, що всім весело	(треба переставит на 25 рядок!)
453	17 здолу з мої пакетом	з моїм пакетом

УВАГА: Через недогляд трапилось два чи три рази в родовом відмінку, у значенні терену, закінчення *a* замість у: Зеленого Клина замість Зеленого Клину.

